

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ/HAIGAZIAN UNIVERSITY
Հայկական Սփիռքի Ուսումնասիրության Կենտրոն
Armenian Diaspora Research Center
Հայկական Սփիռք Է./ARMENIAN DIASPORA VII

ԵԳԻՊՏՈՍԻ, ՍՈՒՏԱՆԻ ԵՒ
ԵԹՈՎՊՈՒՈՅ ՀԱՅԵՐԸ/2
Գիտաժողովի Նիւթեր
(12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)
ARMENIANS OF EGYPT, SUDAN AND
ETHIOPIA/2
Proceedings of the Conference
(12-13 April and 29-30 May 2018)

Խմբագրեց՝ Անդրանիկ Տազեսեան
Edited by Antranik Dakessian

Haigazian University Press
Beirut 2023

Original Title:

Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը/2
Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia/2

Edited by

Antranik Dakessian

First Edition 2023

© 2023 HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise), without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-56-7

Բովանդակություն Table of Contents

Անդրանիկ Տազխեսան	Մուտք	7
Սուտանի հայոճախը Armenians of Sudan		
Dr. Jon Armajani	The Constitutions of North Sudan and Ethiopia, and Minority Rights	9
د. محمد رفعت الإمام	الأرمن في السودان وأثيوبيا	17
Աննա Աազեան	Սուտանի հայոճախը (հպանցիկ ակնարկ)	25
Դոկտ. Անդրանիկ Տազխեսան	Փոքրապատում Սուտանի հայոճախի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի (1909-1945, 1957)	33
Եթովպիոյ հայոճախը Armenians of Ethiopia		
Vartkes Nalbandian	A Compendium of Armenians of Ethiopia (1515-2020)	55
Դոկտ. Արտակ Մաղալեան	Հայ ուղեգիրները եթովպիայի եւ հայ- եթովպական յարաբերութիւնների մասին	127
Դոկտ. Անդրանիկ Տազխեսան	Փոքրապատում Եթովպիոյ հայոճախի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի (1906-36, 1944-63)	163
Dr. Boris Adjemian	Les Arméniens en Éthiopie jusqu’au milieu du 20 ^e siècle	203
Rubina Kingwell	Commentary on the Life and Works of Bedros A Sevadjian (1918-76), in the Context of His Family and Other Armenians of Ethiopia	223
Greg Basmadjian	Vahritch Krikor Basmadjian (Architect/Builder): His Life in Ethiopia (1923-1977)	243
Դոկտ. Տիգրան Ղանալանեան	Ափրիկեան երկու համայնքների պարպումը. հայերի արտագաղթը Եթովպիայից եւ Սուտանից	255
Յաւելուած Appendix		
<i>Եգիպտոս</i>		
Ն.Մ. Աղազարմ	Եգիպտահայ գաղութը	281
<i>Սուրան</i>		
Artsvi Bakhchinyan	From Sudan to Siberia: Mkrtych Ulikian’s Odyssey	292

Պոզոս Շահմելիքեան	Սուտանահայ գաղութը	300
Բիզանդ. Տիվկերեան	Տեղեկագիր Խարթումի ազգային վարժարանի 1954-1955 տարեշրջանի	306
Թղթակից	Օծում Խարթումի նորակերտ եկեղեցիին (1957)	311
Թղթակից	Սուտանահայ կեանք (հպանցիկ ակնարկ) (1960)	319
Զաւէն վրդ. Արզումանեան	Սուտանահայ գաղութը այսօր (1968)	321
	Սուտանի մէջ գործած կազմակերպութիւններու, հաստատութիւններու, դպրոցի, եկեղեցիի, միութենական եւ ընտանեկան փաստաթուղթեր, նամակաթուղթի վերտառութիւններ, նկարներ	324
<i>Եթովպիա</i>		
Vartkes Nalbandian	Names and Ages of the “Arba Lidjoch” in 1923	337
Vartkes Nalbandian	Armenian Employees of the Ethiopian Government in 1930	338
Զաւէն արդ. Արզումանեան	Եթովպահայ գաղութը այսօր (1955)	340
	Եթովպիոյ մէջ գործած կազմակերպութիւններու, հաստատութիւններու փաստաթուղթեր, նամակաթուղթի վերտառութիւններ, եւ գորգի նկարներ	344
	Եթովպահայ ականաւոր դէմքերու, ակումբի եւ եկեղեցիի նկարներ եւ փաստաթուղթեր	349
	Համառօտ մատենագիտութիւն	356
	Համառօտ կենսագրութիւն հեղինակներու	363
	Հիմնական տեղեկութիւններ Սուտանի մասին	368
	Հիմնական տեղեկութիւններ Եթովպիոյ մասին	370
	Համնառօտ ուրուագիծ Սուտանի հայօճախի	372
	Համառօտ ուրուագիծ Եթովպիոյ հայօճախի	374
	Content of the book	376
	الكتاب في سطور	377
	Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկ	378

Մուտք

Հայկազեան Համալսարանին մէջ, Տիար Երջօ Սամուէլեանի տարեկան յատկացումով պաշտօնապէս կեանքի կոչուեցաւ Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնը, 25 Յունուար 2012ին:

Կեդրոնը ի միջի այլոց նպատակ կը հետապնդէ.

Ա. Լուսարձակի տակ առնել Միջին Արեւելքի յետեղեռնեան հարիրամեայ Սփիւռքի կենսապատումը՝ իր մշակութային, տնտեսական, քաղաքական, ընկերային, մարզական ոլորտներով, հայապահպանութեան եւ այլ երեսակներով:

Բ. Ակադեմական գիտելիքի յառաջացման սատարել, որով առաւել լուսաբանուին շրջանի հայօճախներուն համարկումը եւ նպաստը՝ նորաբնակ այս երկիրներուն:

Գ. Գիտավերլուծական քննարկումներու նիւթ դարձնել Սփիւռքի գոյառումը, սփիւռքակերտումը, Միջին Արեւելքի հայօճախներուն ինքնութեան կերտումը, անոնց ցանցակալումը՝ արդի եւ պատմական Հայաստաններուն, հայկական տիեզերքին, եւ բացայայտել այս երեւոյթներուն պատմական ընթացքը:

Դ. Խորաքնին վերլուծութեան ենթարկել Միջին Արեւելքի հայօճախներու իրայատկութիւնները, գոյացուցիչները, բաղադրատարրերը, զանոնք հզօրացնող թէ տկարացնող գործօնները, անոնց թոյլ եւ զօրաւոր օղակները ու բաղդատական քննարկումով յառաջացնել հայկական սփիւռքի այլեայլ երեսակներու տեսութիւններ:

Ե. Ակադեմական թէ դաշտային նիւթ գոյացնել՝ առաւել սատարելու համար սփիւռքագիտութեան զարգացման:

Զ. Պահպանել Միջին Արեւելքի հայօճախներու կենսագործունէութեան ժառանգը:

Հայաստանի Հանրապետութիւն-Սփիւռք փոխյարաբերութիւններու, հայկական ինքնութեան եւ հայկական անդրսահմանային հաղորդակցութեան նուիրուած գիտաժողովներէն ետք, Կեդրոնը լծուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներու կազմակերպումին: Անոնցմէ առաջինը նուիրուեցաւ Լիբանանի հայօճախին, որուն յաջորդեցին Սուրիոյ, Յորդանանի, Իրաքի, Եգիպտոս-Սուտան-Եթովպիոյ, Կիպրոս-Յունաստանի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովները: Արաբական Ծոցի երկիրներու հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովը, որ յետաձգուած էր Լիբանանի կացութեան եւ համավարակին պատճառով, կայացաւ Դեկտեմբեր 2022ին: Անով փակուեցաւ Միջին Արեւելքի հայօճախներուն նուիրուած գիտաժողովներուն շարքը:

Այս հատորը կ'ընդգրկէ Ապրիլ եւ Մայիս 2018ին կազմակերպուած «Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայերը» զոյգ գիտաժողովներուն Սուտանի եւ Եթովպիոյ վերաբերող նիւթերը, իբրեւ գիտաժողովի զեկուցումներու Բ. գիրք: Ան կը յաջորդէ Եգիպտոսի հայօճախին նուիրուած նիւթերու հատորին: Հատորին մէջ անւեցած են դոկտ. Տիգրան Ղանալանեանի

«Ափրիկեան երկու հայօճախների պարպումը. հայերի արտագաղթը Եթովպիայից եւ Սուտանից», դոկտ. Մուհամմատ Րիֆաաթ Էլիմամի «Հայերը Սուտանի եւ Եթովպիոյ մէջ», դոկտ. Անդրանիկ Տազէսեանի «Փոքրապատում Սուտանի հայօճախի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի (1909-1945/57)» եւ «Փոքրապատում Եթովպիոյ հայօճախի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի (1906-1936/1944-63)», Կրէկ Պասմաճեամի “Vahritch Krikor Basmadjian (Architect/Builder): His Life in Ethiopia (1923-1977)” ուսումնասիրութիւնները ինչպէս եւ Արծուի Բախչինեանի “From Sudan to Siberia: Mkrtich Ulikian’s Odyssey”, Պօղոս Շահմելիքեանի «Սուտանահայ գաղութը» յուշագրական գրութիւնները, Նազարէթ Աղազարմի տեղեկագիրը եգիպտահայ գաղութին մասին, ու մամուլէն քաղուած՝ Զաւէն արզ. (ներկայիս դոկտ. Զաւէն Ա. քինյ.) Արզումանեանի «Եթովպահայ գաղութը այսօր» (1955), նոյնի՝ «Սուտանահայ գաղութը այսօր» (1968), նաեւ՝ «Սուտանահայ կեանք» (1960), «Օժում Խարթումի նորակերտ եկեղեցիին» (1957) եւ Սուտանի ազգային վարժարանի ատենի տնօրէն Բիզանդ Տիւլէրեանի (յետագային՝ Վարդան Ա. քինյ.) «Տեղեկագիր Խարթումի ազգային վարժարանի 1954-1955 տարեշրջանի» յօդուածները, ինչպէս եւ Եթովպիա պաշտօնակոչուած Արարատեան որբանոցի փողերախումբին ու Եթովպահայ պետական պաշտօնատարներու ցանկերը: Դոկտ. Պորիս Աճէմեանի զոյգ զեկոյցները այստեղ միաձուլուած են մէկի: Հատորը կ'ընդգրկէ նաեւ Վարդգէս Նալպանտեանի ծաւալուն, համապարփակ ուսումնասիրութիւնը Եթովպահայութեան մասին, որ գիտաժողովին իր ներկայացուցած իրիկնային դասախօսութեան վերամշակուած տարբերակն է: Հատորին յաւելուածը կ'ընդգրկէ նաեւ զոյգ հայօճախներուն հայկական հաստատութիւններու, կազմակերպութիւններու, ակնանաւոր դէմքերու, հայապատկան առեւտրական հաստատութիւններու փաստաթուղթեր, լուսանկարներ: Ընդգրկած ենք նաեւ հատորին աշխատակիցներուն կենսագրականը, համառօտ մատենագիտութիւն, ուրուագիծեր՝ զոյգ հայօճախներուն, ու Սուտանի եւ Եթովպիոյ պատմութեան, եւ՝ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատան գրացանկը:

Կարեւոր յաւելում մը ըլլալով հանդերձ Սուտանի եւ Եթովպիոյ հայօճախներուն պատմութեան, հատորը չի յաւակնիր ըլլալ համընդգրկուն, այլ խթան՝ սփիւռքագիտական նիւթերու տարածման եւ ուսումնասիրման:

Հատորը եօթերորդ գիրքն է Կեդրոնի «Հայկական Ափիւռք» մատենաշարին, ուրկէ յաջորդաբար լոյս պիտի տեսնեն անոր կազմակերպած գիտաժողովներուն նւիրուած միւս երկու հատորները եւս:

Շնորհակալութիւն՝ գիտաժողովի մասնակիցներուն, Գահիրէի հայոց առաջնորդարանին, Գալուստ Կիւպենկեան Հիմնարկութեան, Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանի անձնակազմին, այս հատորին աշխատակիցներուն, անոնց բարոյապէս եւ իմացութեամբ ու տուեալներով, եւ խորհուրդներով աջակցած անձերուն, եւ բոլոր անոնց որոնք այլեւայլ ձեւերով սատար կանգնեցան եւ իրականութիւն դարձուցին այս գիտաժողովն ու հատորը:

Անդրանիկ Տազէսեան

The Constitutions of North Sudan and Ethiopia, and Minority Rights

Jon Armajani

JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Given the fact that the constitution of South Sudan is newly applied, and it is difficult to assess how it is being practiced, the portion of this paper, which is devoted to Sudan will focus on North Sudan. With this in mind, this paper will examine topics related to North Sudan and then turn to topics related to Ethiopia.

SUDAN

The political system of the Republic of Sudan was restructured following the signing of the Comprehensive Peace Agreement in 2005, which replaced the previous authoritarian government in which virtually all of the political power was in the hands of Omar AlBashir, who became Sudan's president as a result of a military coup on June 30, 1989, when he began institutionalizing Sharia law in the northern part of Sudan, in part through his alliance with Hassan AlTurabi, the leader of the National Islamic Front.¹ In AlBashir's efforts to consolidate his power, he ordered purges and executions in the upper ranks of the army, the banning of associations, political parties, and independent newspapers and the imprisonment of leading political figures and journalists.

AlBashir's National Congress Party (NCP) was founded in 1998² and became the only legally recognized political party in the country for the next decade.³ Under AlBashir's leadership, the new military government suspended political parties and introduced an Islamic legal code on the national level. AlBashir then became Chairman of the Revolutionary Command Council for National Salvation (a newly established body with legislative and executive powers for what was described as a transitional period), and AlBashir assumed the positions of chief of state, prime minister,

¹ Constitutionnet, "Constitutional History of Sudan," <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-sudan> (accessed November 29, 2017).

² Alex de Waal, "Who are the Darfurians? Arab and African Identities, Violence, and External Engagement," in *Darfur and the Crisis of Governance in Sudan: A Critical Reader*, Salah M. Hassan and Carina E. Ray (eds.), Cornell University Press, Ithaca, New York, p. 321, n. 2.

³ Constitutionnet, "Constitutional History of Sudan."

chief of the armed forces, and minister of defense.⁴ The peace agreement with the rebel group Sudan People's Liberation Army (SPLA) in 2005 granted Southern Sudan autonomy for six years, to be followed by a referendum about independence. A Government of National Unity was installed in Sudan in accordance with the Interim Constitution whereby a co-Vice President position representing the south was created in addition to the northern Sudanese Vice President. This allowed the north and south to divide the oil deposits, but it also left in place the armies of the northern and southern parts of Sudan. Within this context, Sudan's 2005 interim national constitution was drafted.

This section of the paper will focus on aspects of that constitution, which are particularly relevant to Armenians and other religious and ethnic minorities in North Sudan.⁵ The 2005 constitution states, "Nationally enacted legislation having effect only in respect of the Northern states of the Sudan shall have as its sources of legislation Islamic Sharia and the consensus of the people."⁶ Within this framework, the constitution articulates commitments to "uphold values of justice, equality, human dignity and equal rights and duties of men and women" while maintaining "social harmony, deepening ... religious tolerance, and building trust and confidence in the society generally."⁷ The 2005 constitution also affirms a broad range of religious rights, asserting "The State shall respect the religious rights to worship or assemble in connection with any religion or belief and to establish and maintain places for these purposes; [to] write, issue and disseminate religious publications; [to] teach religion or belief in places suitable for these purposes; [to] train, appoint, elect or designate by succession appropriate religious leaders called for by the requirements and standards of any religion or belief; and [to] observe days of rest, celebrate holidays and ceremonies in accordance with the precepts of religious beliefs."⁸

The 2005 constitution also contains an extensive Bill of Rights which attempts to protect a broad range of rights including life and human dignity, personal liberty, equality before the law, privacy, freedom of creed and worship, freedom of expression and media, the rights to vote, own property,

⁴ Ibid. See also *Concise History of Islam*, Muzaffar Husain Syed, Syed Saud Akhtar, B.D. Usmani (eds.), New Delhi, Vij Books India, India, 2011, pp. 444-45.

⁵ *The Interim National Constitution of the Republic of the Sudan, 2005*, Preamble, <http://www.refworld.org/pdfid/4ba749762.pdf> (accessed November 30, 2017).

⁶ Ibid., Sources of Legislation: Article 5(1).

<http://www.refworld.org/pdfid/4ba749762.pdf> (accessed November 30, 2017).

⁷ Ibid., Preamble.

⁸ Ibid., Religious Rights: Articles 6(a), 6(d), 6(e), 6(g), 6(h).

receive an education, and – particularly significant with respect to Armenians in Sudan -- constitutional protections regarding ethnic and cultural communities.⁹ That clause in the constitution states, “Ethnic and cultural communities shall have the right to freely enjoy and develop their particular cultures; members of such communities shall have the right to practice their beliefs, use their languages, observe their religions and raise their children within the framework of their respective cultures and customs.”¹⁰

According to Amnesty International’s 2016-2017 human rights report, however, many of these rights and protections have been abrogated or violated. That report asserts that “the security and humanitarian situation in the Darfur, Blue Nile, and South Kordofan states remained dire, with widespread violations of international humanitarian and human rights law.”¹¹ The report continues by stating, “The rights to freedom of expression, association and peaceful assembly were arbitrarily restricted, and critics and suspected opponents of the government were subjected to arbitrary arrest[s], detention[s] and other violations. Excessive use of force by the authorities in dispersing gatherings led to numerous casualties.”¹²

Some of the most significant risks which Armenians and other Christians living in Sudan face include (1) continuing war and violence in the country; (2) conflicts and significant tensions between tribes, clans, and ethno-linguistic groups; (3) economic disparities in the Sudan including political, economic, and military conflicts over access to Sudan’s oil and its revenues; (4) the government’s implementation of Sharia in such a way that can further marginalize and oppress Christians; (5) various Sunni Islamist groups in Sudan which would like Sharia to be strictly enforced in Sudan; and (6) increased political and economic instability in Sudan, which could directly affect Armenians and other Christians, while potentially making them vulnerable to attack as scapegoats for Sudan’s problems.

⁹ Ibid., Part 2: Bill of Rights, Articles 27-48.

¹⁰ Ibid., Ethnic and Cultural Communities: Article 47.

¹¹ *Amnesty International Report 2016/17: The State of the World’s Human Rights*, Amnesty International and Peter Benenson House, London, U.K, 2017, p. 342. A link to the PDF of that report is at <https://www.amnesty.org/en/countries/africa/sudan/report-sudan/> (accessed November 30, 2017). Click onto “Download PDF” at that web address.

¹² Ibid.

ETHIOPIA

Now, I will turn to Ethiopia and significant aspects of the historical context for the writing of Ethiopia's current constitution, which was adopted in 1994.¹³ One historical pattern in Ethiopia's constitutions of 1931, 1955, 1984, and 1994 is that on paper there seems to be a consistent expansion in the powers of elected entities outside the executive branch such as the Parliament. Within this context, the 1994 constitution seems to provide for stronger democratic institutions than the 1931 constitution.¹⁴ The 1994 constitution was adopted on December 8, 1994, and promulgated by the Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Proclamation No. 1/1995 which entered into force on August 21, 1995.¹⁵ This paper will refer to it as the "1994 constitution."¹⁶

In 1952, the United Nations created a federation between Ethiopia and Eritrea under two different governments. In 1962, Ethiopia annexed Eritrea, sparking an independence struggle which lasted thirty years.¹⁷ Emperor Haile Selassie ruled Ethiopia until 1974 when civil unrest emerged. The Derg, a Marxist-Leninist political organization, which was led by Lieutenant Colonel Mengistu, staged a Marxist coup, which overthrew Emperor Selassie and installed a socialist military government. Mengistu, financed by the Soviet Union, implemented an authoritarian government and a large-scale militarization of the country.¹⁸ From 1977 to 1979, the Derg tortured or killed thousands of suspected political opponents and enemies. Having effectively silenced all opposition, the Derg officially adopted a communist constitution in 1987.

Due to the Derg's oppressive measures, rebel groups led by the Tigrayan Peoples' Liberation Front (TPLF) and the Ethiopian Peoples' Revolutionary

¹³ Refworld, UNHCR: The UN Refugee Agency, "Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia," <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6b5a84> (accessed December 1, 2017).

¹⁴ David H. Shinn and Thomas P. Ofcansky, *Historical Dictionary of Ethiopia*, New Edition, Scarecrow Press, Lanham, Maryland, 2004, pp. 93-96.

¹⁵ Refworld, UNHCR: The UN Refugee Agency, Comments on the "Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia," (accessed March 5, 2018).

¹⁶ Shinn and Ofcansky, pp. 93-96.

¹⁷ Constitutionnet, "Constitutional History of Ethiopia," <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-ethiopia> (accessed December 1, 2017).

¹⁸ John H. Spencer, *Ethiopia at Bay: A Personal Account of the Haile Selassie Years*, Tsehai Publishers, Hollywood, California, 2006, p. 350.

Democratic Front (EPRDF) merged to overthrow Mengistu in 1991. A series of famines and insurrections in the Tigray region and Eritrea also contributed to the Derg's loss of power. Eritrea declared its independence from Ethiopia one week after the Derg's defeat.¹⁹ The EPRDF and the Oromo Liberation Front (OLF) formed the Transitional Government of Ethiopia (TGE) in 1991. Following the 1992 elections, the TGE created a Constitutional Commission to draft a new charter. On December 8, 1994, Ethiopia's 547-member constituent assembly adopted the current constitution, establishing the Federal Democratic Republic of Ethiopia. This constitution stipulates a two-tiered federal structure, which, at least in principle, emphasizes the rights of ethnic groups in Ethiopia and their right to self-determination.

I will focus on aspects of the 1994 constitution, which are particularly relevant to Armenians and other religious and ethnic minorities in Ethiopia. That constitution's preamble expresses a commitment to the "full respect of individual and people's fundamental freedoms and rights, to live together on the basis of equality and without any sexual, religious or cultural discrimination" and to maintaining "mutually supportive conditions for ensuring respect for [Ethiopians'] rights and freedoms and for the collective promotion of Ethiopians' interests" with a determination "to consolidate, as a lasting legacy, the peace and the prospect of a democratic order [in Ethiopia]."²⁰ Ethiopia's constitution asserts that "state and religion are separate; there shall be no state religion, and that the state shall not interfere in religious matters and religion shall not interfere in state affairs."²¹ The constitution also stipulates rights to life, the security of person and liberty, rights to liberty, equality, privacy, thought, opinion, expression, honor, reputation, assembly, demonstration and petition. The Ethiopian constitution also grants freedom of religion, belief, opinion, association, and movement.²²

¹⁹ Constitutionnet, "Constitutional History of Ethiopia".

²⁰ Constitution of the Federal Democratic Republic of Ethiopia, Preamble, <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6b5a84> (accessed December 1, 2017).

²¹ *Ibid.*, Article 11: Separation of State and Religion, <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6b5a84> (accessed December 1, 2017).

²² *Ibid.*, Article 14: Rights to Life, the Security of Person and Liberty; Article 15: Right to Life; Article 16: The Right of the Security of Person; Article 17: Right to Liberty; Article 25. Right to Equality; Article 26: Right to Privacy; Article 25: Right to Equality; Article 26. Right to Privacy; Article 29. Right of Thought, Opinion and Expression; Article 30. The Right of Assembly, Demonstration and Petition; Article

While all of these rights and freedoms would be important to all Ethiopians, the freedom of religion may be one freedom, which would be particularly important to Armenians in Ethiopia, given the fact that the vast majority of them are Christians. In this regard, Ethiopia's constitution states "Everyone has the right to freedom of thought, conscience and religion. This right shall include the freedom to hold or to adopt a religion or belief of his choice, and the freedom, either individually or in community with others, and in public or private, to manifest his religion or belief in worship, observance, practice and teaching."²³ It also states, "believers may establish institutions of religious education and administration in order to propagate and organize their religion" and "no one shall be subject to coercion or other means which would restrict or prevent his freedom to hold a belief of his choice."²⁴ Another strength of Ethiopia's constitution for Armenians is that it makes *no* reference at all to Islam as Ethiopia's state religion or to Sharia as a source for that country's laws.

Certain realities on the ground in Ethiopia, however, contradict some of the high ideals within that country's constitution. For example, according to the section on Ethiopia in Amnesty International's 2016/2017 report on human rights, "prolonged protests over political, economic, social and cultural grievances were met with . . . lethal force by police. The crackdown on the political opposition saw mass arbitrary arrests, torture and other ill-treatment, unfair trials and violations of the rights to freedom of expression and association. On October 9, 2016, the government announced a state of emergency, which led to further human rights violations."²⁵ In response to sustained protests in Oromia and Amhara regional states, the authorities introduced reforms.

However, these reforms failed to address the protesters' grievances, including those relating to: economic, social and cultural rights; respect for the rule of law; and the release of prisoners of conscience. Protests in Oromia that began in November 2015 against the Addis Ababa Master Plan, which would have expanded the capital at the expense of land owned by Oromo farmers,²⁶ continued even after the government cancelled the plan.²⁷

27. Freedom of Religion, Belief and Opinion; Article 31. Freedom of Association; Article 32. Freedom of Movement
<http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6b5a84>
(accessed December 1, 2017).

²³ Ibid., Article 27, Section 1: Freedom of Religion, Belief and Opinion.

²⁴ Ibid.

²⁵ *Amnesty International Report 2016/17*, p. 156.

²⁶ Endalk Chala, "Violent Clashes in Ethiopia over 'Master Plan' to Expand Addis,"

In July 2016, people in the Amhara region protested against the arbitrary arrests of members of the Wolqait Identity Amhara Self-Determination Committee and demanded additional regional autonomy in accordance with the Constitution.²⁸ After at least fifty people were killed during a stampede during the Oromo religious festival of Irrecha on October 2, 2016 allegedly caused by heavy-handed policing,²⁹ activists declared a “week of rage.”³⁰ Some demonstrations turned violent, with protesters burning and demolishing businesses and government buildings. After the state of emergency was declared in October, protests subsided but human rights violations continued.³¹

Some of the threats which Armenians and other Christians in Ethiopia face include (1) violence in the country; (2) conflicts between tribes, clans, and ethno-linguistic groups; (3) economic disparities in Ethiopia including political, economic, and military tensions over ownership of and access to land; and (4) increased political and economic instability. This instability and related conflicts can disproportionately effect, in negative ways, Armenians and other ethnic minorities in Ethiopia. The relatively small number of Armenians in both Sudan and Ethiopia make them particularly vulnerable to the significant problems, which those countries face.

CONCLUSION

The situation for Armenians in Sudan is potentially made more difficult by the fact that Christians constitute less than three percent of that country’s population, and strict forms of political Islam can often intensify hostility

The Guardian, December 11, 2015,

<https://www.theguardian.com/world/2015/dec/11/ethiopia-protests-master-plan-addis-ababa-students> (accessed December 2, 2017)

²⁷ Human Rights Watch, “Such a Brutal Crackdown: Killings and Arrests in Response to Ethiopia’s Oromo Protests,” June 15, 2016, <https://www.hrw.org/report/2016/06/15/such-brutal-crackdown/killings-and-arrests-response-ethiopia-oromo-protests> (accessed December 2, 2017).

²⁸ “Ethiopian Authorities Killed 100 Protesters over the Weekend,” *Global Voices*, August 10, 2016 <https://globalvoices.org/2016/08/10/ethiopian-authorities-killed-100-protesters-over-the-weekend/> (accessed December 2, 2017).

²⁹ Briana Duggan and Stephanie Busari, “At least 52 Dead in Ethiopia after Stampede at Oromo Holy Festival,” *CNN*, October 3, 2016, <http://www.cnn.com/2016/10/03/africa/ethiopia-oromo-deaths/index.html> (accessed December 2, 2017). See also *Amnesty International Report 2016/17*, p. 156.

³⁰ *Amnesty International Report 2016/17*, p. 156.

³¹ *Ibid.*

toward Christians and other non-Muslims.³² While Christians in Ethiopia constitute sixty-two percent of Ethiopia's population, Armenians in that country constitute a very small ethnic minority vis-à-vis such ethnic groups as the Oromos (who are 34% of Ethiopia's population), Amharas (27%), the Somalis (6%), the Tigrays (6.1%) and the Sidamas (4%), for example.³³ One hope is that while Armenians in Sudan and Ethiopia, will maintain strong bonds of unity with each other, that the Republic of Armenia and Armenians in the diaspora will provide strong support for the Armenians in Sudan and Ethiopia also.

**ՀԻՄՆԱԿՆ ԿՐԹՈՎՊԻՈՅ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ
ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ
(Ամփոփում)**

Դոկտ. Ճոն Արմաճանի
JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Զեկոյցին առաջին հատուածը կը քննէ Հիւսիսային Սուտանի սահմանադրութեան տրամադրութիւններ՝ փոքրամասնութեանց իրաւունքներուն մասին:

Նկատի առնելով որ Հարաւային Սուտանի սահմանադրութիւնը նոր կեանքի կը կոչուած է, դժուար կը դառնայ անոր կիրառումը գնահատելը: Ուստի լուսարձակի տակ կ'առնուի Հիւսիսային Սուտանը եւ պատմական ենթահողով կը քննարկուի 2005ի սահմանադրութիւնը, անոր տրամադրութիւնները՝ իսլամին եւ կրօնական ազատութիւններուն հանդէպ եւ՝ այն մտահոգութիւնները որոնք կը բարձրանան երկրին հայերուն եւ քրիստոնեաներուն դիմաց:

Ապա զեկոյցը կ'անդրադառնայ Եթովպիոյ 1994ի սահմանադրութեան եւ անոր փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու տրամադրութիւններուն, վերլուծելով նաեւ թէ ինչպէս ան կը կրէ ազդեցութիւնը Եթովպիոյ 1931ի, 1955ի, եւ 1987 սահմանադրութիւններուն:

Զեկոյցը կը ծանրանայ կրօնական ազատութիւններու եւ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներուն վրայ, կը քննարկէ սահմանադրութեան համար իսլամը իբրեւ օրէնսդրութեան աղբիւր չճանչնալու հետեանքներուն: Զեկոյցը կ'արծարծէ Օրոմիա եւ Ամհարա շրջաններուն մէջ քաղաքական, տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային դժգոհութեանց եւ հաւանական այլ հետեանքներով Եթովպիոյ մէջ յառաջացած անկայունութիւնը, որ կրնայ սպառնալիք դառնալ հայ եւ այլ փոքրամասնութեանց: Հուսկ, զեկոյցը կը նկարագրէ այն մտահոգութիւնները զորս Եթովպիոյ հայերն ու այլ փոքրամասնութիւններ կը դիմագրաւեն եւ կը մտորէ երկրին մէջ անոնց ապագային մասին:

³² James Copnall, "Are Christians in Sudan Facing Persecution?" *BBC News*, June 22, 2015, <http://www.bbc.com/news/world-africa-33196289> (accessed December 2, 2017).

³³ "Ethiopia," *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/et.html> (accessed December 2, 2017).

الأرمن في السودان وأثيوبيا

د. محمد رفعت الإمام

Mohamed_elemam1966@yahoo.com

يُعد الأرمن جزءاً من منظومة الشرق منذ تكوين أمتهم ودولتهم. وقد نزحوا إلى المنطقة كرعاء للإمبراطوريات الفارسية والبيزنطية التي هيمنت عليها. وبعد احتلال الأتراك العثمانيين لأرمينية والبلاد العربية، تكونت خلايا وجيوب أرمنية في البلاد العربية وأثيوبيا وجنوب أفريقيا. وقد تطورت الجاليات الأرمنية في هذه المناطق بصورة أفضل من نظيرتها في مناطق شرق أوروبا والأناضول الواقعة تحت الحكم العثماني. ناهيك أن وصول الفرنسيين والإنجليز إلى الأراضي العربية خلال القرن التاسع عشر أثر بشكل مهم على الأرمن.

لا ريب أن الوجود الأرمني في مصر كان الأهم والأبرز والأقدم والأعمق والأكثر تأثيراً وتأثراً. وفي الأغلب الأعم كان الوجود الأرمني في السودان وأثيوبيا (الحبشة) امتداداً للوجود الأرمني في مصر. وجدير بالتسجيل أن الأرمن قد اشتغلوا بالتجارة مع الحبشة منذ القرن الأول الميلادي. وفي أعقاب الفتوحات العربية الإسلامية لمناطق الشرق الأوسط خلال القرن السابع الميلادي، أخذ الأرمن يتوافدون ويستقرون في بلاد الحبشة والأراضي السودانية. وصارت الجالية الأرمنية الأثيوبية همزة وصل مع البلاد العربية والأوروبية في آن واحد على المستويات الاقتصادية والثقافية.

هذا، وقد رحبت الكنيسة الأثيوبية، شأن الكنيسة المصرية، بالأرمن على خلفية موقفهم المناهض لقرارات مجمع خلقدونية (451 م). وأسس الأرمن علاقات طيبة مع البلاط الأثيوبي، وعملوا في وظائف مرموقة رفيعة المستوى من أمثال المترجمين، والسكرتيريين، والدبلوماسيين. وكانت الكنيسة الأثيوبية تدين بالفضل للكنيسة الأرمنية لأن الأخيرة سمحت للأثيوبيين بإقامة القدايس في الكنائس والأديرة الأرمنية بالقدس. وخلال القرن السادس عشر، كان ماتيوس الأرمني الأثيوبي مبعوثاً للبرتغال، وتفاوض مراد الأرمني الأثيوبي مع هولندا لإبرام اتفاقيات تجارية بالأصالة عن أثيوبيا.

وبدءاً من الربع الأخير من القرن التاسع عشر، أخذت أفواج أرمنية تتوافد بصفة عامة على مصر وأثيوبيا والسودان لاسيما بعد تصعيد القضية الأرمنية على المستوى الدولي وبداية المواجهات الدموية من قبل النظام العثماني ضد الأرمن. وإذا كان ثمة أرمن قد عملوا في السفارات الأوروبية بأديس أبابا، فقد كان معظم الأرمن الأثيوبيين تجاراً، وشأن أرمن المهجر، أسس أرمن أثيوبيا كنيسة ومدرسة في أديس أبابا للحفاظ على هويتهم القومية لاسيما اللغة الأرمنية وطقوس الكنيسة الأرمنية. وقد تميز الأرمن الأثيوبيين – عكس معظم أرمن

المهجر - بوجود زواج مختلط بين الأرمن والأثيوبيين، مما أسفر عنه نوع من الأرمن أصحاب البشرة السمراء.

أما الوجود الأرمني في السودان، فقد ارتبط رباطاً وثيقاً وعضوياً بالجالية الأرمنية في مصر. وإذا كانت الجاليتان الأرمنيتان المصرية والأثيوبية أقدم في تكوينهما وأعمق في دورهما، فإن الجالية الأرمنية في السودان تُعد حديثة نسبياً. فثمة أرمن مصريون نزحوا جنوباً إلى السودان عقب فتوحات محمد علي باشا. وازداد الوجود الأرمني رويداً رويداً في السودان منذ منتصف القرن التاسع عشر لاسيما زمن حكم أراكيل بك نوباريان (1857-1858) وأراكيل بك أبرويان (1874-1875).

وإزداد الوجود الأرمني في السودان منذ تصعيد القضية الأرمنية منتصف سبعينيات القرن التاسع عشر. وعقب المذابح الحميدية (1894-1896)، أخذ الأرمن يتوافدون على السودان، وتكاثروا نسبياً إبان حقبة الإبادة الجماعية (1915-1916)، وقلقل قبليقية (1922-1923). تركز الأرمن السودانيون في الخرطوم وأم درمان وكتراف وغيرها من المدن. ورغم عدم وجود إحصاءات رسمية دقيقة، فثمة روايات تذكر أن أعداد أرمن السودان قد تراوحت بين ألفين على الأكثر وألف نسمة على الأقل.

رغم انخراط بعض الأرمن في أجهزة الإدارة بالسودان، فإن السمة الغالبة على أرمن السودان هي الاشتغال بالتجارة لاسيما كوسطاء لشركات السجائر الأرمنية الكبيرة من أمثال ماتوسيان وميلكونيان وجامسراجان وإيبكيان وغيرها. كما اشتغلوا وكلاء لبيت البترول الروسي (مانتاشيف). وقام التجار الأرمن السودانيون بتصدير ريش النعام والعاج وسن الفيل إلى البيوتات التجارية الأوروبية.

وفي الشوارع الكبرى بالخرطوم وأم درمان وكردفان، انتشر الحرفيون الأرمن لاسيما المصوراتية، والساعاتية، والصاغة، والحفارين، وغيرها. وبصفة عامة، انتشرت الجالية الأرمنية السودانية في الميادين الاقتصادية بدءاً من التجارة الجملة والقطاعي مروراً بالمهن والحرف والزراعة وانتهاءً بالوظائف الإدارية. وعلى المستويات الدينية والثقافية، ارتبط أرمن السودان بأقرانهم في مصر وأثيوبيا. وبمرور الوقت، تكوّن جيل من أرمن السودان في الخرطوم وأم درمان تلقوا تعليمهم من مدارس الإرساليات الأجنبية، وأستكملوا دراستهم في أوروبا. وفي عام 1911، تأسست أول جمعية خيرية في الخرطوم لرعاية الأيتام والإشراف على تعليم أبناء الجالية وغيرها من الأمور وثيقة الأصل بهوية الأرمن.

وخلال عامي 1917-1918م، اعترفت الإدارة السودانية باللوائح الداخلية المنظمة للجالية الأرمنية السودانية. وفي عام 1923، تأسست أول مدرسة أرمنية

سودانية في مدينة كتارف، وظل بناؤها إلى عام 1926م على مساحة من الأرض التي منحها الإدارة السودانية إلى الأرمن السودانيين. وفي الخرطوم، تأسست أول مدرسة أرمنية عام 1957م.

وإذا كان الأرمن قد تراجعوا نسبياً في السودان وتركزوا في الخرطوم، فقد تحرك معظم أرمن السودان للاستقرار في أثيوبيا. وقد اكتسب الأرمن الأثيوبيون مكانة مهمة عند الإمبراطور هيللا سلاسي الوطني الأثيوبي السابق. وأقام رجال الأعمال الأرمن الأثيوبيون مشروعات الطواحين والمدابح مصانع الأحذية والمطابع. وفي عام 1924م، تأسست كنيسة أرمنية كبيرة في أديس أبابا، وفي عام 1925م، تأسست مدرسة أرمنية هناك.

وحسب كل الدراسات والإحصاءات، لم تكن الجالية الأرمنية الأثيوبية كبيرة العدد؛ إذ لم يزد عددها عن 1500 نسمة، بعضهم من زيجات مختلطة أرمنية أثيوبية. بيد أن الثورة العسكرية والحروب الأهلية (1974-1991م) قد أدت إلى تأميم المشروعات الأرمنية الخاصة، وتراجع عدد الأرمن إلى حوالي 150 نسمة فقط.

هاجر معظم الأرمن الأثيوبيين إلى الولايات المتحدة وأستراليا وكندا. وقد ضمت المدرسة الأرمنية بأديس أبابا أحد عشر طالباً أرمنياً فقط، ستة منهم من زيجات مختلطة. وكانت الكنيسة بلا قسيس وتؤدي وظائفها بمساعدة رئيس الشماسة. بيد أن نادي ومطعم أارات الأرمني، ظل الأجنب والهيئات الدبلوماسية ترتاده، ويساهم دخله في دعم الكنيسة والمدرسة.

وعلى نفس الوتيرة، تراجع أعداد الأرمن في السودان لاسيما مع اندلاع الحرب الأهلية منذ أواخر ثمانينيات القرن العشرين؛ ورغم وجود نادي وجمعية خيرية للأرمن في الخرطوم وأم درمان، فقد فقدت الجالية الأرمنية السودانية القدرة على مواصلة الحياة، وهاجر معظم أرمن السودان إلى جنوب أفريقيا والولايات المتحدة الأمريكية وكندا وأستراليا.

ونظراً لأهمية ومكانة ودور أراكيل نوباريان وأراكيل أبرويان في السودان وأثيوبيا، فسوف نفرد لهما مساحة على النحو التالي.-

أراكيل بك: الأمير العادل في السودان

ينتمي أراكيل إلى أسرة نوباريان العريقة وصاحبة الأدوار المتعددة والمتنوعة والمؤثرة في العالمين العثماني والمصري لاسيما خلال القرن التاسع عشر. وكانت هذه الأسرة وثيقة الصلة بعائلات يوسفان وأبرويان الذين شكلوا معاً صدارة الأرستقراطية الأرمنية وأسهموا بامتياز في البيروقراطية المصرية والحياة العامة.

تزوج مجرديتش نوباريان من جولهانم أبرويان، وأنجبا أربعة أبناء هم: سوغومون شلبي الذي أقام في أزميز، وجرابيد (شارلو) الذي عمل مترجماً لدى الوالي المصري محمد علي باشا، وأراكيل بك حاكم الخرطوم وسنار، ونوبار باشا أحد أبرز أقطاب السياسة المصرية خلال القرن التاسع عشر.

وُلد أراكيل في 1826 بأزمير. وقد جاء إلى مصر ضمن أسرة نوباريان التي استندعها بوغوص بك يوسفان (1776-1844)، مستشار محمد علي باشا وفيلسوفه – للعمل في البلاط الحاكم والدولاب الحكومي المصري. وقد بدأ أراكيل حياته ترجماناً لإبراهيم باشا، ثم أصبح كبير الترجمة (باشترجمان) في عام 1856 وأنعم عليه بالرتبة الثانية المتميزة. وتُعد هذه الوظيفة البوابة الرئيسية التي عبر منها أراكيل إلى الوظائف الكبرى والمناصب العليا.

تعرض أراكيل إلى اضطهاد الوالي عباس الأول (1849 – 1854) فغادر مصر إلى أوروبا. ومنذ بداية حكم الوالي سعيد باشا (1854-1862)، عاد كبار الموظفين المسرّحين وتقلدوا مناصب رفيعة المستوى وبينهم أراكيل بك الذي شغل منصب مدير الخرطوم وسنار وملحقتهما (1857-1858).

ارتبطت ظروف تقلد أراكيل منصب مدير الخرطوم بزيارة الوالي سعيد باشا إلى السودان وما أسفرت عنه من نتائج. ففي يناير 1857، توجه سعيد باشا إلى السودان في زيارة تفقدية أدرك خلالها معاناة الأهالي بشدة من فداحة الضرائب وظلم الحكام.

وأخذ سعيد باشا يُصلح أحوال السودان المتردية بعد أن كاد يُخليه لولا وساطة الأعيان. وقد أمر الوالي المصري بإعفاء الأهالي من الضرائب المتأخرة عليهم، وعدّل نظامها بحيث انخفضت انخفاضاً كبيراً، وأنشأ محطة في صحراء كروسكو لتسهيل نقل البريد والمسافرين بين مصر والسودان، وأقام نقطة عسكرية على نهر السوبات لمنع تجارة الرقيق ومطاردة النخاسين. كما أصدر الأوامر إلى مديري الأقاليم السودانية بمراعاة العدالة بين الأهالي في الضرائب والسخرة والقضاء.

وعلى المستوى الإداري، وسّع سعيد باشا في سودنة الإدارة نسبياً. بإنشاء مجالس محلية تتألف أعضاؤها من رؤساء العشائر والعائلات السودانية، وعزل الموظفين الأتراك الذين أساءوا معاملة الأهالي واستبدلهم بسودانيين. كما ألغى منصب الحكمدرية العامة، وقسّم السودان إلى خمس مديريات مستقلة عن بعضها وهي: سنار وكردفان والتاكة وبربر ودنقلة، وتتبع كل منها حكومة القاهرة مباشرة. وضم سعيد باشا الخرطوم إلى سنار في مديرية واحدة جاعلاً أراكيل بك نوباريان مديراً لها ومشرفاً على الإصلاحات التي أقرها نظراً لما يُوصف به من حُسن التدبير والسياسة.

وبادئ ذي بدء، قوبل أراكيل بك بمعارضة شديدة من قبل أقوى القبائل السودانية، وكادت معارضتهم تنقلب ضد حكومة القاهرة لأنها أقامت عليهم حاكماً مسيحياً لأول مرة. وعندئذ، استقر رأي ضباط أراكيل على ضرورة محاربتهم وإخماد معارضتهم بسرعة حتى لا تحذو القبائل الأخرى حذوهم.

بيد أن أراكيل رفض أن يبدأ حكمه بمحاربة رعاياه، وأثر مواجهة الموقف سلمياً ودبلوماسياً. ولهذا، توجه أعزل السلاح إلى القبيلة المعارضة، وتجاوز مع زعيمها أبي سن حول طبيعة معارضتهم؛ هل هي ضد الحكومة أم ضده كمسيحي؟ رد أبو سن بأنها ضده شخصياً كمسيحي. رد أراكيل عليه قائلاً: "إذا كان الأمر كذلك، فافعل بي ما تشاء حتى لا يُقال أنني كنتُ سبباً في إراقة دماء الرعايا المخلصين لمولانا"؛ أي سعيد باشا.

هزت كلمات أراكيل مشاعر أبي سن، وردَّ بقوله: "لقد هزمتني"، وبذا، نجح أراكيل بك في استيعاب الموقف والقضاء على أول أزمة صعبة واجهته في مستهل حكمه، وأصبح المعارضون من أهم وأبرز أعوانه.

ورويداً رويداً، أخذ أراكيل ينظّم أحوال مديرية الخرطوم وسنار وملحقاتهما، ويُشرف على تنفيذ برنامج سعيد باشا الإصلاحية. فاستبدل الكتبة والسيارفة الفاسدين في المديرية وباقي مديريات السودان بغيرهم من المؤهلين والأكفاء الذين انتدبهم من القاهرة. وكون مجلساً للتجار للفصل في منازعاتهم. وأسّس فرقة عسكرية، لكنها ألغيت بسبب صغر سن أفرادها وارتفاع نفقاتهم. وبذل أراكيل جهوداً حثيثة لجعل الخرطوم مدينة لائقة صحياً وتحسين الصحة العامة للنهر المقابل للخرطوم.

ورغم صرامة أراكيل بك، فقد كان حاكماً مستنيراً، نجح خلال حكمه القصير في تطبيق هامش من العدالة وتحجيم السخرة، ووضع قوانين لضبط علاقات الأهالي. ولهذا، أطلق عليه السودانيون لقب "الأمير العادل". ومع هذا، ظل يُعاني من اضطهاد بعض المسلمين المتشدّدين ضده لأنه مسيحي.

مات أراكيل بك نوباريان في 12 سبتمبر 1858م على أثر إصابته بالدوسنتاريا أثناء عودته إلى الخرطوم بعد أن سوّي مشكلة رفض إحدى القبائل دفع الضرائب، فتجرّع دواءً شديداً لإيقاف المرض، لكنه قضى عليه. ويذكر نوبار باشا - شقيق أراكيل - بأنه كان يدعو أخاه للعودة إلى مصر، ولكن أراكيل كان يرد عليه قائلاً: "إن أمنيّتي هي مغادرة الخرطوم، ولكن، لمن أترك هؤلاء النساء؟!".

وإذا كان أراكيل بك نوباريان قد شغل موقعاً إدارياً رفيع المستوى في السودان زمن الوالي سعيد باشا، فقد برز أراكيل بك أبرويان في مصوِّع زمن إسماعيل باشا (1873-1879) على نحو ما سوف نفضله حالاً.

أراكيل أبرويان: الحاكم الطموح

ينتمي أراكيل أبرويان إلى أسرة أبرويان العريقة التي تضرب بجذورها إلى أسرة بجرادوني خلال العصور الوسطى. وُلد أراكيل إستيان أبرويان عام 1833م. وقد تدرّج في الخارجية المصرية حتى شغل منصب حاكم مصوِّع التابعة لمديرية عموم شرقي السودان ومحافظة سواحل البحر الأحمر، منذ أول ديسمبر 1873 حتى نوفمبر 1875.

بدأ أراكيل بك أبرويان حكمه بإنجاز عدة مشروعات من أبرزها إنشاء خط حديدي بين مصوِّع وكلا انتهى في عام 1874. كما احتك أبرويان بالقناصل الأوروبيين الذين اتهموا إدارته بأنها تغض الطرف عن تجار الرقيق حتى أن أهالي مصوِّع كانوا يحصلون على أرباح ضخمة من وراء هذه التجارة المحرمة. هذا، وقد أذاع القساوسة الفرنسيون في أوروبا بأن المملكة الحبشية المسيحية قد تخزبت على أياد أشخاص مسلمين من رعية الحكومة المصرية، يُتاجرون في الرقيق بمساعدة الحكومة المحلية في مصوِّع؛ وإزاء هذا، رأى أراكيل أبرويان تشديد مراقبة تجار الرقيق بالسواحل المصرية، وحتى تتأكد أوروبا بالبراهين القوية أنه جار مجازاة تجار الرقيق وقمعهم.

وخلال تلك الفترة، أدت أطماع الخديوي إسماعيل في ضم الحبشة لأملكه إلى إرسال حملتين؛ الأولى بقيادة أرندروب بك للهجوم عليها من جهة الشمال عن طريق مصوِّع، والثانية بقيادة منزجر باشا - مدير شرقي السودان ومحافظة سواحل البحر الأحمر - للهجوم عليها من جهة الجنوب عن طريق ميناء تاجورة الواقع على خليج عدن.

وقد اشترك أراكيل بك أبرويان - محافظ مصوِّع - ضمن حملة أرندروب. ففي الابتداء، عمل مترجماً لكبار الضباط لأنه كان يُجيد اللغات التركية والفرنسية والإنجليزية والألمانية. وبعد ذلك، طلب أراكيل أبرويان من الخديوي إسماعيل الاشتراك عسكرياً في الحرب مع أرندروب، فسمح له بذلك.

وتجدر الإشارة إلى أن أراكيل أبرويان كان طموحاً يسعى إلى إحراز مكانة عالية، ولهذا، كان من أكبر أنصار الحملة على الحبشة وأنشطهم. وقد قاد فرقة عسكرية مكوّنة من 800 سوداني ضمن حملة أرندروب التي زحفت بتهور عبر الجبال لمحاربة جيش الملك الحبشي يوحنا نيجوس البالغ عشرة أضعاف الحملة المصرية. وبعد اشتباك في منطقة جونديت، انهزم الجيش المصري، وأبيدت فرقة أراكيل أبرويان عن بكرة أبيها.

وقد اختلفت الآراء حول موت أبرويان. فثمة روايات تذكر أنه قُتل على أياد الأحباش. وثمة روايات أخرى تذكر بأنه أنتحر خشية الوقوع في الأسر. بيد أنه قد ورد في ملف خدمة أراكيل عن ظروف وفاته: "أنه توجّه إلى حرب الحبشة مع أرندروب بك بناءً على أوامر الحضرة الخديوية وقُتل على أياد الأحباش".

ومهما يكن من الأمر، أسهم الأرمن في إدارة الأقاليم التي كانت تابعة لمصر في السودان والحبشة. ورغم صعوبة المناطق التي أداروها جغرافياً واقتصادياً، فقد نجحوا نسبياً في إدارتها، وأسهموا في تنفيذ مشروعات مصر التوسعية في أفريقيا.

بعض مصادر الدراسة: الوثائق غير المنشورة

(أ) دار الوثائق القومية بالقاهرة

تراجع ملخصات دفاتر تركي - محافظ تحت أرقام 1،2،9

محافظ الأبحاث - محافظ تحت أرقام 7،45،47،49،50،115،116،117،118،122،123

محافظ بحر برا - محافظتا 7،8

(ب) دار المحفوظات العمومية بالقاهرة

ملفات الموظفين - أراكيل بك - رقم الملف 5742 - محفظة 237 - عين 1 - دولاب 11.

ARMENIANS OF SUDAN AND ETHIOPIA
(Summary)

Dr. Muhammad Refaat Imam
Mohamed_elemam1966@yahoo.com

The Armenian communities of Sudan and Ethiopia were mostly established in the mid-to-late-19th century, prospered economically and contributed to the growth and development of Ethiopia and Sudan. Yet due to political unrest they dwindled in numbers. Unlike the community in Ethiopia, the Armenians of Sudan were mostly an extension of the community in Egypt. Most Armenians resided in the urban areas of Sudan, particularly in the capital Khartoum or in Omdourman. They were economic agents of foreign trade and production companies.

The paper briefly highlights both communities, their inception and growth and their weakening. It focuses on the two governors of Sudan, namely Arakel Nubar (1826-1858) and Arakel Abroyan (1833-1875). These two Armenians occupied important political positions in Sudan: Nubar became the administrative director of Khartoum, Sinnar and their surroundings between 1857 and 1858, while Abroyan served as the governor of Musawa' in the directorate of Eastern Sudan and the Red Sea governorate between 1874 and 1875. The first Christian governor of Sudan, Nubar played a pivotal role in modernizing the country, while Abroyan was instrumental in implementing the expansionist policies of his master, Khedive Ismail. Abroyan lost his life in a battle for the occupation of Ethiopia.

Likewise, the paper provides a brief outline of the Armenian community of Ethiopia and notes that the relations between the Armenians and the Ethiopians date back to the first century. These relations were strengthened after both churches rejected the edicts of the Council of Chalcedon in 450. The Armenians of Ethiopia contributed immensely to the growth and development of the country. They were traders, translators, secretaries; they worked in crafts like zincography, engraving, jewelry, watchmaking, and photography. Some were provisioners for the hinterland, while others were local market traders as well as exporters, and a few were technicians. The community prospered, founding its own school, church and community center. However, after the dethronement of Emperor Haile Selassie, the community shrank significantly. Currently not more than 150 Armenians live in Ethiopia.

Սուտանի Հայօճախը (Հպանցիկ Ակնարկ)

Աննա Աւագեան

annaavagyan_07@gmail.com

Սուտանահայութիւնը սփիւռքահայութեան այն հատուածն է, որի կարծատեւ, բայց հետաքրքիր պատմութիւնը մասնակի ուշադրութեան է արժանացել պատմաբանների կողմից: Մօտ 80-100 տարի Սուտանի հայօճախը ունեցել է համեմատորէն աշխուժ կեանք, ինչը տեղ է գտել միջանի լրագրային յօդուածներում եւ արժանացել հպանցիկ ակնարկների՝ Սփիւռքի հայօճախների նուիրուած փոքրաթիւ հատորներում¹:

Սուտանի հայօճախը հիմնուել է ԺԹ. դարի երկրորդ կէտում: Այնտեղ հաստատուած հայ գաղթականների առաջին խմբերի հիմնական զբաղմունքը եղել է առեւտուրը եւ արհեստագործութիւնը: Գտնուել են նաեւ հայեր, որոնք հողամասեր են գնել, զբաղուել հողագործութեամբ: Սուտանը բաւականաչափ նոր հայ գաղթականներ է ընդունել 1895-96ին համիտեան ջարդերի, յետագայում՝ Ատանայի կոտորածների ժամանակ: Հայ գաղթականութիւն է եկել Սուտան յատկապէս Մեծ Եղեռնի օրերին եւ Զմիւռնիայի ու Կիլիկիայի դատարկումից յետոյ:

Հայօճախը վերջնականապէս կազմաւորուել է 1897ին՝ հիմնականում Արաբկիրից², Ակնից³, Խարբերդից, Թոքատից եւ Արեւմտեան Հայաստանի միջանի այլ բնակավայրերից արտագաղթած հայերի միջոցով, չնայած դեռեւս ԺԷ.-ԺԸ. դարերում այնտեղ եղել են հայեր, որոնցից ոմանց (Եղիա Ենոքեան, Յովհաննէս Եպիսկոպոս) նոյնիսկ յանձնարարուել են դիւանագիտական առաքելութիւններ:

Ինչպէս ժամանակին (1976), Խարթումում Սուտանի հայօճախի հոգեւոր հովիւ Օշական քահանայ Աշըգեանն է ներկայացրել՝ առաջին հայերը վերո-

¹ Արշակ Ալպոյաճեան, *Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եզիպրոսի նահանգը եւ Հայերը (Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Տպ. Նոր-Աստղ, Գահիրէ, 1960. նաեւ՝ Աշոտ Արրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, հրդ. 2*, Հայաստան հրատ., Երեւան, 1967. նաեւ՝ Արամ Սարգսեան, «Սուտան», *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, Հայկական հանրագիտարան հրատ., Երեւան, 2003, էջ 537-39. նաեւ՝ Ս. Գասպարեան, *Սփիւռքահայ գաղթօճախներն այսօր (մշակութային կեանքի ուրուագիծ)*, Հայաստանի պետ. հրատ., Երեւան, 1962. նաեւ՝ *Հայկական սովետական հանրագիտարան, հրդ. 11*, Երեւան, 1985:

² 1898ին Սուտան են տեղափոխուում արաբկիրցիներ՝ Թագուիի եւ Ղուկաս Քիւրքեանները իրենց ընտանիքով, ովքեր յետագայում մեծ դեր են խաղացել սուտանահայ համայնքի կեանքում:

³ Ակնից Կետարէֆում է հանգրուանել 1915ի Եղեռնից մազապարծ Խաչատուր Սեմերճեանը իր մօր, եղբայրների ու քրոջ հետ:

իշտալ թուականին Սուտան են եկել բրինատանացիների հրաւերով⁴: Վերջիններս տարբեր մասնագիտությունների տէր հայերի հրաւիրել են աշխատելու. այդպէս ձեւաւորուել է հայօճախը: Բրիտանական գաղութային վարչատիրութեան օրօք հայերը ստացել են մեծ իրաւունքներ եւ ազատ աշխատանքի հնարաւորութիւններ: Նրանք զբաղուած են եղել տեղական արդիւնաբերութեան եւ առեւտրի զանազան ոլորտներում ու դարձել բարեկեցիկ, ոմանք՝ հարստացել են: Յետագայում, 1915ի Յեղասպանութիւնից փրկուած հայեր ապաստանել են իրենց սուտանաբնակ հարազատների մօտ:

Նոր եկած գաղթականութիւնը զգալիօրէն փոխել է հայօճախի ընկերային պատկերը: Այնտեղ սկսում են երեւալ նաեւ հայ մտաւորականներ, բժիշկներ, ատամնաբուժներ, դեղագործներ, գիւղատնտեսներ են.: Սուտանի հայօճախում եղել են եւրոպական բարձրագոյն կրթութիւն ստացած եւ մի շարք լեզուներ տիրապետող մարդիկ: Այդ իրողութիւնը հնարաւորութիւն է տուել Խարթումում եւ Օմտուրմանում ստեղծելու մտաւորականների կամ - ինչպէս իրենք էին ասում - «քոլէճականների» խմբակ՝ Գր. Ճերէճեանի գլխաւորութեամբ:

Հայերը հիմնականում բնակութիւն են հաստատել Խարթումում, Օմտուրմանում, Կետարէֆում, անելի փոքրաթիւ՝ Քասսալայում: Այստեղ, 1936ին, տեղական իշխանութիւնները հայերին են տրամադրել յատուկ հողամաս՝ հայկական թաղամաս կառուցելու համար: Սակայն, ինչ-ինչ նկատառումներով հայերը հրաժարուել են դրանից:

Մինչեւ Ի. դարի սկիզբը Սուտանում հայ հաւաքական կեանք չի եղել: Սուտանի հայերը մշտապէս սերտօրէն կապուած էին Եթովպիայի, մանաւանդ Եգիպտոսի հայօճախներին եւ նրանց միջոցով հաղորդակից էին լինում հայ ժողովրդի կեանքում տեղի ունեցող իրադարձութիւններին:

1911ին Խարթումում հիմնուել է ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիւղը: 1917ին, երբ անհրաժեշտ է դարձել ունենալ կենտրոնացնող կազմակերպութիւն, սուտանահայերը ընտրել են հինգ հոգուց բաղկացած գաղութային վարչութիւն: Նոյն թուականին էլ կազմել են կանոնադրութիւն եւ ներկայացրել սուտանական իշխանութիւններին՝ հաստատման: Ըստ այդ կանոնադրու-

⁴ Ըստ այլ տուեալների՝ հայերի առաջին խումբը Խարթում է եկել Թուրքիայից 1902ին՝ որի շարժառիթը եղել է թուրքերի ոտնձգութիւններից հեռու լինելն ու հանգիստ գտնելը, ինչպէս նաեւ առեւտրի լայն շուկայ ձեռք բերելը: Միքանի տարի անց Խարթում է ժամանել հայերի առաւել նշանակալի խումբ Եգիպտոսից: Սրանք բոլորը զբաղուել են առեւտրով կամ ունեցել են հումքի մշակման ոչ-մեծ ձեռնարկութիւններ, որոնք Սուտանի բնակչութեան մէջ գտել են աշխատուծ: Հայերի եւ սուտանցիների յարաբերութիւնները սկզբից եւեթ եղել են բարիդրացիական, որի հետեանքով էլ եւս միքանի խումբ հայեր ցանկացել են բնակութիւն հաստատել Սուտան: Բնութագրական է, որ եկածների մօտ 95 տոկոսն ընդունել է սուտանական քաղաքացիութիւն: Չնայած դրան, սուտանահայերը չեն փոխել իրենց կենցաղը, հայկական սովորութիւնները, կենսակերպը, մշակոյթը:

թեան, համայնքի ղեկավար մարմինն էր եօթ հոգուց բաղկացած «Վարչական ժողով»ը որն ընտրուում էր տեղի հայերի ընդհանուր ժողովում, երկամեայ դրութեամբ, իսկ սկսած 1958ից՝ եռամեայ դրութեամբ: Ըստ կանոնադրութեան, վարչական ժողովի նախագահը հայերի ներկայացուցիչն էր տեղական իշխանութիւնների մօտ եւ իրաւասու էր կարգադրել կրօնական ու ազգային բոլոր հարցերը: Համաձայն համայնքի կանոնադրութեան՝ կուսակցական գործունէութիւնը գաղութում արգելուած էր, սակայն դա չի նշանակում, որ կուսակցականներ գաղութում չկային:

Սուտանի հայօճախի վարչութեան նախագահ Շաւարշ Վանեանը Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ, Մամբրէ սրբ. Սիրունեանին 1949 Յուլիսի 27ին գրած նամակով տեղեկացնում է, որ 1949 Յունիսի 19ին կայացած ընդհանուր ժողովում ընտրուել է ղեկավարելու նոր վարչութիւնը⁵, որը պաշտօնավարելու է երկու տարի՝ 1949-1951:

1954-65՝ աննշան փոփոխութիւններով, եռամեայ պաշտօնավարութեամբ վերընտրուել է վարչութեան հետեւեալ կազմը.- Գրիգոր Պոտուրեան (ատենապետ), Թորոս Պարսամեան (փոխատենապետ), Տիգրան Յարութիւնեան (ատենադպիր), Եփրէմ Պենկեան (փոխատենադպիր), Նազարէթ Էօմիրեան (գանձապահ), Վաղինակ Լուսինեան (փոխգանձապահ), Լեւոն Չոլաքեան (խորհրդական):

1983 Նոյեմբերի 10ին տեղի է ունենում սուտանահայ համայնքի ընդհանուր ընտրական ժողով, որը 1983-86ի համար ընտրում է նոր վարչութիւն, հետեւեալ կազմով.- Կարօ Վանեան (նախագահ), Պետրոս Տոլանճեան (փոխնախագահ), Հրաչ Հեքիմեան (ատենադպիր), Սուրէն Իսքենտէրեան (փոխատենադպիր), Հրաչ Մարտիկեան (գանձապահ), Գրիգոր Լուսինեան (փոխգանձապահ), դոկտոր Ասատուր Էքմէքճեան (խորհրդական): Ժողովը, Կարօ Վանեանի առաջարկով, Էտուարտ Ճերէճեանին⁶ ընտրում է սուտանահայ գաղութի վարչութեան ցկեանս պատուոյ նախագահ:

Առաջին հայկական դպրոցը Սուտանում բացուել է Կետարէֆում, 1930ին: Կետարէֆի ազգային վարժարանի (տարրական նախակրթարան, երկսեռ աշակերտութեամբ) համար ուսուցչի ընտրութեան հարցում հաշուի

⁵ Այն բաղկացած էր Վանեանից (նախագահ), Արտուշ Ղազարեանից (փոխնախագահ եւ ատենադպիր), Երուանդ Մարկոսեանից (գանձապահ), Յակոբ Փանոսեանից (փոխգանձապահ), Կարապետ Չոլաքեանից (խորհրդական):

⁶ Ազգանունը նշում է նաեւ «Ճորճեան»: Էտուարտը որդին է Գէորգ եւ Պարկեշտուհի Ճերէճեանների: Գէորգ Ճերէճեանը քիմիագէտ, Յիւրիսի համալսարանի դոկտոր-փրոֆեսոր էր. Պարկեշտուհին դուստրն էր Սուտանի հայօճախի առաջին նախագահ՝ Նազարէթ Քիւրքճեանի եւ քոյրը լոնտոնաբնակ Սարգիս Քիւրքճեանի: Է. Ճերէճեանը 1939ին եկել է Սուտան, Խարթումում գործելու իր հօր եւ եղբոր հիմնած հաստատութեան մէջ, որը շնորհիւ իր անխոնջ ջանքերի, մեծ վերելք է ունեցել: Նկատի ունենալով նրա վաստակը, Վազգէն Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսի սրբատառ կոնդակով, նրան շնորհուել է Ներսէս Շնորհալի շքանշանը:

են առնուել մի շարք հմտություններ եւ ունակություններ: Այսպէս, Կետարէֆի հայերի վարչութեան նախագահի՝ Գահիրէի հայոց առաջնորդարանին յղած 1937 Մայիսի 24ի նամակում ասում է որ «Նախընտրելի է, որ ուսուցիչն իմանայ նաեւ անգլերէն ու արաբերէն լեզուները, որպէսզի ի վիճակի լինի տալու նշուած լեզուներու նախնական իմացութիւնը: Ամսավճարը պիտի լինի շուրջ 8 ոսկի, բացի բնակարանն ու Եգիպտոս-Կետարէֆ երթելեկէն»: Ուսուցիչ գտնելու հարցը խիստ դժուար է եղել առաջին հերթին կլիմայական պայմանների պատճառով եւ դիմորդներ քիչ են եղել:

Քանի որ հայերի գերակշիռ մասը հանդիսանում է Սուտանի քաղաքացի, հայ բնակչութեան քաղաքացիական կացութեան աքթերի գրանցումը կատարում է, ընդունուած կարգի համաձայն, Սուտանի պետական հաստատություններում: Այդուհանդերձ, հայօճախում այդ բոլոր աքթերը գրանցում են նաեւ հայկական եկեղեցու մատեաններում եւ ուղեկցում համապատասխան եկեղեցական քրիստոնէական ծիսակարգով:

Սուտանում հայերի թիւը սկզբնական շրջանում եղել է շուրջ 200 հոգի: Հայօճախը իր ծաղկման շրջանում՝ 1940ականներին, ունեցել է շուրջ 1000 հայ: Այդ շրջանին, հայօճախն ունէր երգչախումբ եւ թատերական խմբակ: Ազգային տօների առթիւ համայնքի անդամների համար կազմակերպւում էին դասախօսություններ, երեկոյթներ եւ այլ միջոցառումներ: Դաստիարակչական գործունէութիւն էին ծաւալում Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը (ՀԵՄ), Հայուհեաց Բարեսիրաց Միութիւնը (հիմն. 1938), որոնք կազմակերպւում էին մարզահանդէսներ եւ թատերական ներկայացումներ, ինչպէս եւ ծաւալում բարեսիրական գործունէութիւն:

Յետագայում՝ 1950-60, սուտանահայերի թիւը նուազել է 800ի: Այդ շրջանին հայօճախի մշակութային եւ կազմակերպական աշխատանքները ղեկավարել է ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրուած կոմիտէն: 2 Փետրուար 1953ին ՀԵՄի Հրանտ Մարգարանի ներսում կազմակերպւում է ընթերցասրահ-մատենադարան, որտեղ մէկտեղուած գրքերով տեղի երիտասարդութեանը պիտի «ճանաչեցնեն հայ ազգի, հայրենիքի եւ եկեղեցիի պատմութիւնը, հայի դիմագիծը անաղարտ պահելու նպատակով»:

1989ի տուեալներով Սուտանում հայերի թիւը չէր անցնում 350ը, որոնք մեծ մասամբ բնակւում էին մայրաքաղաք Խարթումում: Այստեղ առկայ էին խառն ամուսնութիւնները: Հայերը հիմնականում վաճառականներ էին, մի փոքր մասն աշխատում էր պետական հիմնարկութիւններում, կային նաեւ գրասենեակային աշխատողներ եւ արհեստատրներ: Երկրի քաղաքական կեանքին հայերը չէին մասնակցում:

Հայերի թոփ նկատելի նուազումը հիմնականում բացատրւում է Սուտանում տարրուղ սեփական ձեռնարկութիւնների ազգայնացման քաղաքականութեամբ: Արդէն 1970ականներին Սուտանի կառավարութիւնը օրէնք էր ընդունել խոշոր ձեռնարկութիւնների ազգայնացման մասին, որի հետեւանքով հայկական ձեռնարկութիւնների մեծ մասն ազգայնացուել էր: Ունե-

նալով նման զգալի կորուստներ հայերի մեծամասնությունը լքել է երկիրը: Արտագաղթի երկրորդ մեծ հոսքը եղել է 1970ականների վերջին, երբ երկրում ընդունուել են իսլամական օրէնքներ: Հայերը հիմնականում արտագաղթել են Միացեալ Թագաւորութիւն, Քանաւա, Աւստրալիա, ԱՄՆ եւ այլ արեւմտեան երկրներ:

Սուտանի հայօճախի կեանքի մասին հետաքրքիր տեղեկութիւն է հաղորդում Սարգիս սարկաւազ Մանուկեանը՝ արքեպիսկոպոս Չինչինեանին իր գրած 1985 Հոկտեմբերի 21 թուակիր նամակում. «...*Խարթումի ազգային, եկեղեցական, ընկերային կեանքը կը շարունակուի բնականոն ընթացքով, կրելով անշուշտ երկրին քաղաքական-տնտեսական վերիվայրումները: Այս տարի խարթումի Ստեփանեան Ազգային երկսեռ վարժարանի աշակերտութեան թիւը 17ն է, չունինք ասարտական՝ 5րդ դասարանի աշակերտներ: Գաղութի անդամներու քանակի պակասով, գոյացած է նաեւ ուրակի պակաս, ազդելով գաղութի մշակութային կեանքին, ուր ամէն անգամ նմանօրինակ ձեռնարկները կը հանդիպին լուրջ դժուարութիւններու: Եկող շաբաթ հաւանաբար սկսին միարարնոց թատրոնի փորձերը եւ շաբաթական հայագիտական դասախօսութիւններու երեկոները: Կարապետ քահանայ Մենէճեանը պիտի փորձէ Կիրակի օրերը, պատարագէն յետոյ, երկրասարդութեանը բացատրել ազգային, եկեղեցական սովորութիւններն ու ասանդոյթները, բայց տակաւին յայտնի չէ թէ երբ»:*

Խարթումի հայկական Ստեփանեան վարժարանի եւ Պարսամեան մանկապարտէզի սեփական շէնքը կառուցուել է 1930ին⁷: Դպրոցը 1973ին ունեցել է 40 աշակերտ: Այն փակուել է 1977ին՝ Սուտանի իշխանութիւնների կողմից: Ուսման վարձը խիստ խորհրդանշական էր՝ տարեկան 2 սուտանեան ֆունտ: Աշակերտները ապահովուում էին ծրի սննդով, դասագրքերով եւ փոխադրամիջոցով, որը յատուկ առանձնացուած էր աշակերտների երթելեկութեան համար:

Խարթումն ունի նաեւ իր հայկական եկեղեցին՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, որը կառուցուել է 1937ին: Ինչպէս վերը ասուեց, այդ թուականներին են հիմնուում նաեւ սուտանահայ մշակութային եւ երիտասարդական կազմակերպութիւնները: Վերոյիշեալ երեք հաստատութիւններն էլ գտնուում են սուտանահայ ազգային վարչութեան հովանաւորութեան տակ:

Խարթումի նորակառոյց եկեղեցին կահաւորելու նպատակով, սուտանահայերից շատերը նուիրաբերութիւններ են արել ի նպաստ եկեղեցու՝ ա-

⁷ Դպրոցը ամէնօրեայ էր, դասաւանդումը կատարում էր հայերէն: Դպրոցին կից գործում էր եռամեայ մանկապարտէզը, որի շրջանաւարտները ուսումը շարունակում էին դպրոցում, ուր ուսումնառութիւնը տեւում էր հինգ տարի: Դպրոցի շրջանաւարտները հիմնականում յաճախում էին Խարթումի անգլիական «Կոմբոն» քոլէճը, ուր պարտադիր կարգով հայ աշակերտները շաբաթական երկու անգամ ունենում էին հայոց լեզուի պարապմունք: Կային նաեւ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում սովորող աշակերտներ:

նօթներ ու նկարներ, սպասք, արծաթեայ խաչեր, աշտանակներ, բուրվառներ, մասնատուփեր, խնկամաններ, արծաթեայ ավետարան, սուրբ գրքեր են.: 1956ին հայօճախի ղեկավարութիւնը նամակ է յղել Մամբրէ Եպիսկոպոս Սիրունեանին, որ նորակառոյց եկեղեցին, ի պատիւ իր բարերար, հանգուցեալ Գրիգոր Սեֆէրեանի՝ կոչուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ եկեղեցու օժման արարողութեանը անպայման ներկայ գտնուեն Սեֆէրեան ընտանիքի անդամներ:

Նախկինում եկեղեցու բոլոր հոգեւոր հովիւները եկել են Միջին Արեւելքի հայ համայնքներից: Պաշտօնապէս եկեղեցին ենթակայ է Եգիպտոսի հայ եկեղեցու առաջնորդութեանը: Եկեղեցու հովիւը՝ քահանան, պէտք է լինէր ներկայանալի եւ կարող ներկայացնելու գաղութը կառավարական եւ օտար պաշտօնական շրջանակներում եւ այս նպատակի համար կարողանար արտայայտուել անգլերէն եւ արաբերէն: Կարող լինէր դպրոցում դասաւանդելու կրօն, պատմութիւն եւ անգլերէն, օժտուած լինէր վարչական կարողութեամբ եւ կարողանար պահպանել ու տեսականացնել եղած համերաշխ մթնոլորտը գաղութում:

Սուտանի հայօճախը բարեկեցիկ է: Ոչ-լրի տուեալներով, 1976ին ազգապատկան միջոցները կազմում էին՝ շուրջ 120,000 սուտանական ֆունտ կանխիկ դրամ եւ շուրջ 500,000 սուտանական ֆունտ անշարժ գոյք: Այս միջոցները հիմնականում գոյացել են ունեւոր անձանց նուիրատուութիւններից⁸: Ստացուող եկամուտները լիովին ծածկում էին դպրոցի, մանկապարտէզի, ակումբի, պահպանութեան եւ այլ միջոցառումների ծախսերը: Տրում էին նաեւ նպաստներ՝ համայնքի առաւել կարիքաւոր ընտանիքներին:

Սուտանի հայ համայնքում կարելի է առանձնացնել որոշ յարգաւած անձնաւորութիւնների, որոնք մեծ դեր են ունեցել գործարար աշխարհում: Դրանցից է Գրիգոր Պոտուրեանը, որը զբաղուել է Արեւմտեան Գերմանիայից, Միացեալ Թագաւորութիւնից եւ այլ երկրներից դեղերի ներմուծմամբ եւ ունեցել իր դեղագործական գործարանը: Պոտուրեանը յաճախ եղել է համայնքի նախագահը: Վերջինիս ամենայն հայոց Վազգէն Ա. կաթողիկոսի կողմից շնորհուել է ոսկէ մետալ եւ Հայաստան այցելութեան անձնական հրաւեր: Նշանաւոր այլ դէմք է հանդիսացել Պարսամեանը՝ «Պարսամեան Մոթօքար» ընկերութեան ղեկավարը, որը զբաղում էր մարդատար ինքնաշարժների եւ երկաթգծի սարքաւորումների առքով Միացեալ Թագաւորութիւնում ու իր հիմնարկի միջոցով ապահովում էր Սուտանում սննդի մէջ օգտագործուող թղթի պահանջարկի 80 տոկոսը: Միւս նշանաւոր դէմքը

⁸ Սուտանի հայերից շատերը բազմիցս նուիրատուութիւններ են կատարել: Այսպէս, օրինակ՝ Յունաստանի Կոս կղզում մահացած Գարեգին Զատուրեանի կտակի համաձայն, Խարթումի եկեղեցուն եւ Ազգային վարժարանին կտակուել է 500 սուտանական ոսկի: Նախկին սուտանահայ բարերար Ֆիլիփ Աբգարեանը Խարթումի Ազգային վարժարանին է նուիրել Օմտուրմանի իր շէնքն ու հողը:

Էտուարտ Ճորճեանն էր, որը Արեւմտեան Գերմանիայի Bauer ընկերութեան գործակալն էր, Aspirin դեղագործական ընկերութեան ներկայացուցիչը: Նա սպասարկում էր Սուտանը դեղօրայքով եւ քիմիական արդիւնաբերութեան այլ ապրանքներով, գործակցում Լեհաստանի եւ Չեխոսլովաքիայի առեւտրական կազմակերպութիւններին: Նշանաւոր էին նաեւ.-

- Նորայր Չոլաքեանը, որը ունէր ալիմիւնի կերպընկալ նիւթի, ամանեղէնի եւ մետաղեայ իրերի գործարան, որտեղ ալիմիւնէ եւ արծնապատ ամանեղէնի ընկերութեան եկամտի 25 տոկոսը իրենն է: Չոլաքեանը կաշուի, ալիմիւնի, արտադրութեան գործարանատէր:
- Կարօ Վանեանը, որը «Արարատ» միջազգային ընկերութեան, ֆրանսական Peugeot ընկերութիւնների ղեկավարն էր, ճափոնական մղաններ եւ հողափորիչների վաճառքի ներկայացուցիչ:
- Հրաչ Մարտիկեանը՝ գերմանական Wolkswagon եւ Mercedes ընկերութիւնների ներկայացուցիչ, ինչպէս նաեւ ճափոնական եւ անգլիական ելեկտրաձին մեքենաների վաճառական:
- Ճոն Պոտտութեանը Aspro դեղագործական ընկերութեան ներկայացուցիչն էր:
- Տիգրան Բարձիկեանը National Engineersի տեղական մասնաճիւղի պետական ներկայացուցիչը, միջազգային մի շարք ընկերութիւնների ներմուծող-արտահանող:
- Վարուժան Չիրքինեանը՝ կաշուի եւ կօշիկի գործարանատէր:
- Պետրոս Քոլանճեանը՝ ֆրանսիական Lancome օճանելիքի ընկերութեան ներկայացուցիչ:
- 1902ին հայերը հիմնել են «Քիւրքեան Եղբարք» նաւահանգստային ընկերութիւնը, որը իր մասնաճիւղերն է ունեցել Սուտանի բոլոր խոշոր քաղաքներում:
- Գրիգոր Պալճեանը 1903ին հիմնել է Սուտանում առաջին գիւղատնտեսական քոլէճը:

Սուտանում բամպակի արտադրութեան մէջ հանրաճանաչ է եղել յայտնի «բամպակի արքայ» Իզմիրլեանը, որը միեւնոյն ժամանակ Խարթումում բացել է գիւղատնտեսական սարքերի վերանորոգման գործարան:

Նիւ Եորքի Քիւրքեան շինարարական ընկերութեան Սուտանի մասնաճիւղը, որտեղ աշխատում էին հայ մասնագէտներ, կառուցել է ճանապարհներ, կամուրջներ, էլեկտրակայաններ, գործարաններ:

Սուտանի անկախացումից յետոյ էլ (1956) հայօճախը ապրել է լիարժէք կեանքով ու իր գործունէութիւնը ծաւալել, տեղի իշխանութիւնների վստահութիւնը վայելելով: Վարուժան Վանեանը, Գրիգոր Գափանճեանը, Եզնիկ Թերզեանը, Ահարոն Մալխասեանը, Արտուշ եւ Պետրոս Դանիէլեան եղբայրները, Ենովք Թագուորեանը, Մինաս Պէրպէրեանը զբաղեցրել են պետական պաշտօններ:

Այսօր Սուտանում մնացած մօտ 50 հայերը Կիրակի օրերը երեկոյեան են եկեղեցի այցելում, քանի որ հիմնականում մահմետական բնակչութեամբ այդ երկրում Կիրակին աշխատանքային օր է: Պատարագից յետոյ նրանք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու բակում սուրճ են ըմպում եւ վերջիշում հին օրերը, երբ հայկական համայնքն ամէլի մեծ էր: Գործում է եկեղեցուն կից կիրակնօրեայ դպրոցը՝ միքանի աշակերտներով: Դպրոցի կազմակերպական հարցերով զբաղւում է եկեղեցու քահանայ, հոգեւոր հովիւ հայր Գաբրիէլ Սարգսեանը:

Սուտանահայերը անմասն չեն մնացել հայ ժողովրդի կարեւոր ու նշանակալի իրադարձութիւններից: Նրանք կազմակերպել են հայոց Յեղասպանութեան յուշատօնի (բանախօս՝ եգիպտահայ Յակոբ Համբիկեան), Սարդարապատի հերոսամարտի, Հայաստանի անկախութեան, նուիրուած ձեռնարկներ: Հայօճախը սզացել է նաեւ 1988 Դեկտեմբերին Հիսիս-արեւմտեան Հայաստանին հարուածած երկրաշարժի զոհերին:

ARMENIANS OF SUDAN (Summary)

Anna Avakian

annaavagyan_07@gmail.com

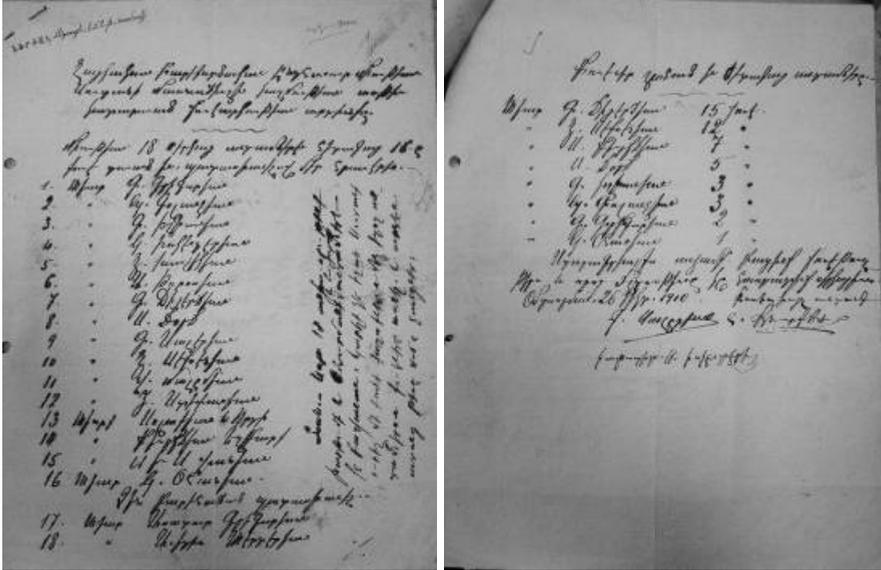
The Armenian community of Sudan took shape in the late 19th century and gradually grew in the early 20th century. The first Armenian settlers came from the districts of Arapgir and Kharpert and the province of Tokat in Sebastia district. After 1915 Armenian Genocide survivors settled in Sudan, and the community grew in number from 200 to 800, mostly living in the capital, Khartoum.

Until 1957 the spiritual needs of the community were catered to by the Prelacy of Cairo, through visiting clerics. The Armenian school of Khartoum was founded in 1942 and the church in 1957. The land of both buildings was donated by the Sudanese state. The construction of the church was financed by Krikor Seferian, a benefactor from Milano.

The community had its youth union, women's association and church board. The community was involved in Pan-Armenian fundraising and maintained a line of contact with the Committee of Cultural Relations with Diaspora Armenians, mostly concerning educational and cultural issues.

Փոքրապատում Սուտանի Հայոճախի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի¹ (1909-1945, 1957)

Անդրանիկ Տազէտեան
adakessian@haigazian.edu.lb

ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիւղի առաջին անդամական ժողովը. 26 Դեկտեմբեր 1910

Սուտանի մէջ ՀԲԸՄ մարմին մը գոյութիւն ունեցած է 1909ին, ատենադպրութեամբ Յովհաննէս Սեքսէնեանի, "գանձապահութեամբ" Ս. Քիւրք-

¹ Փոքրապատումը շարադրած ենք հիմնուելով ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւին մէջ Սուտանի վերաբերող եւ պայմանականօրէն «Խարթում 50» եւ «7» վերնագրած թղթապանակներուն վրայ: Առաջինին մէջ կան էջեր, որոնց մեկանը գունատած ըլլալով գրեթէ անընթեռնելի են: Ան կ'ընդգրկէ 10 Յունուար 1911--22 Նոյեմբեր 1941 շրջանին վերաբերող 735 փաստաթուղթ: Երկրորդ թղթապանակը կը հաշուէ 160 փաստաթուղթ եւ կ'ընդգրկէ 31 Յունուար 1941--30 Յունուար 1957 շրջանը: Թղթապանակները չեն պարունակեր գաղթօճախին նուիրուած որեւէ տեղեկագիր, նիւթերը մասնակի, պարագայական լրատուութիւններ են, երբեմն միակողմանի՝ սկզբնական կամ պատասխան նամակի բացակայութեան պատճառով: Երբեմն կողմնակի արտայայտութենէ մը կ'իմանանք դպրոցի գոյառումը, կամ ազգային մարմինի կազմումը, կամ զաւակներու Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն դրկուիլը: Ոչինչ կը գտնենք համագաղութային ձեռնարկներու մասին: Տուեալներու ընդմիջումներու պատճառով կարելի չէրաւ վերականգնել նոյնիսկ մասնաճիւղին գործունէութեանց յարաբերաբար ամբողջական շղթան: Ծնորհակալութիւն կը յայտնենք ՀԲԸՄ Գահիրէի պատկան մարմիններուն, որոնք ազնուօրէն արտօնեցին այս եւ Եթովպիոյ հայօճախին վերաբերող նիւթերուն օգտագործումը:

ճեանի² եւ ատենապետութեամբ Գէորգ Ճիլէրճեանի: 26 Դեկտեմբեր 1910ին, Օմտուրմանի մէջ, ներկայութեամբ տեղի եւ Խարթումի ՀԲԸՄ 34 անդամներէն 16ին³, կը զումարուի անդամական ժողով, ուր նոր մարմնի անդամներ կ'ընտրուին Ճիլէրճեան (15 քուէ), Սեքսէնեան (12 քուէ), Քիրքճեան (7 քուէ), Սեդրակ Ճորճ (5), Գէորգ Իշխանեան եւ Պետրոս Գոլանճեան (3ական քուէ), Գրիգոր Գրիգորեան (2) եւ Կարապետ Օհանեան (1)⁴:

Այդ օրերուն Սուտանի մէջ ՀԲԸՄիութեան անդամները կը բնակէին.- Աթաբար՝ Գէորգ Յարութիւնեան, Խարթում՝ Տիգրան Գմգմեան, Օննիկ Թումանեան, Խաչիկեան, Իսմայիլ Հաճիվելի⁵, Ճիլէրճեան, Ս. Ճորճ, Ստեփանեան, Ս. եւ Ս. Վանեան, Սահակ եւ Փայլակ Տէրունեան, Հալֆայա՝ Գոլանճեան, Թորոսեան, Մալումեան⁶, Կարապետ Փ. Փափագեան, Օհանեան, Տուէմ Յարութիւն Նազարէթեան, Փորթ Սուտան՝ Լուսառատ Խաչատուրեան, Քամիլի՝ Տիգրան Գասպարեան, Քոտորք՝ Յովսէփ եւ Փիլիպոս Աբգարեան, Օմտուրման՝ Ասատուր Գրիգորեան, Գ. Կ. Գրիգորեան, Իշխանեան, Իսկենտէրեան, Նազարէթ Խանճեան, Սալէրեան, Սեքսէնեան, Ղ. Սոլաքեան եւ որդի, Հ. եւ Ս. Քիրքճեան եւ Օպէյտ-Քորտոֆան՝ Սարգիս Իզմիրլեան:

27 Յունուար 1911 թուակիրով ՀԲԸՄ Գահիրէի Կեդրոնական Յանձնաժողովը (ԳԿՅ)⁷ կը վաւերացնէ նորընտիր մարմինը, որով կեանքի կը կոչուին ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիւղն (ՍՍ) ու անոր վարչութիւնը (ՍՎ), Ճիլէրճեանին կը դրկուի կնիք ու տեղեկագրեր: ՍՄն որոշ իրաւականութիւն ձեռք կը բերէ նաեւ շնորհիւ Խարթումի քաղաքային դատատւոր Ն. Աբգարեանի:

² Փաստաթուղթերէն անցողակիօրէն կը յիշատակուի, թէ Սուտանի գաղթածախը յառաջացած է հոն հաստատուած միքանի հայ վաճառականներու շնորհիւ (որոնց շարքին Նազարէթ Քիրքճեան), որոնց յետոյ միացած են ուրիշներ:

³ Ներկայ անդամներն էին.- Գոլանճեան, Գ. Գրիգորեան, Աբրահամ Թորոսեան, Իշխանեան, Կարապետ Իսկենտէրեան, Յակոբ Խաչիկեան, Ճիլէրճեան, Ս. Ճորճ, Վահրամ Մալումեան, Գրիգոր Սալէրեան, Սեքսէնեան, Սոլաքեան եւ որդի, Յակոբ Ստեփանեան, Ս. եւ Ս. Վանեան, Հ. Քիրքճեան, Ս. Քիրքճեան, Օհանեան: Կը բացակայէին Ասատուր Գրիգորեան եւ Աւետիս Տէրտէրեան:

⁴ Քուէախոյզ մարմինը անդամներ՝ Սալէրեան, Հ. Քիրքճեան եւ Իսկենտէրեան:

⁵ Ան թուրք էր, իր անդամակցութիւնը կը դադարեցնէ 1918ին:

⁶ Նիւթերուն մէջ կը հանդիպինք Մալլեան-Մալումեան, Սալլեան-Սալէրեան, Պրճիկեան-Պիճիկեան, Փեշտըմալճեան-Փեշտիմալճեան եւն. տարբերակներուն: Բոլորը միօրինականացուցած ենք:

⁷ Այնուհետեւ եւս, ՍԿն միշտ կ'ենթարկուի ԳԿՅի վաւերացման: Մինչեւ 18 Նոյեմբեր 1925ի ՀԲԸՄ ԺԸ. ընդհանուր ժողով, ԳԿՅն կը պահէ իր այս անուանումն ու գործադիր հանգամանքը, որմէ ետք ան կը վերածուի Շրջանակային Յանձնաժողովի (ՇՅ), որուն ենթակայ կ'ըլլան Եգիպտոսի, Սուտանի, Հնդկաստանի, Միջագետքի, Պաղեստինի, Սուրիոյ, Թուրքիոյ եւ Յունաստանի մասնաճիւղերը եւ հոն գործող որբախնամ, նպաստի եւ այլ հաստատութիւնները:

Յարաբերաբար դիրքին կ'ըլլայ կազմումը ՍՄին, որովհետև հոն արդէն կային բաւական թիւով ՀԲԸՄի անդամներ, մինչ նախորդ ազգային կազմակերպութիւններ չբաջալերող տպաւորութիւն թողած էին⁸: ՍՄի հիմնումով ներսուտանահայ յարաբերութիւններու առողջ ցանց մը եւ ՍՄ-ԳԿՅ ամուր գործակցական հաղորդակցութիւն մը կը յառաջանայ⁹: Միաժամանակ, ՍՄն կամուրջ կը ծառայէ սուտանահայերու կողմէ այլ հայկական հիմնարկներու (Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութիւն, Պոլսոյ Ազգային Հիւանդանոց, Համազգային) հետ հաղորդակցելու համար¹⁰:

ՍՎն գործի լծուելով կ'արձանագրէ 17 բաժանորդ՝ «Միութեան հրատարակուելիք ամսաթերթին»¹¹, եւ կ'անդամագրէ նոր անդամներ՝ Յարութիւն Առաքելեան, Աղազար Եկէնեան, Յակոբ Զուլալեան, Լիւթֆիկ Խանճեան, Պետրոս Մարաշլեան, Յակոբ Խաչիկեան, Փայլակ Տէրունեան, Յարութիւն Տիարպեքիրեան, որով առաւել կ'ընդարձակուի ՍՄի աշխարհագրական

⁸ Սեքսէնեան, օրինակ, 1911ին պիտի գանգատէր թէ սուտանահայերէ կը հաւաքուէին ուշագրաւ գումարներ՝ նպատակներու համար (օրինակ՝ «ինքնապաշտպանութեան» համար հաւաքուած էր շուրջ 200 ոսկի) որոնց հեղինակները կը մնային անձանօթ: Ան կը հաւաստէր թէ կարելի է գումարներ հաւաքել ծանօթ հասցէներով, ինչպէս է ՀԲԸՄը: Հուսկ, 1916ին՝ ՍՎ ատենապետը պիտի յայտարարէր՝ «Սուտանի մէջ հայ չկայ որ չէ անդրամագրուած ՀԲԸՄին»:

⁹ Յետազգային պէտք պիտի ըլլար միջնորդութիւններ ուզել եգիպտահայ ազդեցիկ դէմքերէ սուտանահայ կարգ մը հայերու աշխատանքի բարենպաստ պայմաններ յառաջացնելու համար:

¹⁰ Սուտանահայեր Պոլիս կ'երթան պսակուելու, ոմանք իրենց ընտանիքները կը թողուն Գահիրէ, ոմանք - կը բաժանորդագրուին *Արեւելեան Մամուլին*, ուրիշներ՝ *Հայաստանի կոչնակին*: ԳԿՅն եւս գաղութի անդամներու առնչուող հարցեր կը կարգաւորէ ՍՄի միջոցով, ինչպէս՝ որբուհիներ Մարթա Չեփրմէճեանի եւ Մարի Աւետիսեանի (16-18 տարեկան), աւելի ետք՝ 1934ին Յ. Ստեփանեանի՝ ՀԲԸՄին կատարած կտակին պարագաները: Աւելի ետք, 1941ին, Մանչեսթըր արձանագրուած The Northern Sudan estates Ltd. ընկերութեան եւ Սուտանի Soc. du Naphte S.A. A.J. Mantacheffe հաստատութեան նուիրատուութիւնները պիտի ստացուէին ՀԲԸՄ Պէյրութի մասնաժողովին կողմէ:

¹¹ *Միութիւնը* – հակառակ «թերի եւ անկանոն առաքումներու» հիմնական տեղեկատուն պիտի ըլլար ՀԲԸՄի եւ ընդհանրապէս հայկական իրադարձութեանց: Ան տարեկան դրութեամբ պիտի հրատարկէր անդամացանկերը մասնաճիւղերուն, նուիրատուութիւններն ու որբի որդեգրումները, որոնց ուշադրութեամբ կը հետեւէին տարբեր գաղութներու անդամներն ու լայն շրջանակներ:

Միութեան բաժանորդներու թիւը սկզբնական 18էն կը բարձրանայ 22ի՝ 1912 Ապրիլին ու կը հասնի 59ի՝ Դեկտեմբեր 1912ին, կը նուազի 45ի՝ 1913ի աւարտին, 1914ին՝ 28ի, 1915ին՝ 24ի, 1917ին՝ 20ի, 1918ին՝ 17ի: Աւելի ետք, 1926ին *Միութիւնի* բացառիկէն 40 օրինակ կը դրկուի Սուտան՝ առ ի տեղեկատուութիւն եւ ծանուցում: 1927ին բաժանորդներուն թիւը կը բարձրանայ 38ի:

ընդգրկումը¹², մինչ իր շարքերուն մէջ կը հաշուէ ասպարէզով դերձակ, երկրագործ, ժամագործ, լուսանկարիչ, ճաշարանապետ, մեքենագետ, յանձնակատար, պաշտօնեայ, վաճառական են.:

ՍՎի եւ ԳԿՅի միջեւ պարբերական հաղորդակցութիւնները կ'առնչուին անդամավճարներէն գոյացած գումարներու առաքման, ԳԿՅին կողմէ հանգանակութիւններու, գործունէութեանց համակարգման եւ պարագայական հարցերու: ԳԿՅն ՍՎին կը յուշէ ՀԲԸՄ օրակարգի հրատապ կէտերէն միքանին. «նպաստի անհատնում խնդիրքներ, մին քան միւսը ստիպողական, դժբախտաբար կը մնան առանց նկատարման, միութեան տակաւին համեստ միջոցները չներելով պէտք եղած գոհացումը տալ գէթ ամէնէն անհրաժեշտներուն... Սատունի եւ առ հասարակ Մուշի շրջանակի գիւղացի ժողովուրդը յետին ծայր թշուառութեան մատնուած է, եւ որպէսզի Միութիւնը կարենայ օգնութեան հասնիլ եւ արմատական միջոցներ գործադրել այդ խանդաղատելի համայնքին ի նպաստ, անհրաժեշտ է որ Միութեան բոլոր մասնաճիւղերը իրենց անվերապահ եւ խանդավառ աջակցութիւնը նուիրեն ժողովուս...»: Սակայն ՍՎի միջոցները սահմանափակ էին. գաղութը փոքրաթիւ էր, անդամները ցրուած տարբեր քաղաքներ եւ անդամավճարներու գանձումն իսկ դժուար կը կատարուէր:

1910ականներուն սուտանահայոց թիւը կը բարձրանայ 110ի, նոր դէմքեր կը յայտնուին գաղութին մէջ¹³, ինչպէս՝ վաճառականներ Աւետիս Գաբրիէլեան, Կարապետ Թոքթաթեան, Գալուստ Խաչատուրեան, Սայիտ Հիւրմիւզ, Յակոբ Ղազարեան, Յակոբ Յովհաննէսեան, Ֆիլիփ Տէրունեան, Քեչեան եղբայրներ եւ Խաչիկ Քիրքճեան, պաշտօնեաներ Արշակ Զեքիեան, Գէորգ Պէրպէրեան, Արտաշէս Տէրմատթէոսեան, մասնագէտ երկրագործ Գրիգոր Յ. Պոզաճեան եւ սրճարանապետ Յակոբ Հեքիմեան: Ասոնք կ'անդամակցին ՍՄին, անդամներուն թիւը բարձրացնելով 47ի¹⁴: 1911ին ՍՎն կը գումարէ 7 վարչական եւ մէկ անդամական ժողով, կը գոյացնէ աւելի քան 4080ե.դ.՝ մուտքի տուրք-անդամավճար-նուիրատուութիւններէ:

¹² 1912ին անոր աշխարհագրական տարածքը կ'ընդգրկէ Աթապարա, Թեւիքիյէ, Խարթում, Կետարէֆ, Հալֆայա, Վատ Մետանի, Տուէմ, Ռեճաֆ, Փորթ Սուտան, Քամիլն, Քոտոք, Օմտուրման, Օպէյտ-Քորտոֆան:

¹³ Այս շրջանին գաղութ ժամանած եւ անկէ մեկնած անձերուն թիւը մեծ չի թուիր. 1912ին գաղութէն կը մեկնի 5 հոգի՝ Գուլանճեան կը մահանայ, Լուպֆիլ Խանճեան կը մեկնի Սամսոն, Հեքիմեան՝ Աղեքսանդրիա, Յակոբ Յովհաննէսեան՝ Նիկոսիա եւ Օննիկ Թումանեան (անձնաթ.): 1916ին եգիպտահայ Օննիկ Պաշպեղիկեանեան եւ Պոզոս Շահինեան կը հաստատուին Սուտան, մինչ երեք անդամներ կը հեռանան Սուտանէն:

¹⁴ Որոնց 22ը կը բնակէր Խարթում, 13ը՝ Օմտուրման, 2ը՝ Հալֆայա, 2ը՝ Քոտոք, 1ական՝ Աթապարա եւ Վատ Մետանի, Յակոբն՝ Տուէմ եւ Օպէյտ:

24 Դեկտեմբեր 1911ի անդամական ժողովը կը գումարովի Ասլանեան եղբայրներու Խարթումի բնակարանը¹⁵, ուր կ'առաջարկովի հասութաբեր ձեռնարկներ կազմակերպել: Կ'ընտրովի հնգանդամ երկու ցանկ: ԳԿՅն կը հաստատել Ճիլերճեան-Սեքսէնեան-Իզմիրլեան-Փափազեան-Տէրունեան կազմը¹⁶, որ կ'ընտրել իր դիւանը՝ Ճիլերճեան ատենապետ, Սեքսէնեան ատենադպիր եւ Իզմիրլեան գանձապահ:

Միամեայ գործունէութենէ ետք (որուն ընթացքին ճիգ կը տարովի աւելի մանրամասն ծանօթանալու ՀԲԸՄ գործունէութեան, կ'ուզովին Միութեան խորհրդանիշ-կոճակներ), յաջորդ վարչութեան ընտրովիները կը կատարովի 22 Դեկտեմբեր 1912ին, Հաճընլեան եւ Գրիգորեանի Խարթումի գրասենեակին կից սրահին մէջ, ներկայութեամբ 25 անդամի: Կ'ընտրովին հետեւեալ երկու հնգանդամ ցանկերը.-

Յ. Սեքսէնեան	23 քուէ	Փ. Տէրունեան	18 քուէ
Տ. Հաճընլեան	23 քուէ	Ն. Խանճեան	17 քուէ
Գ. Ճիլերճեան	22 քուէ	Գ. Գրիգորեան	14 քուէ
Ա. Իզմիրլեան	21 քուէ	Գ. Սալէրեան	13 քուէ
Ա. Վանեան	20 քուէ	Օ. Քեչեան	[անընթ.]

Դիւանը կը կազմովի Ճիլերճեանի ատենապետութեամբ, Ն. Խանճեանի գանձապահութեամբ եւ Գ. Գրիգորեանի ատենադպրութեամբ:

Վարչովիները կ'իրագործէ առաջին դաշտահանդէսը՝ 23 Նոյեմբեր 1913ին (կարգադիր յաճնախումբ՝ Վահրամ Գազազ եւ Մարտիրոս Իշխանեան), «Խարթումի թաղապետական պարտէզ»ին մէջ¹⁷: Աննախընթաց այս ութժամեայ ձեռնարկին «երկսեռ երգեցիկ խումբ մը զարգացեալ երիտասարդներէ եւ նազելաշուք տիկիններէ ու օրիորդներէ» բաղկացած, հայրենասիրական «հոգեցունց» երգեր կ'երգէ: Դաշնամուրի վրայ օր. Քիւրքճեան հայկական եւ եւրոպական երգեր կը նուագէ, տեղի կ'ունենան «մրցախաղեր, ատենախօսովիներ, արտասանովիներ», կ'երգովին «Կռունկ»ը, «Ի բիր ծայնից բնութեանց»ը, ճաշկերոյթէն¹⁸ ետք կը ներկայացովի «Առաւ-փախաւ եւ ընկ.» միարար գաւեշտը, կը կատարովի թոմպոլա, Փիլիպոս Վանեան կ'ատենախօսէ ՀԲԸՄի գործունէութեան մասին եւ Պօղոս Նուպարը կը նկատէ «հայ կեանքի իրականութեան մութ ու մռայլ գիշերին մէջէն ... ազ-

¹⁵ Այս մասին Փ.Ա.Վանեանի ստորագրութեամբ թղթակցովիներ մը լոյս կը տեսնէ *Քիզանդիոնի* 29 Դեկտեմբեր-11 Յունուար 1912ի թիւին մէջ:

¹⁶ Միւս թեկնածուներն էին.- Ա. Շորճ, Ա. Քիւրքճեան, Ա. Վանեան, Գ. Իշխանեան, Գ. Գրիգորեան:

¹⁷ «Հանդիսատես» ստորագրութեամբ թղթակցովիներ տե՛ս՝ *Յուսաբեր* 2 Դեկտեմբեր 1913:

¹⁸ Մատնանշելի է ճաշացուցակը. «Տարակի ապուր, գառնափոր Նուպարեան, աղջկաբերան Ճերմակ-Նեղոսի, խորոտիկ Օշականի, աղճան համերաշխութեան, ծնեբեկ Արարատեան, ձաւարակոռ Կիլիկեան, քրէմ Մալէզեան, սառնագունդ ափրիկեան, մրգեղէն շիրակաբոյր, կեպենէ սուտանական»:

գային գոյութեան ապահովագոյն ուղին գծող անշէջ փարոս»: Կ'արծարծուի Խարթումի մէջ եկեղեցի կառուցելու հարցը: Հակառակ անոր որ Սուտանի ծայրամասերու հայերէն ոմանք չէին կրցած մասնակցիլ, շուրջ 100 հայեր ներկայ կ'ըլլան, որոնց շարքին՝ դատաւոր Աբգարեան: Դաշտահանդէսին հասոյթով ՍՄին տարեկան մուտքը կը բարձրանայ 11446,5 ե.դ.ի: Այդ տարի ՍՄն կը հաշուէր 61 անդամ. արձանագրուած էին 11 նոր անդամներ¹⁹, «նիւթական անձկութեան» պատճառով դադրած 4, մեկնած՝ 6 անդամներ²⁰, ՍՎն գումարած էր 8 վարչական ժողով, թէեւ չունէր գրասենեակ, «ոչ ալ կարասիք»: Անդամներուն 32ը վաճառականութեամբ կը զբաղէր, 1ը՝ երկաթագործ էր, 2ը՝ ճաշարանապետ, 1ը՝ սրճարանապետ, 15ը՝ պաշտօնեայ, 4ը՝ ժամագործ, 1ը խանութպան, 1ը՝ մեքենագէտ, 2ը՝ դերձակ, 1ը՝ պատկերահան, 1ը եգիպտական բանակի բժիշկ, 1ը՝ յանձնակատար: Անոնցմէ 20ը կը բնակէր Խարթում, 21ը՝ Օմտուրման, 4ը՝ Օպէյտ, 1ը՝ Րեճէֆ, 1ը՝ Օաքըմ, 2ը՝ Մրովապա, 4ը՝ Հալֆայա, 2ը՝ Կետարէֆ²¹, 1ական՝ Մալաքալ, Քամլէն, Աթպարա, եւ Վատ Մետանի:

ՍՄի յաջորդ անդամական ժողովը կը գումարուի 21 Դեկտեմբեր 1913ին, Ա. եւ Ս. Վանեաններու Խարթումի բնակարանը, ներկայութեամբ 32 անդամի: Քուէարկուած հնգանդամ զոյգ ցանկերէն դուրս կը մնայ Ճիյէրճեան, ինչ որ կ'արտացոլացնէ երկապառակութեան մը փաստը, թէեւ Ճիյէրճեան ամէնէն գործուն անդամներէն էր ՍՎին²²: Նոր վարչութիւնը կ'ունենայ հետեւեալ կազմը.- Տէրունեան (ատենապետ), Մինաս Պէրպէրեան (ատենադպիր), Սիմոն Վանեան (զանձապահ), Իզմիրլեան եւ Մարտիրոս Իշխանեան (խորհրդականներ):

Առաջին համաշխարհայինի սկսնաւորումին, ՀԲԸՄը կը դիմագրաւէ նիւթական դժուարութիւններ, քանի որ Միութեան «դրամն ու արժեթուղթերը պահ» դրուած էին Քրետի Լիոնէ դրամատան մէջ, իսկ «առօրեայ վճարումներու համար ...աննշան գումար մը [կար] Օսմ. Առետր. Դրամատան մօտ, մինչ,- դրամատունները իրենց վճարումները դադրեցուցած եւ առձեռն գտնուած չէքերն ալ անգանձելի» կը դառնան, իսկ մասնաճիւղերն իրենց

¹⁹ Որոնք են.- վաճառական Արտաշէս Գասպարեան՝ Քամլէնէն, պաշտօնեաներ Բարսեղ Բալուկեան-Ս. Իշխանեան-Հայկ Ճանպետէնեան՝ Օմտուրմանէն, պաշտօնեայ Զարեհ Երէզ-դերձակ Ճապրա Մելիքեան՝ Խարթումէն, վաճառականներ՝ Աբրահամ Իշխանեան Մալաքալէն, Եագուպ Արթին՝ Կետարէֆէն եւ Բենիամին Եսայեան՝ Մրովապայէն:

²⁰ Որոնք են.- մեքենագէտ Տիգրան Գմզըմեան-պաշտօնեաներ Տօնիկ Գրիգորեան-Բարթիկ Վարդանեան՝ Գահիրէ, վաճառականներ Տիգրան Գասպարեան՝ Կ. Պոլիս, Յակոբ Զուպլեան՝ Զակագիլ եւ Ա. Տէրմատթէոսեան՝ Վիեննա:

²¹ 1945ին Կետարէֆի մէջ կը յիշատակուին Հայ Կրթական եւ Հայ Տիկնանց Միութիւնները:

²² ԳԿՅն Ճիյէրճեանը Միութեան Սուտանի պատուիրակ կը կարգէ, փափաքելով որ ան յաճախակի խորհրդակցի եւ հաղորդակցի իրեն հետ:

դրամական առաքումները ստիպողաբար կը դադրեցնեն²³: Այս պայմաններուն տակ, ԳԿՅն 27 Օգոստոս 1914ին կը թելադրէ ՍՎին՝ գանձումները շարունակել եւ ապահովագոյն «հնչուն դրամ հասցնել Կեդրոն»: ՍՎն յաջորդ գումարները կը դրկէ Գ. եւ Կ. Մելգոնեանի հաշիւին, իսկ ամանորեայ շնորհատրագրով կը բարեմաղթէ «յոյսի եւ խաղաղութեան տարի» մը եւ սփոփանք՝ «հայութեան դարաւոր ցաւեր»ուն²⁴:

Պատերազմը հետեւանքներ կը պարտադրէ նաեւ ՍՄին. վարչականներ ամիսներով կը բացակային Սուտանէն, ուրիշներ՝ կը մեկնին²⁵, կը հաստատուի նամակագրական գրաքննութիւն, բայց անդամներուն թիւը կը մնայ գրեթէ անփոփոխ:

17 Յունուար 1915ի անդամական ժողովը կը գումարուի Վահրամ Մալումեանի Օմտուրմանի բնակարանը, ներկայութեամբ 28 անդամներու, որոնք ունէին 39 ձայնի իրաւունք: Նախորդ շրջանի երկպառակութիւնը կը գոյատեւէ նոր պատճառներով²⁶. ԳԿՅի հաստատած նոր վարչութենէն հրաժարած Ճիլերճեան-Իզմիրլեան-Սալէրեան-Ս. Ճորճը կը փոխարինեն Տէրունեան, Գ. Գրիգորեան, Գ. Իշխանեան եւ Գրիգոր Պոզաճեան²⁷: Կը կազմուի դիւանը, յանձնիս Տէրունեանի (ատենապետ), Իշխանեանի (գանձապահ) եւ Գրիգորեանի (ատենադպիր): ՍՎն կը յաջողի գանձել աւելի քան 7290ե.դ., 30 *Ոսկեմալութեան*ներէն ծախել 22ը, Պօղոս Նուպարի 29 Յունուար 1915 թուակիր «հարիւր հազար հայ դժբախտ գաղթականներու ինպաստ ձեռնարկած հանգանակութեան» համար հաւաքել 401ե.ո., իսկ ԱՇՊՄԻհանգանակութեան, տեղի տալով «հայրենիքէն հասնող վրդովիչ լուրերուն» կը հաւաքուի 1300ե.ո.²⁸:

18 Փետրուար 1916ին ատենապետ Տէրունեանի Խարթումի բնակարանը կայացած անդամական ժողովին վարչականներ կ'ընտրուին Ֆիլիփ Վանեան (17 քուէ), Յարութիւն Փափազեան (13): Վարչութիւնը կը կազմուի ատենապետութեամբ Տէրունեանի, ատենադպրութեամբ Վանեանի, գան-

²³ 7 Սեպտեմբեր 1916էն դրամատնային փոխանցումները կը վերականգնին:

²⁴ 1914 տարեշրջանին մասնաճիւղին անդամներուն թիւը եղած էր 63, ՍՎն ունեցած էր 6 նոր անդամ, մինչ մեկնած էին 5 անդամներ:

²⁵ Ինչպէս Պետրոս Մարաշլեանը՝ Մերսին, Սիոն Օհանեանը կամատրագրուելով՝ Կիպրոս (աւելի ետք ան կը վերադառնայ ու կը հաստատուի Վատ Մետանի): 13 Փետրուար 1916ի վարչական տեղեկագիրը եւ կը նշէ 15 անդամներու նուազում (որոնցմէ երկուքը մահացած էին, մին մեկնած Ամերիկա եւ մին՝ Ֆրանսա, հինգը դադրեցուցած էին իրենց անդամակցութիւնը, առնուազն վեց հոգի անցած էին Գահիրէ), եւ անդամացանկը նուազած էր 51ի:

²⁶ Անհամաձայնութեան պատճառ էր «Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան Մարմին»ին (ԱՇՊՄ) համար կատարելի հանգանակութիւնը:

²⁷ Կառավարական պաշտօնեայ էր Շամպայթի մէջ:

²⁸ 10 Մայիս 1917 թուակիրով ԱՇՊՄ Սուտանի մասնաճիւղը (փոխատենապետ Իզմիրլեան, ատենադպիր Գրիգորեան) 200ե.ո. չէք մը կը դրկէ Գահիրէ:

ծապահութեամբ Իշխանեանի. խորհրդականներ կը դառնան Ս. Ճորճ ու Փափագեան եւ... երկպառակութիւնը կը շարունակուի:

Իտես ներքին այս պառակտումներուն եւ ՀԲԸՄի դէմ ուղղուած ներհայկական քայլերուն ու համահայկական մարտահրաւերներուն («հայ ազգը կ'ենթարկուէր մեծ աղէտներու»), ՀԲԸՄ վարիչ-քարտուղար Վահան Մալէգեան 18 Մարտ 1916ին կը գրէ Սեքսէնեանին. «Վաղուան համար եղբայրական օգնութեան եւ Հայրենիքի վերաշինութեան այնքան մեծ գործ կայ տեսնելիք, որ պարզապէս կը սահմուկիմ ու կ'անճուկիմ, տեսնելով շատ փոքր մեր միութիւնը ահագին կարիքներու հետ բաղդապելով: Ու երբ կը խորհիմ որ, դուրսի հակառակորդներուն կատարած աղտոտ դերը որպէ՛ս թէ [հերի՛ք] չէր, ներսէն եւս Միութեան բարեկամները իրար կը բզկտեն...»: ՍՍէն ներս անհամերաշխութեան յաւելեալ բարդացումներէ խուսափելու համար ոմանց անդամակցութիւնը կը փոխանցուի Գահիրէ²⁹:

Մայիս 1917ին ՍՍ անդամացանկը կը հաշուէր 51 (իսկ 1918ին 61) անդամ, որոնց շարքին՝ մէկ թղթավաճառ (Ս.Ս. Մելիքով), երկու լուսանկարիչ (Անտոն Գազանճեան ու Օ.Պ. Արամ), 3 ժամագործ, 2 դերձակ եւ 4 սրճարանապետ-ճաշարանապետ: Յունիս 1917ին կազմուած նոր վարչութիւնը (Զենոբ Խաչիկեան-Պոզաճեան-Սալէրեան-Փ. Վանեան) կ'ատենապետէ Սեքսէնեան: ՍՎն - աննախընթաց՝ մասնաճիւղին պատմութեան մէջ - կը կազմակերպէ «սինեմայի ներկայացում» մը 14 Փետրուար 1918ին³⁰, որմէ գոյացած 15266,5ե.դ. կ'ոգեւորէ անդամները եւ յոյս կը յայտնուի որ «յետայսու մասնաճիւղս ապահոված կրնայ նկատուիլ ամէն տարի այս տեսակ հասութաբեր ներկայացում մ'ունենալ հոս ի Խարթում»: ՍՎն 1918ի ընթացքին ԳԿՅին կը փոխանցէ 24179,5ե.դ.: Սակայն, ԳԿՅն աւելին կ'ակնկալէ «մանաւանդ [երբ] նկատի առնուի ազգին ներկայ ճգնաժամուն ստեղծած բազմադիմի կարիքները եւ մեր սիրելի Միութեան ստանձնած ձեռնարկներուն ծանրութիւնը»:

Շրջանցած չըլլալով ներքին տագնապը. սինեմայի ձեռնարկէն ետք, ՍՎն միառժամանակ անգործութեան կը մատնուի, որուն իտես, ԳԿՅն կը ցափ ՍՍէն լուրեր չունենալուն, մինչ «ճիշտ հիմա պէտքը կը զգանք Սուրանի կտրիճ գաղութին անվերապահ աջակցութեան, որպէսզի կարենանք ընդառաջ երթալ այն բազմադիմի պահանջներուն զոր ներկայ հանգամանքները ստեղծած են: ՀԲԸՄիութեան համար աւելի քան երբեք ընդարձակ գործունէութեան թուական մը սկսած է...»:

²⁹ Աւելի ետք, 1918ին Ճիյերճեան միառժամանակ կը փոխադրուի Աղեքսանդրիա:

³⁰ Ծանուցումը իբրեւ լրատուութիւն կը հրատարակուի Խարթումի հաւանաբար *Sudan Daily Herald*փն մէջ: Ներկայացումը կը վայելէր հովանաւորութիւնը Խարթումի կառավարիչ Ր. Մորի, որուն շնորհակալական նամակ կը դրկէ ՀԲԸՄ փոխնախագահ Եագուպ Արթին փաշա 21 Մարտ 1918ին:

1918ի լաւատեսական հայկական շունչը կ'ազդէ նաեւ սուտանահայութեան. ՍՄի անդամներէն ոմանք սիրալոյսով կ'աւելցնեն իրենց անդամավճարները, կ'արձանագրուին նորեր, ինչպէս՝ Տիգրան Գասպարեան, Ստեփան Թարթընճեան, տորթ. Միհրանեան, Իմաստուն Մոմճեան, Նահապետ Նահապետեան, Գ. Շեքէրճեան, Արամ Սեքսէնեան, Օննիկ Տէյիրմենճեան, իսկ Քիւրճեան եղբայրները, որոնք իրենց անդամակցութիւնը փոխադրած էին Գահիրէ, վերստին կը միանան ՍՄի:

ՍՎն կը ծրագրէ նախորդ տարուան սինեմայի ձեռնարկը կրկնել, սակայն ընդառաջելով ԳԿՅի թելադրանքին՝ 1919ի ձմեռէն առաջ «նոր հայ տարագրեալներու ինպաստ հանգանակութեան մը ձեռնարկել»ու, կը խորհի «բոլորովին լայն ու ընդհանրական բնոյթ տալ ... նպաստի գործին» ու լաւագոյն կը համարէ դիմել «տեղւոյն Նպաստամատոյցի Մարմնոյն», որուն հետ գործակցաբար ամբողջ գաղութի հայութիւնը ներգրաւել հանգանակութեան: Այդ առթիւ կը սարքուի «concert մը, [որ] մեծ» յաջողութեամբ կը պսակուի, գոյացնելով աւելի քան 1000ե.ո., որուն 300ը կը փոխանցուի ՀԲԸՄ Հանդերձարանին:

25 Մայիս 1919ին, Իզմիրլեանի Խարթումի բնակարանը տեղի կ'ունենայ անդամական ժողով՝ «առիթը ընծայելու որպէսզի նոր ուժեր ստանձնեն գործին վարչութիւնը», խորքին մէջ՝ պառակտումը վերացնելու միտումով (որ չի յաջողիր): Ներկաները «բացարձակապէս» կը մերժեն վարչութեան հաւաքական հրաժարականը, կը յայտնեն իրենց «չափազանց գոհունակութիւնը մասնաժողովին գործունէութեան համար», իսկ քաղաքէն բացակայող Պոզաճեանը կը փոխարինեն Թարթընճեանով: ՍՎի նոր շրջանի գործունէութեան կը ներգրաւուի իգական սեռը:

1919 Մայիս-1920 Փետրուար շրջանին, մասնաճիւղը կը հաշուէ 55 անդամ. թէեւ արձանագրուած էին 13 նորեր, սակայն եղեր էին մեկնողներ³¹ ու դադրողներ, գումարուեր էին պաշտօնական եւ անպաշտօն բազմաթիւ նիստեր, չէր կայացած որեւէ հրապարակային ձեռնարկ:

ՍՎն, եռամեայ պաշտօնավարութենէ ետք, կը հրաժարի: Անդամական ժողովին կ'առաջարկուի վարչութեան թիւը նուազեցնել երեքի, ատենապետը կը պարզէ «որբախնամ գործին ահագնութիւնը», որուն ի պատասխան Աբգարեան եղբայրներ կը ստանձնեն մէկ որբի ծախքերը³²: ԳԿՅն Ապրիլ

³¹ «...Պէպի հայրենիք գաղթելու հոսանք» մը յառաջացած էր. կային նաեւ Գահիրէ մեկնողներ՝ ինչպէս՝ Աբրահամ եւ Սեդրակ Իշխանեան, Ճանպետէնեան:

³² Աւելի առաջ, 12ական ե.ո.ի մեկենասութեամբ Մարի Իզմիրլեան եւ Բարսեղ Բալուկեան ստանձնած էին «մէյմէկ որբի պաշտպանութիւնը»: Աւելի ետք՝ Տէրունեան, Ձենոբ Խաչիկեան եւ Պոզաճեան միասնաբար կ'ապահովեն «ամենաչքատր հայ» որբի մը քառամեայ խնամքի ծախքերը (48ե.ո.): Շուտով այդ թիւը կը հասնի 7ի, յանձինս՝ տէր եւ տիկ. Գ. Գրիգորեան (2 որբի)-փոքրիկն Կարօ Գրիգորեան (1)-Ֆիլիպի Վանեան (1)-տիկ. Կ. Սոլաքեանի (1): Վերջինս փափաք կը յայտնէ օր մը իր որբուիին պաշտօնապէս որդեգրել: Բոլորին կը ղրկուի «որբերուն լուսանկար»

1920ին կը հաստատէ նոր վարչութիւնը, որ 8 Մայիսին կ'ընտրէ իր դիւանը, Սեքսէնեան՝ ատենապետ, Պէրպէրեան ատենադպիր եւ Խաչիկեան գանձապահ:

Առաւել կանոնաւորելու համար անդամացանկին գոյավիճակը ՍՎն կը նախընտրէ ներկայացնել բոլոր այն սուտանահայերը, որոնք անդամ էին ՀԲԸՄին, որպէսզի ԳԿՅի հետ յառաջանայ երկուութիւն՝ անդամավճարներու եւ այլ միութենական հարցերով: Սակայն այս հարցը չի լուծուիր, դժգոհ ձգելով ՍՎն որ կ'առարկէ թէ «կնճռոտութեանց նոր դուռ պիտի բացուի», եւ կը դանդաղեցնէ իր գործունէութիւնը:

1922ին ԳԿՅ ներկայացուցիչներ Ինայթեան եւ Հաճընլեան կ'ուղղուին Խարթում՝ որպէսզի ՍՎի գործակցութեամբ թափ տան Նահր Օմարի «որբերու պաշտպաններ» արձանագրելու աշխատանքին: Ապարդիւն այս փորձէն ետք, 3 Մարտ 1923ին, Սուտան վերահաստատուած Ճիյէրճեան անդամական ժողով կը գումարէ ներկայութեամբ Ինայթեանի եւ Հաճընլեանի՝ «Սուտանի մասնաժողովը վերակազմելու նպատակաւ»: Կ'ընտրուի առժամեայ վարչութիւն՝ Ճիյէրճեան, Յարութիւն Փափազեան, Տէրունեան, Գ. Իշխանեան, Սալէրեան: Յունիս 1923ին ԳԿՅն կը հաստատէ նոր ՍՎն, որ կը լծուի նախորդ բացթողումին առկախեալ հաշիւները փակելու գործին: Յանձնաձում չի կատարուիր եւ ՍՎն լաւագոյն կը համարէ գանձումներն սկսիլ 1923 տարեշրջանէն, իրաքանչիւր անդամի թողլով իր յետնեալ հաշիւներու փակման պարագան: Վերակազմութեան խնդրով, Ճիյէրճեան, Տէրունեան, Պետրոս Չոլաքեան, Կարապետ Շահպազեան եւ Գրիգոր Սեյոնքեան կը փոխանցուին ՍՄին: Գաղութիւնը կը համալրուի նոր անդամներով եւս, մինչ ԳԿՅն նոր յառաջադրանքներու կը մղէ ՍՎն, թելադրելով 2 Դեկտեմբեր 1923ի Կիրակին «որբերու օգնութեան գործին հանգանակութիւն» կազմակերպել, աւելի ետք կը դրկուի Ստեփան Տամատեանի *Քիչ մըն ալ ժամանց* հատորէն³³ 10 օրինակ եւ կ'ակնկալուի որ հասոյթը փոխանցուի որբախնամ գործին:

Կը թուի՝ 17 Յունիս 1923-26 Նոյեմբեր 1924 շրջանին ՍՎն առնչուելով սուտանահայ նորայայտ «ազգային մարմիններ[ու] եւ ուրիշ կազմակերպութիւններ[ու]», կը սահմանափակէ իր գործունէութիւնը:

Մայիս 1924ին ՍՎ կը դրկուի «Հայաստանի վերաշինութեան հանգանակութիւն» մը սկսելու մասին Պօղոս Նուպարի կոչը, նաեւ՝ ՀՕԿի նոյնիմաստ շրջաբերականէն օրինակներ, իսկ աւելի ետք՝ ՀԲԸՄ 17րդ տարեշրջանի (1922) տեղեկագրէն 10 օրինակ իբրեւ շօշափելի յաւելեալ ապացոյց՝ ՀԲԸՄ

ներն ու այլ մանրամասնութիւններ»: Որբերու որդեգրումին սակը Յուլիս 1924ին պիտի բարձրանար 25ե.ո.:

³³ Գիրքը՝ «ոտանաւոր եւ պատմուածքներ», տպուած էր 1923ին, Գահիրէ՝ 1000 օրինակ, կը հաշուէր 94 էջ: Աւելի ետք՝ Սեպտեմբեր 1937ին կը դրկուի նաեւ Արշակ Սեդրոսեանի *Առեւտուր եւ հաշիւ* գիրքը:

գործունեության, հուսկ՝ 1925 տարուան պատի օրացոյց³⁴, ուր «ՀԲԸՄիութեան կեանքն ու գործը յիշեցնող նկարագարդ եւ գեղեցկատիպ խորհրդապատկեր մը...» կար: 14 Դեկտեմբեր 1924ին, Ճիլերճեան ԳԿՅին կը դրկէ ՍՄին անդամացանկը եւ անդամավճարները, որով եւ կը կանոնաւորուին վճարումները: Անդամներուն 3ը՝ դրամատան պաշտօնեայ էր, 18ը՝ վաճառական, 3ը՝ ժամագործ, 10ը՝ փոքրիկներ էին, 1ը փոխադրող, 5ը՝ պաշտօնեայ, 1ը՝ կահագործ, 1ը՝ ճարտարապետ, 2ը՝ ելեկտրագէտ: Անդամներէն 12ը կը բնակէր Օմտուրման, 33ը՝ Խարթում³⁵:

ՀԲԸՄ որբանոցային յանձնառութիւնը կարեւոր օրակարգ էր. Միութիւնը «ստանձնած է[ր] ծանր բեռը որբերու պահպանումին եւ գաղթականներու կարօտութեանց ամոքումին»: ՀԲԸՄ Տիկնանց Կեդրոնական Յանձնախումբը (ՏԿՅ) գործնապէս կը լծուի այդ խնդրի մատակարարման. 17 Փետրուար 1925 թուակիրով ԳԿՅն ՏԿՅի ձեռնարկած վիճակահանութեան տոմսերէն (հատը 20ե.դ.) 40 հատ կը դրկէ ՍՎին, իսկ աւելի ետք կը դիմէ վաստակաշատ որբահաւք, հանգուցեալ Ռուբէն Հերեանի «Յուշարձանի ֆոնտ»ին մասնակցելու առաջարկով: Սակայն ՍՎն դանդաղկոտութիւն ցուցաբերելով հանդերձ եւ թէեւ չէր յաջողած «Միութեան շուրջ բոլորել սուտանահայ ազգակիցները»³⁶, կը ձեռնարկէ Կիրակի 6 Դեկտեմբերի «Որբերու Կիրակի»ի հանգանակութեան, գործակցելով «տեղի ազգային մարմիններուն եւ միութիւններուն հետ...[եւ] օգնութեան ձեռք կարկառելով] ...հազարաւոր անտիրական որբերուն»: ԳԿՅն հետետողականօրէն կը հետապնդէ ՍՎի հաղորդակցութիւնը, զինք մղելով գործունեության: ԳԿՅի բազմաթիւ

³⁴ Սուտան դրկուած է ՀԲԸՄի 45 պատի օրացոյց, 1926ին՝ 40, 1927ին՝ 60, 1928ին՝ 27, 1931ին՝ 66, 1932ին՝ 56, 1933ին՝ 77, 1935ին՝ 30, 1936ին՝ 48, 1937ին՝ 55, 1938ին՝ 44, 1939ին՝ 80, 1942ին՝ 105, 1943ին՝ 100, 1944ին օրացոյց չի դրկուիր, 1957ին կը դրկուի 100 գրպանի օրացոյց:

³⁵ Մասնաճիւղին անդամ խարթումաբնակներն էին.- Գրիգոր Գաբանճեան, Լեւոն Գասպարեան, Գրիգոր եւ փոքրիկն Կարօ Գրիգորեան, Արշակ եւ Կարապետ Չեքիեաններ, Թարթըճեան, Սարգիս եւ փոքրիկներ Սօնա եւ Աօ Իզմիրլեաններ, Գէորգ եւ փոքրիկն Հրանդ Իշխանեան, Չենոբ, Մեսրոպ (եւ փոքրիկն Բաբկէն) Խաչիկեաններ, Ճիլերճեան, Արշակ եւ Սեդրակ Ճորճ, Սէթիկխան (եւ փոքրիկն Վահէ) Մելիքոֆ, Առաքել Յարութիւնեան, Սողոմոն Նաճարեան, Պերճ Սարգիսեան, Ս. եւ Ս. (եւ փոքրիկն Վարուժան) Վանեան, Սահակ եւ Փայլակ Տէրունեան, Յակոբ Փանոսեան, Յարութիւն եւ Ստեփան Փափազեան, Խաչիկ եւ Յովհաննէս (եւ փոքրիկներ Գուրգէն ու Տիգրան) Քեչեաններ, Գասպար Քելլեկեան, Կարապետ, Սողոմոն եւ Կարապետ Մ. Օհանեաններ: Իսկ օմտուրմանաբնակները՝ Ֆիլիփ Աբգարեան, Աստիկ Գալայճեան, Կղեմէս Թարաքճեան, Մալումեան, Երուանդ Մարկոսեան, Մինաս Պէրպէրեան, Գրիգոր (եւ փոքրիկն Պետրոս) Սալէրեան, Յարութիւն Տիարպէքիրեան, Մատթէոս եւ Նազարէթ Քիւրքճեան:

³⁶ Վերականգնումի եւ վերաշխուժացումի փորձ կը կատարէ Կետարէֆէն Ֆիլիփ Գալիաքեան առաջարկելով վարչութիւն մը գոյացնել Կետարէֆի փոքրաթիւ համայնքէն եւ Օմտուրման եւ Խարթում բնակող հայերու ներկայացուցիչներով:

նորութիւններ, ձեռնարկումներ եւ ծրագրեր կը փոխանցուին ՍՎին, որոնց կարգին՝ կտակներու եւ նուիրատուութեանց մասին ՀԲԸՄ հրատարակած գրքոյկը³⁷:

Շուտով հաղորդակցութեան այլ նիւթ կը դառնայ Կիպրոսի նորաբաց Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան (ՄԿՀ) Սուտանէն սաներ ղրկելու պարագան, որուն գրեթէ զուգահեռ կը գուժուի Շիրակի 1926ի երկրաշարժին լուրը. ՇՅն կը ցաւի որ «գերմարդկային ճիգերով վերաշինուած Ալեքսանդրապոլը իր շրջակայ 30է ատելի գիւղերովը քարուքանդ եղած է եւ մեր ազգակիցներէն ատելի քան 100,000 անձեր, ապրուստի ամէն միջոցներէ զրկուած անտուն եւ անպատասպար մնացած են»: Ան կը մանրամասնէ Պօղոս Նուպարի ձեռնարկած համահայկական հանգանակութեան մասին եւ կը թելադրէ որ ՍՎն եւս լծուի այս «ազգանուէր» աշխատանքին: Վերջինս կը յետաձգէ «Որբերու Կիրակի»ի հանգանակութիւնը, մինչ սուտանահայութիւնը կ'անցնի հանգանակութեան եւ «Վարչութիւն Սուտանի Հայկ. Գաղութի»ն անուամբ, 180ե.ո. կը ղրկէ ՇՅին³⁸:

ՍՎի գործունէութիւնը բարելաւելու մտօք, ՇՅի ներկայացուցիչ Ինայէթեան անձնական ծրագրով Խարթում գտնուելով, 6 Ապրիլ 1927ին կը գումարէ անդամական ժողով, որով Սիմոն Վանեան, Գասպար Քեշկէկեան, Օննիկ Ծալեան, Ահարոն Մալխասեան եւ Եզնիկ Թերզեան կը նշանակուին նոր վարչութեան անդամներ: Սակայն վարչականներէն ոմանք «անձնական եւ տեղական ազգային գործերով արդէն ծանրաբեռնուած» ըլլալով կամ «գործին ծանրութեան պատճառով» կը հրաժարին: Հուսկ, կը կազմուի նոր վարչութիւն՝ Սալէրեան (ատենապետ), Սարգիս Ն. Քիւրքեան (փոխա-

³⁷ Սուտանահայութեան մէջ արդէն կային ՀԲԸՄի բարերար եւ պատուոյ անդամներ: Կը ղրկուի նաեւ Վ. Քիւրքեանի ՀԲԸՄիութեան քսանամեակը գիրքէն 20 օրինակ՝ անդամներուն եւ համակիրներուն բաժնուելու:

³⁸ Հանգանակութեան 2500ե.դ.էն մինչեւ 20դ. գումարով կը մասնակցին շուրջ 58 անձեր, որոնց շարքին.- տորթ. Լ. Ի. Ալեանաք, Կ. Այնանեան, Նիքոլա Անթոնաքիս, տիար Անտրէա, Աննա Սթարք & Co., Սատուրք Ապտըրրահման, Մ. եւ Յ. Ասլանեան, Բ. Ատուրեան, Լ. Գասպատայեան, Ս. Գասապեան, Ս. Գոճանեան, Պ. Գրիգոր, Գ. Գրիգորեան, Ա. Թաղէոսեան, Ա. Թարթըճեան, Իլիաս Թիֆոյու, Ն. Թրփանճեան, Իզմիրլեան, Գ. Իշխանեան, Բենիամին Իսա, շէյխ Թահիր Իպրահիմ, Լուկա եւ Կուլիա, Յ. Խազումեան, Բ. եւ Փ. Խաչատուրեան, Մ. Խաչիկեան, Մ. Ծաղիկեան, Գ. Ծատուրեան, Յ. Կուրտիկեան, Քալունճի Համշունի, Հիւսիսեան, Ս. Ծորճ, Ա. Մալխասեան, Վ. Մալխսեան, Յ. Մարկոսեան, Յ. Մելքոնեան, Ա. Մինասեան, Գ. Մուրատեան, Ա. Յովհաննէսեան, տեարք Շամմահ եւ Թինուլի, Էլիաս Շաշաթի, Կ. Պալապանեան, Սուտոն Պիննօ, Սալէրեան, Մարի եւ Պ. Սարգիսեան, տորթ. Գ. Սեյօնքեան, տորթ. Ս. Սրապեան, Վանեան եղբարք, Ս. եւ Փ. Տէրունեան, Պ. Տուտաքեան, Յ. Փանոսեան, Յ., Խաչատուր, Մարի եւ Վարդուի Փափազեաններ, Փափատելլի եւ Ճորճիու, Ճորճ Քասթանիաս, Քեչեան եղբարք, Գ. Քեշկէկեան, Յ. Քիւրքեան, Կրիկորի Քսոմիտիս, տիկ. Կ. եւ Կ. Օհանեան, Օհանեան եղբարք, Ա. Օրագեան եւն.:

տենապետ), Ծալեան (ատենադպիր), Քեշկէկեան (գանձապահ) եւ Մալ-
խասեան (խորհրդական):

7 Յունիս 1927 թուակիրով, ՇՅՆ ՍՎին կը յղէ հետեւեալ նամակը.-

Գահիրէ, 7/6/1927

թիւ 30307/183

Մեծայարգ Տիար Ատենապետ

Հ.Բ.Ը.Միութեան Տեղ. Մասնաժողովի

Խարթում

Տիար ատենապետ,

Անշուշտ լրագիրերէն տեղեկացած էք թէ Ազգերու Ընկերակցութեան Աշխատանքի ճիւղը, Լիբանանի կառավարութեան համաձայնութեամբ ձեռնարկած է Պէրուֆի, Հալէպի եւ Ալեքսանտրէթի քեմիերուն մէջ խոնուած հայ գաղթականութիւնը տեղաւորելու երկրագործական շրջաններու մէջ: Առ այս, արդէն յանձնախումբեր կազմուած են Ալեքսանտրէթի, Հալէպի եւ Պէրուֆի մէջ, որոնց կ'անդամակցին նաեւ մեր Միութեան կողմէ պատուիրակներ:

Տեղաւորման սոյն գործին նիւթապէս օժանդակելու յանձնառու եղած են Լիբանանի կառավարութիւնը, որ արդէն 25,000 անգլիական ոսկի գումար մը տրամադրած է, եւ անգլիական հայասիրական կազմակերպութիւնները, ձեռնարկելով մեծ հանգանակութեան մը Անգլիոյ եւ գաղթավայրերու մէջ: Ազգերու Ընկերակցութեան Աշխատանքի ճիւղը մեր կեդրոնին դիմած ըլլալով, Միութեան եւս օժանդակութիւնը ապահովելու համար, Կեդրոնական Վարչական Ժողովը որոշած է 10% չափով մասնակցելու այն հանգանակութեան, զոր ինչպէս վերը ըսինք, Անգլիոյ հայանպաստ ընկերութիւնները բացած են, օգնելու համար տեղաւորման գործին: Սոյն հանգանակութիւնը փոթով յառաջ տարուած է բաւական գոհացուցիչ արդիւնք տուած ըլլալով, անգլիական կազմակերպութիւնները Մարտ 7ին 2500 եւ Ապրիլ 8ին դարձեալ 2500 անգլիական ոսկի յանձնած են Աշխատանքի Միջազգային Պիւրոյին: Համաձայն Միութեան յանձնառութեան, Կեդրոնական Վարչական Ժողովն ալ Մայիս 23ին նոյն պիւրոյին վճարած է 500 անգլիական ոսկի, որ կը ներկայացնէ անգլիացիներու ցարդ վճարած գումարին 10%ը:

Ուրախ ենք այս առթիւ անեցնելու թէ Կեդրոնական Վարչական Ժողովի այս որոշումը շատ լաւ տպաւորութիւն թողած է գործին վարիչ շրջանակներուն վրայ: Աշխատանքի Միջազգային Պիւրօն գրած է Կեդրոնական Վարչական Ժողովին՝ «Հայ կազմակերպութեանց առատաձեռնութիւնը էական տարրը կը կազմէ Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայերուն տեղաւորման համար եղած կոչերուն արդիւնաւորման, եւ Բարեգործական Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան որոշումը անշուշտ խրախոյս մը պիտի ըլլայ անգլիական կազմակերպութեանց փոյթեռանդն կերպով յառաջ տանելու այդ հանգանակութիւնը»:

Պարտականութիւն նկատեցինք յօգուտ հայ գաղթականներու Միութեանս ստանձնած սոյն նոր յանձնառութեան նկատմամբ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները հաղորդել Պատ. Մասնաժողովիդ, լիայոյս ըլլալով որ անոնք նոր խրախոյս մը պիտի ըլլան կրկնապատկելու ձեր ջանքերը, զորս ի գործ կը դնէք մեր սիրելի Միութեան բարգաւաճման եւ զօրացման համար:

Սպասելով ձեր սրտապնդիչ հաղորդագրութեանց,

Խորին յարգանքով

ՍՎն կը գործէ «կազմալուծուած» դրութեամբ³⁹. կը հետապնդէ *Միութիւնի* բաժանորդագրերը, անդամնալճարներու գանձումին կը ձեռնարկէ 1927 տարեշրջանի հաշիւներով եւ «Որբերու Կիրակի»ին հանգանակուած 5657 ե.դ.ն կը փոխանցէ ՇՅին⁴⁰: Աւելի ետք, ՇՅն ՍՎին կը թելադրէ «պատշաճ շուքով տօնել» ՀԲԸՄ տարեդարձը, լծուիլ անդամարշափ, եւ կը դրկէ Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ ՀԲԸՄ պատուիրակ Լ. Բաշալեանի ներկայացուցած տեղեկագրին օրինակը: 20 Դեկտեմբեր 1929 թուակիրով ՇՅն կը յայտնէ թէ «Սուտանի Հայկ. Գաղութի Վարչութիւն»էն (ատենապետ՝ Իգմիրլեան, ատենադպիր՝ Սեքսէնեան) ստացած է «Որբերու Կիրակի»ի հանգանակութեան գումարը՝ 3701 ե.դ.:

Յունիս 1930ի վերակազմութեան փորձը կը յաջողի եւ 14 Յունիսին ՇՅն կը հաստատէ ՍՎի կազմը (Հիւսիսեան՝ ատենապետ, Փ. Տէրունեան՝ դերատենապետ, Ճիյէրճեան՝ ատենադպիր, Սարգիս Քիւրքճեան՝ դերատենադպիր, Սալէրեան՝ գանձապահ, Գ. Իշխանեան եւ Մալումեան՝ խորհրդականներ) եւ կը դրկէ թղթաբանական նիւթերը, իսկ կնիքը կը թելադրէ ստանալ նախկին վարչականներէն: ՍՎն կը վերսկսի գործել. Յուլիս 1930ին, Պօղոս Նուպարի մահուան առթիւ Օմտուրմանի եւ Խարթումի մէջ հայեր կը փակեն իրենց վաճառատուները, կը կատարուին նուիրատուութիւններ՝ այդ եւ այլ առիթներով⁴¹. անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 60ի:

ՍՎն կը սպառէ նաեւ ՀԲԸՄ 1931ի պատի օրացոյցները, կը լծուի *Միութիւնի* բաժանորդագրումին, կը կազմէ տիկնանց առժամեայ յանձնախումբ. վերջինս կը մասնակցի «Որբերու Կիրակի»ի հանգանակութեան, որուն կը

³⁹ Վարչական գործունէութիւնը կը նուազէր ամառնային արձակուրդին բերմամբ:

⁴⁰ Ուշագրաւ է տէր եւ տիկ Մ. Թաղէտեանի որդի Գրիգորի պսակը որդեգիր Զապէի հետ, 2 Ապրիլ 1927ին, որուն առթիւ ծնողքը 10 ոսկի կը նուիրէ «որբուհիներու ամուսնութեան ֆոնտին»:

⁴¹ Նուիրատուներն են.- Վահան եւ Ֆիլիփ Աբգարեան, Յարութիւն Առաքելեան, Ասլանեան եղբարք, Բարսեղ Ատուրեան, Խորէն Գազազեան, Անտոն Գազանճեան, Արտաշ Գասպարեան, Գարագաշեան եղբարք, Գրիգոր Գրիգորեան, Մարտիրոս Դշխոյեան, Գառնիկ Եկաւեան, Մարտիկ Զարպիանէլեան, Թաղէտեան ընտանիք, Հայկ Թոփճեան, Նշան Թրփանճեան, Սարգիս Իգմիրլեան, Գ. Իշխանեան, Մեսրոպ Խաչիկեան, Արթիւր Կէօշերեան, Թորոս Կիւլեան, Գրիգոր Հայկունի, Երուանդ Հիւսիսեան, Գէորգ Ճիյէրճեան, Գաբրիէլ Ճիտճեան Միիրան Ծաղիկեան,, Մալումեան եղբարք, Երուանդ Մարկոսեան, Յակոբ Մելքոնեան, Կարապետ Չոլաքեան, տղքթ. Միիրան Պիճիկեան, Մանուկ Պողիկեան, Հայկ Պոտուրեան, Պոտուրեան եղբարք, տղքթ. Գրիգոր Սալէրեան, Գրիգոր Սեյօնքեան, Սիմիթեան ընտանիք, Տէրպետրոսեան եղբարք, Վահան Տերվիշեան, Աբգար Տէրյարութիւնեան, Փայլակ Տէրունեան, Աւետիս Տէրտէրեան, Յարութիւն Տիարպէքիւրեան, Փեշտիմալճեան եղբարք, Կարապետ Քալանճեան, Գասպար Քելէկեան, Քեշեան եղբարք, Սարգիս, Յակոբ եւ Տելմաք Քիւրքճեաններ, Մանուկ եւ Սողոմոն Օհանեան, Օհանեան եղբարք, Յաբէթ Օտապաշեան:

մասնակցին Խարթումէն 67⁴² (3460ե.դ.), իսկ Օմտուրմանէն՝ 21⁴³ հոգի (1260ե.դ.): Փետրուար 1931ին ՍՄն կը հաշուէ 50 անդամ, 16ը՝ Խարթումէն, 17ը՝ Օմտուրմանէն, 4ը՝ Ֆատլապէն, 1ը՝ Մալաքալէն: Ասոնցմէ 13ը վաճառական էին, 1ը՝ ճարտարապետ, 11ը՝ պաշտօնեայ, 2ը՝ յանձնակատար, 3ը՝ լուսանկարիչ, 1ը՝ սրճագործ, 1ը՝ ոսկերիչ, 3ը՝ դպրոցական, 2ը՝ փոքրեր: Յունիս 1931ին ՍՄն կը տօնէ ՀԲԸՄի արծաթեայ յոբելեանը: Այդ առթիւ կը վաճարուին Նուպարի մեծադիր նկարները, զարդակոճակներ եւ ՀԲԸՄ զանազան դէմքերու բացիկներ:

1932ի սկիզբէն, ՍՎն կը դիմագրաւէ ոչ միայն «մութ ուժեր[ու] ջլատ[իչ]... ջանքերը», այլեւ երկրին տնտեսական ճնշիչ տագնապը, մանաւանդ որ «մինչեւ իսկ նիւթական համեմատաբար բարուօք վիճակի մէջ գտնուող ազգայիններ... կը թերանան իրենց պարտականութիւնը կատարելու», ուրիշներ կը հրաժարին անդամակցութենէ: ՍՎն ՇՅին կը դրկէ ցանկը «Որբերու Կիրակի»ի⁴⁴ հանգանակութեան մասնակիցներուն եւ զումարը՝ 4683ե.դ., որ հաւաքուած էր Խարթումի, Մալաքալի, Քոտոքի եւ Վատ Մետանիի մէջ⁴⁵: Անդին, Օպէլտի մէջ, Վերժին Խաթանասեան, Ազնի Ատուրեան, Երուանդանուշ Քիրքճեան եւ Նուարդ Իսա Նոյն նպատակով վիճակահանութիւն կը կազմակերպեն եւ կը զոյացնեն 1500ե.դ.:

⁴² Տոքթ. Ալեանաք, Յ. Առաքելեան, Մ. եւ Յ. Ասլանեան, Ա. Արամ, Ս. Գազազեան, Ա. Գազանճեան, Ֆ. Գալիաքեան, Լ. Գապատայեան, Ն. Գարազաշեան, Գ. Գրիգորեան, Գ. Գոճակեօզեան, Օ. Գոճանեան, Բ. Դանիէլեան, Մ. Դշխոյեան, Գ. Եկաւեան, Գ. եւ Ս. Թաղէնսեան, Թարթըճեան, Ե. Թեմսէլքճիեան, տոքթ. Թերզեան, Ե. եւ Մ. Թերզեան, Ն. Թրքանճեան, Իզմիրլեան, Գ. Իշխանեան, Վ. եւ Փ. Խաչատուրեան, Զ. եւ Մ. Խաչիկեան, Մ. Ծաղիկեան, Գ. Ծատուրեան, Բ. Կազազեան, Գ. Հայկունի, Հիւսիսեան, Ճիլէրճեան, Պ. Ճիպեան, Գ. Ճիտէճեան, Ա. Մալխասեան, Ա. Մաւատ, Պ. Յովհաննէսեան, Նաճարեան, տոքթ. Միհրան Պիճիկեան, Մ. Պողիկեան, Ե. Պոտուրեան, Պոտուրեան եղբարք, Մ. Սեթիկեան, տոքթ. Գ. Սեյօնքեան, Ա. Սիմիթեան, Վանեան եղբարք, Պ. Վարդանեան, Ա. Տէրյարութիւնեան, Փ. Տէրունեան, Մ. Փափազեան, Յ. եւ Կ. Փեշտիմալճեան, Գ. Քեշկէկեան, Իւ. եւ Կ. Քեչեան, Մ. եւ Ս. Քիրքճեան, Կ., Օ. Օհանեան, Ս. Օհանեան եւ Ընկ., Յ. Օտապաշեան, Կ. Ֆապրիքաթորեան:

⁴³ Վ. եւ Ֆ. Աբգարեան, Կ. Գազանճեան, Ա. Գասպարեան, Մ. Զարպիանէլեան, Հ. Թոփճեան, Ա. Կարապետեան, Թ. Կիլեան, Ա. Ղազէրեան, Մ. Մաթոսեան, Մալումեան եղբարք, Ե. Մարկոսեան, Բ. Նազաշեան, Յ. Մելքոնեան, Կ. Չոլաքեան, Գ. Սալէրեան, Ճ. Սոլաքեան, Վ. Տէրպետրոսեան, Ա. Տէրտէրեան, Յ. Տիարպեթիրեան, Հարոն Տուէք:

⁴⁴ Այնուհետեւ ան կը վերանուանուի «Մշակոյթի Կիրակի»:

⁴⁵ Հանգանակութեան նուիրատուութիւնները տարուբերած էին 200էն-10ե.դ.ի միջեւ, մասնակցած էին 5 հոգի՝ Աթապարա-յԹենտելի-Մալաքալ-Հասահիսա-Քոսթիէն (350), 53 անձ Խարթումէն (2535), 13՝ Կետարէֆէն (310), 10՝ Վատ Մետանիէն (200), 1՝ Քոտոքէն (50) եւ 20՝ Օմտուրմանէն (1310):

12 Փետրուար 1933 թուակիրով, ատենապետ Տէրունեան կը հրաժարի՝ «անձնական գբադումներ» պատճառաբանելով: Նոր վարչութիւնը կը կազմուի Մայիսին, ատենապետութեամբ Յակոբ Գալփաքեանի (վաճառական, Խարթում), ատենադպրութեամբ Ճիյէրճեանի, գանձապահութեամբ Իշխանեանի եւ խորհրդականութեամբ Մխիթար Սեթիկեանի (պաշտօնեայ Գրիգոր Գրիգորեան Տան) ու Ֆիլիփ Գալփաքեանի (վաճառական, Կետարէֆ, մեծ ազդեցութիւն ունէր Կետարէֆի եւ Քասալայի հայութեան վրայ), հաշուեքննիչ կը նշանակուի Փայլակ Խաչատուրեան: Ընտրութեան կը նախորդէ Ապրիլին ՇՅին յղած շրջաբերականը, թէ՛ Միութիւնը վերածեռնարկած էր Նուպարաշէնի եւ ներգաղթի հանգանակութեանց, եւ կը թելադրուի «օգնել հայրենիքի վերաշինութեան, արտասահմանի թշուառ հայրենակիցներուն ներգաղթը դիւրացնել» եւ ժապաւինեալ տետրակ կը դրկուի Սուտան: Զոյգ հանգանակութիւններուն կը մասնակցին 89 սուտանահայեր, կը հաւաքուի 9280ե.դ. «գեղեցիկ արդիւնք մը, շնորհիւ այս առթիւ կազմուած Տիկնանց Յանձնախումբի»⁴⁶ ջանքերուն»: Այս հանգանակութիւններէն ետք, ՍՎի գործունէութիւնը կը թուլնայ միոնչեւ 1937, իյայտ կու գան կուսակցական հակադրութիւններ, որոնց ի պատասխան, ՇՅն ՍՎին կը դրկէ ՀԲԸՄի ի պաշտպանութիւն՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներուն ուղղած շրջաբերականէն 200 օրինակ, զանոնք ցրուելու սուտանահայութեան մէջ:

1933-34 կրթաշրջանին արդէն կը գործէ «Խարթումի Ազգային Վարժարան»ը, իսկ 1936ին՝ նաեւ «Կիրակնօրեայ վարժարան»ը:

Կը թուի թէ Ճիյէրճեանն էր ՍՎի մղիչ ուժը, որուն բացակայութեան՝ ՍՎին գործունէութիւնը կ'ըլլայ սահմանափակ՝ օրացոյցներ վաճարել: Յունիս 1937ին Ճիյէրճեան կը լծուի վարչութեան վերակազմութեան, մինչ «Հայկ. Եկեղեցւոյ մը դժուարին ձեռնարկով համագրաւուած» էր սուտանահայութիւնը: 2 Դեկտեմբեր 1937ին ՇՅն կը հաստատէ ՍՎն՝ Ճիյէրճեան (ատենապետ), Արշակ Ճորճ (գոհարավաճար), տոքթ. Պիճիկեան (գանձապահ, ատամնաբուժ), Ֆիլիփ Գալփաքեան-Նազարէթ Գալէմբեարեան (խորհրդականներ) եւ Գառնիկ Եկաւեան (հաշուեքննիչ): Վարչական առաջին ժողովը կը գումարուի Ճիյէրճեանի գրասենեակը:

1938 Փետրուար «Մշակոյթի Օր»ուան հանգանակութիւնը⁴⁷ կը գոյացնէ 670ե.դ.: Այս տկար արդիւնքին պատճառը «անուղղակի աննպաստ ազդեցութիւնն ...[էր] Սուտանի Հայկ. Եկեղեցւոյ շուրջ անցած-դարձած անորակելի մեքենայութեանց»: Ճիյէրճեան, միաժամանակ կը գանգատի որ վարչութեան ամբողջ գործունէութիւնը – անոր վերակազմութենէն իվեր – մնա-

⁴⁶ Անդամներ՝ Զապէլ Գ. Գրիգորեան, Թագուի Իշխանեան, Վերժին Պոտուրեան: Հանգանակութեան կը մասնակցին Թենտելթին, Խարթումը, Կետարէֆը, Հասահիսան, Մալաքալը, Մեֆալէն, Շենտիէն, Վատ Մետանին, Փորթ Սուտանը, Քասալան, Քոսթին, Օմտուրմանը եւ Օպէտը:

⁴⁷ Նուիրահաւաքին կը մասնակցին Խարթումէն 5, Օմտուրմանէն՝ 11, Մալաքալէն 1 հոգի:

ցած է իր ուսերուն, մինչ ՍՎԻ վերակզմութեան համար ՇՅԻն քայլերը արդիւնք չէին տուած: Այս անտարբերութիւն-անգործութիւնը կը շարունակուի:

12 Օգոստոս 1941 թուակիրով, Ճիլերճեան կը գանգատի սուտանահայ նոր սերունդէն, որ «ազգ. մշակոյթին, ազգային եկեղեցւոյն եւ ձեռնարկներուն հանդէպ օտար՝ յուժ անտարբեր վերաբերմունք մը կը ցուցնէ»: Ան կ'ընդգծէ թէ այդպէս պիտի չըլլար եթէ սերունդը «արդիւնատու ուղղութիւն մը ստանար» եւ եթէ «գաղութիս փարեց անդամները բարեացակամօրէն իրենց խորհուրդներն եւ ուժերը փրամադրէին», իսկ ինք, կ'ընդունի թէ «ի վիճակի չեմ նոր փորձի մը ձեռնարկելու, նամանաւանդ խարթումի եկեղեցւոյ շնհնութեան փառատոր ձեռնարկին ծախողանքէն ետք»: Ան կը բարձրաձայնէ 1940ականներու սկիզբին խարթումէն բացի «գաւառական քաղաքներու մէջ» Աթպարա, Կամպելա⁴⁸, Կետարէֆ, Փորթ Սուտան, Քասալա, Օմտուրման, Օպէյտ/Քորտոֆան բնակող հայերու հետ հաղորդակցութեան խնդիրը⁴⁹, կը մատնանշէ նաեւ տարբեր հոսանքներու առկայութիւնը, ընդգծելով իր ճիգը՝ բարեփոխելու Հայաստանի հանդէպ վերաբերումը տեղի հայութեան, որ Դեկտեմբեր 1941ին խմբուած էր խարթումի Հայ Ակումբին շուրջ, մինչ գոյութիւն ունէր նաեւ Ազգային Վարչութիւն, զոր կը գլխաւորէր ՍՎ նախկին վարչական Իզմիրլեան⁵⁰: Ճիլերճեան, սակայն, կը յայտնէ թէ նախապատրաստական աշխատանքներու մէջ է՝ «Մշակոյթի Օր»ուան նուիրահաւաքին խնդրով⁵¹:

1942ի Մշակոյթի Օրուան առթիւ կը հանգանակուի 165,6ե.ո. աննախընթաց գումար մը, որուն կու գայ աւելնալու Մանթաշէֆ ընկերութեան Պէյրութէն գանձուած 100 սուր. ոսկին⁵²: Այս նուիրահաւաքին համար, Ճիլերճեան սուտանահայ Պետիկեան տպարանը տպուած շրջաբերականներ յղած էր սուտանահայութեան՝ մատնանշելով ՀԲԸՄիութեան հովանին կամ աջակցութիւնը վայելող գաղութահայ 80 վարժարաններու շուրջ 15000 աշակերտներու օգնութեան փաստը: Ազգային Վարչութիւնը չ'ընդառաջեր այս կոչին:

⁴⁸ Ուր կը բնակէր Յարութիւն Իպիշեան:

⁴⁹ Հայեր կային նաեւ Սուտանի սահմանակից երկիրներու մէջ, որոնք հաղորդակցութեան մէջ էին Սուտանի հայութեան հետ: Օրինակ, Ճիլերճի մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղ մը հաստատուած էր 1930ականներու սկիզբին:

⁵⁰ Մինչ դադարած էր 1917ին առնուազն տաս անդամ Ֆրանս-Արմենի կազմակերպութեան խմբակը:

⁵¹ Ճիլերճեանին օգնած էին Սողոմոն Օհանեան, որ փոխանցած էր.- 4,55ե.ո.՝ Փորթ Սուտանէն, 13,5ե.ո.՝ Օպէյտէն, 5,5ե.ո.՝ Քասալայէն եւ 13,5ե.ո.՝ Կետարէֆէն, ու Սին Օհանեան 8,5ե.ո.՝ Վատ Մետանիէն: Կետարէֆի, Վատ Մետանիի եւ Օպէյտի հայաբնակներու ներքին անհամաձայնութիւնը պատճառ էր այդտեղերէն հանգանակուած գումարին փոքրութեան:

⁵² Մանթաշէֆ Տունը 100 սուր. ո. կի խոստանայ «Մշակոյթի Օր»ուան նուիրահաւաքին ամէնամեայ դրութեամբ:

Ճիյերճեան քաջալերուած «Մշակոյթի Օր»ուան հանգանակութենէն, համոզում կը յայտնէ թէ սուտանահայութիւնը «համակրական» վերաբերում ունի ՀԲԸՄի հանդէպ⁵³:

⁵³ Ահա ցանկը նուիրատուներուն.- Աթպարա՝ տէր եւ տիկ. Լեւոն Մորըլլեան, Արաքսի, Էօթենի, Հոմէր, Վիքթոր եւ Վոյթէր Պողօճեաններ: ԿետարէՖ՝ Երուարդ Գործեան, Հրանդ Էքմէքճեան, Վահէ եւ Վարդան Իկիտպաշեան, Վ. եւ Ռ. Լուսինեան, Վարդգէս Ճիյերճեան, Արշակ Կարապետեան, Յակոբ եւ Փայլակ Մալումեան, Յարութիւն Պոյաճեան, Առաքել եւ Ղազար Սեմերճեան, Սարգիս Փողարեան: Մալաքալ՝ Սարգիս Դարբինեան: Պարաքաթ՝ Ստեփան Գազազեան: Վատ Մետանի՝ Յակոբ Աճէմեան, Արտաշ Բաշալեան, Օննիկ Դանիէլեան, Յակոբ Ղազարեան, Արամ Մկրտիչեան, Պետրոս Յովսէփեան, Նալչաճեան եղբարք, Սարգիս Չիմանեան, Արամ Սիւթեան, Քուսա Պուրթոս ԷլՔուսա, Սիոն Օհանեան: Փորթ Սուտան՝ Յովսէփ Եաղճեան, տէր եւ տիկ. Եաղճեան, Նուպար Եպիփանեան, Սարգիս Թոգաթլեան, Անտոն Թորոսեան, Ճամիլ Թուրնայեան, Մ. Կէօչերեան, Ահարոն Մալխասեան, Ճամիլ Պիլպիլեան, Թ. Սուլթանեան, Վահան Տագէսեան, տէր եւ տիկ. Սողոմոն Օհանեան: Քասալա՝ Լեւոն Էքմէքճեան, Սարգիս Թորոսեան, Գէորգ Իկիտպաշեան, Նափոլ Շալվարճեան, Տիգրան եւ Զաւէն Պերճեան: Քոտոք՝ Եղիա Աբգարեան: Օմտուրման՝ Ֆիլիփ Աբգարեան, Արտաշ Գասպարեան, Աւետիս Էքմէքճեան, Նազարէթ Էօմիրեան, Իսկենտէրեան եղբարք, Արսէն Կարապետեան, Տիրան Կիւմիւշեան, Օ.Ք. Ճանոյեան, Վահրամ Մալումեան, Երուանդ Մարկոսեան, Բարսեղ Նազաշեան, Սարգիս Չիրքինեան, Կարապետ եւ Նորայր Չուքեան, Յարութիւն Պեքէրեան, Գրիգոր Սալերեան, Օննիկ Սարաֆեան, Յովհաննէս Սիմոնեան, Տէրպետրոսեան եղբարք: Օպէյտ՝ Բարսեղ Ատուրեան, տոքթ. Աւետիս Գասպարեան, Յարութիւն Թորիկեան, Քրաքօ Հերմէզ Ընկ., Ճորճ Շաշաթի, Մկրտիչ Ուլիկեան, Մարի Սարգիսեան, Յակոբ եւ Սարգիս Տէլիրմենճեան, Խաչատուր Փափազեան, Հայկազ, Յակոբ եւ Յարութիւն Քիւրքճեան, Յարութիւն Ֆապրիքաթորեան: Խարթում՝ Թագուոր Ազարիկեան, Յարութիւն Անխօսեան, Մ. եւ Յ. Ասլանեան, Ճորճ Արշակ, Նշան Բարձիկեան, Օհան Բրուտեան, Անտոն Գազանճեան, Սիմոն Գասապեան, փոքրիկներ Խոսրով եւ Տորք Գարթալեան, տիկ. Զապէլ Գրիգորեան եւ զաւակունք. Բիւզանդ Դանիէլեան, Կարապետ Եզեկեան, Գառնիկ Եկաւեան, Նուպար Եկմալեան, Գ. եւ Հայկ Թաղէոսեան, Յովսէփ Թգըրեան, Սարգիս Իզմիրլեան, Վահան Խաչատուրեան, Արգէոս եւ Զենոբ Խաչիկեան, Խարթումի Բարսէլեր Տիկնանց Միութիւն, Կարապետ Կօշկակարեան, Գրիգոր Հայկունի, Կարապետ Ղազարոսեան, Արթիւր Ղազէրեան, Գ. Ճիյերճեան եւ որդիք, Պաղտասար Մանկասարեան, Յակոբ Մինասեան, Ճ. Ն. Մորիիկ (տիկինը՝ Երուաղէմ ծնած հայուհի, Գրիգորեան ազգանունով), Տիգրան Յարութիւնեան (Սաստապիյէն), Պողոս Յովհաննէսեան, Նազաշեան ընտանիք, Ճորճ Շաշաթի եւ Յակոբ Տէլիրմենճեան (երկուքն ալ Փաղըրէն), Թորոս Պարսումեան, Մինաս Պերպերեան, տոքթ. Պիճիկեան, Գ.Ա. Պոտուրեան եւ Ընկ., Պուլոս Սասա եւ Միհրան Ծաղիկեան, Հրանդ Սեդրակեան, Խաչիկ Սեմերճեան, Սեֆերեան ընկերութիւն, Աշոտ Սիմոնեան (Ատպակոսէն), Մարգար Վանեան, Արմէն Վարդանեան (Մեֆալայէն), Գարեգին Տատուրեան, Արիստակէս Տեմիրճեան, տէր եւ տիկ. Սահակ Տէրոյեան, Միսաք Փալանճեան, Յակոբ Փա-

Երկրին նոր օրէնքները կը պարտադրեն որ Մարտ 1944ին Ճիյերճեանի ծեռնարկած «Մշակոյթի Օր»ուան հանգանակութիւնը առկախօւի. հանգանակութիւնը պարտ էր ունենալ շրջանի վարչական տնօրէնութեան արտօնութիւնը, որ կը հասնի Ապրիլի վերջը: Ֆիմի Փափազեան եւ Մարի Վանեան կը կատարեն Օմտորմանի եւ Խարթումի նուիրահաւաքները եւ կը գոյացնեն 131,3ե.ո.⁵⁴:

Երկրորդ համաշխարհայինի ամարտին, երոպական շարք մը երկիրներու քայքայուած հայօճախներու օգնութեան հարցը հրատապութիւն ունենալով, ՀԲԸՄը իր հերթական ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին կ'որոշէ «համազգային հանգանակութեամբ մը» գոյացնել 360,000 տոլար՝ «անմիջական օգնութեան» հասնելու «Յունաստանի, Պալքանեան Երկիրներու, Ֆրանսայի, առհասարակ արտասահմանի բոլոր հայ աղէտեալներուն եւ Հայաստանի նոյն պայմաններուն մէջ գտնուող մեր ազգակիցներուն»:

նոսեան, Փեշտիմալճեան եղբարք, Աբրահամ (Մեֆալայէն) եւ Գրիգոր Փողարեան, Ջալէն Ֆերաշէթեան (ասոնցմէ մին՝ Քաւալայէն, 1ը՝ Ռոզերի, 1ը՝ Սինկայէն):⁵⁴ Օմտորմանէն կը մասնակցին 13, իսկ Խարթումէն 54 տուտանահայեր: Այս գումարին վրայ կու գան աւելնալու Սողոմոն Օհանեանի հաւաքած 2,7ե.ո.ն՝ Փորթ Սուտանէն (գումարին փոքրութիւնը կը բացատրուի այդ տարի գանձուիլ սկսած ազգային տուրքով եւ անոր գանձումի թուականին զուգահիւսութեան՝ «Մշակոյթի Օր»ուան հանգանակութեան) եւ՝ զաւառներէն (Աթապարա, Սաստապէյ եւ Օպէյտ) հանգանակուած 9,05ե.ո.ի գումարը: Նուիրատուներն են.- Խարթումէն՝ Aram's Sons, Թագուոր Ազարիկեան, տորթ. Ալեանաք, Ասլանեան եղբարք, Նշան Բարձիկեան, Անտոն Գազանճեան, Նազարէթ Գալեմճեարեան, Սիմոն եւ Տիգրան Գասպարեան, Գարագաշեան եղբարք, Գառնիկ եւ Ներսէս Եկաւեան, Պօղոս Էնֆիլճեան, Հայկ Թոփճեան, Նշան Թրփանճեան, Ջենոբ Խաչիկեան, Եղուարդ եւ Յակոբ Գալիաքեան, Լեւոն Գապատայեան, Գրիգորեան որդիք, Բիւզանդ Դանիլեան, Նուպար Եկմալեան, Աւետիս եւ Լեւոն Էքմէքճեան, Թեմալէքճեան եղբարք, Սարգիս Իզմիրլեան, Գարեգին Շատուրեան, Կարապետ Ղազարոսեան, Արթիւր Ղազրեան, Գ. Ճիյերճեան եւ որդի, Արամ Մինասեան, Պօղոս Յովհաննէսեան, Նափոլ Շալվարճեան, Թորոս Պարսումեան, Գրիգոր Սալերեան, Օննիկ Սարաֆեան, Հրանդ Սեդրակեան, Սեֆերեան եւ Ընկ., Գրիգոր Սեյօնքեան, տիկ. Ռ. Սիմիթեան, Յովհաննէս Սիմոնեան, Յակոբ Ստեփանեան, Լեւոն, Մարգար, Շաարշ եւ Սիմոն Վանեան, Արիստակէս Տեմիրճեան, Սահակ Տէրունեան, Յակոբ Տէլիքմենճեան, Յակոբ Փանոսեան, Խաչատուր Փափազեան, Փեշտիմալճեան եղբարք, Գրիգոր Փողարեան (Ռոզերի), Քեչեան եղբարք, Գասպար Քեշկէկեան, Յարութիւն Քիրքճեան, Կարօ Օհանեան, Ա. Ֆապրիքթարեան: Օմտորմանէն՝ Եղիա, Վահան եւ Ֆիլիպ Աբգարեան, Արտաշ Գասպարեան, Նազարէթ Էօմիլիեան, Իսկենտէրեան եղբարք, Տիրան Կիմիշեան, Յովհաննէս Ճանոյեան, Երուանդ Մարկոսեան, Սարգիս Չիրքիներեան, Նորայր, Լ. եւ Կ. Չոլաքեան, Տէրպետրոսեան եղբարք: Փորթ Սուտանէն՝ Ժոզէֆ Եաղճեան, Սարգիս Թոգաթեան, Անդրանիկ, Աւետիս, Ճորճ եւ Սարգիս Թորոսեան, Ճամիլ Թորոսայեան, Յակոբ Մինասեան, Աբրահամ Չոփուրեան, Թագուոր Սուլթանեան, տէր եւ տիկ. Սողոմոն Օհանեան:

րուն»: Մ. Նահանգներու շրջանակը կը գոյացնէ իրեն բաժին ինկած 250,000 տոլարը, մինչ Եգիպտոս-Սուտանին բաժին կ'իյնայ 80,000 տոլար: Այս առթիւ, 7 Դեկտեմբեր 1944 թուակիրով ՇՅՆ կը դիմէ Ճիյէրճեանին որ իր հայեցողութեամբ յանձնախումբ մը կազմելով լծուի հանգանակութեան:

Ճիյէրճեան կը յայտնէ թէ Դեկտեմբերէն իվեր գաղութին մէջ ստեղծուած է «աննախընթաց եւ արտասովոր» կացութիւն մը. երեւան եկած է «Երիտասարդաց Մարզական Միութիւն»ը որ ի տարբերութիւն Հայ Ակումբին, լծուած է իր սեփական մարզարանն ու ակումբը ունենալու աշխատանքին: Ճիյէրճեան այս քայլը «անխորհուրդ» կը նկատէ, քանի որ գոյացուելիք 3000ե.ո.ին յառաջացումը «պիտի ճնշէ» գաղութին հայութեան վրայ «եւ թերեւս ալ առիթ տայ ապագայ բարդութեանց»: Ան կը բացատրէ թէ տուեալ պայմաններուն մէջ լծուիլ համազգային հանգանակութեան՝ պիտի ունենար «ճղճիմ» արդիւնք: Աւելի ետք, «Մշակոյթի Օր»ուան նոր հանգանակութեան համար, Ճիյէրճեան կը ջանայ դարձեալ ապահովել պետական արտօնութիւն, մինչ արդէն գաւառներէն կը ստացուի 45ե.ո.: Ան կը դիմէ նաեւ Սուտանի Ազգային Վարչութեան, որ չ'ընդառաջեր հանգանակութեան հրաւերին՝ ծրագրած ըլլալով կառուցել սեփական դպրոց մը, մատուռ մը եւ ազգային սրահ մը⁵⁵:

1947-1957՝ տասնամեայ դադար մը կայ թղթապանակներուն մէջ, ապա կու գան միքանի պատահական փաստաթուղթեր, որոնցմէ կը պարզուի որ Սուտանի մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղը վերակազմելու աշխատանքներ կը տարուին սպասելով Եգիպտոսի առաջնորդ Մամբրէ սրբ. Սիրունեանի այցելութեան, որպէսզի ան (իբրեւ ՀԲԸՄ Գահիրէի պատուոյ նախագահ) հրապարակային ելոյթով մը հովանաւորէ վերակազմութիւնը եւ քաջալերէ անդամագրութիւնը: Սակայն հակառակ անոր որ ՀԲԸՄ *Տեղեկատուի* 100 օրինակ եւ 50 օրինակ մանկական տեղեկատու կը դրկուի ՍՄ, դէպքերու բերմամբ առաջնորդ սրբազանին այցելութիւնը կը ձգձգուի:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով, կրնանք ըսել, թէ 1909ին հիմնուած ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիւղը արդիւնաւէտ կամուրջ կը դառնայ սուտանահայերու եւ արտերկրի հայ վայրերու եւ կազմակերպութիւններու միջեւ: Ան համահայկական տեսադաշտ եւ համերաշխական շունչ կը հաղորդէ սուտանահայութեան, առիթ կը հանդիսանայ նոր ուժերու յառաջացման: Իսկ երբ տակաւ կը բիրեղանան սուտանահայ (դպրոց-եկեղեցի-հաւաքավայրի կառուցում) եւ համահայկական (Գահիրէի ՀԲԸՄ կեդրոնէն թելադրուած՝ գաւառի հայութեան, որբերու, գաղթականութեան, կիլիկեհայութեան, Շիրակի երկրաշարժի, Լիբանանի հայերու տեղաւորման, մշակոյթի օրուան, ներգաղթի եւ

⁵⁵ Անդին... սուտանահայ հանգուցեալ Ֆիլիփ Գալփաքեանի կտակը՝ 450 անգլ. սթերլին, անբաւարար էր Սուրիոյ կամ Լիբանանի մէջ որեւէ դպրոց հիմնելու...:

այլ հանգանակություններու) օրակարգերը, այս բոլորին մատակարարումը գէթ մասամբ կ'երկատէ վարչութեան, մասնաճիւղին եւ սուտանահայութեան վտիտ եւ աշխարհագրականօրէն ցրուած ուժերը:

Ուշագրաւ է որ լուսարձակի տակ առնուած երեքուկէս տասնամեակները ծանրաբեռնուած են համահայկական հանգանակություններով, որոնք կարծէք նիւթապէս շնչահեղձ կ'ընեն հայօճախը, հակառակ սուտանահայութեան պատրաստակամութեան:

Սուտանահայոց թիւը, ըստ ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիւղի տուեալներուն	
Տարի	թիւ
1911	110էն քիչ մը ատելի
1918	Շուրջ 200 հոգի
1919-20	Ընդհանուրը 150էն պակաս
1941	Շուրջ 90 ընտանիք Խարթումի մէջ, 15 ընտանիք՝ Կետարէֆի մէջ

**A MICROHISTORY OF THE AGBU CHAPTER OF SUDAN
(1909-1945, 1957)
(Summary)**

Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

Based on the AGBU's Cairo-located archival materials, the paper tries to reconstruct the microhistory of the AGBU Chapter of Sudan from 1909 to 1945 and then 1957. The paper focuses on the activities of the chapter, which revolved mainly around collecting membership fees and fundraising.

Fundraising was meant to address the diverse Pan-Armenian needs of the time, like helping the oppressed in the Armenian vilayets of the Ottoman Empire, protecting orphans, supporting the Cilicia Armenians, relieving those suffering from the consequences of the disastrous earthquake that hit Soviet Armenia in 1926, the settlement of Armenian refugees in Syria, Lebanon and Alexandretta, sustaining cultural projects, etc. These activities were dictated by the AGBU district office in Cairo.

The paper argues that the Pan-Armenian fundraising projects overlapped with the projects that addressed the domestic needs of the community, for example, the construction of a church, the launching of a school and the building of a community center. It underlines, as well, that these diverse projects caused the energy and capability of the community to be dispersed; they also scattered the tiny number of active members of the community over different projects.

A Compendium of Armenians of Ethiopia Gondar, Adua, Ankober, Harar, Addis Ababa (1515-2020)¹

Vartkes Nalbandian
vartkes@sassouent.com

DEDICATION

This compendium is a compilation of information mainly based on oral tradition and the information available when writing it. I dedicate this compendium to Avedis Terzian, my mentor. This compendium should have been his work because no one ever knew more about the Armenians of Ethiopia than he did. It would have been an incomplete work if not for all that I learned from him and his notes. I dedicate this work to Moushegh Terzian, who collected photos and wrote captions for each. These gave insight into correctly understanding the skills and professions of many mentioned in this compendium. Finally, this research is dedicated to my family and Kevork and Nerses Nalbandian, who left a legacy of fame and prominence, creating a positive image for Armenians in Ethiopia.²

¹ Based on the information available and to the best of my knowledge, I made every effort to ensure that all facts were correct. Moreover, hopefully, the compendium covers almost everyone involved without significant exceptions.

As this is a living document, please do reach out to have any omissions addressed and mistakes corrected. The E-Mail address is: vartkes@sassouent.com ; Copyright registration No. 1198353 Canada.

² Without the support and encouragement of Mary Nalbandian, my beloved wife, this compendium would not have materialized. Mary's unfaltering memory of individuals and their professions helped to perfect much of the haphazard information found through research. With her vigor and energy, a complete version of this compendium may hopefully be available soon. My sister Salpi Nalbandian was another reliable source of knowledge and information that made this work possible. Elise Nalbandian, my daughter, was always there, encouraging and correcting me whenever a sentence or paragraph blocked the flow of work. Vartan Djerrahian, without any hesitation, gave any information requested. Harout Nalbandian, my brother, enlightened me on facts, removing the uncertainty that hindered the flow of work. This compendium is the result of the trust of Dr. Antranik Dakessian, who entrusted me with writing an article about the Armenian Community of Ethiopia. Last but not least, Artem Aznaourian, the Chargé d'Affaires of the Embassy of the Republic of Armenia in Ethiopia, wanted me to collaborate with him in organizing an exhibition at the Institute of Ethiopian Studies at Addis Ababa University. The work done for the exhibition became the base for presenting an article during the International Conference of Ethiopian Studies 2022 and this compendium.

PREFACE

The Armenian Community of Ethiopia is one of the smallest communities of the Armenian Diaspora. Despite their small number, the influence of these few Armenians on Ethiopia's development is immeasurable. From the Middle Ages to the 19th century, historical sources recorded that Armenians were trading with Ethiopia and for Ethiopia. They were sent as envoys to various foreign countries and royal courts to represent Ethiopia. Later, the arrival of the first Armenian settlers in Ethiopia towards the end of the nineteenth century further solidified Armenian presence in Ethiopia.

One of the main reasons Armenians felt native to Ethiopia is monophysitism - the belief in the single, divine nature of Christ - that both churches accept in their Orthodox Christian faith, extending back to the fourth century. The other similarity between Ethiopian and Armenian churches was rejecting the Christological decision issued by the Council of Chalcedon in 451 AD. Because of this relationship, the two churches venerated only a few saints, who were communal to the two until recently. These communal saints are: Saint Hripsimé, whom the Ethiopians call Saint Arsema, Saint Gregory the Illuminator, the patron saint and the first official head of the Armenian Apostolic Church, and Saint Eustatius, the Ethiopian saint who reformed the Ethiopian Orthodox Church and who died in Cilicia in 1369. The Armenian Catholicos anointed Saint Eustatius and attended the funeral. Ethiopian monks visiting Jerusalem found shelter within the Armenian Monastery for many centuries. These were the principal reasons for the relationship between the two nations and their churches. At the same time, the two countries have nothing in common in terms of their geographical position.

When Jesuit missionaries started arriving in Africa to convert people as far back as the 16th century, the Ethiopian Orthodox Church grew suspicious of external actors, especially the Catholic Church. Given the close links between the kings of Ethiopia and the Church, no foreigners, except Armenians, could enter Ethiopia in the 18th century. Hovhannes Aghtamartsi, Archimandrite Asdvadzadour, and many other Armenians visited Ethiopia during this period. All these visitors described their journey to and from Ethiopia. Later, Emperor Theodoros imprisoned in Magdala the British envoys who were sent to his court in Debre Tabor in 1867. A British representative in Constantinople approached the Armenian Patriarchate to intervene with Emperor Theodoros to free the detained. Patriarch Mgrditch appealed to Patriarch Yesayi of Jerusalem to send envoys for this issue. Their two-year adventure of trying to reach the emperor, described in a book by Bishop Isaac Asdvadzadourian and Reverend Timotheus Saprighian, was ultimately futile. The British solved the issue militarily. On their way back, the clergy faced harsh interrogation by Wagshum Gobeze – Emperor

Tekle Giorgis - and Dejazmach³ Kassa Mersha – Emperor Yohannes IV. After being convinced of the similarity between the Ethiopian and Armenian Churches, the latter offered Bishop Isaac the patriarchy of the Ethiopian Church. The Bishop declined the offer but secured the free entry of Armenians into Ethiopia.

Two years after the departure of the clergy from Ethiopia, Boghos Markarian appeared in Ethiopia. The present Armenian Community considers him the first settler and the doyen of the Community. Nicknamed "Hayrig Boghos" (Father Boghos), Markarian was a prominent figure in Ethiopian-Armenian history who served emperors Yohannes IV (1871--1889) and Menelik II (1889--1913?). The two other Armenian personalities who achieved prominence in the early era of the Armenian community in Ethiopia were Sarkis Terzian and Dikran Ebeyan. Terzian served Emperor Menelik II as a warrior and envoy, and Ebeyan made the crowns of Emperor Menelik II and Empress Taytu.

Witnessing the dedication and reliability of Armenians, Emperor Menelik II sent Ras Mekonnen and other dignitaries to Istanbul and the Middle East to recruit skilled Armenian workers. One of the first recruited was Hagop Baghdassarian, who served Emperor Menelik II, Empress Taitu, Lidj Iyassu, Empress Zewditu, and Emperor Haile Selassie I. Another person who assisted the palace of the above rulers of Ethiopia was Krikorios Boghossian.

The early settlers' crucial positions in Ethiopia became a reason for others to come. Following the Hamidian Massacres in the late 19th century, many Armenians from Arapgir came to Ethiopia to join their fellow townsman, Sarkis Terzian, including his family and cousins. Similarly, families from Van came to join Hagop Baghdassarian, a native of their town. By the turn of the century, twenty-one Armenian families resided in Harar and Addis Ababa.

After the constitutionalist revolution in the Ottoman Empire, when the Young Turks took power, more Armenians came to Ethiopia to join their fellow townsmen and relatives. After the First World War, numerous Armenians who survived the Genocide came to Ethiopia.

In 1923 the wife of Ras Teferi Mekonnen - Empress Menen - in the company of Araxi Yazedjian, visited Jerusalem, where the Saint James Armenian Monastery hosted them. During the visit, they witnessed forty Armenian orphans providing entertainment with their brass band. The year after, Ras Teferi visited Jerusalem on his European tour. He appointed an envoy to organize the departure of the forty orphans to Ethiopia following an agreement with Patriarch Yeghishé Tourian. The "Arba Lidjoch" (the forty children) arrived in Addis Ababa on September 6, 1924, accompanied by Father Hovhannes Simonian and their band leader and teacher Kevork Nalbandian.

³ Dejazmach means commander of the main army.

Armenians boosted the modernization of Ethiopia by introducing many skills and professions. They introduced leather and shoe production, printing, carpet making, and weaving as well as embroidery, carpentry, tinkering, photography, metalworking, watch repair, trade, pharmacy, healthcare, dentistry, and music. This article will detail a few who excelled in their career and vocation and mention almost all entrepreneurs and skilled individuals.

The Ethiopianization programs implemented in the early 1960s created a problem for the Armenians. Armenian youth born to Armenians who had lived for generations in Ethiopia found themselves "stateless" with no job opportunities. The exodus of Armenian youth started mainly due to the issue of citizenship. Despite the risk of being drafted to fight in Vietnam, many emigrated to the USA. In the early 1970s, many Armenian families emigrated to Australia. The Ethio-Armenian community of Canada formed after the "extra houses" nationalization in May 1975, depriving Armenians of their savings of over eighty years of hard work, forcing a second departure from their home.

ARMENIAN ENVOYS, TREASURERS, TRAVELERS

Matheus "Armenawi"

The beginning of the 16th century witnessed the Ottoman Empire's expansion, which worried the Ethiopian monarchs of the era. Queen Elleni, the Regent, Emperor Lebne-Dengel's grandmother, appointed an Armenian merchant named Matheus to ally with Portugal following the visit of two Portuguese envoys. Matheus took an epic journey to Portugal via the Portuguese colony of Goa in India. There he was subjected to heavy interrogation and imprisonment, but after a year of detention, Alfonso Albuquerque verified Matheus' credentials and freed him. In the next monsoon season in 1515, Matheus sailed to Lisbon via the Cape of Good Hope.

Matheus arrived in Lisbon, where they subjected him to further interrogations. After the verification of his credentials, he met King Manuel. Portuguese archives confirm that Matheus stayed in Portugal for seven years and returned to Gondar, Ethiopia. His mission was successful. The Portuguese agreed to ally with Ethiopia to withstand the Ottoman Empire's expansion along the Red Sea African coast and the Gulf of Aden, an important trade route between India and Europe. King Manuel appointed envoys to sign a treaty with Ethiopia. The envoys, after many difficulties, met the emperor. Unfortunately, on their way, Matheus fell victim to a plague and died. Upon their arrival, Emperor Lebne Dengel showed reluctance to sign a treaty; thus, the envoys left.

In the late 1520s, an Imam warrior general of the Adal Sunni Sultanate, Ahmad ibn Ibrahim AlGhazi, known in Ethiopia as "Ahmad Gragne" (Ahmad the left-handed), emerged on the Adal throne. The young Imam led many

successful battles in the Abyssinian highlands, conquering, converting Christians to Islam, and looting and burning churches. In 1531 the famed Saint Stephanos Monastery of Hayq in the vicinity of Dessie, the capital of the old province of Wello, was destroyed, killing many Armenian monks. Dessie is 500 kilometers Northeast of Addis Ababa.

After about ten years of Gragne's reign of terror, Emperor Lebne Dengel appealed to the Portuguese, who sent a contingent of 400 men in 1541. Christopher Da Gama, the grandson of the well-known explorer Vasco Da Gama, led the soldiers. The Portuguese musketeers and cannons stopped and pushed back the Imam's army. The Imam received help from the Ottomans and formed a giant army to stop the southward attack of the joint forces of Da Gama and Bahr Negus Yeshaq. Da Gama was captured and executed. Emperor Glawdeos of Ethiopia joined forces with the survivors and attacked, capturing the Imam and beheading him in 1543. The Imam's army, consisting of many Ottoman musketeers, fled southward to Harar, where an Ottoman garrison existed until the 19th century and the capture of Harar by Emperor Menelik II.

Matheus in Ethiopian chronicles is known as "Matheus Armenawi," meaning Matheus the Armenian. Apart from briefly explaining Matheus's dedicated work, this introductory part of Ethiopian history explains why the Armenians settled in Harar.

Murad Khoja

Emperor Fasilides (1632-1667), in fear of Catholicism, distrusted foreigners and forbade all foreigners from entering Ethiopia. However, he realized the importance of trade with other countries, for which he engaged mainly Armenian traders. Murad Khoja was one who, for over sixty years, served Ethiopia as an envoy and a trading agent. In 1664 Fasilides decided to dispatch a delegation to Delhi to the Mogul Emperor Aurangzeb. He entrusted this task to Murad Khoja and a Muslim assistant, Sidi Kamil. Fasilides assembled gifts to send to the emperor, gifts that included ivory, enslaved people, bull horns filled with civet, a zebra, horses, and silver.

The mission to Delhi proved difficult with many trials and tribulations, starting when they reached Tigray. Upon the advice of their guides, they diverted their route southward to Shewa and then east to the port of Beylul instead of taking the direct course to Massawa, forty days away from Gondar. Their wait for a vessel in the extreme heat of Beylul was long and disastrous. They lost a part of the enslaved people due to a lack of proper nourishment and water. Murad sold off the survivors at a lower price to secure passage to India.

Finally, they boarded a vessel to Surat. Upon their arrival, a rebel was pillaging Surat. The envoys lost everything in the looting and fire except the

credentials addressed to the emperor and the zebra's skin, which they successfully preserved when the animal died on the vessel. They arrived in Delhi destitute. Due to their poor appearance, meeting the emperor was hard to arrange and they came under scrutiny. Finally, the emperor granted them an audience and was sorry for their losses. He provided them with silken clothing and six thousand rupees; Sidi Kamil got four thousand, and Murad Khoja only two thousand. The emperor's main interests were information about the expansion of Islam in Ethiopia and the source of the Nile. Murad Khoja and Sidi Kamil gave satisfying information to the monarch and returned to Ethiopia with royal gifts.

Murad Khoja probably led one more mission to the Mogul Empire and three missions to Batavia, in the Dutch East Indies. The first one was in 1673, representing Emperor Yohannes I. Murad Khoja's second visit to Batavia was in 1689, representing Emperor Iyasu, and the third mission was in 1696. Murad was over seventy years old when he led this mission to Batavia. Later in his life, he remained in Gondar, where he died, probably in 1705.

Murad Shalabi

Murad Khoja's nephew Murad Shalabi (Chelebi) replaced him by undertaking a mission to the court of Louis XIV. This happened after Emperor Iyasu I (1682-1706) had sent a messenger to Cairo for a physician to come to see him. Charles Poncet, a French doctor practicing there, agreed to go to Gondar, where he met Murad Khoja on several occasions. Poncet convinced the emperor to send an envoy to Paris for the same reason Matheus had led an expedition to Portugal two centuries earlier. The choice for the mission was Murad Shalabi, Murad Khoja being of advanced age. Amongst the gifts to the Sun King were enslaved persons, ivory, gold, civet, and an elephant. Emperor Iyasu's son's death delayed Murad's departure, but Poncet went ahead while Murad followed after a delay. The elephant died before it left Ethiopia, and the ruler of Mecca seized the enslaved persons. In a shipwreck, Murad lost some of the remaining gifts. Despite Poncet's earlier departure, Murad arrived in Cairo only a day later. In the meantime, Paris changed its policy regarding African envoys and denied Murad a permit to visit Paris.

In 1701 Poncet and Father Verseau sailed to France with the remaining presents and Murad's letter, leaving Murad in Alexandria, where he waited for Poncet's return from Paris. De Maillet, the French Consul in Egypt, accepted Murad as the Ethiopian Monarch's envoy, unlike the other members of the French Community in Egypt, and covered all the expenses during his stay in Egypt. The return to Gondar was a catastrophe both for Poncet and Murad. Murad invited his family from Aleppo to Suez to travel with him to Gondar via Jeddah. They set sail in October 1704; however, the Pasha in Jeddah imprisoned

him and Poncet, confiscating their wealth and the letters they were carrying. After the incident, Murad postponed or abandoned his plans to return to Gondar, mainly after Emperor Iyasu's death in 1706 and his demise under mysterious circumstances in 1706. Upon learning of Murad's ordeals, Emperor Tekle Haymanot (1706-1708) wrote a powerful protest letter to the Pasha and the lords of Cairo, stressing the violation of the laws of nations towards Ethiopia's envoy.

Avedik Baghdassarian

An Armenian scholar, Avedik Baghdassarian, and Archimandrite Assadour Kharperetsi traveled widely in Ethiopia and left a manuscript, "This is the way to travel in Abyssinia," preserved in Venice. The text refers to several provinces they visited, including Amhara, Tigray, Oromo country, Agew, Awassa, and Enarya in the Southern region. The manuscript also describes how to travel from Egypt to Gondar via the ports of Massawa and Suakin.

The Armenian Courtier of Empress Mentewab

An unknown Armenian courtier (maybe the son of Murad Shalabi) raised in Gondar during the reign of Emperor Iyasu II (1730-55) undertook several trade journeys abroad as a young man. Empress Mentewab, after her son's death, appointed him as chamberlain to her grandson, Emperor Iyowas. This courtier became the commander of the "Kokob" cavalry, one of the four bodies of the household troops devoted to the emperor.

The courtier was involved as a mediator between Emperor Iyowas and Ras Michael of Tigray in a futile attempt to pardon the nobleman who killed the governor of Lasta province. Later, the Armenian refused to undertake a second mediation trip on the principle that a murderer should die.

The relationship between the emperor and Ras Michael worsened. Emperor Iyowas summoned the Ras to Gondar, and he came with many soldiers. A shot in Gondar intended for the ruler of Tigray killed a dwarf serving Ras Michael. Subsequently, a fight broke out between the soldiers of the emperor and Ras Michael. A captured soldier of the emperor asserted that it was the Armenian who had pulled the trigger, which resulted in the banishment of the Armenian in 1769. A traveler who met the Armenian a few months after the exile writes, "The Armenian spoke of Abyssinia with tears in his eyes."

Hovhannes Thovmadjian

A jeweler and merchant, Hovhannes Thovmadjian, and his son Boghos landed in the Ottoman-occupied port of Massawa in January 1764. They only declared the textiles they carried, hiding the jewelry; however, the Ottoman authorities heavily taxed them on the fabrics. Thovmadjian paid a large amount for entering Ottoman territory and for the required mules and horses to go to

Gondar. After a fortnight of negotiations and bribes, Thovmadjian traveled to Digsä, the first Christian village in Ethiopia, on the route to Adua, where he arrived on March 5, 1764.

Ras Michael was on an expedition, and Thovmadjian traveled several days to reach his camp to secure a permit to travel further west to Gondar. Ras Michael had a reputation as a ruthless person; Thovmadjian did not declare the purpose of his visit and instead pretended to be a doctor heading to Gondar. Ras Michael's wife was ill then, so he asked Thovmadjian to accompany him to Adua to cure his wife. Thovmadjian, although distressed by the consequences of the deceit, posed as a doctor. He identified symptoms similar to those which his daughter had suffered a few months before. Following the advice given to his daughter, Thovmadjian performed the same cure, and the princess recovered in a short time. Ras Michael, as he was of advanced age, ordered the Armenians to remain in Adua.

After fifty days' stay in Adua, a letter from Gondar called on Ras Michael to send the Armenians to the capital. Thovmadjian's main goal of disposing of the jewelry that he carried with him in Gondar proved fruitless. His disappointment resulted in his decision to leave. However, the Empress promised him a vital appointment to high office instead of a permit, which changed his decision.

Empress Mentewab invited his son, Boghos, to the palace to play with her grandson, Emperor Iyas. The Empress's treasurer, an Armenian named Selef, had given accounts to six Ethiopian accountants who did not have the skill to audit. Thovmadjian's intervention with his mathematical knowledge finalized the accounts in seven days. Accordingly, it was found that Selef owed 300 Waquette of gold, because of which he surrendered his house and land. A promise of Thovmadjian's appointment as treasurer followed the incident. However, the Empress delayed the nomination.

After several postponements, his friend Dejazmach Eshete, the companion of the Empress, confirmed his appointment as treasurer. He took the position on August 13, 1764, and his first task was to train Ethiopians in modern ways of accounting. As he explains in his notes, "History of Hovhannes Thovmadjian," his main tasks as treasurer included accepting the gold collected at the end of every rainy season, dividing and storing it in Waquettes, and taking care of the textiles and jewelry of the royal family. After 22 months in Gondar, his son replaced him as treasurer for a short while, and Thovmadjian left.

Stepan the Jeweler – Gladiator

Thovmadjian, in his notes, talks about Stepan, the Armenian jeweler of the court who, apart from being a fine jeweler from Constantinople, was also a powerful man. Having a meager one-Waquet salary per month, he devised a method of earning money. It was customary during festivities to release a lion

in the palace's compound to attack bulls for entertainment. Stepan volunteered to replace the bulls and fight the beast. Several times he successfully killed the lion released against him. From the fights against lions, Stepan secured 100 Waquet of gold from the sovereign and another 100 Waquet from the public. With his earnings, Stepan ventured into gold mining. The prospect was short-lived due to a revolt in the area, and he lost his life there.

Garabed Habeshi

Brayer, a French physician in Constantinople, met Garabed Habeshi – Garabed, the Abyssinian – a retired trader in 1816. Brayer befriended the elderly gentleman and spent some time with him. Garabed talked a lot about his experiences in Ethiopia, especially the miraculous medicinal plants known to the Ethiopians. He described in detail the effect of "Kosso" as anthelmintic.⁴ Garabed's son brought some from Ethiopia, and they administered it to a waiter at the café they used to frequent. The waiter's fast recovery from the effects of taenia prompted Brayer to report its impact to France's medical profession.

Workie Garabed

Workie Garabed was of mixed Armenian and Ethiopian ancestry, probably the son of Garabed Habeshi. Workie means "my gold" (my precious). Workie, educated in Constantinople, acted as a link between a British nobleman, Lord Valentia, and the rulers of Tigray. Subsequently, the lord's secretary and draughtsman, Henry Salt, left behind two of his dependents in Tigray to maintain a presence there. In this era, Ethiopia started opening up to foreign visitors. Workie Garabed became the agent of Abuna⁵Qereelos, the Egyptian Patriarch of Ethiopia (1816-1830).

Meanwhile, Dejazmach Sabagades (Zemenfes Qidus) Woldu rebelled against his overlord, Ras Wolde Selassie, the governor of Tigray. Sabagades sent Workie to Egypt with gifts and a letter to Muhammad Ali, seeking an alliance. In return Muhammad Ali sent gifts to Sabagades. During this visit, Workie met Henry Salt, the British Consul in Cairo, and gave him two Axumite coins. In 1827 Sabagades, anxious to strengthen ties with Great Britain to secure weapons, sent the brother-in-law of Workie, Coffin, accompanied by a provincial governor, Ali Umar, to London via Cairo. Ali stayed in Cairo while Coffin proceeded to London. The British government seemed uninterested in providing the arms; thus, Coffin remained there until, in 1832, he secured 1850 old firearms and returned to Ethiopia. When they arrived at Massawa, the Egyptian ruler of the port, the "Nayib" (local chief) refused to release the guns.

⁴ A substance that destroys or expels worms from the intestines.

⁵ Meaning bishop.

Early in 1831, Dejazmach Sabadages lost his life in a battle, and Workie Garabed started serving Dejazmach Wube. Wube sent Workie to Arkiko to free the guns several times, but to no avail. Workie befriended missionaries Gobat, Isenberg, and later Joseph Wolff, with whom he traveled to the ancient ruins of Axium. He received a recommendation letter for his sons to study in Bombay (Mumbai) at the school of the Free Church of Scotland, administered by Dr. John Wilson. The intention of educating his children in a non-orthodox school caused some loss of favor from Dejazmach Wube; however, Workie left for Bombay with his sons Gebru and Mersha. He stayed there for over a year then left for Egypt, where he reconnected with Isenberg, exiled from Tigray a year earlier. He decided to go to Ankober, to the court of Negus Sahle Selassie.

Besides receiving a stipend from the Negus, Workie practiced medicine until forbidden when one patient died. The Negus consulted him about many aspects of administration, including military expeditions. Workie attached himself to Beke, an Englishman, probably at the Negus's request, serving as an interpreter, adviser on local customs, and collector of information. Sahle Selassie's relations with the missionaries paved the way for Britain to send an embassy to Shoa headed by Captain W. C. Harris in July 1841. Workie participated in the initial negotiations. Two years later, with Woldeab, a bodyguard of the Negus, they accompanied Captain Harris up to Bombay. However, they had to abandon their plan to go to England. Workie and Woldeab returned to Ethiopia, and Workie headed towards Adua and Dejazmach Wube's service.

In 1849 he sailed back to Bombay to see his sons and purchased articles sought in Abyssinia. His sons joined him in Aden and preceded him to Massawa while he stayed in Hodeida, Yemen, for business matters. In 1852 an elderly gentleman, Dejazmach Wube, sent him to Egypt, but there are no records of this mission. In 1855 Workie settled in May-Goga near Adua, practicing the art of a jeweler and living a comfortable life in close vicinity to two other Armenians, Hadji Hovhannes and Wolde Rufael.

Bethlehem, Dejazmach Wube's Envoy

Bethlehem is not a name commonly used by Armenians. However, every traveler refers to the special envoy of Dejazmach Wube, an Armenian from Georgia, as Bethlehem. He was a brave career soldier with the Dutch army in Java, decorated with a medal. Abandoning his military service, with his savings, he headed to Jerusalem to become a priest. However, when he heard about Abyssinia's splendor, he changed his plans, purchased merchandise at the Arabian port of Moka, and headed to Massawa.

Soon after he arrived in Adua, he married a pretty Aduan girl and adopted the local customs and religion. In June 1835, Dejazmach Wube sent him on a

delicate mission to Egypt. Firstly, there was the unresolved issue of the firearms shipped by the British a few years earlier. Wube wanted the British to pressure the Egyptians to surrender them to him. Secondly, he wanted to try and secure more arms from the Egyptians to force the surrender of the Sudanese rebel Mek Nemr who was residing in Ethiopia. Finally, another intention was to request a new Abuna from the Coptic Patriarch of Alexandria.

With the meager funds provided by the Dejzmach and after many trials and tribulations, Bethlehem reached Cairo, robbed of his official credentials. Both the British and the Pasha in Cairo were unfriendly towards him. The Egyptians were unsympathetic towards his requests because they aimed to expand their territory at Ethiopia's expense. Bethlehem failed in these two missions but succeeded with Abuna Alama, who came to Ethiopia in 1841 and in whose employ Bethlehem continued his services. He was knowledgeable in several languages and acted as an interpreter between the Dejzmach and the British envoys sent to Tigray and also Negus Sahle Selassie of Shoa and envoys to his court. In the last years of his life, he lived as a monk.

Hovhannes, the Jeweler

Hovhannes was a blacksmith and armorer in addition to being a jeweler by profession. He lived in Adua in the 1830s, having arrived there from Cairo via Khartoum. Married to an Ethiopian girl, he received foreign visitors at his home, serving them Ethiopian and Armenian cuisine prepared by his wife. He received them in European style with cutlery, plates, and glasses, which were unknown in Tigray then. Dejzmach Wube held Hovhannes in high esteem, using him as an adviser to foreign missionaries, cautioning them to avoid religious matters and preaching. Hovhannes lived in the vicinity of Wolde Rufael (probably Bethlehem, who adopted the local name) and Workie Garabed near Adua.

Gregorios, the Physician Circa 1840s

Intending to trade with Ethiopia, Gregorios arrived in Tigray with a considerable quantity of Maria Theresa dollars, but lost them quickly. He lived in the court of Dejzmach Wube and was known to have a cure for syphilis based on mercury sublimate. There are records that he charged a considerable sum for the medication, which was obtained in Egypt.

Isaac Asdvadzadrian and Dimotheos Saprichian, Envoys to Emperor Theodoros

Unlike the other envoys who served Ethiopia, Archbishop Isaac and Reverend Saprichian came to Ethiopia on behalf of Britain. Britain and Ethiopia were in dispute over the detainment of Queen Victoria's envoy (Hormuzd Rassam, a British archaeologist of Assyrian origin), the British Consul (Charles

Duncan Cameron), and a missionary (Henry Stern) by Emperor Theodoros in Magdala. An Armenian in Saint Petersburg, learning about the problem, suggested to the British Ambassador, Sir Andrew Buchanan, that the Armenian Church might be able to negotiate a settlement.

Following a few telegraph communications, the Armenian Patriarch, Mgrditch of Constantinople, conveyed a message to the Armenian Patriarch Yessayi in Jerusalem. He asked the Patriarch to send the statement by the hand of an Armenian prelate. Archbishop Isaac Asdvadzadrian, Reverend Dimotheos Saprichian, and Deacon Ezekiel set out on the journey to Ethiopia in April 1867. Ethiopia was in turmoil then, and the clergy could not go through the port of Massawa, which was the shortest route. Emperor Theodoros, on conquering Tigray, had taken hostage Dejazmach Wube, the ruler of Tigray, with his sons. While Dejazmach Wube died in captivity, his two sons remained in Magdala as hostages. Dejazmach Kassa secured power during this time in Tigray and prevented all foreigners from trying to reach Theodoros. The envoys were obliged to take a longer route through Kassala into Ethiopia. At the end of July, after many trials and tribulations, they arrived in Zur-Amba.

Dejazmach Tessema, the ruler of Zur Amba, advised them to remain there until the end of the rainy season, which meant they had to delay their journey. In the meantime, Deacon Ezekiel passed away, and the clergy, little by little, parted with money and the presents they carried with them for the monarch. Finally, on October 11, they sent a letter to the emperor, who, according to the messenger, was delighted with the contents.

The ongoing rebellion by various warlords and the leaders of Tigray and Shoa made the journey to meet the emperor impossible for the clergy. The postponement of their mission due to the weather and the rebellion made their journey futile. The news in early December 1867 that the British were ready to march on Theodoros disenchanted the clergy, and when they learned that Theodoros had moved his camp from Debre Tabor to Magdala, it disheartened them further. Besides the British detainees, the Coptic Patriarch, Abuna Selama - accused of conspiring against the emperor - died in Theodoros's captivity.

The Armenian clergy were under the protection of Tiso Gobeze, who won against Dejazmach Tessema at Chilga. However, this was short-lived as fighting broke out between Tiso Gobeze and Wagshum Gobeze. Tiso was a massive man with an enormous army. Wagshum was a smaller person with fewer soldiers, but he was a strategist. Tiso lost his life in the battle, and Wagshum Gobeze proclaimed himself Emperor Tekle Gyorgis II in June 1868.

After the Battle of Magdala, Tekle Gyorgis II refused to meet General Robert Napier. However, Dejazmach Kassa of Tigray met the General, with whom he developed a friendly relationship. Gebru and Mersha Workie served as

interpreters and negotiators. General Napier donated twelve cannons, 2000 rifles, gunpowder, horses, mules, and everything else they did not need anymore. He also left behind colonel John Kirkham to train the army of Dejazmach Kassa. After many trials and tribulations, the Armenian clergy arrived via Agew in Adua, where Dejazmach Kassa received them royally after an interrogation. On June 18, 1869, Dejazmach Kassa accompanied them for an hour, and Dejazmach Baria Gebir escorted them to Asmara. The clergy described their epic journey in a book entitled "Two Years' Retreat in Abyssinia."

Gebru and Mersha Workie, Yohannes and Berru Meshesha

As mentioned earlier, Gebru and Mersha Workie studied in Bombay and returned to Adua in 1849 after completing their education. They proceeded to Dejazmach Wube's camp with presents. In return, the Dejazmach gave them a pair of lions, which eventually the Workie brothers sent to their teacher, Dr. Wilson, in Bombay. One of their goals was to establish a modern school in Tigray, which they accomplished in 1852. However, due to their Protestant teachings, the school encountered many problems.

After the closure of their school, the Workie brothers attached themselves to the British Consul, Plowden, in Massawa until the latter's demise in 1860. They supported the missionaries serving Emperor Theodoros in Debre Tabor. Mersha Workie established contact with the imprisoned British Envoy, Rassam, in Magdala, which displeased the emperor. Mersha, who was fluent in Amharic, Tigrigna, Hindustani, Arabic, and English, finally entered the service of Dejazmach Kassa in his birthplace Adua. Dejazmach Kassa, realizing Mersha Workie's potential, appointed him as his liaison officer with the British Army of intervention led by Lieutenant-General Robert Napier.

The British Expedition to Abyssinia to rescue the detainees held by Emperor Theodoros started on December 4, 1867. Three days later, Colonel Merewether wrote to the General that Mersha Workie had informed him that Ras Sahle Mariam of Shoa and the Oromo Princess Workiet were near Magdala. Moreover, after burning Debre Tabor in desperation, Emperor Theodoros had fled to Kimmer-Dingay on the way to Magdala. The British rewarded Mersha with a gold watch, a fine expensive horse, and 2000 Maria Theresa coins for his services. Mersha rose to a very high position as Likemekwas – ceremonial impersonator of the king - serving Emperor Yohannes IV as an advisor and an envoy.

The nephew of Mersha Workie, Yohannes Meshesha, like his uncles, studied in Bombay. His mother accompanied him to Bombay, where she gave birth to Birru, who spent his childhood there. Yohannes Meshesha served as an interpreter to Sir William Hewett, who signed an essential agreement with

Ethiopia in June 1884. A few months later, Emperor Yohannes IV sent a delegation to Britain headed by Mersha as the emperor's envoy. Yohannes and Birru accompanied him with six attendants to look after the three-year-old elephant gifted to Queen Victoria. They arrived in Plymouth in August 1884. Birru remained in London to further his education and returned to Adua in 1888. Yohannes Meshesha lost his life in 1889, fighting alongside Emperor Yohannes while attacking the stronghold of the Dervishes in Matama, where the emperor, too, was fatally wounded. After the demise of the emperor, Meshesha gave his allegiance to Ras Mengesha, for whom he traveled to Egypt to meet the British ruler of Egypt, Lord Cromer.

Mara, Gregorios the Tailor, and the Armenian Carpenter

Armenian merchants and artisans continued visiting Ethiopia during and after the reign of Emperor Theodoros. One of the guards at Magdala trusted by Emperor Theodoros was Mara, of Armenian descent. Another was Gregorios, a tailor in Shoa in the court of Ras Sahle Mariam (Emperor Menelik II). In Gojam Manqorar (later renamed Debre Markos), there was an Armenian carpenter in the service of Ras Adal, the future King Tekle Haymanot of Gojam.

THE PIONEERS OF THE ARMENIAN COMMUNITY OF ETHIOPIA

As presented above, there was an Armenian presence in Ethiopia from the 16th century to the 19th century. Despite a few Armenian families in Adua, their offspring lost their Armenian identity, and their ancestry became untraceable. In this context, the present Armenian Community considers Boghos Markarian as the doyen of the Community, giving him the title "Hayrig Boghos."

Boghos Markarian

Born in Sepasdia (Sivaz, in the Armenian Vilayets, Eastern Ottoman Empire), Boghos Markarian appeared in Ambachira sometime in the 1860s. The date of his arrival is unclear as different sources mention different years. Boghos was handsome, as the Earl of Mayo – Dermot Robert Windham Bourke - describes him as "one of the best-looking men whom I had ever seen." In 1871 Boghos entered into the service of Emperor Yohannes IV.

Selling the emperor rifles, ammunition, and various textile materials, he asked permission to proceed to the empire's interior. The emperor declined the request and appointed him to accompany a delegation to Shoa led by Azzaj Wolde Giorgis. A commission had brought gifts sent earlier by Ras Sahle Mariam (Menelik II), including 40 fine horses, gold, and silver. With a letter addressed to Ras Sahle Mariam, Boghos joined the delegation to Weraylou and the camp of Ras Sahle Mariam. When he arrived in Wello, Princess Mestawat stopped him from proceeding, and his companions departed without him. Having clarified his credentials, he continued on his way to complete his

mission. He arrived in Weraylou on December 1, 1872, and Woizero Befana, the previous wife of Ras Sahle Mariam, welcomed him, providing him with the comforts of the camp.

Within two months, Ras Sahle Mariam returned from a military expedition in the south. He ordered an official reception in honor of Boghos Markarian. Ras Sahle Mariam gave Boghos an authorization letter sending him on a dual mission to Lome, to the court of Dejazmach Girmamie. He collected the taxes as instructed, purchased ivory, hides, and skins for himself, and returned to Ras Sahle Mariam's camp. The king appreciated the amount of taxes collected and appointed Boghos to oversee future collections. With this trust in him, Boghos pledged loyalty to Ras Sahle Mariam.

Boghos accompanied Ras Sahle Mariam to Wello on a military expedition against Ras Muhammad Ali. Ras Sahle Mariam defeated his friend, who had turned against him, showing allegiance instead to Emperor Yohannes. Yohannes IV had converted Ras Muhammad Ali to Christianity, naming him Ras Michael (the father of Lidj Iyassu). After the battle, Boghos wanted to visit Emperor Yohannes IV. However, Ras Sahle Mariam convinced him to drop the idea.

Meanwhile, the Egyptians attempted unsuccessful attacks on Yohannes several times. In 1875 Ras Sahle Mariam planned an expedition to Egypt headed by Ras Birru and accompanied by Boghos. The latter was fluent in many languages, including Amharic, Tigrignya, English, Arabic, Turkish, and Armenian. Ras Sahle Mariam trusted him with this delicate mission. The delegation proceeded to Massawa to sail to Egypt. The Earl of Mayo met Boghos, who had ivory for sale with him alongside Ras Sahle Mariam's letters and the presents for Khedive Ismail Pasha of Egypt.

The mission of Ras Birru's delegation may well have been to sign a pact with the Egyptians to attack Yohannes from two directions. The other object of the mission was asking the Patriarch of Alexandria to appoint an independent Abuna in Shewa. The Khedive was pleased with the mission and, in response to Ras Sahle Mariam's request, personally asked the Patriarch to appoint an Abuna to Shewa, and donated a cannon, 500 rifles, gunpowder, and shot. The gifts obtained improved the arsenal of Ras Sahle Mariam's army.

Ras Sahle Mariam, encouraged by the success of the first mission, sent Boghos on a second mission to Egypt in the following year, in April 1876. However, the joint attack plan did not materialize because the war in 1877 between Russia and the Ottoman Empire caused the displacement of the Egyptian army to other territories, relieving the pressure on Yohannes IV. Furthermore, no Abuna to Shewa was appointed independently in that era .

The missions to Egypt angered Emperor Yohannes, who confiscated everything Boghos owned in the territories controlled by him and attacked Ras

Sahle Mariam at Sela-Dingay in 1877. Ras Sahle Mariam lost the battle against the well-armed army of Emperor Yohannes IV, who sought to find Boghos and punish him but could not find him.

After an arranged marriage in 1882, the rivalry between Emperor Yohannes IV and Ras Sahle Mariam was bridged, boosting the extension of their respective territories. Boghos remained devoted to Ras Sahle Mariam, accompanying him on all military expeditions. Boghos Markarian met Sarkis Terzian when Ras Sahle Mariam seized Harar after the triumphant battle of Chelenko.

In 1888 tension between the emperor and Ras Sahle Mariam grew regarding the succession of the emperor's son to the throne, contrary to their understanding that the crown would pass to Ras Sahle Mariam. In March 1889, Emperor Yohannes IV attacked the Mahdist Sudanese "Dervishes". The emperor lost his life in the battle, and Ras Sahle Mariam proclaimed himself Emperor of Ethiopia, adopting the name Menelik II.

Emperor Menelik, for Boghos's services, gave him vast lands, referring to him as "Abro Adegie" (raised together). The stretch of land in Addis Ababa extended from the present day Berhanena Selam Printing Press to the junction of Saint Mariam Cathedral. On the mesa near Mount Zuquala, Boghos planted 100,000 eucalyptus trees and fruit trees. Boghos remained close to Menelik II until 1908, when he "voluntarily" isolated himself at his property in Liben.

Boghos Markarian died in 1922 at the age of 92. His tombstone lies on his property in Liben according to his wishes.

Dikran Ebeyan

One of the oldest members of the Armenian community of Ethiopia, Dikran Ebeyan, was born in Constantinople in 1845. In 1871 he moved to Cairo, where he worked as a jeweler and produced fine jewelry for Ismail Pasha of Egypt. An encounter in Cairo with an Ethiopian pilgrim bound for Jerusalem and carrying a letter from Ras Sahle Mariam forged his destiny. The letter, addressed to the Armenian community of the Holy City, requested a jeweler.

Dikran decided to visit Ethiopia as a jeweler. On his first visit to Ethiopia in 1881, he reached Adua via Massawa, where he stayed for a year. He presented Emperor Yohannes IV with a royal cloak embroidered with golden threads. The following year, in 1882, accompanied by a friend who died of malaria, Dikran made it to Ankober via Tajurah to the court of Ras Sahle Mariam, where he stayed for a few years.

In 1886 he returned to Cairo and Constantinople, and the following year returned to Ethiopia with his wife, Serpouhi Djizilian. In 1889 a daughter was born to them at Entoto, where the king had moved his capital. Ras Sahle Mariam

named her Nigatwa, meaning the dawn; however, the parents called her Arousiag (Venus) instead of Arshalouys.

On November 3, 1889, on the occasion of Emperor Menelik's coronation, Ebeyan made the imperial crown. Dikran made a second crown, which Emperor Menelik donated to the cathedral of Axum. Dikran also made a crown for Empress Taytu and jewelry for Emperor Yohannes IV, King Tekle Haymanot, and Emperor Menelik II. Dikran worked in the palace as a jeweler for Emperor Menelik, Empress Taytu, Empress Zewditu, and Ras Teferi. He was a master at making filigree jewelry. A British envoy mentioned him as "a fine gold and silver filigree worker."

Dikran also traded on behalf of Emperor Menelik II. The chronicles state that Dikran imported "supplies" for his master, and it was confirmed by his daughter Arousiag that, at least three times, her father brought firearms and ammunition for the Monarch.

Dikran's wife, Serpouhi, was also involved in the day-to-day activities of the court. She made shirts, capes, ceremonial umbrellas, and other garments for the Monarch. She was in charge of washing the clothes of Menelik II using soap. On special occasions, she baked bread which Menelik II liked so much that it provoked anger in Empress Taytu. On one occasion, Serpouhi hid it under the bed to circumvent the attention of the Empress.

Dikran, in his home, sheltered and treated the wounded Italian prisoners of war after the Battle of Adua (March 2, 1896). He was a generous and dedicated patriot, serving the Armenian community of Ethiopia. After proclaiming itself a sovereign country, Ethiopia signed diplomatic relations with Italy, France, and Great Britain. Subsequently, Emperor Menelik II declared that all foreigners must go to their respective embassies to resolve their internal problems and arguments. In 1902, with Sarkis Terzian, Dikran approached the Monarch to interpret this proclamation with regard to Armenians. Emperor Menelik said, "You are my subjects, and I will look after your disagreements," and suggested that they form a committee of elders. The elders formed the first Armenian Community Council in 1902.

Dikran Ebeyan died in Addis Ababa on October 19, 1926; his remains lie in the Armenian Cemetery.

Sarkis Terzian (Tiliq Sarkis)

Perhaps the most remarkable pioneer of the Armenian community of Ethiopia is Sarkis Terzian. His four-decade adventurous life in Ethiopia is full of escapades and epic achievements. He was born in Arapgir (in the Armenian Vilayets, Ottoman Empire); before coming to Ethiopia, he traveled all over Western Armenia. Finally, in 1882 via Smyrna (Izmir), he arrived in Harar, where his uncle Kevork Terzian worked as a baker. A year after Sarkis's arrival

in Harar, the Ottoman garrison there, consisting mainly of Egyptian soldiers, withdrew, giving power to Emir Abdulahi over the territory. Emir Abdulahi, a local of Harar, was a cruel man and a fanatical Muslim who tortured Christians, including Sarkis and his uncle.

In 1886 Sarkis learned of the advances of the King of Shewa, Ras Sahle Mariam. He had set up camp in Chelenko, and shortly after, Emir Abdulahi attacked the camp. After a fierce battle on January 6, 1886, the eve of Ethiopian Christmas, Emir Abdulahi fled to Harar and continued directly to Zeila on the Red Sea coast. Sarkis Terzian dismantled the cannons and delivered the fuses to Ras Sahle Mariam at his camp, having Boghos Markarian as interpreter. In the days that followed, Sarkis, accompanied by the city nobles of Harar, presented themselves to the king and declared the surrender of the city. Ras Mekonen, accompanied by the nobles and his trusted guards, took control of the five gates of Harar, opening them for King Sahle Mariam's triumphant entry.

Dejzmach Mekonen became the governor of Harar as Ras Mekonen. The king entrusted the governorship of nearby Nole and Kombolcha to Terzian and summoned him to his court. A few months later, Terzian assumed the governorship of Gildessa, a critical junction between the coast and the hinterland. Terzian led a contingent of Ras Sahle Mariam's army to the south as far as Bio Kobobo. Adrian Zervos writes that Sarkis "once more displayed his military and administrative capacities, above all in the suppression of the Somali rebels in the Ogaden."⁶

On May 2, 1889, with the Treaty of Wuchale, Italy claimed Ethiopia as its protectorate in a dubious way. Article XVII of the treaty in the Amharic text stated that the emperor **could** have recourse to the good offices of the Italian government in his dealings with other foreign powers. In contrast, the Italian text of Article XVII replaced the word could with the word **must**. Moreover, accordingly, they claimed Ethiopia as an Italian protectorate. At the same time, Italy donated a crown to Emperor Menelik II, who never used it. He claimed that using that crown would make him the subject of Italy. Oral tradition has it that Menelik said, "I prefer the one made by Dikran."

In September 1890, Menelik II repudiated the word difference of the treaty and, in 1893, totally rebuffed the treaty. Menelik II knew the inevitability of a war with the Italians. Thus, he sought to modernize his war arsenal. After

⁶ Richard Pankhurst. "Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia" *Journal of Ethiopian Studies*, 5(1):1967), page 36; Haig Patapan, *Arti Yetovbian yev Hay Kaghoute (Modern Ethiopia and the Armenian community)*, Venice, St. Lazarre, 1930, p. 214. The book is a detailed 400-page study covering political, economic, social, and cultural life in Ethiopia, including diplomatic correspondences relating to Ethiopia.

November 3, 1889, the coronation of Emperor Menelik II, Sarkis undertook the first of his many trips to Europe. The apparent objective of these trips was securing weapons for Emperor Menelik II. By 1895 the Italians had taken note of the clandestine dealings of Sarkis and demanded that European governments restrict arms sales to Ethiopia.

Sarkis bought the armaments and ammunition in Liege in Belgium and sent them via Antwerp to Marseille. The Belgians claimed they could not restrict the export of arms destined for France. During his trips, Sarkis furnished his shop in Harar, arousing the envy of his trade rivals and opponents. The biography of Sarkis Terzian states that before the Battle of Adua, he delivered 175,000 fast-reloading guns, 35 cannons, and 13 million rounds of ammunition to Emperor Menelik II.

The triumphant Battle of Adua against the invading Italian forces reduced the regularity of Sarkis's frequent travels to Europe. He concentrated on his business and bringing his fellow townsmen at his expense to Ethiopia. Unsurprisingly, the bulk of the Armenians in Ethiopia came from Arapgir. A few families, Yazedjian, Pogharian, Aznavorian, Djidedjian, Barsigian, Kassabian, Melikian, Kherbekian, Chaghatsbanian, and Semerdjibashian, found their way to Ethiopia.

The delay of the construction of the railway to Addis Ababa for financial, technical, and diplomatic reasons occupied the thoughts of Emperor Menelik II. The concession granted in 1894 was forcibly suspended halfway at Dire Dawa, 473 kilometers from the capital Addis Ababa. Sarkis established a monopoly for transporting goods from Dire Dawa to Addis Ababa using caravans of mules and camels.

Menelik was so eager to see a locomotive in Addis Ababa that Sarkis asked the permission of the monarch to search for a steam engine in Europe and bring it to Addis Ababa. Knowing the difficulties, Menelik, with astonishment and surprise, asked how a locomotive could reach the capital without a road and a railroad. Menelik asked Sarkis if he would transport the locomotive by air. Sarkis replied that it would be carried on men's shoulders if needed.

After a long absence, in April 1904 news reached the emperor that Sarkis had successfully disembarked at Djibouti with the locomotive, ready for the journey to the capital. The epic journey of the locomotive started in Djibouti; it was transported to Dire Dawa via the railroad. In Dire Dawa, the unsuccessful attempts to start the locomotive by the engineers of the railway forced Sarkis to have it pulled by 3000 men. Upon receiving the news of the locomotive's arrival, the emperor sent his Russian military advisor (probably Leontiev) to Dire Dawa to help Sarkis. The Aveling and Porter traction engine approached Shewa, and the emperor decided to meet it. On May 18, the emperor, with his party, reached the vantage point. The emperor's delight in observing the

Ethiopian Flag approaching was inconceivable. He advanced and hugged the audacious Sarkis. The emperor decorated Sarkis, calling him "Tiliqu Sarkis," meaning "Sarkis the Great."

The engine, damaged during its Herculean journey, was out of service for three months. On the orders of the emperor, the German engineer Willy Hentze repaired the machine, which started its service by clearing roads, crushing stones, paving the streets, and milling grain. The "Sarkis Babour," as the people nicknamed the engine, was in service for over ten years and only stopped at the demise of Sarkis. The area where the locomotive stopped near the statue of Abuna Petros got the name "Sebara Babour". There remains only a derogatory saying about the locomotive "እንደ ሳርኪስ ባቡር ተገትረህ አትቁም" meaning "do not stand useless like the Sarkis babour." The Sarkis Babour, besides crushing stones and clearing roads, was the first mechanized milling machine in Ethiopia. Sarkis made an unsuccessful attempt to get a monopoly on milling. He imported a second machine and sold 40% of its utilization to Herr Hentze. He also attempted agriculture and farming in Amaresa near Harar and Akaki near Addis Ababa. Later his nephew Apraham Terzian erected a sawmill near Menagesha.

Sarkis traveled as an Ethiopian with a passport given to him by Emperor Menelik II on January 20, 1901. In 1905 he undertook an extensive journey to Europe and the United States. Accompanying him was his Harari associate, Hadji Abdulahi Ali Sadiq. Starting in Djibouti, they made it through Suez to Marseille and visited Paris, Vienna, Berlin, New York, and Washington. Sarkis and Hadji Abdulahi returned separately to Ethiopia due to a dispute of a financial nature.

Sarkis set up an ammunition factory in Akaki in 1907, utilizing Greenwood and Bailey of Leeds machinery from England. The factory was later transferred to Addis Ababa. However, due to the lack of skilled workers, the project did not materialize. In the same year, he began building the public baths at "Filwoha Meda." Krikor Hovian carried out the construction, and Alfred Ilg constructed the water delivery systems. Terzian also started the production of carts fitted with iron wheels, probably from the Electric Wheel Company of Quincy, Illinois.

Besides noting all the foreign visitors and representatives, *Le Monde Illustré*, on page 334 of its issue of May 29, 1897, and *The Washington Times* of November 23, 1905, describe in detail the services Sarkis achieved for the modernization of Ethiopia.

With his epic career, Sarkis had aroused the envy of many of his competitors, Armenians and foreigners, who sought to secure monopolies in Ethiopia. On several occasions, they approached the Monarch with complaints about Sarkis, but to no avail until the long fatal illness of Emperor Menelik II. In 1911, six years after their return from the long trip, there was an accusation

against Sarkis and Hadji Abdulahi of forging the stamp of Emperor Menelik in Paris. The arrest and confiscation of Sarkis's properties followed immediately. His employees and relatives plundered his businesses, taking advantage of the short arrest. He spent the last years of his life in courts attached to the German Embassy, where his cousin Missak Parounagian shot Sarkis after losing a case against him. Sarkis died in 1915 because of that fatal wound. The British and Russian Embassies intervened against the "death by hanging" verdict handed down to the killer by Empress Zewditu and banished him from Ethiopia.

ARMENIANS OF ETHIOPIA AT THE TURN OF THE EARLY 1900S

Armenians served Ethiopia without expecting to influence the culture, preach their religious doctrine, or impose their rule over the country. The monarchs of Ethiopia, realizing the loyalty and dedication of the Armenians since the 16th century, allowed Armenians to enter the country without any hindrance or prejudice. Armenians felt comfortable in the country and domiciled in Gondar, Adua, Harar, Ankober, and later in Addis Ababa. Emperor Menelik II encouraged skilled Armenian workers to come to Ethiopia, seeing the constructive work of the Armenian communities' pioneers. Ras Mekonen, on his way back from Egypt, brought with him a jeweler. Other Ethiopian envoys, including Dejazmach Meshesha, visited Constantinople and the Holy Land, bringing other skilled workers to Ethiopia. Other Armenians came to join their compatriots after Sultan Abdul Hamid's massacres of 1895 and 1896 targeting Armenians.

Hagop Baghdassarian

Hagop Baghdassarian, born in Van (Armenian Vilayet, the Ottoman Empire) to Manoug and Mariam Baghdassarian, studied and mastered jewelry making, known as Van's art. In the late 1870s, he became involved with Armenian Revolutionary youth and drew the attention of the Ottoman authorities. His father, Manoug, confronted with a difficult decision, sent Hagop to Egypt, secure from the Turkish authorities' attention and the threat of imprisonment.

Hagop acquired fame in Egypt with his specialty. Ras Mekonen, studying the possibility of creating a monetary system for Ethiopia, chose Hagop and brought him to Harar. In Harar, Ras Mekonen welcomed him with an elaborate reception. Moved by the warm welcome, Hagop made a gold-plated silver cup adorned with intricate engravings and donated it to Ras Mekonen. The latter, stupified by the beauty of the work, decided to send it to his overlord, Emperor Menelik II.

Upon receiving the cup, the emperor sent a message to Hagop to come to Addis Ababa. When Hagop arrived, the monarch was in Addis Alem and when informed of Hagop's arrival, sent the jeweler a welcome note. Emperor Menelik gathered his counselors upon his return to the capital and placed Hagop

amongst them. Trading in Ethiopia was with Maria Theresa Talers and bears of salt. While discussing the use of an alternative coinage system, Hagop suggested having coins minted with the visage of the emperor. This idea pleased the emperor and all his entourage. Securing recommendations and a passport for himself and Michael Topdjian, a metal worker in the railway company, they went to Vienna. There, they inquired about the equipment and stamps required for minting coins. Purchasing everything necessary, they proceeded to Addis Ababa in 1905. The two installed the machines within the palace compound and, thus, started minting the Menelik Thaler with its denominations. Emperor Menelik II appointed Hagop to supervise the issuing of the coins as the director of the mint, a position he held for many years.

Together with Dikran Ebeyan, Hagop organized the alcohol monopoly and excise tax system, securing a hefty income for the government. Hagop also established his private jewelry and engraving workshop and founded the first printing press in Addis Ababa. "Imprimerie Louk," also known as "Imprimerie Alice," was managed by his brother, Hrant Baghdassarian.

Hagop erected an observatory with a modern telescope in his villa's compound. He was enthusiastic about the telescope and organized evenings observing celestial bodies, sharing his knowledge with his guests. Hagop also established a museum and a library to which he donated all his valuable books. He was a philanthropist and provided scholarships to over 500 Ethiopians to study in town and abroad. These became essential government executives.

Emperor Menelik II granted Hagop a stretch of land near Bethezata Hospital (Haile Selassie Hospital, later renamed Yekatit Hospital) and vast holdings in the Gulele area. Hagop donated part of his Gulele property to the Armenian community and the foreign community to establish their cemeteries.

Yessayi Garigian

Garigian was an entrepreneur in Harar who started the production of vegetable-tanned leather in 1897 with a special permit from Emperor Menelik II. He lived near Harar in a vast estate with a garden. He brought experts Manoug Garabedian and Stepan Darakdjian from Asia Minor. Stepan Darakdjian moved to Addis Ababa and established a tannery, "Tannerie Arménienne," which later became the Darmar Tannery, under his son Mardiros Darakdjian.

Krikorios Boghossian

Boghossian was born in Bardizag (East of Istanbul) in 1860. In 1890 he arrived in Ethiopia with all his modest savings. He imported various articles, specializing in silk, ironware, and perfumes, before becoming purveyor to the government. In 1896 Emperor Menelik II appointed him as the supplier of all the requirements of the palace. Due to his diligence and honest business ethics,

Emperor Menelik awarded him the Star of Solomon medal. Likewise, Emperor Haile Selassie awarded him the medal of Emperor Menelik II. Boghossian had five sons and five daughters, whose education was one of his primary concerns. His eldest, Khatchig, served Ethiopia as Minister of Agriculture, and the second son, Khosrov, had the rank of colonel and served the palace as "Master of Horses." Sahag studied in France, specializing in law. Aghasi graduated from the University of Montpellier in business, and Hampartsoum graduated from the faculty of agriculture at Vallase Agricultural College in France.

Hovhannes Assadourian

A prominent businessman, Assadourian, left his teaching position at the "Central Academy" preparatory school in Constantinople and headed to Ethiopia. He went directly to Addis Ababa, where he established an import-export business, mainly concentrated on alimentary supplies, which flourished. He also established the Addis Ababa chapter of the Armenian General Benevolent Union and the first Armenian School of Addis Ababa, "The Araradian School."

Café de Paris was where Armenians gathered in Djibouti on Sundays. On a Sunday morning in October 1918, Assadourian and Matig Kevorkoff were being enthusiastic about the newly formed Republic of Armenia. They expressed their expectations and talked about how Armenians working abroad could help the new republic. Suddenly, the debate turned into a heated discussion. At that point, Roupen Vorperian approached the men and heard Kevorkoff saying, "If you are ready to donate a plane to Armenia, I will also donate one." At that instant, Roupen Vorperian joined their hands and said, "It is a deal." The next day Kevorkoff received his letter of appointment as Ambassador of the Republic of Armenia to Ethiopia.

Kevorkoff wished the plane he donated to be named after his father, "Mardiros", and Assadourian wanted his named "Payloun" after his beloved wife. Both donated 50,000 francs (1000 British Gold Sovereigns) for the planes, which unfortunately never reached Armenia.

Assadourian's business declined during the Italian occupation, and he borrowed from the Bank of Ethiopia. The liquidation of his properties after his death in 1942 barely covered the bank loans and the lawyer's excessive fees.

Krikor Hovian

Hovian was born in Constantinople, where he had his formal education. As a young man, he displayed leadership qualities in the army, which brought him an assignment to organize a brigade of Christian soldiers. He led a contingent of 100 men in the war of Bosnia, Montenegro, Serbia, and Bulgaria. In 1878 he became an instructor at the Ottoman Military Academy.

Denied an upcoming promotion, Hovian decided to go to France. He participated in the entrance exam to the "École Nationale de Ponts et Chaussées" and was twelfth among 100 participants. Three years later, in 1885, he graduated in "*Étude théorique sur le transvasement des liquids sous pression variable. Application pour le temps de remplissage des reservoirs.*" In 1886, on the recommendation of his teachers, he traveled to Brazil, where he built a port in Rio Grande province. The following year he won the tender to construct a sanitary installation in the same region, which he did successfully. The same year, returning to Paris, he built the Santé prison, a school in Plaisance, and for the municipality of the 6th Arrondissement, a sanitary center. He went back to Brazil, and in Juize de For, a town in the Minas Ceras province of Brazil, he built a hospital, several bridges, schools, and other public buildings.

In 1904, he arrived in Djibouti on his way back from Madagascar, which he had visited to observe the eclipse of the sun. Hovian arrived in Addis Ababa, and Emperor Menelik appointed him to head the engineering department of the Municipality of Addis Ababa. Hovian recruited and trained several youngsters, one of whom was Minas Kherbekian.

Emperor Menelik II allocated land to Italy, France, and England to build their respective embassies. However, the diplomats faced difficulties crossing rivers, particularly during the rainy seasons. The Monarch ordered Hovian to create the necessary bridges. A few of the bridges Hovian built, assisted by Kherbekian, include: the big bridge on the Kebena River near the Russian Embassy; a bridge to the Italian Embassy (near the German Embassy), which is in service to the present day; two bridges near Yeka Michael church; two more big bridges near Afe Negus Stefanos's and Bitwoded Wolde Gabriel's houses; the Fitwerari Habte Giorgis bridge, a bridge near Ras Tessema's house, and two more on the La Garre road; two bridges on the road to Kolfe and one near Doctor Wokineh's house in Akaki; and three bridges near Saint Mariam Church in Addis Alem. Hovian also built the Taytu Hotel and the Bullet Factory and, as already mentioned, the public baths at Filwoha Meda.

Furthermore, Hovian built the Ministry of Trade building, the doctors' residences at Teferi Mekonen Hospital, the dormitory at Teferi Mekonen school, and the library as well as three houses for Lidj Iyassu in Filwoha, Gara Muleta, and Fitchie. Enumerating all the construction projects initiated by Hovian and Kherbekian may become monotonous for readers. Therefore, to conclude, I mention only that these gentlemen commenced work on all the main roads of Addis Ababa and all the routes from the capital to the interior in every direction.

Hovian was the author of a few scientific papers, including his works on interlinking the Julian and Gregorian calendars, the "Perpetual Calendar," the "Solar Calendar," and a "Lunar Calendar." He also published a study,

"*Constructions d'un Mur Servant de Barrage a un Lac Artificiel.*"⁷ The French government honored him with "Merite Agricole" and "Palme Academique" accolades. He was a member of the Astronomical Society of Paris and the French Academy of Sciences.

He died on May 3, 1925, bestowing his wealth on the Armenian community of Ethiopia, the Republic of Armenia, and his relatives. The Ambassador of France, H.E. Mr. Goussin, the Consul, Mr. Boncoiran, and Chancellor Mr. Lecuyes, together with the Armenian Community Council, paid homage to Hovian.

Bedros Boyadjian

Born in Dikranagerd (Diyarbakir) in 1863, Boyadjian served as the personal secretary of the Armenian Patriarch of Constantinople, Haroutioun Vehabedian, assuming the position in 1886, and was ordained deacon in 1901. As a deacon, he accompanied Father Mgrditch Tchilghadian to Addis Ababa. They carried a letter from Apraham Pasha Partogh, an Armenian philanthropist and one of the founders of the Armenian General Benevolent Union (AGBU), addressed to Emperor Menelik.

Oral tradition has it that Father Tchilghadian read the letter. He also delivered a bottle of Armenian myrtle and an intricate box with a piece of the crucifixion cross. The letter praised the emperor for his benevolence towards Armenian migrants. Upon receiving the gifts, the monarch said, "I could not expect a more valuable gift, thank you." Father Tchilghadian anointed the monarch, regarding which poet Roupen Vorperian wrote, "His forehead anointed with ageless Armenian myrtle." On that occasion, Boyadjian took pictures and, the next day, delivered them to Emperor Menelik.

Impressed by what he saw, Menelik II invited them to the court before their departure. Alfred Ilg, the Swiss advisor of the emperor, delivered a second-degree Star of Ethiopia medal for Partogh Pasha, a third-degree Ethiopian Star medal to Boyadjian, and an invitation from the monarch to come to Ethiopia. Boyadjian, with his family, returned to Ethiopia in 1906 and assumed his position as court photographer based on a letter of appointment of Yehatit 5, 1899 (February 16, 1906). Ras Teferi Mekonen extended Bedros's mandate. The Boyadjian family, elder son Haigaz, daughter Lousentak, and younger son Tony, continued serving the court after Bedros's demise until 1974. Bedros Boyadjian died in 1928.

⁷ Patapan, p. 231.

Markar Mirza Vanantetsi

Markar Mirza, the son of Hovhannes Mirza Vanantetsi, was born in Smyrna (Izmir)⁸ in 1901 and came to join his brother-in-law Matig Kevorkoff's newly established business in Ethiopia. Kevorkoff appointed him the director of the Tobacco Monopoly, which he led up to 1917.

As a youth, Markar organized a charitable association to grant scholarships to brilliant Armenian youngsters who had no means of continuing their education. The group sent these students to various countries in Europe. The education of less fortunate compatriots remained his goal until his death on September 19, 1917, in Paris. In his will, he bequeathed a thousand pounds to the AGBU for a scholarship in the name of "Markar Mirza" to be granted to an impoverished but bright student.

Levon Yazedjian

The renowned lawyer Mardiros Yazedjian mastered Ottoman law when the authorities tried to confiscate inherited property from his father, Stepan Tarpinian. The latter was a capable accountant in charge of the municipal accounts, prompting enmity amongst the officers. Because of his fame as an accountant, the family became known as Yazedjian. Levon, educated in Arapgir, was the elder son of Mardiros Yazedjian. In December 1890 he married Araxi Basmadjian Derbederian. In 1893, the Yazedjian and the Derbederian families left Arapgir for Izmir when the atrocities towards the Armenians in Arapgir became fiercer. In Izmir, Levon engaged in photography and painting.

At an early age, he had joined the Armenian Revolutionary Party. The authorities arrested him in 1902 in Sparta, then in 1905, reducing his sentence, put him under house arrest in Arapgir. Every day for a year, he reported to the authorities. The strict control of his movements forced him to plan a strategy to join his younger brother, Stepan, in Ethiopia. Hiding during the daytime and walking through the night, with great difficulty, he reached Syria. He sent messages to his brother Stepan, who met him in Cairo; in Suez they boarded a vessel to Djibouti.

Leaving his brother in Dire Dawa, Levon went to Addis Ababa, where he set up a small studio. He enlarged the portrait of Emperor Menelik from a small photo image painted in charcoal, which caught the interest of Krikorios Boghossian, who insisted that Levon donate the painting to the Emperor. On a Sunday morning, the two presented the charcoal painting to Menelik II, who, astonished at the details, asked Levon if he had ever seen him. Levon replied, "This is the first time I see you, Your Majesty." Menelik ordered them to see Empress Taytu, and she commissioned Levon to adorn the walls of the newly

⁸ Hovhannes Mirza was the author of the lyrics of the well known Armenian song "Hayasdan Yergir Trakhdavayr" (Armenia Heavenly Country), music by K. Yeremian.

constructed Entoto Mariam church. Levon started the paintings by securing all the necessary canvasses, paints, and brushes.

The Empress visited Entoto Mariam Church a few weeks later. On seeing the Lord's Crucifixion painting, she cried, "Me, his servant, wearing clothes; my Lord should not be naked," and she threw her shawl over the image. After her tour, Levon returned the mantle to the Empress, who insisted that the Lord should not be naked. Levon showed the Empress the picture with the nakedness covered with an intricately painted shawl, replacing hers.

After the Entoto Mariam Church paintings, the Empress commissioned Levon to paint the images of the Saint Gabriel Church in the "Gibbi." One day Emperor Menelik II observed that Levon had stopped for a few days and sent Krikorios to find out why. When Krikorios asked why, Levon said, "I am confused about which color to use to depict the devil." Krikorios understood the dilemma and said to paint him purple.

While Levon was working on the paintings of Saint Gabriel church, Menelik noticed him arriving late in the mornings and asked him why. Levon explained that he had disturbing news from his family in Arapgir. The emperor summoned Ato Haile Mariam Serabyon, the person in charge of foreign affairs. He instructed him to write a letter to the Sultan on his behalf, asking the Sultan to send Levon's family to Ethiopia. During the forthcoming visit of Dejazmach Meshesha Workie to Europe, the emperor's request was presented to the Sultan. He agreed and had the family escorted to Syria. It was January 1909. A few months later, the Young Turks deposed the Sultan.

Levon's younger brother, Stepan, named after the grandfather, was also an accountant like his namesake. Stepan came to Ethiopia and worked as an accountant at the Dire Dawa customs office and later managed the Bank of Ethiopia branch in Dire Dawa. He left for Egypt in 1935, and when the Italians attacked Ethiopia in May that year, he left for Cyprus. He left Cyprus at the end of 1960 for London.

Levon Yazedjian was one of the few foreigners decorated by Lidj Iyassu, Menelik's grandson. Oral tradition had it that altered pictures of Lidj Iyassu, depicting him as a Muslim, caused the deposition of the Prince in September 1916. The pictures attributed to Levon have disappeared since that time.

Levon held significant governmental positions until his death on January 25, 1927.

Araxi Yazedjian

Araxi Basmadjian was born in 1873 in Arapgir. Like her husband, she was a revolutionary entrusted with communications, weapons, and ammunition stores. Disguised as a Turkish woman, Araxi carried letters to and from the

group's leaders. She actively participated in the defense of Bafra alongside her husband.

After her husband's arrest and their exile to Arapgir, the girls' school assigned her to teach and train the teenagers embroidery, a skill she was famous for. Soon after, to cover expenses, Araxi started sewing dresses for the wives of the authorities. In the meantime, Levon sent them money from Ethiopia to improve their financial status.

In January 1909, the police summoned Araxi to their headquarters. Araxi, in fear, asked her younger brother to accompany her. The police informed her, "The Sultan has ordered us to escort you to the Syrian border without delay, together with your children." Escorted by four soldiers, the family moved from Arapgir via Malatia and Aintab to Aleppo. After a few days, they sailed from Beirut to Alexandria.

Araxi Yazedjian, with her three children, sailed to Djibouti, where Roupen Vorperian hosted them and saw them onto the train to Dire Dawa. Fourteen days after their arrival at Harar, they reached Addis Ababa. Levon secured a management position for her in the weaving and carpet-making workshops of the palace. She continued working in the court during that politically turbulent period in Ethiopia.

After September 1916, Empress Zewditu assumed power, and Ras Teferi Mekonen became the regent, the Yazedjians forged a close relationship with the regent and his wife, Princess Menen.

In 1923, Araxi accompanied the royal couple to Jerusalem, where the Armenian Patriarch Tourian received them. Amongst the many archbishops and bishops who could escort the couple, the assignment went to Bishop Yeghishé Chilingirian. He showed them all the holy places while forty orphaned children entertained the couple with their brass band. Ras Teferi sent an envoy to Jerusalem the following year, inviting the forty orphans to Ethiopia.

Araxi Yazedjian died in Addis Ababa on October 16, 1955.

Matig Kevorkoff

Kevorkoff was born in Iskudar, near Constantinople, in 1867. His father was a businessman from whom he inherited trading skills. At age 21, he left Constantinople and worked in Egypt for seven years. He left for Djibouti in 1897, establishing a thriving import-export business. Initially, Kevorkoff was involved in importing arms and ammunition. According to British traveller Savage Landor, he duly made "a considerable fortune."⁹ He gradually expanded his business to other commodities, importing textiles, ironware,

⁹ Arnold Henry Savage Landor (1865-1924), *Across Widest Africa: An Account of the Country and People*, Hurst and Blackett, 1907.

building materials, oil and spices, and exporting hides and skins, coffee, and civet.

A French trading company sought a partnership with Kevorkoff, who rejected it. They allegedly accused Kevorkoff of using their name to deal with a fake company in Germany for importing goods. The French High Court in Djibouti passed sentence against Kevorkoff and ordered him to pay the company five million French gold francs. Kevorkoff immediately left for Berlin to clarify his position. The German Ministry of Foreign Affairs explained the matter to their French counterpart, and the case against Kevorkoff was dropped.

He married Markar Mirza's sister Mary, and the brother-in-law joined the business, heading the Ethiopian Tobacco Monopoly which produced high-quality cigarettes. Kevorkoff also started importing spirits in 1904, adding to his lucrative businesses. Kevorkoff became the Ambassador of Armenia to Ethiopia, beginning in 1918 with the proclamation of the Republic of Armenia, until Armenia became part of the Soviet Union.

As mentioned earlier, Kevorkoff donated an airplane to the Republic of Armenia at the cost of 1000 Sterling Gold Sovereigns in his father's name, then disappeared into obscurity. He presented a pianoforte to the Saint George Armenian Church. The church is on the avenue extending from Miazia 27 Square, popularly known as Arat Kilo, to DeGaulle Square. He donated 40,000 Maria Theresa Thalers for Ethiopia's defense against the Fascist Italian forces. He also presented 40,000 Maria Theresa Thalers, later increased to 85,000, to the Armenian community of Ethiopia to unite the two rival schools under one roof.

Kevorkoff engaged many Armenians in his various businesses. Vahan Sarkissian was his assistant; Simon Kazandjian his bookkeeper; Hrant Minassian, his brother-in-law, the proprietor and administrator in Dire Dawa; Mihertad Boghossian, his agent in Harar; and Mihran Hazarian, the director of the Tobacco Monopoly. Setrag Ghourlian, his agent for spirits in Djibouti, was a cousin. Markar Mirza and Apraham Keorhadjian were recruited to his Tobacco Monopoly.

Matig Kevorkoff died in Paris in 1951, surrounded by his children and grandchildren.

Souren Chakerian

Chakerian, born in Adapazar, studied at the Galata-Saray Lycée, mastering French. He came to Ethiopia with the railway company Chemin de Fer Imperiales Ethiopienne before 1905; however, on June 6, 1907, the company declared bankruptcy. The following year Chakerian played an essential role as a negotiator between the Ethiopian government and Chemin-de-Fer Franco

Ethiopienne, established in Ethiopia in 1908. He came to Addis Ababa in 1911 as the representative of the Chemin de Fer Franco-Ethiopienne. The railroad reached Akaki on May 20, 1915 and Addis Ababa on June 17, 1917, linking Djibouti to Addis Ababa. The inauguration of the Addis Ababa Railway Station, popularly known as “La Gare,” was on December 3, 1929.

After the completion of the railway, Chakerian worked as an interpreter for the French and Italian embassies. His involvement in organizing the Ethiopian Post Office was his most important achievement. During the visit of Father Tchilghadian, Chakerian interpreted the speeches to the monarch, Emperor Menelik II. Chakerian was married to Barkevouhi Surmeyan’s sister Zarouhi Papazian. During the Italian occupation, the family left for Beirut, Lebanon, returning to Addis Ababa after the Second World War in 1945 and establishing the Commercial Printing Press.

Vahram Terzian

Terzian, born in Arapgir, came to Ethiopia in 1895. After completing his primary studies, he was sent to Constantinople by Emperor Menelik for further education. He finished the courses at the Berberian School and returned to Ethiopia in 1912.

Terzian worked as the chief accountant in the Ministry of Finance until the Italian occupation in 1935. The Italians exiled him to Italian Somalia, but he returned to Addis Ababa in 1941. With his brilliant knowledge of the Amharic language and script, he wrote a great many Amharic letters, applications, and legal documents against payment. Vahram wrote letters on behalf of Ethiopians, Armenians, and foreigners.

Berdj Babayan

Born in Smyrna in 1886, Babayan arrived in Ethiopia in 1906. He was an entrepreneur and philanthropist. Initially, he was the manager of the Kevork Mouradian establishment, one of the biggest trading houses in Ethiopia. Its activities included importing building materials, machinery, and equipment and exporting coffee, hides and skins, and civet. The Mouradian company later became Seferian & Co. With his Greek partners, Diamandas and Valaskadjis, Babayan established Diabaco, a cotton ginning plant he managed for several years. He was one of the founders of the Ethiopian Chamber of Commerce, over which he presided for many years. In addition, Babayan presided over the tax appeal committee in the Ministry of Finance and was one of the founders of YMCA Addis Ababa, where he served for many years as a board member.

Emperor Menelik II decorated Babayan with a second-degree Star of Ethiopia medal, and he received from the French government a “Palm Academic” medal. The Holy Sea of the Armenian Church in Etchmiadzin also decorated him with the “Nerses Shnorhali” medal for his benevolence.

Babayan was the president of the Armenian Community of Ethiopia and a community council member for many years. He generously contributed to the community's school by paying the teachers' salaries, particularly during critical times. The Armenian community decorated him with a gold medal.

He died in Addis Ababa on February 24, 1964.

Apraham Keorhadjian

Keorhadjian, related to the Gulbenkians through his father, was born in Talas, Caesaria in 1882. After his primary education in the national school, he joined the American College, where he learned French and English and mastered the Ancient Armenian and Armenian languages. As a young man, Keorhadjian emigrated to Marseille, France, where he joined his relatives, the Turabians and did their accounting work. He furthered his education in the French language and French law, mastering commercial law. At 28, in 1910, he decided to emigrate to Ethiopia.

Befriending a hunter, he visited the interior of Ethiopia, getting acquainted with the flora and fauna of Ethiopia and becoming very knowledgeable in the geography and nature of the country. In 1912 he married the daughter of the legendary Boghos Markarian, Haigouhi, with whom he had six sons.

He served many commercial firms as an accountant and legal advisor, performing his work very meticulously and becoming famous. Finally, he joined Kevorkoff's tobacco monopoly and went to the interior to study the markets.

For a certain period, Keorhadjian engaged in legal matters as an advocate in the courts within the embassies. He gained fame because of his legal knowledge, ethics, and unbiased fairness. In 1915 he joined the government in upgrading to perfection the alcohol monopoly on a legal basis, despite the primitive conditions in the country. Between 1916 and 1918 he worked at the Civil Construction Ministry, where he achieved excellence.

Ras Teferi Mekonen invited Keorhadjian to work for him as the administrator and inspector of all the income and expenses of the court. He excelled in his position in charge of the regent's communications and correspondence. Officials from the interior reported to him. He handled all their queries, presenting only matters of grave importance to the regent.

In 1923, Keorhadjian went to Geneva with a delegation presenting Ethiopia's application for membership to the League of Nations; Ethiopia became a member on September 28, 1923. The following year he joined the regent on his tour of Palestine, Egypt, France, Belgium, Holland, Sweden, Italy, England, Switzerland, and Greece.

Keorhadjian did the first auditing of the Addis Ababa customs, an immense task that lasted over twelve months. He held many other governmental positions in the departments for forestry, thermal water, and mining.

In 1936, when he refused to give the Italians the keys to the palace's treasury, they tortured him and put him under house arrest. The Italians attempted to recruit Keorhadjian, but he was faithful to his new motherland and refused all offers and bribes. However, with the assassination attempt on the Viceroy of Ethiopia, Field Marshal Rodolfo Graziani, they exiled Keorhadjian with his wife and children to the Longobucco concentration camp in Calabria, Italy.

After the end of the Second World War, with Italy's defeat, the British military arranged to bring the detainees back to Ethiopia. Keorhadjian and his family arrived in Egypt with Emperor Haile Selassie's cousin, Ras Immeru Haile Selassie. The Ethiopian government brought the detainees up the Nile river to Kassala, from where they boarded the train to Asmara and went by car to Addis Ababa with a military escort. On the way, they received a hero's welcome in Mekele Ras Abebe Aregay with great honors in Dessie from the Crown Prince, Merid Azmach Asfa Wossen.

Upon arriving in Addis Ababa, Keorhadjian took over the management of the Cerealia Biscuit Factory and the tobacco monopoly, government owned industries, where he supervised the sales and the production until 1950. The Emperor chose him as Purchasing Officer for the Empire of Ethiopia.

Keorhadjian never accepted any favors or asked for any from the monarch. The only favor he received was to get back the land given to Boghos Markarian by Emperor Menelik II, which was inherited by his wife. However, the imperial court partitioned the land into two after a case that lasted twenty years. The Keorhadjian heirs lost half of their mother's inheritance.

Araham Keorhadjian died on November 8, 1955.

Minas Kherbekian

Kherbekian was born in 1887. At age ten, he moved to Ethiopia with his parents, Philipos and Hripsimé, and siblings Maritsa, Rebecca, Karekin, and Mariam. Philipos was an expert carpenter and joiner. Minas completed his education and perfected his French in Addis Ababa.

In 1905 at 18, Krikor Hovian took Minas as his assistant. He trained him in civil engineering, bridge construction, road construction, building construction, and retaining wall construction, teaching him fundamental theories. After Kherbekian gained experience, Hovian assigned him to build the bridge on the River Awash in 1908, which he did successfully.

Minas was known as a house demolisher in Ethiopia, but no one mentioned the houses built illegally over the weekends without proper plans and legal documents. The enormous task of documenting land ownership and issuing title deeds according to an urban project of Addis Ababa was the job of mainly three Armenians, Krikor Hovian, Minas Kherbekian, and Amassia Soukiassian.

As a civil engineer Kherbekian built schools, hospitals, mausoleums, bell towers, churches, bridges, retaining walls, stairways, and roads that stretch thousands of kilometers in Addis Ababa and the Interior.

Amassia Soukiassian

Soukiassian was born in Ashdarag, Armenia, in 1880. He was an engineer by profession who worked as a civil engineer in the Municipality of Addis Ababa alongside Hovian and Kherbekian.

Ohan Israelian

Israelian was born in Smyrna in 1888 in a family that immigrated to Izmir from Artsakh (Nagorno Karabagh). He came to Ethiopia in 1906 together with his brothers. Through hard work in Ethiopia's interior, he specialized in exports of hides and skins, coffee, wax, and civet. He imported textiles, ready-made clothing, shoes, and perfumes. Israelian married Nevart Hurmuzian in 1920. Their two sons, Sarkis (Serko) and Kevork (George), returned to Addis Ababa after finishing their secondary education at the Mourad Rafayelian Armenian College in Venice. Both were prominent businesspeople in Ethiopia.

Mihran Mouradian

Mouradian was born in Constantinople in 1865. He did not join a school but was tutored privately. Later he attended the Commercial School in Marseille, completing its comprehensive two-year course in 1885 and graduating at the top of his class. Upon his return to Constantinople, he found his father's business in shambles but successfully re-established it. However, with the annexation of Roumeli by Bulgaria, he lost his primary market.

The Hamidian massacres in Armenia forced him to look abroad. He visited Manchester, where his brother Diran led the Kevork Mouradian subsidiary. He convinced his brothers to re-invest in their father's business in Constantinople to revive it, which they did successfully. Their father passed away in 1901.

Mihran's uncle, Hovhannes Tavshadjian, dealt in carpets. In 1903 Mihran represented him and opened a subsidiary in New York for the business. In 1908, with his brother Edward, he opened a subsidiary in Cairo, where he met Krikor Seferian, who, in that same year, decided to move to Ethiopia. In 1913 Mouradian visited Ethiopia and established the Kevork Mouradian trading house in partnership with Seferian.

Mihran Mouradian vowed to build a church for the Armenian Community of Ethiopia if and when his business flourished in Ethiopia. Fulfilling his promise, in 1928, he donated funds to build the church.

ARMENIANS WORKING FOR THE ETHIOPIAN GOVERNMENT

The number of Armenians in Ethiopia grew exponentially after the 1915 Armenian Genocide. The number of Armenian skilled workers and

professionals increased, and many became civil servants working for the government. These included persons working for the palace and Teferi Mekonen School. Armenians also worked in ministries like the Ministry of Agriculture, Finance, and Defense. There were Armenian civil servants in the municipalities of Addis Ababa and Harar. Moreover, many Armenians worked in enterprises and workshops owned by the government. (See appendix)

THE ARMENIAN COMMUNITY

The Legal Status of the Community

The Armenians of Ethiopia lived under the protection of the Emperors of the country. Whenever they traveled abroad, they carried the credentials of the monarchs.¹⁰ Visiting Armenians had recommendations explaining the purpose of their visit to Ethiopia given to them by the Armenian Patriarchates of Constantinople or Jerusalem. This method was valid until the Ethiopian victory over the Italians in the Battle of Adua.

With Ethiopia's sovereignty established, Italy, France, and Great Britain quickly established diplomatic relations with it. In the bilateral agreements signed, the legal status of the foreigners living in Ethiopia was under their respective embassies. A decree to this effect by Emperor Menelik II in 1902 ratified these agreements. The Armenians approached the monarch regarding their status, and the emperor declared that the Armenians were his subjects. Furthermore, he encouraged the Armenians to form a committee of elders, which was the beginning of the Armenian Community Council.

However, the idea of foreigners going to their embassies became customary after Emperor Menelik's demise. Subsequently, the protection of the Armenians came under the Turkish Consul, Mashas Bey, who established the consulate in Harar and passed his responsibility for the Armenians to the German Embassy in 1913.

On December 6, 1915, a few Armenians visited the Russian Embassy on the memorial day of Tsar Nicholas's name day, infuriating the German Consul and depriving the Armenians of German protection. The protection of the Armenians then came under the Russian consulate until November 1919. Mr. Vinogradov, the last Chargé d'Affaire of Russia, passed the safety of the

¹⁰ For instance, the passport of Sarkis Terzian stated: Sarkis Terzian of Armenia, born in Arapgir, is 32 years old; his height is medium, his hair is thick, his face is short, and he has a scar on the left of his chin. He has served the Government and Ethiopia for many years as a loyal subject. Henceforth his number is among Abyssinians. Whatever country he travels to, no harm should he face. As a citizen of Ethiopia, he is given this passport on Tir 28, 1893 (February 04, 1901) in Addis Ababa. The passport was signed by Emperor Menelik.

Armenians to the French Embassy, which appointed Ardashes Pechdimaldji in charge of Armenian affairs within their consulate.

On February 9, 1920, the Republic of Armenia appointed Matig Kevorkoff Ambassador of Armenia to Ethiopia and Haig Patapan Consul of the Armenian Government. Through Boghos Noubar of the AGBU, some community members wrote to Avedis Aharonian, expressing dissatisfaction and accusing him of defamation. The life of the Armenian Republic was short, so before the community's protection came under the Armenian embassy, Armenia joined the Soviet Union. Armenians remained under French protection until the effective date of the Treaty of Lausanne on August 6, 1924.

The first bylaws of the community were dated 1902 and amended in 1911. The Council issued new bylaws in 1926. During the Italian occupation of Ethiopia, the Council had to reorganize itself under the Italian laws imposed on them. After the liberation of Ethiopia in 1942, the community approved new bylaws. The revised constitution of Ethiopia in 1955 triggered many changes to the bylaws. In 1964 the community presented its latest bylaws to the Ministry of Interior. In 1999 the Ministry of Justice approved new bylaws and revised them in 2008. With the establishment of the CSO laws (Civil Societies Organization), the community abided by them and presented the latest version of the bylaws, approved in 2018.

The Armenian Community Council, based on its bylaws, administers these institutions: the Sourp Kevork Church, the Matig Kevorkoff School, the Ararat Armenian Sporting Association, and the Sourpt Hagop Armenian Cemetery. The Sourp Kevork Church keeps the ledgers of birth and baptism, betrothal and marriage, and death. Based on these ledgers, it issues certificates, which are recognized by the government.

The main milestone of the community's growth was the establishment of the first full-time Armenian school in 1918. Other milestones after that include: Saint Mary's Church (Sourp Asdvadzadzin) opened in 1923, the arrival of the "40 Lidjoch" in Ethiopia in 1924, the placement of the foundation stone of the Sourp Kevork Church in 1928 and, subsequently, the construction of the Matig Kevorkoff Armenian School in 1929 and the establishment of the Ararat Sporting Association in 1945.

The Armenian Community of Ethiopia was in a delicate position during and after the Italian occupation. The Italians considered the Armenians as collaborators of Ethiopia. Similarly, after the liberation of Ethiopia, the Ethiopians accused the Armenians of collaborating with the Italians. This notion gradually disappeared through considerable efforts, and a few Armenians maintained good rapport with the palace.

The Armenian Church

The Ethiopian Orthodox Church and the Armenian Orthodox Church are members of the Oriental Eastern Orthodox Churches. The others are the Coptic Church of Egypt, the Syriac Church, and the Malabar Indian Orthodox Church. Monophysitism – the single divine nature of Christ – and rejecting the Christological decisions of the Council of Chalcedon bring these churches together as the Oriental Eastern Orthodox Churches. As mentioned above, many Armenian clergy visited Ethiopia, for example, Archbishop Hovhannes Aghtamatsi, Archimandrite Asdvadzadour of Kharpert, and Bishop Isaac Asdvadzadrian of Jerusalem together with Reverend Dimotheos Saprighian. Armenian monks lived in the Saint Stephanos Monastery of Hayk between the 13th and 15th centuries. They may have influenced a late thirteenth-century Geez gospel, which represents Ethiopian ecclesiastics with pointed hoods like the hoods of the Armenian clergy. Emperor Zere Yacob commended “Argononya Dengel” (The Harp of Mary), a classic of Ethiopian literature written by Abba Giyorgis Armenawi.

Between 1870 and 1915, the number of Armenians in Ethiopia increased. After 1915 the numbers multiplied, and the lack of church services became noticeable. With the resolve to make Ethiopia their home, the community founded Saint Mary Church (Sourp Asdvadzadzin) at the Ararat club’s present location. The first resident chaplain in 1923 was the Very Reverend Hovsep Garabedian, followed by Father Hovhannes Guevherian at the end of the year. Reverend Garabedian left Ethiopia for Jerusalem in 1927 to go to the US as the prelate; however, he remained in Jerusalem because of problems within the establishment.

Archbishop Kevork Arslanian appointed Father Guevherian as pastor of Addis Ababa, and he arrived in 1923 with his family. The community was in a state of tension between rival parties upon his arrival. The main parties in Ethiopia were the Armenian Democratic Liberal party (Ramgavar) and the Armenian Revolutionary Federation (Tashnagtsoutyoun); both prospered in Ethiopia after 1915, and the rivalry sharpened. Father Guevherian was a diplomat who managed to deal with the turmoil and was one of the persons who brought unity to the community. He said, “Ամէն մօրուքի զստ սանտր ունիւմ,” translating roughly to “I brush peoples’ beards with combs that suit them.”

On December 2, 1928, to bless the foundation stone of the the Sourp Kevork Armenian Church, Mihran Mouradian invited Archbishop Kevork Arslanian. During the ceremony, Empress Zewditu and the Regent Teferi Mekonen, as well as the heads of the Ethiopian Orthodox Church, Menfes Kidus, and the Greek Orthodox church, Metropolitan Nicolas, were present. On the day, the building already had an almost complete foundation. However, the last sixteen

foundation stones were placed by the godfathers.¹¹ The ceremony started with the national anthem played by the 40 Lidjoch. Empress Zewditu and Ras Teferi arrived accompanied by Dejzmach Wolde Tsadik, the Minister of the Interior, and Dejzmach Mulugeta, the Minister of Defense (war). Those attending included Bitwoded Woldegabriel, Minister of the Palace; Tsehafi Tezaz Woldemeskel, Minister of Agriculture and Industry; Tsehafi Tezaz Afework, Minister of Post; Kentiba Nessibou Zamanuel, mayor of Addis Ababa; Dejzmach Immeru, mayor of Harar; Blaten Geta Herouy, Minister of Foreign Affairs; Ato Francois Gebreegziabeher, director of customs; Afenegous Aragay, Minister of Justice; and other Ethiopian dignitaries.

During the ceremony, assisting the Archbishop were Father Guevherian and Deacons Yeghia Kralian, Barnabas Derderian, and Haroutioun Guevherian. The choir on this occasion, organized by Kevork Nalbandian, sang the hymns and the Holy Mass. The construction of the church lasted six years, and it opened its doors in 1934.

The Sourp Kevork Armenian Apostolic Church is the donation of Mihran Mouradian, who came to Ethiopia in 1913 and established a very successful import-export business. Mouradian purchased the land with title deed No. 2334 from Garbis Ebeyan. Ebeyan was the executor of the will of Krikor Hovian, who got the land as payment for the bridges he built for Addis Ababa. In his will, Hovian donated the land to the Armenian community. Still, the title deed remained in the name of Ebeyan. Mouradian purchased the land from the community, built the church, and donated it to the Armenian community of Ethiopia. The only stipulation in his donation regarding the Sourp Kevork Church was that the Church be named after his father, Kevork. The church was to be used only by the Armenian Orthodox community of Ethiopia, and any additional construction had to be constructed in the same style as the Church. In the declaration, Mouradian wrote, "If for any reason, the Church and the land remain in my name, I, with this, relinquish all of my proprietor's rights. My heirs also can not exercise their rights over the property."

Shortly after the demise of Father Guevherian in February 1957, Reverend Zaven Arzoumanian replaced him in the middle of the same year. Reverend Arzoumanian left in 1959 for the USA to further his education. Reverend

¹¹ The Godfathers of the church were Berdj Babayan representing Saint Peter; Kevork Karageozian, Saint Bartholomey; Ardashes Baghdassarian, Saint Paul; Paylag Yazedjian, Saint Thadeus; Ardashes Peshdimaldji, Saint Andrew; Miss Ourfalian, Saint Phillip; Krikorios Boghossian, Gregory the Illuminator; Hovhannes Assadourian, Saint Thomas; Levon Kevorkoff, Jack of Zepetia; Hovhannes Karaseferian, Jack of Alchias; Emmanuel Terzian, Mathew the Evangelist; Apraham Keorhadjian, Saint John the Evangelist; George Minassian, Saint Marc the Evangelist; Hovhannes Bengian, Saint Luc the Evangelist; Kasbar Israelian, Simon of Canan; Boghos Ebeyan Saint Madatia.

Vazken Keshishian took his position in 1959 and stayed for two years. Bishop Terenig Poladian and Archbishop Mampré Sirounian held the church services while there was no chaplain. In 1963 Reverend Gorun Manuelian became the chaplain in Addis Ababa and stayed until 1970. Reverend Shenhork Kasbarian arrived at the end of 1970 and stayed for a year then left for South America as its primate. Father Torkom Geovoghlanian arrived in 1971 and left for the USA in 1974. Father Zareh Bassmadjian arrived in 1974 and departed in 1975. In 1975 Reverend Vahan Topalian came to Ethiopia, stayed for two years, and left for Amman. In 1978 Reverend Daniel Shamlian arrived and stayed for about two years. Up to 2003, the Nalbandian family kept the Church running until the arrival of Reverend Kalousd Tarpinian, who served the community for one year. Father Muron Sarkissian replaced him, stayed for three years, then left for Canada. The Nalbandian family continues to keep the Church running.

The prelates of Africa in Egypt, Archbishop Sirounian, Archbishop Zaven Chinchinian, and Bishop Ashot Mnatsaganian, visited Addis Ababa. While waiting for the appointments of a new chaplain, Bishop Poladian, the first dean of the Theological College of Addis Ababa, reorganized and conducted services whenever necessary. In the late 1950s, the Armenian community of Ethiopia hosted Archbishop Shenhork Kalousdian (later Patriarch of Constantinople) and Archbishop Asoghig Behesnitsi. His Holiness Aram Catholicos Keshishian visited Ethiopia twice, first, in 1993, as the moderator of the World Council of Churches. The second time was to mediate between the Coptic and Ethiopian Orthodox Churches, when he successfully resolved their misunderstandings on 13th July 2007. Archbishop Nareg Alemezian accompanied him.

His Holiness Karekin II visited Ethiopia in 2002 upon the invitation of Abuna Paulos, the Patriarch of the Ethiopian Orthodox Church. It was the second visit of an Armenian Catholicos from Etchmiadzin to Ethiopia, the first being the historic visit of His Holiness Vazken I and His Holiness Khoren II from January 15 to 21, 1965. The Catholicoses attended the Conference of the Eastern Orthodox Churches, organized by His Imperial Majesty Haile Selassie I. Abuna Theophilos, as the *locum tenens*, hosted the conference since Patriarch Abuna Vassilios was ill. Archbishop Viken Aykazian, Reverend Nerseh Papoudjian, Archbishop Yeznig Bedrossian, and Bishop Vosgan Kalpakian visited Ethiopia on different occasions.

The Holy Sea of Etchmiadzin and the Holy Sea of Cilicia sent two bishops each as representatives for the funeral (August 2012) of the 5th Patriarch of Ethiopia, Abuna Paulos, and again two Bishops each for the enthronement (March 2013) of the 6th Patriarch, Abuna Mathias. The bishops who came on these occasions were Bishop Movses Movsessian from Krasnodar and Bishop Datev Mouradian from Budapest, Archbishop Oshagan Choloian from New York, Archbishop Avak Assadourian from Baghdad, Bishop Armash Nalbandian

from Damascus, and Bishop Gorun Babian from Beirut. On the occasion of various ecumenical meetings organized by WCC, Archbishops Sebouh Sarkissian and Nareg Alemezian visited Ethiopia on several occasions.

The Armenian Community School

Ovsanna Djerrahian organized Armenian language classes in 1912. After the number of Armenians increased, the necessity of establishing a school became obvious. On October 1, 1918, a few parents and education enthusiasts launched the “Araradian” School, inviting Mr. and Mrs. Bekarian from Beirut as directors. After the completion of two academic years, rivals of the Community Council established a second school, “Sahag-Mesrob,” which opened its doors on October 1, 1922. The first director was Sarkis Aintablian. The following year Sarkis Demirdjian replaced Aintablian, and later Mr. and Mrs. Baboukhian (Mistik) replaced Demirdjian. In the academic year 1925-26, the two schools were united as the National Araradian School under Mr. and Mrs. Vahram Mistik. However, a few unhappy individuals tried to hinder the smooth running of the united school. They started a court case in the French Embassy against the community leadership. The school was divided, and a new school, named the National School, emerged under the Liberal Democratic Party (Ramgavar Party).

At this juncture, Matig Kevorkoff offered to build a modern school to bring the two schools under one roof. As mentioned above, he donated 85,000 Maria Therasas for that purpose. The school opened in 1934. One year after the completion of the building, Italians occupied Addis Ababa, took over the school, and renamed it Collegio Vittorio Emanuele II. The Italians had the Armenian students study Italian but brought an Armenian Catholic Priest from Venice to teach Armenian language and history. The school was returned to the community after the defeat of the Italians.

In 1984, the school faced a similar fate during Mengistu Haile Mariam’s reign¹². However, unlike Mussolini’s government, Mengistu’s regime threw out the Armenian students. With the Ethiopian Peoples Revolutionary Democratic Party (EPRDF), the Minister of Education illegally re-confiscated the school building. The question remains unresolved to this day.

¹² The revolution against Emperor Haile Selassie started in February 1974. Around May that year, the military junta took over, and they named themselves Dergue, which in Amharic can mean unity or assembly. The Emperor was deposed on September 12, 1974, a day after the Ethiopia New Year. This communist regime ruled Ethiopia from September 12, 1974 to May 27, 1991, when it was overthrown by the EPRDF, mainly controlled by the Tigray Liberation Front. They, in turn, were ousted from power in 2018.

The school had many years of excellence with teachers who instilled the students with the feeling of being Armenian, developing awareness of the importance of the Armenian language, history, and culture. With profound devotion, teachers like Arsen Adjemian, Azniv Balian-Tchalghedjian, Karnig Topalian, Garabed Poladian, Shenorhig Vorperian, Manuel Keosseian, Anna Yazedjian-Marcerou, Nerses Nalbandian and many others helped develop and preserve national identity.

Eventually, the number of students of Armenian ancestry dwindled. The Kevorkoff Armenian School opened its doors as an international school, for the first time including non-Armenian students in 1993, and the school thrived. However, due to constant harassment from the area's Education Bureau and because of a breakdown in communications, an apparent lack of diplomacy, and stubbornness within the Parent-Teacher Association, the school is currently on the verge of closure after 102 years of existence.

The “Ararat” Armenian Sporting Association

Armenian youth returning from their education in Italy introduced football to the community. The game found popularity, becoming the reason for weekly gatherings during matches against other foreign communities. Eventually, it led a few enthusiasts to establish the “Ararat” Armenian Sporting Association in 1945. The football team gradually dispersed when the military started participating in the Addis Ababa club championships, playing a rough game.

The club in the area known as the Armenian Neighborhood, near the Nazareth School of Addis Ababa, which had two tennis courts, attracted tennis aficionados. The tennis practices and tournaments also stopped when a fence was moved inwards to give way to a road, shortening the length of the court. Thus, “Ararat” lost its attractions until, in the late 1950s, enthusiastic youngsters converted the yard into a basketball court, and the club once more became active. Basketball players like Mgrdich Malkhassian, Assadour and Roupen Vorperian, Michael and Daniel Sherbetdjian, and Garo and Mardig Missakian emerged and represented the core of the team. A girl's team with the Parounagian sisters, Hasmig and Shaké, Serpouhi Assadourian, Marie Kenadjian, Nounoufar Hekimian, and Mirella Ebyan-Salvi also surfaced.

The 1960s witnessed the departure of young Armenians because of the citizenship issues in Ethiopia. Roupen Vorperian and Mgrdich Malkhassian left Ethiopia. Assadour Vorperian involved himself in establishing the Ethiopian Football Federation, and the next generation took over the management of the club and the basketball team.¹³

¹³ Due to lack of information, this section is incomplete.

The club deteriorated with the revolution in 1974 and the deposing of Emperor Haile Selassie. With the nationalization of “extra houses,” the Urban Dweller Association took control of the club, destroying almost everything. However, the community secured the club again after some negotiations. In 1982, Rebecca Derboghossian, from Marseille, inherited some money from her sister Anna Terzian. She donated the money to reconstruct the wrecked wall of the cemetery and to replace the club’s wooden fence. The renovation triggered the club’s rebirth, and the balance from the donation served to renovate the toilets and convert the basketball court to a tennis court. The renewed vigor helped attract some contributions for repairing the tables and chairs. However, enthusiasm faded with the confiscation of the Kevorkoff school building. The items that the military junta removed from the school filled the club auditorium and café space.

In the early 1990s, the club thrived again with its family atmosphere, dining organized by the club board, and jazz concerts. This helped the club support the opening of the school for local students, which also excelled, making the community financially very strong. The club continued its positive growth for twenty years.

WELL KNOWN FIGURES OF THE ARMENIAN COMMUNITY OF ETHIOPIA

The formation of the Armenian community of Ethiopia precedes the Armenian Genocide of 1915-1918 by the Ottomans. It is a community with deep roots and a history in Ethiopia. After the Genocide, the profile of the community changed with the arrival of refugees escaping the atrocities. After the treaties of Sévres (August 10, 1920) and Lausanne (July 24, 1923), the Armenians of Ethiopia realized and accepted that the return to Armenia was not realizable until many international treaties and realities changed. The Armenians of Ethiopia chose Ethiopia to be their motherland. Thus, the Armenians of Ethiopia were gradually transformed into a community of Ethiopian Armenians.

The arrival of the “Arba Lidjoch” was only a new chapter in the existence of Armenians in Ethiopia and not the start of the community. These orphans, survivors of the Genocide, found refuge and employment in Ethiopia because of some unusual circumstances. The regent, Ras Teferi, and his wife, Princess Menen Asfaw, visited the Holy Land in 1923, and Patriarch Tourian received them in the Saint James Armenian monastery.

The following year, Ras Teferi visited Jerusalem on his European tour, and he assigned an envoy to bring the “Arba Lidjoch” to Ethiopia. In his quest to modernize Ethiopia, Ras Teferi, in addition to abolishing slavery, seized the opportunity to show the world the humanism of the Ethiopian Nation. The members of the brass band were 40 Armenian orphans headed by Father Hovhannes Simonian. Like hundreds of other orphans, they mainly came from

the western Armenian regions of Van and Moush. An orphanage established for them in Baquba, Iraq, was later relocated to Nahr Omar and eventually to Jerusalem. However, the orphanage was disbanded, and some orphans were sent to Beirut.

Mentioned below are a few of the post-genocide generations of Armenians of Ethiopia.

Kevork Nalbandian

Kevork Nalbandian, the second son of Nerses Nalbandian's seven children, was born in Aintab (Gaziantep, Turkey) in 1887, where he attended the local schools. The Nalbandian family had a weaving enterprise where women made fine textiles. The parents encouraged their children to pursue music, and out of the six brothers, Kevork was exceptionally gifted, becoming the preferred student of the musician, Kasbar Khoja. He was a good singer, an accomplished "kanun" player, and could read Armenian notations (Khaz).

The prelacy of Zeytoun invited him to be a music teacher, and he stayed there for four years. From Zeytoun, he went to Kilis as a music teacher. In Kilis, he studied violin and brass instruments with a Greek bandmaster. He showed particular interest in brass instruments and started arranging Armenian songs for them.

In 1913 Nalbandian left for Istanbul, where he took music lessons and attended the concerts of Komitas. This period of his life boosted his musical career. He became acquainted with choir music and perfected the techniques of brass instruments, following courses of the brass orchestra of Gedik Pasha. The Armenian National Council of Istanbul acknowledged his work and granted him the "First Class Music Teacher" certificate. On his return to the National School of Kilis, he organized a brass band with the students.

In 1915 he escaped from Kilis to Hama, where his elder brother, Haroutioun, worked as an interpreter. In 1921 the whole family moved to Aleppo, and that same year he was appointed a music teacher in the Armenian School and choirmaster to the church. He organized concerts with the church choir. During one performance, the French ambassador to Syria greatly appreciated the international repertoire of the performance and honored him with the title "Officier d'Académie."

Nalbandian became an influential member of the Social Democratic Henschag party and, due to his socio-political activities, was forced to escape from Aleppo to Egypt in 1924.

Father Simonian, the "Arba Lidjoch", and Kevork Nalbandian arrived in Addis Ababa on September 6, 1924. They resided in a house belonging to Lidj lyassu (the grandson of Emperor Menelik II).

For 25 years, Kevork Nalbandian engaged in a vast array of musical and social activities. He composed and arranged for orchestra the National Anthem of Ethiopia, the official anthem until 1974, and over 50 Ethiopian songs. Kevork wrote anthems for Ras Teferi, Empress Zewditu, and Crown Prince Assfa Wossen. He authored several musicals, including “Gonderew Gebre Mariam,” the subject of which is from Ethiopian life and for which he composed 10 Ethiopian songs. Other musicals include “Ato Manalle”, “The Shepherd Teferra”, “The War in Adal”, and “The Revolutionaries”. He also taught music and trained Ethiopian youngsters on brass instruments at the Teferi Mekonen secondary school.

Kevork was the founder of a few bands, including the musical bands of the imperial guard, the municipality, and the police force. He was one of the founders of the theatre of the municipality. He also organized the Armenian Church choir of Addis Ababa for the occasion of the placing of the foundation of the church. Later the church choir was re-organized by Kevork’s nephew Nerses, the son of Haroutioun.

During the Italian occupation, Kevork was under house arrest. He worked in the palace and had the military rank of captain in the Imperial Bodyguard; later, he was set free. In 1932 his brother Haroutioun, and later Setrag, joined him in Ethiopia. The family of Haroutioun came to Ethiopia in 1938. His brother Hagop followed later and taught music to the Ethiopian Police Force.

Kevork and his wife Elise had two children, one of whom died very young. Jirayr grew up in Ethiopia and went to Venice to the Mourad Rafayelian Armenian College. After finishing school, he could not return to Ethiopia because of WWII, during which he joined the resistance movement against Mussolini. Later he came to Ethiopia and worked in the bank now known as the Commercial Bank of Ethiopia.

Kevork Nalbandian retired from his musical career in 1949, venturing into business without any particular achievements. He died on the 5th of May, 1963.

Haig Patapan

Haig was born in Smyrna in 1882 and studied in his birthplace in a Greek school. He joined the Armenian Revolutionary Federation in 1901 and participated in revolts. Captured by the Ottoman authorities, Patapan remained under arrest until the amnesty in 1908. Refusing to participate in the Balkan war of 1912, he headed to Djibouti to work in the railway company on the extension of the railway to Addis Ababa. He came to Addis Ababa and engaged in journalism as a correspondent for many foreign newspapers. Eventually, he wrote the only notable study on Ethiopia by an Ethiopian Armenian. The book, published in 1930 in Saint Lazarre Armenian Monastery, is titled “Modern

Ethiopia and the Armenian Community.” Patapan died in Addis Ababa on September 26, 1949.

Garabed Poladian

Poladian, an educated man who as a child had witnessed a massacre, returned to Marash with his family after the end of WWI in 1918. After the departure of the British forces from Marash in 1920, the French remained the only power, but without any support from Paris, the French garrison was weak and ill-equipped. Troops led by Mustafa Kemal Ataturk captured the city and its weapons. Poladian narrated the tragic history in his book *The Shirt in Blazes*,¹⁴ referring to his brother’s psychiatric complications after witnessing the atrocities.

Poladian came to Ethiopia with a teaching position at the Armenian National Kevorkoff School in the 1940s, and he returned to Ethiopia in the 1960s as the director of the same school. As an intellectual, he influenced the Armenian youth of Ethiopia with his patriotism, disseminating awareness among his students of Armenian history and language. Although he lived for only a few years in Ethiopia, his influence is apparent in Ethio-Armenians of that generation.

Arsen Adjemian

Arsen Adjemian, a poet and an orator, taught the Armenian language and history at the Kevorkoff National School. He came to Ethiopia from the Melkonian Educational Institute (MEI) of Nicosia, Cyprus, in 1943. Apart from visiting some relatives in Marseille, France, he spent his life in Ethiopia. On the occasion of the publication of the second volume of his poetry, Vazken Shoushanian wrote:

Adjemian started singing his lyrics in 1919 to serve Armenian Literature. This spirit he carried from one community to another in obscurity. His abstruse inspirations show his favor for life instead of people. Adjemian was an idealist who venerated art. Adjemian observed the undulations of life from a distance and crystallized them in his thoughts to present them through his perceptions. Adjemian never made noise for fame in the literary world, preferring to remain in the shadows for 48 years. Only today, have his poems been launched, making him known to the new generation. Nevertheless, we confirm his unassuming personality will leave a mark on Armenian literature.”¹⁵

¹⁴ Կարապետ Փօլատեան, *Կրակէ շապիկը*, տպ. Սեան, Պէյրոս, 1966:

¹⁵ Punig, *Azkayin Gevorkof Varjarani* (Phoenix National Kevorkof School), October 1961.

Keeping his talent in obscurity, Adjemian dedicated himself to inspiring generations of Ethiopian Armenian youngsters with the Armenian language and history.

Nerses Nalbandian

Nerses Nalbandian was born on the 15th of March in 1915. Although his exact place of birth is not clear, his registered place is Aintab. The family fled the atrocities against the Armenian population in Eastern Anatolia during that period. The Haroutioun Nalbandian family, originating in Aintab between 1915 and 1921, lived in Kilis and Hama and eventually settled in Aleppo.

Nerses Nalbandian attended Cilician National School in Aleppo for his primary education and continued his secondary education at Aleppo College. He studied violin for one year with his uncle Hagop Nalbandian and took piano lessons from Azniv Manougian. In 1932 his father, Haroutioun, lost his job as an interpreter, bringing him to Ethiopia to join his brother Kevork in Addis Ababa. While Haroutioun was establishing himself, Italy conquered Ethiopia, and communication with the family became difficult. Finally, with the efforts of Kevork Nalbandian, the family got a special permit from the Italian administration in Ethiopia. Nartouhi Nalbandian, with her children Nerses, Marie, Hrant, and Puzant, arrived in Addis Ababa on the 15th of November, 1938.

While in Aleppo, Nerses had organized a chamber orchestra and a choir performing classical pieces and Armenian music arranged for the orchestra by himself. Subsequently, he had become the church choirmaster in Aleppo. The love of music had pushed Nerses to continue studying it through extensive reading, correspondence, and following the trends of the times. He acquired knowledge of symphonic music, brass band music, jazz music, and contemporary music.

In Ethiopia Nerses organized the Mouradian Choir on the 24th of January 1939 and became the choirmaster of the Sourp Kevork Church of Addis Ababa. The young generation started taking piano and violin lessons from him. He also trained a few to play the church organ (harmonium) to accompany the Mouradian choir for the holy mass.

The Mouradian choir achieved great success in the church and in regular concerts and performances. After a concert by the Mouradian Choir in the university hall, the Director of the Haile Selassie I University, Lucien Mati, wrote:

Your choir's performance was of the highest level, with the performance discipline and precision evident... the audience was captivated particularly by the performance of "Africa Africa" and the "National Anthem of Ethiopia" by the choir.

Nerses organized a complete musical performance of Armenian operettas like *Sos yev Vartiter*, and *Arshin Mal Alan*. The Armenian community of Ethiopia was able to keep Armenian culture alive thanks to the relentless efforts of Nerses Nalbandian.

Due to his passion for choir music, Nerses organized a choir in all the schools where he taught, namely the Kevorkoff National School, Nazareth School, the Music School (the Yared Music School), the Commercial School, and the School of the Blind.

Nerses taught, directed, and composed Armenian music. He also arranged music for choir and orchestra for special occasions. He sometimes even adapted classical pieces to be played on two pianos, for example, the Saber Dance from the Gayaneh ballet of Aram Khatchaturian.

Nerses also conducted the Musical Society of Ethiopia, performing pieces from Gilbert and Sullivan. He also was the first violinist of the chamber orchestra of the same society, and his brothers Hrant and Puzant were also involved in these performances. He organized a band playing dance music at the Taytu Hotel during the weekends. The Gaiety Band had a vast repertoire of contemporary popular music. He transcribed when listening to the radio, imported sheet music, and arranged music for the orchestra.

Nerses taught music at the Armenian Kevorkoff School, including solfeggio, choir, and ecclesiastic music, the Yegmalian mass to the girls and the deacon parts to the boys. With the knowledge the graduates of Kevorkoff acquired, they served the church in Ethiopia and abroad. Nerses was a very disciplined and hard worker. Apart from the above mentioned, he taught at the Theological College upon the invitation of Bishop Poladian. He, together with Mrs. Skinner and Mrs. Topalian, was among the founders of the Music School, where he taught violin and choir. This school later became the Yared Music School, where he continued teaching.

Besides teaching at various schools, Nerses was the musical director of Haile Selassie Theatre (now called the National Theatre). Initially he was appointed as the musical director of the municipality in 1951 and transferred to the theatre in 1958. Here, he composed and arranged all the music based on the lyrics and melodies of renowned Ethiopian musicians Merawi Setot, Kassa Wolde, and Teferra Abunewold. Furthermore, he made arrangements of the tunes and lyrics of famous singers and artists Getachew Debalke, Tesfaye Sahlu, Getu Ayele, Menelik Wssenachew, Melkamu Tebedje, Tesfaye Lemma, Getachew Mekuria, Tesfaye Abebe, Getachew Abdi, Getachew Tilahun, Getachew Ayele, Girma Negash and the like. He also brought many singers, like Telala Kebede and Fikirte Dessalegne, to stardom. He would record the melody and the lyrics, transcribe the music to musical notation and arrange it for the orchestra, and teach the singer the song. Usually, he did it overnight, ready for the next day.

For a brief period, he left the theatre and worked for the Police Orchestra, for which he created an anthem. He upgraded this orchestra, where famous singers Alemayehu Eshete, Wegayehu Deginetu, and Hirut Bekele achieved stardom in Ethiopia through his creations and arrangements. While working for the police, he also trained the Police Military Band.

Nerses continued working after the overthrow of the Haile Selassie regime. Initially, the intention had been to replace him, but when attempts to organize a choir with the volunteer students failed in every way, the government appointed him as the conductor of the 250-member student choir. The choir's success, while ultimately pleasing, also meant much work for Nerses as the government would make last-minute decisions to perform in the theatre, Meskel Square, or the stadium.

Appreciating his work, the Ethiopian government included him on the team for the "Festac" in Nigeria (the African Music Festival). To prepare the exotic music, Nerses worked with traditional musical instruments of the Asosa region, which had become a hit in Nigeria. He tuned all their devices.

In 1975, Maître Laureate Tsegaye Gebremedhin asked Nerses to participate independently in the National Anthem of Ethiopia competition for the Dergue regime, his entry to be based on his poem. The National Theatre also participated in the competition with one of Nerses's compositions. The chosen pieces were his two compositions. The Dergue regime summoned him to the palace, telling him to make preparations to go to Moscow for the official anthem recording.¹⁶

Nerses also composed the score of the first Ethiopian film, "Hirut Abbatwa Mann New." In addition, he wrote the music for many musicals like "Theodoros," "Atsime Beyegetsu," "Ha Hu Besidiist Wor," "Enat Ager Tenu," and others.

Nerses understood the Ethiopian basic musical modes "Ambasel," "Bati," "Emahoy," and "Tizeta," the principal modes played on Ethiopian pentatonic instruments. All his arrangements and compositions are typically native Ethiopian because he kept all his arrangements within the framework of these modes. His musical efforts, achievements, and the legacy they created resonate throughout modern Ethiopian music to this day. Nerses Nalbandian did for Ethiopian music what Gomidas did for Armenian folk music

¹⁶ However, the bigotry of a mediocre musician of the Imperial Bodyguard intervened in the decision, convincing the regime that Ethiopia should not have a National Anthem composed by a second Nalbandian. A few days later, the regime informed Nerses that his music was too advanced for a developing country. Nevertheless, the racist did not win the next competition.

Aside from being a musician, choirmaster, composer, conductor, and teacher, Nerses Nalbandian was also an expert piano tuner and repaired pianos, violins, and violin bows. He was a polyglot; he wrote and read Armenian, Amharic, French, English, Italian, Turkish, and German. In his few hours of leisure time he solved crossword puzzles in Italian.

Dikran Boudoushian

Boudoushian's name is associated with the abolition of the slave trade in Ethiopia. The liberation of Ethiopia, with the help of the British in May 1945, came with a few conditions. The principal one was a general amnesty and the second, abolishing the slave trade. Emperor Haile Selassie entrusted Boudoushian to control the slave trade in Ethiopia. He succeeded in this difficult task, and Emperor Haile Selassie honored him with a medal and gave him a big chunk of land on the outskirts of Addis Ababa near the airport (now called the old airport).

On his deathbed, Boudoushian wrote his will and testament, bequeathing the land to the Armenian community of Ethiopia. However, during the probate case, an objection arose from a woman who claimed that her newborn was the daughter of Boudouashian. The case reached the Imperial Court. Despite the evidence that Boudoushian physically could not father a child, the court accepted the claim. The verdict divided the land into three, giving a third to the Haile Selassie Foundation, another third to the newly born girl, and the remainder to the Armenian community of Ethiopia. The Armenian community, with the proceeds from their part of the land, built the Community Building, which, unfortunately, was illegally taken over by the Administration of Rented Houses.

Avedis Terzian

The son of the legendary Sarkis Terzian was born in Harar. After completing his education in Harar, Avedis attended Robert College in Constantinople. Unaware of his father's assassination in 1915, during his last years in college he organized a committee of Armenian students to help refugees emigrate to the USA in 1918. A family acquaintance, Mr. Hanafi, on his way to Daghestan in the Caucasus found Avedis and informed him of the tragic death of his father. Avedis returned to Ethiopia briefly in 1921, only to discover that he had lost everything. He returned to Istanbul to complete his education and in 1923 graduated with a BA in business then returned to Ethiopia. His uncle, Vahram Terzian, gave him shelter soon after he found employment as an interpreter in the Embassy of the USA in Addis Ababa.

On June 10, 1940, Italy declared war against France and Great Britain; the next day, the Italian authorities arrested Terzian as an Ethiopian collaborator. After a month of rigorous imprisonment, they reduced his sentence to house

imprisonment. After this, Terzian and Hovhannes Semerdjibashian published a newsletter *Amde Berhan Ze Ethiopia (The blazing pillar of Ethiopia)*. The newsletter, sent to Ras Abebe Aregay, informed the Ethiopian Resistance Forces, known as “The Patriots,” about events in Addis Ababa and provided details of the war in Europe.¹⁷

After the ceremonial placement of the foundation stone of the Sourp Kevork Church in 1928, Terzian was at the core of a group of individuals who organized the Armenian community of Ethiopia as a unified entity. One of his initial successes was convincing Matig Kevorkoff to build a school bringing the two rival schools under one roof.

In April 1942, Great Britain hit the Italians and liberated Ethiopia. Upon the entry of the triumphant forces to Addis Ababa, the British Administration appointed Terzian as secretary to the British High Command. The British had converted the school building into a military hospital after confiscating it from the Italians. However, during his nine months in office, Terzian convinced the British Authorities to return the Kevorkoff school building to the Armenian community.

Terzian mastered many languages: Armenian, Amharic, English, French, German, and Turkish. He served the Armenian community of Ethiopia until his demise in 2004. There was no Ethio-Armenian who had not sought his help and advice.

Azniv Balian-Chalghedjian

Azniv Balian and her mother, Lousaper, arrived in Addis Ababa in the early 1950s from Greece. Azniv came as the director of the kindergarten of the Kevorkoff National School.

While her mother was very meek, lovingly caring for the four-year-olds, Azniv was a strict, forceful, and imposing personality. Generations of Ethio-Armenians learned reading in Armenian, singing, and arithmetic under her supervision. Her teaching method may seem old-fashioned, but nobody can deny that they owe the basics of their knowledge to Azniv Balian-Chalghedjian.

The kindergarten children’s performances at the end-of-the-year spectacles presented to the community, and on a few occasions to Emperor Haile Selassie, were spectacular productions of a very high standard and perfection. With that alone, Azniv remains a fond memory in the minds of many Ethio-Armenians.

Haig Hagop Erzingatsian

Haig was born in Harar, Ethiopia, in January 1908 to Hagop and Angel Erzingatsian, who had emigrated to Ethiopia from Arapgir. After Haig

¹⁷ According to Vahak (Aklilu) Semerdjibashian, the son of Hovhannes, his father gave his notes and copies of the newsletters to the Embassy of the USA for safekeeping.

graduated from the Armenian School, his mother took him to Paris in 1928, where he enrolled in the “Ecole Breguet.” After graduating at the top of his class as an “Etudiant Modèle”, he returned to Ethiopia. Haig did not practice his profession as an electromechanical engineer; he devoted himself to art. He produced 236 canvases, mostly depicting a contrast of darkness and light, showing the good and the bad, agony and hope, and humanity’s gluttony. In one canvas, he predicted the independence of Ethiopia from the fascist rule of Mussolini through the support of the British. Unfortunately, his work is scattered instead of being in an art gallery. Some of his canvases were lost during the pillaging of houses in Addis Ababa beginning in May 1936. Presently only a few remain in Addis Ababa with the Armenian community. His tragic end on June 4, 1943, at the hands of armed robbers ended the visionary artist's creative life.

Skender Boghossian

The son of Colonel Khosrov Boghossian, Alexander Boghossian is a world-renowned artist and the first contemporary African artist whose canvas the Musée d’Art Moderne in Paris purchased in 1963. The Museum of Modern Art in New York, the Studio Museum in Harlem, and the National Museum of African Art in Washington DC have permanent displays of his canvases. In 1977 Boghossian designed the First Day Cover for a United Nations stamp. In 2001 he created a mural on the Wall of Representation at the Embassy of Ethiopia in Washington DC.

The School of Art in Addis Ababa bears the name of Skunder Boghossian. His half-brother Wossene Khossrof is also a talented artist in Ethiopia.

THE ENTREPRENEURS

Armenians were the pioneers of manufacturing in Ethiopia. Historically in Chalaqet, Tigray, in the 1840s, a tanner named Nazareth produced artisanal leather. With the same line of business, Yessayi Garigian started a successful tanning business in Harar at the end of the 19th century. In the early 20th century, the cigarette manufacturing initiated by Matig Kevorkoff led to the establishment of the Tobacco Monopoly. Then came other entrepreneurs: the milling and bullet production of Sarkis Terzian, the printing press of Hagop Baghdassarian followed by another group of Armenians who pioneered in the production of soft drinks and paper converting.

Tobacco and Cigarette Industry

Matig Kevorkoff initiated cigarette production around 1910. He subsequently secured the monopoly of tobacco in Ethiopia. Mihran Hazarian was the General Manager of the enterprise, with Markar Mirza Vanantetsi as the production manager. Apraham Keorhadjian went to the interior and

secured the supply of tobacco leaves for production. After the Italian invasion and the return of Ethiopian rule in the country, the tobacco monopoly became a government-owned enterprise with Keorhadjian as the manager after his return to Ethiopia from exile.

Printing Industry

Hagop Baghdassarian initiated the first printing press in Ethiopia. His brother Hrant took over the business and developed the “Imprimerie Alice.” Kevork Aznavorian started his printing facility in 1913 and began the publication of the newspaper *Le Courier d’Ethiopie*.

After the Italian occupation, Aznavorian worked for the Djerrahian brothers, Elias and George, of the Artistic Printing Press (APP). APP was the first printer in Addis Ababa that catered to the business community’s needs. Besides book publications, APP printed high-quality brochures, pamphlets, ads, business cards, and letterheads.

Elias Djerrahian, an employee in the Municipality of Addis Ababa, purchased a secondhand press in 1931, and George Djerrahian joined him. Their Italian brother-in-law’s assistance successfully developed the business into a well-equipped printing press during the Italian occupation. While Elias concentrated on the business aspect, George specialized in the technical part of the venture. George developed zincograph printing for Amharic, with the “Geez” script, adding “V”, the last letter for the “Geez” alphabet, which was lacking. In the 1950s, they established one of the first stationeries of Addis Ababa, “The Artistic Stationery.”

Many Armenians found job opportunities with APP. Kevork Vorperian, their brother-in-law, joined the Baghdassarians after losing his carpentry workshop in a fire. Ardavazt Djerrahian, their brother, worked on the printing press. Mary Djerrahian, their half sister, also joined them. Their nephew, Assadour Vorperian, became the manager of APP, and Roupen Vorperian mastered zincography. Hovhannes (Onno) Vorperian managed the stationer's and one of the first high-rise buildings of Addis Ababa, “The Artistic Building.” Vartan, Levon, and Raffi Djerrahian joined “Artistic Printers PLC”. Kevork Mavoulian and Varoujean Tilbian worked for the press. Additionally, Jirayr Djerrahian joined Artistic Stationery. Nishan Baghdassarian, Laurence Mesrobian, Ovsanna Vorperian-Keoshgerian, and Sybil Parseghian-Ahakinian worked at the stationer’s. Dikran Vorperian was the chief accountant for APP and Artistic Stationery. The Dergue regime nationalized APP without any compensation, even freezing the personal accounts of Elias and George on the 3rd of February, 1975.

Souren Chakerian started the Commercial Printing Press (CoPP) in 1945 after returning to Ethiopia from Lebanon. His sons, Shahrman and Vartkes,

took over the business after their father's demise. They inherited the second largest stationer's in Addis Ababa from their aunt, Barkevouhi Surmeyan. Shahrman and Vartkes enlarged their printing press and eventually consolidated the stationer's in the new location of the printing press. The Dergue regime nationalized the CoPP and stationer's on the 3rd of February 1975.

The Central Printing Press (CePP), initiated by Bedros Aslanian, who briefly worked at APP, ventured into the printing business independently. Soon after, his younger brother, Torkom, joined the company. CePP served the business community like the other two printing presses owned by Armenians. A few Armenian youths had the opportunity to train in CePP; one of them was Philip Kherbekian, who now owns a printing press in Paris.

Bedros Aslanian was a visionary entrepreneur. He established Ethiopian Paper Converting with his brother Torkom, with the intent of locally producing exercise books for schools, replacing imports, and similarly, producing sanitary and facial tissue papers, packaging boxes, etc. To launch the enterprise, Bedros presented his idea to another visionary Armenian, a successful businessman in the insurance field, Hovhannes Kaypakian. The Lion Insurance Company invested in Ethiopian Paper Converting, which thrived until the nationalization of both companies on the 3rd of February, 1975. The Aslanian brothers also established a stationer's, which their brother-in-law looked after as a separate entity.

The Milling Industry

Sarkis Terzian attempted to have the monopoly for milling using the steam engine he imported from England in 1905. Avedis Sevadjian had a watermill (where he built the tannery) for grain milling. Before establishing the Debre Zeit Flour Mills in Addis Ababa, Samuel Behesnilian and Sons rented a flour mill used by the Italians near the palace. However, it was short-lived. Later Samuel Behesnilian and Sons established the Debre Zeit Flour Mills, without the eldest son Hagop, which Joseph managed. After Joseph's demise and the departure of Asdghig Behesnilian, the widow of Antranik, Krikor Sevadjian took over the mill in 1970 until its nationalization on February 3, 1975.

Hagop Behesnilian's sons, Eddie and Hrayr, the grandsons of Samuel, established a more modern flour mill with a bigger capacity in Debre Zeit next to the one owned by their uncles in 1968. The further expansion of the flour mills and the pasta factory of the National Mills of Debre did not bear fruit for the owners because the communist regime nationalized them on February 3, 1975, without compensation.

Apart from flour mills, Hagop Behesnilian ventured into oil extraction and oil cake pressing in Addis Ababa. Together with Khatchig Sissian, he opened

another extraction facility in Debre Markos. The Keorhadjian brothers also had oil extractors in Adama and Addis Ababa.

Additionally, the Keorhadjian brothers owned several small mills for grains in Addis Ababa, Adama, and Leben. Similarly, Hagop Behesnlian owned mills specialized for “Berbere” milling in Addis Ababa and Bishoftu.

Tanning Industry

Leather making in Ethiopia was started in the 1840s in Chalaqet, Tigray, by an Armenian named Nazareth, who specialized in artisanal tanning. In 1897 Yessayi Garigian started leather production in Harar, exporting his product to Europe. He invited other Armenian tanners like Stepan Darakdjian and Manoug Garabedian. After the end of WWI, Garigian left for Europe, and Stepan Darakdjian established the “Tannerie Armenienne” in Addis Ababa in the following years. His sons Krikor and Mardiros continued the business. Mardiros Darakdjian (along with Khatchig Darakdjian, Hrad Darakdjian, Haigashen Ouzounian) established the company Darmar and opened a modern tannery designed by his son-in-law, engineer Haigashen Ouzounian. His Imperial Majesty, Emperor Haile Selassie I, inaugurated the Darmar Tannery on April 13, 1957. Darmar opened job opportunities to hundreds of Ethiopians as well as Armenians. Amongst the Armenians employed by Darmar as professionals were Vartan Ouzounian, Vatché Semerdjian, Avedis Toukmanian, Haigaz Assadourian, Garo and Mardig Missakian, Boghos Assadourian. And in the head office were Louder Agnoughian, Suzan Azanvorian, Negdar Parounagian, and Linda Varjabedian.

Avedis Sevadjian established the Addis Ababa Tannery (AAT), which started as a water mill in the 1920s. After his demise, Krikor Sevadjian managed the Addis Ababa Tannery until his brother Kevork took over in 1970. Kevork’s sons Avo and Mardig joined the company. AAT primarily produced leather for military boots. The tannery processed sole leather tanned with vegetable extract in its early days. Avedis Sevadjian and his sons owned plantations of wattle trees; the crushed bark of the wattle was used directly in leather production. Shavarsh Demirdjian and Noris Khatchadourian modernized the tanning process, and the tannery started producing leather for military boot uppers. Stepan Sissian and Haroutioun Toukmanian were the mechanics of the tannery. Other Armenians working for the AAT were Melkon Nersessian as the manager of the leather shop, Manuel Keoshgerian, and Manoug Kouyoumdjian as the accountant.

Kevork Keheyan, a professional tanner specializing in vegetable extract tanned leather, ventured into tanning, producing sole leather. Similarly, Artin Avakian established a tannery in the late 1950s, which functioned until his demise in 1971. The revenue authorities auctioned off the tannery, and the

present owner of Dire Tannery, which works up to now, expanded it. In 1991 the Nalbandian family established the Bale Private Limited Company and started production of semi-processed leather for export; this lasted until 2008, when a government proclamation banned the export of semi-processed leather. The company ventured into leather articles but soon ceased production.

The Shoe Industry

Armenians started industrialized shoe manufacturing. The Darmar (**Darakdjian Mardiros**) Company, owning a tannery and a shoe factory, was the biggest manufacturer of civilian shoes and started production in the early 1950s. Darmar, owned by the Darakdjian family (Mardiros Darakdjian, Khatchig Darakdjian, Hrad Darakdjian, Haigashen Ouzounian), had outlets all over the country catering to children, men, and women. Darmar employed many Armenians in the tannery and shoe factories. The Military Junta nationalized the Darmar Shoe Factory.

The other prominent manufacturer was ASCO (Avedis Sevadjian and Sons Company), owned by the Sevadjian family and initiated by Avedis Sevadjian and his sons Krikor, Kevork, and Albert. It was the biggest manufacturer of military boots and also started in the early 1950s. In addition, it had a department of rubber sole manufacturing with the direct injection of soles onto the upper. Garo Tilbian supervised the rubber department. After the demise of Avedis Sevadjian in 1948, Kevork Sevadjian (the son-in-law of Mardiros Darakdjian) took over the shoe factory and Krikor the AAT. ASCO, in the year 1970, underwent a change when Avo and Mardig joined their father in the business. The Military Junta nationalized ASCO on the 3rd of February 1975. Darmar and ASCO had brought from Lebanon shoe specialists Bedros Yerevanian and Boghos Darakdjian. These two left the country when the Dergue nationalized the factories.

Other shoe factories with many products include Gissila Shoe Factory, owned by Soghomon Torossian and his brother-in-law Varouj Avedissian. After specializing in shoe technology, Berdj Torossian joined the company. Hampartsoum Shishmanian started shoe production on a small scale. His brother-in-law, Vazken Avakian, invested in establishing the Jet Shoe Factory. After Hampartsoum left, Vazken modernized the technology, moved the factory to a new location, and named it Data Rapid Shoe Factory. Kegham Aslanian, Adolf Bejeau-Ebeyan, and Vahe Tarpinian started a small production unit shortly after leaving the ASCO Shoe Factory; however, each continued shoe production individually. The Shoa Shoe Factory of Kegham Aslanian functions up to now and is managed by his son Vartan Aslanian.

The Soft Drink Industry

Setrak Artin Avakian and Artin Artin Avakian were the pioneers in producing internationally branded soft drinks, the Sinalco range from Germany. Sinalco had production branches in Addis Ababa, Adama, Dire Dawa, and Jimma. Moushegh and Kegham Stepanians produced their brand “Limonara” in Addis Ababa. George Bassmadjian managed a state-owned factory producing orange drinks. Many Armenians had shares in the Bottling Company of Ethiopia, which made the Coca-Cola range. Edward Garabedian was one of the shareholders with a considerable number of shares. The sales manager of Pepsi Cola in East Africa was Yervant Kayserlian.

The Woodworking Industry

Aram Kochounian and Kevork Parseghian initiated a mechanical carpentry workshop in 1926. Kevork Parseghian and Kevork Vorperian started a similar venture in 1934. However, a fire destroyed the workshop. In the 1960s, Vazken Sissian began a woodworking company, including a sawmill and wood treatment facilities. The company produced doors, window frames, floor parquets, and prefab houses and owned huge forests for its wood supply. Vazken’s sons, Hagop and Hrayr, worked for the company until its nationalization on February 3, 1975.

The Spirit Industry

The first manufacturer of non-traditional liquors in Ethiopia was Mardiros Aznavorian. In his distillery, “Grande Distillerie Africaine”, he produced the famed “Summum” cognac, arak, and other liquors in the 1900s. According to oral tradition, the bodyguards of Emperor Menelik one evening visited Mardiros Aznavorian’s establishment and helped themselves to spirits excessively. They returned to the palace completely drunk. Emperor Menelik summoned Mardiros to the court and asked him, “Why did you give them excessive spirits?” Mardiros replied, “Your Majesty, I offered it to them with the ‘melekia’, but they missed the ‘measure’.” Up to now, the measuring cup in Amharic is known as “melekia.”

Farming and Agriculture

Besides the tanning and shoe industry, Kevork Sevadjian and sons Avedis and Mardig involved themselves in farming, rearing pigs and feedlot cattle. Bishoftu Farms produced high-quality sausages and bacon. A few Armenians worked in this concern: Vahe Boghossian as the purchaser of livestock, Jeanne Balian as an accountant, and Anna Pogharian, who managed the Bishoftu Farms outlet in Addis Ababa. The Military Junta nationalized the business along with the tannery and shoe factory on the 3rd of February 1975.

Antranik Antranikian and his brothers-in-law, Vartan and Vosgan Mardigian, established a vast plantation in Bissidimo near Harar, cultivating fruits and vegetables. The Military Junta, under the proclamation of the nationalization of rural land on April 4, 1975, took over the plantation.

Aram Sarafian, Ashod Varjabedian, and Zareh Baghdassarian cultivated a plantation in Koka, producing fruits and vegetables. The Military Junta nationalized the plantation on April 4, 1975.

Levon, Edward, and Berdj Erzingatsian established a plantation in Zewai, about 150 kilometers southeast of Addis Ababa, on the way to Awassa. The plantation, Leberco, produced fruits and vegetables. The Military Junta nationalized Leberco on April 4, 1975.

Krikor Pogharian and Souren Kaypakian reared cows for dairy products. These were smaller enterprises and survived the nationalization.

Khatchig and Hrad Darakdjian and Manuel Keoshgerian invested heavily in a massive plantation in Arba Minch, 435 kilometers southwest of Addis Ababa. The Military Junta nationalized this plantation of cotton and bananas.

Garen Nalbandian recently experimented with rearing cattle for milk production. He sold the Fresin-Hollstein cows he raised to the neighbors, empowering them to start businesses. Garen also reared pigs experimentally and distributed them to the neighbors in Bishoftu to start their own businesses.

THE PROFESSIONALS

Armenian professionals contributed to the modernization of Ethiopia starting from the end of the 19th century and extending to the 21st century. Armenian physicians, dentists, pharmacists, engineers, musicians, and accountants introduced their profession and trained Ethiopians.

Physicians

Apart from the personal Swiss doctor of Emperor Menelik II, one of the first physicians in Ethiopia was Dr. Garabedian. He had the misfortune of having a princess die under his care, which caused his banishment in 1916. Hovhannes Devletian, the personal physician of the Regent Ras Teferi Mekonen, died in the influenza epidemic of 1918.

A private clinic established in 1930 by a graduate of Montpellier, Dr. M. S. Mikaelian, and five other doctors, Kalaydjian, Bekiarian, Hampartsoumian, Haroutioun Ohanjanian, and Minassian catered to the foreign communities in Addis Ababa. In the late 1950s, Dr. Vartkes Topdjian, assigned to the Ministry of Education, also had his private clinic. At a later stage, Dr. Levon Behesnilian established his private practice in Asebe Teferi (Southeast of Harar) but then moved it to Adama.

Dr. Antreas Diran Mesrobian and his spouse, Dr. Bella Mesrobian, graduates of Yerevan's Mkhitar Heratsi Medical Institute, established a private

practice in Dire Dawa in the late 1960s. Eight graduate doctors from the same Institute left Ethiopia, despite completing the National Service Duty, due to unfavorable conditions created by the Dergue regime. The adverse conditions in Ethiopia forced Bedros Kouyoumdjian and his wife, Dr. Anahid Minassian, to leave for the USA as did Dr. Kevork Vorperian and his wife, Dr. Adelina Meliksetian, Dr. Vartan Malkhassian and his wife, Dr. Loucin Mesrobian, and Dr. Dikran Pogharian too. Others who left directly after graduation were Dr. Katy Behesnilian to Canada, Dr. Helen Simonian to Australia, and Dr. Harout Mesrobian to the USA. Similarly, Dr. Krikor Erzingatsian completed his education in Ireland, finished the National Service in Ethiopia, and eventually left for Zambia. Dr. Garo Yerevanian left for the USA after completing his education in the UK. Also, Dr. Kasbar Israelian studied in the UK and emigrated to Canada.

Dr. Alain Karibian, a pediatrician, and Dr. Aghapi Vorperian, an ophthalmologist, are currently practicing in Addis Ababa.

Pharmacists

Apart from traditional medicine, dispensing chemists were unknown in Ethiopia until the 20th century. One of the first to establish a pharmacy in Addis Ababa was Krikor Arabian in 1923, and Mihran Brousalian opened his pharmacy in 1926. The same year his brother Parounag opened another pharmacy; both were well known for administering antiemetics against taenia (tapeworms). Varouj Brousalian continued his work until his demise.

Isaac Latifian established the “Grande Pharmacie Impériale” in 1932, serving Addis Ababa inhabitants until his tragic assassination in 1951. Dr. Arshavir Terzian graduated from Padova University and founded the Shoa Pharmacy in the 1950s. Dr. Arshavir converted the pharmacy into the first private analytical laboratory. He trained many Ethiopians and served the public with same-day blood, urine, and stool analysis results. Since his passing away, the Arsho Laboratory still continues to function efficiently today.

Asdghig Djermaakian opened and ran the Axum Pharmacy in the early 1960s until her departure for the USA. Herminé Nalbandian, a Haile Selassie I University graduate, inaugurated her pharmacy in 1970 and operated it until her demise in 2012.

Dentists

Dr. Mihran Kaymakian worked as a dentist in the Ministry of Agriculture early in the 20th century. During the Italian occupation, he left for Cyprus. Dr. Emmanuel Terzian, in Addis Ababa, and his son Dr. Antranik, in Dire Dawa, practiced in their private clinics. Dr. Joseph Davidian also established his private clinic in Addis Ababa. Dr. Dikran Kayserlian did his studies in France and practiced there. Dr. Antreas Dikran Mesrobian and Dr. Mesrob Sarkissian

graduated from the Yerevan Mkhitar Heratsi Medical Institute. Dr. Antreas left for the USA while Dr. Mesrob is practicing in Addis Ababa.

Engineers

In addition to Krikor Hovian, Amassia Soukiassian, and Minas Kherbekian, the well known civil engineers of the Municipality of Addis Ababa, Artin Artinian and George Soukiassian also worked there, as did an architect, Stepan Papazian, and an engineer, Baghdig Papazian. Architects Hovhannes Guevherian and Greg Bassamadjian left an architectural legacy too.

Krikor Kurkdjian and Artin Artinian built the residence of the US Embassy. They were also involved in constructing the palace of Emperor Haile Selassie (now Addis Ababa University). Onnig Boghossian, a graduate of the Building College of Addis Ababa, specialized in horizontal civil engineering, constructing bridges and clearing thousands of kilometers of roads. An engineer from Lebanon of Armenian ancestry, Jean Saraf, built many villas.

There were other civil engineers, graduates of the Building College of Addis Ababa, working mainly on residential estates, for example, Varouj Bassamadjian and Haigaz Kevorkian. Hagop (Jack) Hatsakordzian graduated as a civil engineer from the Polytechnical Institute of Yerevan and worked with the renowned Mezzedimi construction firm in Addis Ababa. Hapet Ghourlian and Vahritch Basmadjian left their iconic marks on the community. Matig Kevorkoff trusted the building of the Armenian Kevorkoff National School to Ghourlian. In 1959, Bassamadjian built the lavatories of the school.¹⁸

After graduating from the Polytechnic Institute of Yerevan as an electromechanical engineer, Vartkes Nalbandian returned to Ethiopia just at the beginning of the Ethiopian Revolution and never practiced his profession. Krikor Boghossian was a graduate of Haile Selassie I University in Agriculture, and Artin Kevorkian was a graduate of the same university in Mechanical Engineering. Hovhannes Keleshian, a skilled electrician, also became an expert in well-drilling.

The graduates of Northampton University involved with tanning were Vartan Ouzounian, Vatché Semerdjian, and Garen Nalbandian. Noris Khatchadourian, a graduate from Germany, also had an input in the Ethiopian tanning industry.

Musicians¹⁹

Kevork Nalbandian led the forty orphans; apart from training the group, he was an advisor to the Ministry of Education and a teacher at the Teferi Mekonen school. He introduced brass instruments to Ethiopian music. Armenag

¹⁸ The lavatory was built with a grant from the Gulbenkian Foundation. Vahram Haroutiounian oversaw the building of the houses of the “Arba Lidjoch.”

¹⁹ To avoid repetition, we skip the legacy of Nerses Nalbandian.

Gurunlian led the orchestra of the Imperial Guard. Garabed Hakalmazian instructed the forty orphans attached to the Municipality of Addis Ababa. Hagop Nalbandian, an accomplished violinist, instructed the police orchestra. Hagop Manougian similarly coached the Police Orchestra.

Azad Topalian, an accomplished piano player, was the piano instructor at the Music School and later the Yared Music School. Having graduated as a lyric tenor from the Gomidas Conservatory of Yerevan, Dikran Vorperian, also a violinist and a conductor, led a choir and dance ensemble in the early 1970s. His wife, Shenorhig Vorperian, a soprano opera singer, taught at the Kevorkoff Armenian School. As a choirmaster, Ashkhen (Avakian) Mouradian taught piano privately and at the Yared Music School upon her return to Addis Ababa after she graduated in Yerevan. Sirvart Kazandjian, another graduate from Gomidas Conservatory, did not return to Ethiopia.

Barkevouhi Surmeyan taught piano privately in the 1930s and 1940s. In the same years, Angel Hurmuzian taught the violin and the piano while Herminé Nalbandian taught the piano from the 1990s up to 2010, and Mary Nalbandian has taught many since then. Sonia Stordiau Kaloustian, Ada Djerrahian Erzingatsian, and Aida Bassamdjian were accomplished pianists. Aida pursued her musical career after graduating from the Paris Conservatory; she married and remained in France.

There were also a few violinists, like Elias Djerrahian, Antranik Behesnilian, Kevork Sakadjian, Hagop, Hrant, Puzant Nalbandians, Hagop Manougian, and Avedis Tilbian. A string quartet with different musicians, mainly organized by Elias Djerrahian and his family, performed primarily privately with Ada on the piano, Vartan on the cello, Levon on the viola, and Dikran Vorperian on the second violin. Jirayr Sissian performed a solo concert playing the piano.

Nerses Nalbandian organized the pop group “The Gaiety” in the 1940s. Many Armenians performed in the group, including Hrant and Puzant Nalbandian, Torkom Aslanian, Hagop Manougian, and Hagop Meneshian. In the 1960s, Vartan Djerrahian and Varouj Tilbian organized another band named “R-Men.” Harout Nalbandian, in the 1970s, started the “Sevan Band” with Dikran Avakian, Ghevont Baghdassarian, Vahan Djerrahian, and Salpi Nalbandian. Vartan Aslanian organized the “Sevan Band Two.” Currently, Vahe Tilbian, an entertaining musician, sings with different groups.

Accountants

Armenag Baghdassarian, the son of Hagop, was in charge of the accounts of government shops. Vahram Terzian was an accountant in the government’s finance department. Stepan Daghavarian was the chief accountant of the Municipality of Addis Ababa. Stepan Yazedjian was the accountant of the Dire

Dawa customs. Mesrob Aivadian, Roupen Babigian, and Hovhannes Bedrossian were the accountants of the Ministry of Defense.

Vahan Surmeyan was attached to the railway company as an accountant. Krikor Kenadjian was the chief accountant of the Ethiopian Highway Authority. Yervant Derents did the accounts of Matig Kevorkoff. Stepan Yazedjian controlled the Dire Dawa customs funds. Boghos Yeghiaian was the accountant of Seferian & Co. Barnabas Derderian, Phillipos Dervartanian, Bedros Khorasandjian, Haig Patapan, Terenig Sarlian and Menagar Zamanian were accountants in private companies. Manuel Keoshgerian, a graduate of the Commercial Section of the Melkonian Educational Institute in Nicosia, came to Ethiopia as a teacher at the Kevorkoff Armenian School and, in the afternoons, started accounting for private firms.

Manoug Kouyoumdjian, also a graduate of MEI, joined ASCO as their chief accountant while Dikran Vorperian joined APP as their chief accountant. Garbis Garabedian and Kevork Sakadjian graduated from the Mourad Rafayelian Armenian College in Venice then worked as accountants in private firms. Jirayr Nalbandian, from the same college, worked as an accountant in the Central Bank of Ethiopia. A graduate of Haile Selassie I University, Hampartsoum Ghazarossian further specialized as a chartered accountant in the UK and worked for the international service firm “PricewaterhouseCoopers.”

Lawyers

Before the Italian occupation Bedros Ourfalian, Levon Balayan, and Ardashes Topalian were renowned lawyers in Addis Ababa. Sahag Boghossian was a graduate of France with a law degree. Arakel Sakadjian is a law graduate of Haile Selassie I University. Elise Nalbandian is a lawyer with an LLB from the London School of Economics and Social Sciences and an LLM from the School of Oriental and African Studies and is currently working with several non-governmental organizations on various humanitarian outreach initiatives.

Teachers

As already mentioned, Kevork Nalbandian was attached to the Teferi Mekonen School as a teacher and as an advisor to the Ministry of Education. Sarkis Aintablian, Vahram Baboukhian (Mistik), and Baghdig Papazian were the other teachers in that same school. The Nedourian sisters, Isabel and Anahid, taught in the Empress Menen School for girls. Later, in the same school, Sirvart Bablanian taught handcrafts. Samuel Arukian was the director of the Medhanealem Secondary School. Other teachers, apart from the music teachers mentioned above, were P. Atmadjian, Vartouhi Barsigian, Hasmig Bengian, Sarkis Demirdjian, Shant Kevorkian, Arpiné Mistik, Garabed Poladian, P. Poladian, Sarkis Shishmanian, Nevart Sisslian, Shoushanig Soukiassian, and Zarouhi Zamanian.

Other Professionals

A graduate of Haile Selassie I University in marketing, Antreas Ghazarossian left Ethiopia to further his education in the USA. After the revolution in Ethiopia, he pursued his career there. He is the founder and the CEO of Cost Containment Advisors. Yervant Kevorkian, a graduate of Haile Selassie I University in business administration, worked in Hagbes and Dubai.

After completing his education at Haile Selassie I University, Vartan Ghazarossian (Ph.D. in Biochemistry) proceeded to Wisconsin to further his education. Vartan is the co-founder and CEO of Visant Medical Inc. Hagop (Jack) Atamian graduated in Electrical and Electronic Engineering with specialization in telecommunications in the UK. He remained in the UK, where he lives.

Skilled Craftsmen

Besides the entrepreneurs, Emperor Menelik II invited and encouraged Armenian artisans to come to Ethiopia. Thus, Armenians who came to Ethiopia introduced many skills to the country: they were cobblers, weavers, tailors, smiths, embroiderers, carpet weavers, carpenters, jewelers, horologists, photographers, mechanics, and drivers.

Cobblers

Before signing the agreement with a French company to build the railway line between Addis Ababa and Djibouti, Emperor Menelik II demanded that the chief engineer make a pair of shoes. According to this oral tradition, the Emperor rejected the engineer's reasoning that he was not a shoemaker. The Emperor said that making a shoe should not be a problem if you can build a railway.

In fact, a shoemaker from Aintab, Garabed Kenadjian, was the first to initiate the skill in Addis Ababa around 1913. In 1918 Kenadjian volunteered to fight in Turkey, where he fell in battle. Haroutioun Kenadjian, Dikran Mesrobian, and Mardiros Ghazarian in 1921, Varaztad Kouyoumdjian in 1923, and Ara Fermanian were all well-known shoemakers by 1925. Avedis Tilbian and Sarkis Kalpakian opened their shoe shops in 1927.

Other cobblers in 1929 were Haroutioun Panossian, Simon Iskenderian, Joseph Stamboulian, Garabed Derents, and Roupen Garabedian. In 1930, the Mardikian brothers started producing children's sandals. Others started as cobblers as follows: Hagop Adanalian and Yeghishé Parounagian in 1931, Isaac Pamboukian in 1932, Kaloust Bardakdjian (Mavulian) and Dikran Kevorkoff in 1933, and Avak Garabedian in 1935. The other cobblers whose starting dates are not registered include Sarkis Derghazarian, Sarkis and Zakar Bilemdjian, and Haroutioun Kalaydjian. Other shoemakers were Avedis Djermaakian, Krikor Erzingatsian, Maksoud Kaiserlian, Melkon Nersessian, Hagop Pamoukian, Krikor and Sarkis Shishmanian, and Nishan Tilbian. Several Armenian youths

worked for ASCO, including Kegham Aslanian, Adolf Bejeau-Ebeyan, Sarkis Kazandjian, Krikor Mesrobian, Hovhannes Pamoukian (who specialized in shoe machinery repairs and adjustments), and Vahe Tarpinian.

Tailors, Seamstresses, and Carpet Weavers

Kevork Vorperian, who tailored for the nobility in 1915, ventured into woodworking in 1926. Missak Melikian started tailoring in 1920. Edward Pogharian was the official court tailor, and his brother Armen supervised his atelier. Roupen Donigian was a revered tailor, and his son Noubar continued his work. Krikor Chorbadjian, besides tailoring, also produced leather goods in 1926. Bedros Pamboukian and Vahan Kherlopian opened their firm “Mode Parisienne”, and later, Yessayi Tilbian was the firm’s leading tailor. Hovhannes Adanalian and Bedros Ahakinian, near the Greek Church, were other tailors. Antranik Kassabian was another fitter in the same area.

After his return from Khartoum, Edward Ghazarossian, a carpenter, started tailoring, having learned and mastered the skill from his brother in Sudan. However, later he specialized in shirt couture. Hagop Kenadjian was another of the illustrious tailors of the time until his departure for the USA. Others who designed for the trendy men of Addis Ababa were Simon Simonian and Garbis Kalaydjian. Ashod (Pogharian) Varjabedian and his brother-in-law Zareh Baghdassarian specialized in tailoring military uniforms, particularly for officers.

A talented decorator who specialized in curtain design was Hagop Kassardjian. A few ladies catered to the fashion demands of trendy women in Addis Ababa. Marie Boghossian and Haigouhi Donigian tailored ladies’ dresses but specialized in female skirt suits. Marie Bejeau-Ebeyan and Dirouhi Khatchadourian were also skillful tailors who trained others in designing and sewing besides tailoring. Araxi Tarpinian was another revered dressmaker for ladies, designing and sewing a wide variety of women’s clothing. Others who tailored for Addis Ababa’s trendy women were Angel Aznavorian, Loucin Iskenderian, Araxi and Kohar Kevorkian, Ashkhen and Dzaghig Keorhadjian, Marie Mesrobian, Silva and Vergine Terzian.

Araxi Yazedjian was in charge of the carpet weaving section in the palace, having David Aslanian, Mihran Hazarian, and Robert Yazedjian as carpet makers. Kasbar Boyadjian, Avedis and Samuel Meneshian, and Garabed (surname unknown) were textile weavers.

The Carpenters

In 1923 Edward Ghazarossian started as a joiner and carpenter; he later went into tailoring. Artin Avakian, a capable joiner and carpenter, began in 1924 and later joined A. Besse and Co., an enormous importing and exporting firm, as their in-house carpenter. His brother, Setrag, was also a joiner and

carpenter. A very skilled joiner, Hovhannes Kouyoumdjian, made horse carts apart from working on roofing trusses.

Matheos Karamanian was a carpenter and a farmer from 1905. Oral tradition says that when Emperor Menelik II died, the palace treated the demise as a national secret to avoid unrest. Arranging a hidden funeral, Empress Taytu summoned Krikorios Boghossian to arrange the burial. Krikorios asked Matheos Karamanian to organize the coffin and the entombment.

Other carpenters and joiners in Addis Ababa were Mihran Avedikian, Mardiros Chaghatsbanian, Dikran Khoudanian, Hrant Krikorian, Mardiros Mesrobian, Hovhannes Missakian, and Haroutioun Simonian. Kherbekian Philippos worked in Harar.

Smiths

Kevork Mekhdjian was the armorer and metal worker of the court. Vahan Chilingirian was also an armorer as well as an explosives expert. Vahan, in 1917, volunteered to join the allied contingents in the Middle East, fighting against Ottoman Turkey. Oral tradition has it that he prepared the ammunition for the assassination attempt against Graziani. Dikran Shamassian was another armorer and metal worker in Addis Ababa.

Michael Topdjian and Khatchig Sakadjian initially came as metal workers for the railway company in Djibouti. Michael Topdjian joined Hagop Baghdassarian in the minting of the Menelik II coins. Khatchig Sakadjian started his own business in Addis Ababa, and his nephew, Pavlos Sakadjian, trained with him for a few years then ventured into his own business as a lathe operator in 1934. The sons of Khatchig Sakadjian, Arakel, Haig, and Levon followed their father's profession. The ironwork on the rebuilt fence of the Menelik II Gibbi was the iconic work of Haig and Levon.

In 1927 Panos Sahatdjian was a metal worker specializing in advertising boards and lamp making. Oksen Geuvdjelian similarly specialized in lamp making. Other metal workers were Mihran Geozumian in 1927, Hagop Sherbetjian in 1928, Nishan Minassian in 1930, Hagop Mesrobian, Boghos Margossian, and Krikor Sakayan in Addis Ababa. Dikran, Hrant, Margos and Simon Shamassian were armorers and metal workers like their fathers. Other metal workers working on white metal making gutters, drainpipes, and claddings were Hagop, Krikor, and Setrag Avakian. Krikor Bilemdjian was a smith in Addis Ababa who started work in the 1970s. Levon Simon Shamassian is a metal artist in Perth, Western Australia. Similarly, Khatchig Kevork Sakadjian is a metal artist-designer in Los Angeles, USA. Simon Margos Shamassian is currently a metal worker in Addis Ababa

Jewelers

Hagop Baghdassarian, a master of filigree jewelry, was one of the first Armenian jewelers after Dikran Ebeyan. Hagop's brothers, Ghevont and Hrant, together with Yervant Atamian, worked in the palace for the Ministry of Defense, crafting decorations. Hagop Babadjanian and Nigoghos Djidedjian from Van joined their fellow citizen, Hagop Baghdassarian, in Addis Ababa. Djidedjian was a master jeweler who trained the next generation of goldsmiths. Amongst them were Haigaz Aznavorian, Vahak Baghdassarian, Dikran Ebeyan, Avak Hagopian, Puzant Nalbandian, and Mardig Pogharian. Djidedjian also promoted the famous Ethiopian jewelers, the Dejene brothers and Teclu Desta.

Panos Babadjanian, another accomplished goldsmith from Van, worked privately. Krikor Chalghedjian and Garabed Sapsizian had jewelry shops in Piazza.²⁰ Garbis Ebeyan, from Constantinople, worked in his profession for a while and later specialized in spice trading. Three generations of Parseghians have been in the jewelry-making craft up to the present. Hovhannes Parseghian emigrated from Aintab around 1920, and his sons, Antranik and Norayr, followed their father's profession. Norayr's sons, Samson and Hrayr, following in their father's footsteps, currently own a modern enterprise producing jewelry. They mainly work on silver, which is marketed in one of two Armenian shops in the Piazza area owned by their sisters, Elsa and Shoushan Parseghian. Mardiros Pogharian was a famed goldsmith in Addis Ababa.

Similarly, Puzant Nalbandian was a renowned goldsmith of the Piazza. Dikran Ebeyan junior was a filigree art specialist, producing jewelry for others. Another filigree specialist who migrated from Lebanon was Yeprem Keshishian, who also delivered his work to others. His son Berdj, a professional mechanic from Armenia, preferred to follow in his father's footsteps. Vahak Baghdassarian is an independent jeweler in the Piazza area.

Avak Hagopian and Panos Vartanian worked for the palace. Avak Hagopian produced a crown for the court, which Emperor Haile Selassie donated to Queen Elizabeth. The appointed jeweler of the palace of Emperor Haile Selassie was Bedros Sevadjian, who produced exemplary art pieces for the court and minted gold coins for special occasions. He commissioned Haigaz Aznavorian, Jirayr Mekhdjian, and Norayr Parseghian to make unique decorations for the

²⁰ Piazza is the leading market in Addis Ababa and catered to the foreign community. It stretches from Ras Mekonen Bridge to DeGaulle Square. There one could find jewelers and garment shops for men and women, grocers, horologists, photographers, and opticians. Besides, there were some shoe shops, stationers, and megastores for electrical appliances and furniture. It also had cafés, restaurants, cinemas, pharmacies, and clinics.

palace. Armen Mardigian, a black belt judo master, trained with Puzant Nalbandian and his father-in-law, Yeprem Keshishian, and emigrated to Djibouti, where he became a renowned jeweler.

Photographers

Already mentioned above, Bedros Boyadjian was the first official court photographer appointed by Emperor Menelik II in February 1906. His children, Haigaz, Lousentak, and Torkom, held the position until 1974. The Boyadjians also had a studio called Studio Photo Shahbaz, which opened its doors in 1923. Aram Shahbazian was its photographer.

In 1925 another studio, Photo Shant opened in Addis Ababa, but soon after, the proprietor, Shant, left Ethiopia. Studio Moderne, initiated by Puzant Abousefian in 1927, was another photographer's studio. The very well equipped Studio Hrant was owned by Hrant Vararanian in 1930. His son Hagop continued with the studio until a fire due to arson destroyed it, and Hagop committed suicide.

Levon Yazedjian, discussed above, was another photographer. Karnig Patapanian had his own studio until his demise in 1957, and Vahan Krikorian continued photography until 1965. Simon Kazandjian, Vazken Kevorkian, and his son Varouj, Nahom Sakayan, and Avedis Sevadjian (Kenadjian) had their studios on Haile Selassie Avenue. Varouj Baghdassarian and Hagop Dilsizian had their studio near the post office.

Dikran and Varouj Baghdassarian gradually shifted to camera repairs. In contrast, Hrant Baghdassarian opened his studio and art gallery (the first in Addis Ababa) near Ras Mekonen bridge. Hagop Dilsizian sold his business to Jirayr Mekhdjian and moved to Zimbabwe (Rhodesia). Yeghia Tchorbadjian and Hagop Zanazanian established the centrally located Ethiophoto, the first to develop color photos. After the partnership broke down, the studio remained with Hagop Zanazanian, whose son Yervant, pursuing his father's profession, is a world-renowned photographer living in Melbourne, Australia

Mechanics and Drivers

Armenian youth became the first transporters of imports from the ports of Zeila, Djibouti, and Berbera and exports of coffee, hides, skins, civet, and ivory to the same ports. Most of them were also mechanics. Garbis Aslanian, Kegham Aslanian, Noubar Aslanian, Hagop and Haig Behesnlian, Mardiros Vagharshagian and many of the mechanics listed below were transporters to the ports above.

Khoren and Markar Hekimians were mechanics working on servicing and maintaining aircraft. Boghos Hekimian was the chief mechanic at the Embassy of the USA. Other mechanics who emerged when cars and lorries first appeared in Ethiopia were Haig Kalfaian, Yeprem Khatchadourian, and

Hovhannes Kizilian. Dikran and his brother Margos Margossian specialized in servicing four-wheel drive jeeps and landrovers; Vartkes Patapan worked with them. Hagop Mavlian was a specialist in Italian-made Lancia and Fiat cars and lorries. Setrag Nalbandian serviced and repaired General Motors and Ford cars. Haigaz Behesnlian, attached to Shell, was in charge of the repairs of the fuel trucks initially; later, he looked after the vehicles of the German Embassy.

Armenag Sarafian, attached to the Ministry of Agriculture, was their chief mechanic. Noubar and Roupen Aslanian, and Kevork Sarkissian were general mechanics. Noubar and Roupen emigrated to the USA, where they continued as mechanics. Khatchig Atamian and Antranik (Tony) Mavoulian opened and ran a modern garage until they left Ethiopia. Mihran Darakdjian, Yessayi Darakdjian, and Mesrob Dernerseessian were general auto mechanics. Armenians with mechanical skills worked for Seferian & Co.; they, included Arshag Hagopian, Berj Karibian, Yeghia Malkhassian, and Kevork Melikian. Hovhannes Dernerseessian trained at Volkswagen headquarters in Germany and managed a garage for Seferian & Co. Hovhannes Vorperian trained initially on Deutz diesel trucks and later trained at Brazil Volkswagen for Seferian & Co.

Hrad Sarafian was a mechanic at Orbis, the distributor of Mercedes and Renault in Ethiopia. Yervant Kherbekian was attached to the Municipality of Addis Ababa. Dikran Mesrobian was attached to Lerbes initially and later to Leon's mercantile, installing grinding mills and motors throughout the country. Avedis Kenadjian was a capable mechanic who specialized in Volkswagen cars privately. Hovhannes Malkhassian was a mechanic for the Ethiopian Highway Authority. Hagop Ebeyan was a general mechanic, initially in Dire Dawa. He later came to Addis Ababa, where he tended all types of cars. Haroutioun Derderian, Yervant Hagopian, Kevork Hatsakordzian, Dikran Hazarian, Garabed Simonian, Khatchig Sissian, Levon and Moushegh Terzian, Haroutioun Tovmassian, and Mardiros Vagharshagian were other mechanics in the early days of the introduction of cars to Ethiopia (the 1920s). Hovhannes Pamoukian, a mechanic, specialized in sewing machines. Stepan Sissian, Avedis, and Haroutioun Toukhmanian are expert operators of lathe machines. Johny Parseghian currently owns a modern garage concentrating on automotive body repairs.

Horologists

Haroutioun Antranikian was the first known horologist in Addis Ababa. He trained many of the next-generation horologists. His son Tony (Antranik) Antranikian followed his father; however, later, he went into farming near Harar. In 1921 Armenag Parseghian opened a watch repair shop and sold gramophone records. Garabed Gujugian and the Meneshian brothers were horologists in the Piazza in 1924.

A master watchmaker who studied in Switzerland was Antranik Kenadjian. He and his brother Noubar represented the Omega brand and were certified horologists for Omega. Yeghia Chorbadian, as an expert horologist and the agent of Zodiac watches, had a luxurious shop in the Piazza. Hrant Nalbandian imported Swiss timepieces and accessories, in partnership with his brother Puzant; the shop was in the Piazza area. Vazken Aznavorian and his son Arshavir specialized in the repair of sophisticated watches. Alex Iskenderian was the last watchmaker in the Piazza until the 2000s, when he left for Australia. Another horologist trained by Yeghia Chorbadian was Benon Sakadjian, who graduated from the “Ecole Horlogerie de Genève” in Switzerland and went to the USA.

Opticians

Armenag Parseghian, a horologist, was an optician too; his son Albert trained as an optician with Rodenstock in Germany in the 1960s and expanded the business by concentrating on optics. Yeghia Chorbadian was an expert optician. His son Raffi, who followed in his father’s footsteps, currently practices his expertise in Melbourne, Australia. Tavit Ahakinian and Alex Iskenderian, trained by Yeghia Chorbadian, eventually each started their own businesses.

Traders

Armenians were well entrenched commercially in both Harar and Addis Ababa. In the early 1900s, 35% of the traders in Addis Ababa were Armenians. The rest were Frenchmen, Arabs, Greeks, and Indians.

Matig Kevorkoff owned one of the most significant outlets in the center of Addis Ababa, supplying various items like foodstuffs, spirits, paints, and construction materials from 1910. He also had outlets in Dire Dawa and Djibouti. In 1920 Matig Matigian supplied paint, metalware, hosiery, hats, perfumes, cars, bicycles, and accessories. Nishan Hurmuzian, also in 1920, dealt in paints and metalware.

A year later, Khatchig Sakadjian established a shop supplying metalware, glassware, and lamps. In the same year, Hagop Derederian also dealt in metalware and paints. Z. Zaderian opened his establishment, “Au Bon Marché”, with the same items, in 1924. Samuel Behesnlian, and later his sons Antranik, Haig, and Joseph, dealt in general imports starting in 1925. The imported items included firearms, ammo, and ready-made clothing. Dikran and Manoug Khoudanian specialized in electrical goods, sanitary ware, water pipes, and ironware. Manoug continued as the representative of Philips until Philips opened its own distribution center. Haroutioun Adanalian, an ironware, bicycle, and accessories dealer, started his business in 1931. David, Hagop, Kegham,

and Ohan Israelian dealt in the export of coffee, wax, hides, and skins. They imported textiles, shoes, clothing, and perfumes.²¹

Hovhannes Assadourian dealt mainly in alimentary supply with his nephew Khatchig Assadourian. Others specializing in alimentary supplies in the 1920s were Sarkis Kenadjian, Garabed Kotandjian, H. and Y. Yeghiazarian, and Touloumbadjian. Hagop Manuelian specialized in sausages. Likewise, Vahe Tarpinian owned the “Epicerie Economique.” Later, Eugenie Ekneian had a specialized grocery store.

Garabed Atamian, in Hirna (400 kilometers southeast of Addis Ababa), exported coffee. Mardiros Aznavorian produced and sold spirits in his outlet. Many other traders and merchants in Addis Ababa, like Yervant Aghlaghanian, Massis Aznavorian, Ardashes Baghdassarian, Yeghia, and Roupen Behesnlian, were general importers in the town. Krikorios Boghossian mainly supplied the palace. Hrant Minassian, the brother-in-law of Matig Kevorkoff, had a vast trading network in Dire Dawa, Harar, Djibouti, and Chercher. He was one of the first involved in vehicle imports. Between 1927 and 1934, he imported 33 vehicles.

Mihrtad Boghossian, Garbis Ebeyan, Zaven Khatchadourian and Yeghia Kralian dealt mainly in spices. Vahram Geokdjian was a specialized textile supplier. Others who dealt with textiles were Noubar Pogharian, Alex, and Vahak Karibian, who also dealt in carpets. Edward Garabedian, besides fabrics, imported spirits and foodstuffs, and his brother Berdj managed the business. A few traders covered the hinterland, for example, Ohan Israelian, who had outlets and collection centers in Jimma and Sidama. Boghos Ebeyan was in the Welega region, whose main center is Nekmpt.

Shemavon and Vahan Kevorkian traded in Jimma; Bedros Bedrosian, Melidos Ohannesian, and Sarkis Vetsmadian at Gore; Artin Vorperian, Metu (an agent of Seferian & Co.), and Hrant Papazian in Bure; Hovhannes Pogharian in Yirgalem; and Zadig Stepanian and Kotilian in Harar. Boghos Kaypakian traded in the south, mainly in Soddo. Garabed Hakalmazian had a shop in Asebe-Teferi. Aghassi Boghossian, Jirayr Ekneian, Hagop Erzingatsian, Garabed Ghazarian, Mihran Haladjian, Ghazar Kassabian, Sarkis Melikian, Nerses Nedourian, Haig Pamoukian, Bedros Papazian, Vahan Pogharian, Ardashes Purzetian, Terenig Sarlian, Sarkis Semerdjibashian, and Setrag Terzonts were traders in Addis Ababa. Ras Teferi decorated Mihran Hazarian for importing the first sewing machine to Ethiopia. There was an Armenian hairdresser, Minas Aghazarian, and later a barbershop owned by Sarkis Demirdjian. Haroutioun Guevherian owned the “Nouveautés Artin,” a haberdashery.

²¹ There are no records regarding the date of starting their business.

Mihran Mouradian established an import-export company in 1913; it later became Seferian & Company. Seferian & Co. dealt in the export of coffee, hides and skins, and the import of vehicles; as the sole dealer of Volkswagen, they established a vast, modern service center with high standards. Seferian & Co. also dealt in diesel and electrical motors, grinding mills, and pumps. The company had branches in Jimma, Gore, Gambella, Yirgalem, Dire Dawa, Asmara, and Djibouti. Antranik Geotcherian, Yervant Husussian, and Haroutioun Ibishian managed the company in Ethiopia and joined Seferian & Co. in Milan. Berdj Babayan, David Garabedian, Kevork Israelian, and Edward Kevorkian operated Seferian & Co. until it was recently sold to a local company.

Levon Erzingatsian and Hagop Behesnilian jointly opened a firm in Addis Ababa called Lerbes. They dealt in tools, sanitary ware, building materials, grinding mills, diesel, electrical motors, and accessories. When the partnership broke up, Leon's Mercantile and Hagbes emerged. Leon's Mercantile diversified into the supply of paints, and later into vegetable farming and fruit orchards. Nevertheless, these were short-lived because the communist regime nationalized all the farms without any compensation.

At the same time, Hagbes expanded into manufacturing with the National Mills of Debre Zeit. Under Hrayr Behesnilian, Hagbes further expanded into sales and the supply of vehicles, engineering equipment, and accessories. Moreover, as the sole distributor of Yamaha motorcycles, Haig Kherbekian organized a servicing facility, with Johny Parseghian assisting him. Hagbes, with its subsidiaries, still has its doors open.

Moushegh Yerevanian dealt in tools, locks, and building materials. Benon Geovdjelian initially specialized in gasoline lamps and lanterns, then gradually expanded into building materials, tools and hardware. Aram Sarafian, the son of Armenag who also owned an engineering supply outlet, carried on his father's business, expanding it with a hardware store and also supplying tools, measuring instruments, and industrial inputs. Hrayr Varjabedian manages the enterprise to date. Garbis (Inekdjian) Haigazian, through Seferian & Co., became the representative of the famous German company Grundig. Apart from selling radios, record players, and tape recorders, he had the accessories and service point for the equipment, with Hagop Hagopian as the head of the repair facility. Garbis was the first to distribute recorded Ethiopian music to the public. The agent for Akai was Vartkes Bilemdjian, who also had the accessories and a repair facility for all equipment from Akai.

Restaurateurs and Movie Theatres

Hovsep Gulesserian owned a popular café in the central area of the Piazza in Addis Ababa in 1921. Avedis Kurkdjian also owned a café centrally located. Artin Ghazarian owned the "Café International" while Apraham Panossian

owned a dairy restaurant and Nazareth Kenadjian owned a trendy café. In the 1960s, Manuel and Ovsanna Keoshgerians opened a shish-kebab outlet that served people in cars; later, they opened the famous “Omar Khayam” restaurant, serving Mediterranean cuisine. Manuel Keoshgerian opened a very modern self-service restaurant, which was too much in the vanguard for the Ethiopian market.

Similarly, Ardavazt and Zaroug Djerrahian started with a small outlet but later opened a popular restaurant. Nerses and Marie Kizirian owned the “Chez Nerses,” which served Mediterranean cuisine in the center of the Piazza. Anna Yazedjian Marcerou owned a hotel in Adama, the “Itegue Hotel,” with an excellent restaurant specializing in French cuisine. Varoujan Antranikian was a restaurateur who located his restaurant strategically. Initially in Modjo, he later transferred it to Adama; it was a trendy restaurant with good food and was patronized by many truck drivers on their way to the ports.

Paylag Yazedjian ran the “Grand Hotel” in Bishoftu, Debre Zeit. The hotel was a popular weekend destination. Yeprem Keshishian ran a restaurant in Sebeta, 25 kilometers west of Addis Ababa. In the 1960s, Artin Avakian opened the luxurious “Stereo Club” with live music and shows. In the 1980s the “Ararat” Armenian Sporting Club commissioned Robert and Zemroukhd Djerrahians to run the kitchen, which they did for a brief period. Vahan Djerrahian later took over, making it a popular restaurant. After he left, the club’s board ran the kitchen and continues to do so to the present. In the late 1990s, Araxi and Tamar Kevorkian established the “Aladdin” restaurant, which currently serves Armenian and Mediterranean specialties. Stepan Dumbekdjian was a baker who started business in the late 1950s and continued until the family emigrated to Canada.

Robert Djerrahian ran the Adua Cinema and Artin Avakian the Cinema Empire; they jointly ran the Ambassador Theatre.

Rentiers and Real Estate Developers

Many Armenians owned estates and rooms for rent in the center of the Piazza. Arousiag Baghdassarian, Garbis Ebeyan, Kevork Mekhdjian, and Vahram Terzian owned shops and rooms for rent. Similarly, Massis Aznavorian, Marie Baghdasarian, Krikorios Boghossian’s heirs, Sirvart Bablanian, Vartanoush Chilingirian, Missak Melikian, and Moushegh Terzian owned centrally located shops for rent.

Kaloust (Bardakdjian) Mavoulian and Edward Ghazarossian built three-floor buildings, some of the first with shops and apartments in Addis Ababa. APP built a multi-story building in the center of Addis Ababa with shops and apartments, and Aramazt Baghdassarian had a four-floor building, also with shops and apartments. Paylag Yazedjian owned a block of shops, a cinema

theatre (Cinema Empire), and a vast real estate development in the old airport area. At the location of the old airport, Garbis Haigazian built and sold many villas; he also constructed a four-floor building where he had his Grundig workshop and outlet. Nevert Israelian, with her sons Kevork and Sarkis, owned a modern five-floor apartment building with shops on the ground floor. Hagbes purchased a two-floor building with shops near the Municipality of Addis Ababa.

The Dergue regime nationalized all of the above on the 7th of May 1975.

More recently, the Armenian Community of Ethiopia built a 5-floor building with shops next to the Sourp Kevork Armenian Church to cover the expenses of the church and community. The bulk of the funds came from sales of the Dikran Boudoushian estate, which the community inherited. Hagbes, with its subsidiary “Sevita,” owns multi-story buildings near Bole International Airport and Theodoros Square. The Nalbandian family, presently in a joint venture, is developing a twelve-floor high-rise building in the Bole area.

EPILOGUE

Armenians served Ethiopia, with honor, as exemplary citizens, imparting their skills and knowledge without any expectations or impositions.

Armenians helped build Addis Ababa, turning a vast empty area without inhabitants into a thriving metropolis. Addis Ababa today is not only the capital of Ethiopia but also the capital of the African continent.

Armenians stood by Ethiopia, serving Emperors and fellow Ethiopians for five centuries, and yet there are no monuments, avenues, or streets honoring any Armenians. Even the country’s history ignores and overlooks the positive input of the Armenians, wrongly and maliciously remembering the “Sebara Babour” or naming Minas “Ferashi Minas.”²²

Armenians thrived in Ethiopia, establishing businesses, constructing houses, and securing a future. Unfortunately, the totalitarian regime of Mengistu Haile Mariam deprived them of all the savings of various decades. As Kevork Vorperian explained, “Ethiopia is like a flask where you enter thin, grow fat, and when you want to come out, you lose everything you gained.” The faith of all Armenians of Ethiopia.

This brief compendium about the Armenians of Ethiopia may help acknowledge the sacrifice and the dedicated work of the Armenians of Ethiopia. Perhaps there will be a full acknowledgement one day.

²² Sebara in Amharic means broken and the engine is known for being broken. Ferashi means demolisher, Minas demolished illegal huts built during the weekends. He is only remembered as “Minas the demolisher” but not for the buildings, bridges, churches and roads he has built in Ethiopia.

**ԵԹՈՎՊԻՈՅ (ԿՈՆՏԱՐ, ԱՏՈՒԱ, ԱՆՔՈՊԵՐ, ՀԱՐԱՐ, ԱՏԻՍ ԱՊ ԵՊԱ) ՀԱՅՈՑ
ՀԱՄԱՌՕՏ ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ (1515-2020)
(Ամփոփում)**

Վարդգէս Նալպանտեան
vartkes@sassounent.com

Հիմնուելով անձնական, ընտանեկան, բանաւոր ու գրաւոր վկայութիւններու, պատմութեան եւ արձանագրութիւններու, ինչպէս նաեւ տպագիր նիւթերու վրայ, հեղինակը համառօտ համապատումը կը կատարէ Եթովպիոյ հայօճախին:

Աշխատասիրութիւնը կը նկարագրէ հայ-եթովպական հնագոյն առնչութիւնները, որոնք զօրացած էին երկու եկեղեցիներու դաւանաբանական նոյնանման ըմբռնումներուն պատճառով: Հուսկ, ան լուսարձակի տակ կ'առնէ ԺԵ.-ԺԹ. դարերու հայ դէմքեր, որոնք ծառայած են Եթովպիոյ գահակալներուն, սատարած Եթովպիոյ միջազգային յարաբերութիւններու մշակումին, եւ կը մանրամասնէ անոնց գործունէութիւնը:

Ապա համապարփակ կը ներկայացուին եթովպահայ ԺԹ. եւ Ի. դարերու դէմքերը, որոնք անգնահատելի նպաստ բերած են երկրին պետական, տնտեսական, շինարարական, արդիւնաբերական, ճարտարարուեստի, առետրական, մշակութային, արուեստի վերելքին: Անոնց կենսագործունէութիւնը ներկայացնելու ընթացքին կը պարզուին նաեւ հայօճախին ընդհանուր կենցաղային, ընկերատնտեսական եւ մշակութային երեսակները: Առանձին բաժիններով տրուած են հայօճախին դպրոցին, եկեղեցիին, ազգային հաստատութիւններուն եւ վարչութիւններուն պատումները:

Հուսկ, հեղինակը կ'ընդգծէ որ երկրին քաղաքական վերիվայրումները, մանաւանդ Հայլէ Սելասիէ կայսրին գահընկեցութիւնը եւ անոր յաջորդած քաղաքական, տնտեսական եւ ապահովական անկայունութիւնը, մանաւանդ հայապատկան արդիւնաբերական կեդրոններու, ընկերութիւններու, գործարաններու եւ սեփականութիւններու պետականացումը անվերականգնելի հարուած պատճառած է հայօճախին, մղելով մեծամասնութիւնը արտագաղթի: Ներկայիս հայօճախը կը հաշուէ մէկ տասերորդը իր փայլուն օրերու թուաքանակին:

Հայ Ուղեգիրները Եթովպիայի և Հայ-Եթովպական Յարաբերությունների Մասին

Արտակ Մաղալեան
artak_77@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ-եթովպական յարաբերությունները սկսում են դարերի խորքից: Դրան մեծապես նպաստել է հայ և եթովպացի ժողովուրդների դաւանակից լինելը:

ԺԷ. դարում Եթովպիա թափանցած կաթոլիկության դէմ կատաղի պայքարից յետոյ, կայսր Ֆասիլիտէսի (1632–67) հրապարակած օրէնքով, մահուան էին դատապարտում Եթովպիա մուտք գործած օտարերկրացիները: Այդ օրէնքը չէր տարածում միայն հայերի և յոյների վրայ: ԺԷ.-ԺԹ. դարերում Եթովպիա են այցելել միքանի հայ գործիչներ, որոնք շարադրել են իրենց ուղեգրութիւնների նկարագրութիւնները:

Այս ուսումնասիրութեան մէջ քննարկուած են 1678ին Եթովպիա մեկնած Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Թութունջիի, ԺԷ. դարավերջին այդ երկրում եղած ճանապարհորդ Աւետիք Բաղդասարեան Տիգրանակերտցու, 1764ին Եթովպիա այցելած վաճառական Յովհաննէս Թովմանցի (Թովմանցեան) և 1867ին միջնորդական առաքելութեամբ այնտեղ մեկնած Երուսաղէմի միաբան Տիմոթէոս վրդ. Սափրիչեանի ուղեգրութիւնները որպէս Եթովպիայի և հայ-եթովպական առնչութիւնների պատմութեան սկզբնաղբիւր:

1. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒԹՈՒՆՋԻԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1678ին քաղաքական առաքելութեամբ Եթովպիա է մեկնել Կ. Պոլսի նախկին պատրիարք և Աղթամարի նախկին կաթողիկոս Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Թութունջի, որը թողել է «Պատմութիւն Հապաշըստանայ գնալոյ և գալոյ ճանապարհին ի թուին Քրիստոսի 1678» վերտառութեամբ ուշագրաւ ուղեգրութիւնը: Այս աշխատութիւնը էջմիածնի մատենադարանում յայտնաբերել է յայտնի հայագէտ Կարապետ Տէրմկրտչեանը և հրատարակութեան յանձնել *Христианский Восток* հանդէսին, որտեղ էլ յոյս է տեսել 1914ին, ակադեմիկոս Ն. Մառի ռուսերէն զուգադիր թարգմանութեամբ և նշանաւոր եթովպագէտ Բ. Տուրանի ծանօթագրութիւններով¹:

¹ Еп. Карапет, “Путешествие архиепископа Хованэса в Абиссинию, (Армянский текст, открытый и подготовленный для издания еп. Карапетом, с русским переводом Н. Я. Марра и с примечаниями Б. А. Тураева),” (Կարապետ եպս., Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի ճանապարհորդութիւնը Հապէշիստան (հայերէն բնագիրը յայտնաբերեց և հրատարակութեան պատրաստեց Կարապետ եպիս-

Տարիներ անց պատմաբան Արշակ Ալպոյաճեանը Կ. Պոլսի Անտոնեան միաբանության մատենադարանում յայտնաբերել եւ հրատարակել է Թութունջիի ուղեգրության մէկ այլ տարբերակը՝ նրա հապէշական առաքելութեանը նուիրուած իր մեծարժէք աշխատութեան մէջ²: Յետագայում հայագիտութեան մէկ այլ երախտատոր՝ Յակոբ Անասեանը, Թութունջիի ուղեգրութեան այս երկու տարբերակները հրատարակել է ԺԷ. դարի արեւմտահայ ազատագրական շարժումների պատմութեանը նուիրուած իր ուսումնասիրութեան յաւելուածում³: Իսկ վերջերս բանասէր Արշակ Մադոյեանը հրատարակել է Թութունջիի ուղեգրութեան աշխարհաբար թարգմանութիւնը⁴: Ենթադրում է, որ Թութունջին ուղեւորուել է Եթովպիա՝ այդ երկիրը հակաթուրքական պայքարի ներգրաւելու նպատակով: Այդ կապակցութեամբ Ալպոյաճեանը կարծում է, որ «Յովհաննէս Թութունջիի դէպի Հապէշիստան այս առաքելութիւնը կապ ունէր Թութունջիի դէպի մղուած պայքարին եւ Թութունջիի վրայ գալու նախապատրաստութիւն մըն էր...»⁵:

Յովհաննէս Թութունջին իր ուղեւորութիւնը սկսել է 1678 Սեպտեմբերի 17ին Մարից (Գահիրէ)⁶, եւ Կարմիր ծովով՝ Սովակին (այժմ՝ Սուտանի տարածքում) ու Մուսովա (Ժամանակակից Էրիթրէայի տարածքում) նաահանգիստների վրայով, հասել Հապէշստանի սահմանին գտնուող Դիարպատ քաղաքը: «Ի Դիարպատու Հապաշի թագաւորին վեզիրն վասն մեր արզ արաւ թագաւորին,– գրում է Թութունջին,– եղել հրաման գնալու. տեղէն 30 օր հասաք ի Դումպիա, որ է դախա Հապէշու թագաւորին»⁷: Այնուհետեւ յաջորդում է Հապէշստանի աթոռանիստ Դումպիայի հակիրճ նկարագրութիւնը. «Իսկ քաղաքն Դումպիոյ երկու չափ մեծ է քան զՍտամբուլ առանց պարսպի, եւ թագաւորին տունն է միայն պարսպով»⁸:

Կարեւոր գիտական նշանակութիւն ունեն Եթովպիայի պետական կարգի մասին Թութունջիի հաղորդած տեղեկութիւնները: «Եւ երկրի լայնութիւնն ասեն 5 ամսէն ճամբիայ է,– գրում է նա,– եւ այսքան երկրումն 6 թագաւորութիւն կայ քրիստոնեայ. բայց զլուխն Դումպիոյ թագաւորն է իբրեւ իմփերայթօր. միսք թագաւորքն հնազանդին սմա եւ որ ինչ տղայք ծնա-

կոպոսը, ռուսերէն թարգմ.՝ Ն. Մառ, ծանօթ.՝ Բ. Տուրաւեւ), *Христианский Восток*, I(III):1914, Փետրոկրատ, էջ 6–16:

² Ա. Ալպոյաճեան, *Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ԺԷ. դարուն*, Տպ. «Նոր աստղ», Գահիրէ, 1946, էջ 3-11:

³ Յակոբ Անասեան, *XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 301-11:

⁴ ԺԵ.-ԺԸ. դարերի ուղեգրութիւններ, գիրք Բ., թարգմ., առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Ա. Մադոյեանի, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2005, էջ 93-97:

⁵ Ալպոյաճեան, էջ 112:

⁶ Նոյն, էջ 3. նաեւ, էջ 306:

⁷ Նոյն, էջ 4. նաեւ, Անասեան, էջ 302:

⁸ Նոյն, էջ 4-5. նաեւ, Անասեան, էջ 302:

նին այս 6 թագաւորքն եւ թագուհիքն, ուղարկեն Դումպիոյ թագաւորին մօտն, որն որ կամի զայն, զայն թագաւոր դնէ իւրեանց հօր տեղն»⁹: Այնուհետեւ հեղինակը թուարկում է նաեւ այդ թագաւորութիւնները. «Եւ անուն թագաւորաց քաղաքին մեծի ասի Թումպիա. երկրորդին Տիգրէ. երրորդին Աշղաւ. 4. Բագա. 5. Հասէ. 6. Ճիլկա»¹⁰:

Թութունջին անմիջական շփումներ է ունեցել Եթովպիայի թագաւորի հետ, ուստի նրա ուղեգրութեան առաւել արժէքաւոր հատուածներից են տեղի արքայի մասին հաղորդումները. «Եւ ինքն թագաւորն է յուժ աստուածասէր եւ բարեպաշտ. տեսլեամքն գեղեցիկ եւ հասական Բ (2) կանգուն բարձր, քան զամենայն մարդիկք: Իսկ զգեստն երբեմն է զարպաֆ եւ երբեմն ֆութայով ծածկած եւ ականակուռ թագն ի գլուխն: Եւ ինչ տեղ որ նստի, Ա (1) թօփուզ, Ա (1) թուր եւ Ա (1) խանչար աթոռովն առջեւն դնեն, եւ մին խանչար միշտ ի մէջքն է»¹¹: Թէեւ Թութունջին չի նշում այդ գահակալի անունը, սակայն նրա այցելութեան ժամանակ Եթովպիայի կայսրը (նեկուսը) եղել է Ֆասիլիտէսի որդին՝ Յոհաննիս Ա.ը (1667–82):

Այնուհետեւ Թութունջին ներկայացնում է հապէշ միապետի իրականացրած դատավարութիւնը, որին, անտարակոյս, ներկայ է գտնուել նաեւ ինքը: «Եւ ամէն օր երկու անգամ ի դիւան կու նստի (թագաւորը – Ա.Մ.) առաւօր եւ երեկոյ,– գրում է նա,– 12 դատով (դատաւորով – Ա.Մ.) եւ 2 մեծ վեզիրով, 2 մեծ թուր ի ձեռաց երկու վեզիրն: Դատաստանագիրքն առաջեւն են, այս օրէն դատաստանն վաղն չեն ձգել, թէ չէվիշ (քաղաքացիական – Ա.Մ.), թէ կամանել (ակնյայտ վրիպակ է, պէտք է կարդալ կրիմինալ՝ քրէական – Ա.Մ.)»¹²:

Թութունջիի ուղեգրութեան՝ Ալպոյաճեանի հրատարակած տարբերակում առկայ է նաեւ Եթովպիայի թագաւորի ընթրիքի պատկերաւոր նկարագրութիւնը. «Եւ յորժամ թագաւորն նստի ի սեղան,– շարունակում է Թութունջին,– 2 աւագերէց մինն յաջ եւ մինն յահեակն կու կանգնին, եւ 2 վեզիր առաջեւն եւ թագաւորին ձեռաց մին ճոթ կայ, եւ ինչ կերակուր վեզիրքն հրամայեն՝ չաշնի գիրն (սեղանապետը – Ա.Մ.) զայն կերակուրն դնէ հացին վրայ ուրէ թագաւորն, նոյնպէս եւ ըմպելն, որ ինչ վեզիրքն հրամցնեն»¹³: Այս տողերը գալիս են փաստելու, որ այն ժամանակ, երբ օտարերկրացիները մուտք չունէին Եթովպիա, Թութունջին ոչ միայն արժանացել է կայսր Եոհաննիս Ա.ի ընդունելութեանը, այլեւ առիթ է ունեցել մասնակցելու արքայական ճաշկերոյթին:

⁹ Նոյն, էջ 5. նաեւ, Անասեան, էջ 302:

¹⁰ Նոյն, էջ 9. նաեւ, Անասեան, էջ 302:

¹¹ Անասեան, էջ 302-303:

¹² Ալպոյաճեան, էջ 5. նաեւ, Անասեան, էջ 303:

¹³ Նոյն, էջ 6:

Եթովպիայի ընկերատնտեսական կեանքի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի հեղինակի այն հաղորդումը, թե այդ երկիրը «բնաւ սքայ (սիքէ, դրամ – Ա.Մ.) չունի, այլ աղով կ'անեն ալիշ վերիշն (առեաւորը – Ա.Մ.)»¹⁴:

Թութունջին հաղորդում է նաեւ սեղմ տեղեկութիւններ Եթովպիայում բնակուող այլ ժողովուրդների մասին. «Եւ երկիրն շատ հրէայք կան բնիկք¹⁵ եւ թուրք որ յետոյ են եկել»¹⁶:

Հեղինակը թէւ իր այցելութեան ժամանակ Եթովպիայում բնակուող հայերի մասին ուղղակիօրէն ոչինչ չի հաղորդում, սակայն տալիս է մի յուժ ուշագրաւ տեղեկութիւն, որն ունի կարևոր նշանակութիւն հայ-եթովպական նախընթաց յարաբերութիւնների ուսումնասիրութեան համար: «Եւ են 2 ազգ.– գրում է նա,– մինն ասի Թելմանոսք, որ ի յազգէն հրէից են յառաջ եկեալ. եւ մինն Թադէոսեանք, որ յազգէն հայոց են յառաջ եկեալ: Թելմանոսեանքն ունին ճՌ (100.000) վանք, թող զգեղօրէից եկեղեցիքն, եւ Թադէոսեանքն ունին ՁՌ (80.000) վանք, թող զգեղօրէիցն»¹⁷:

Այս մշուշապատ տեղեկութիւնը, որի հիմքում ընկած է Եթովպիայի նախընթաց պատմութիւնը, կարիք ունի լրացուցիչ մէկնաբանութեան: Բանն այն է, որ Թութունջիի յիշատակած Թելմանոսը ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ հապէշ նշանաւոր կրօնական գործիչ Թակլա-Հայմանօթը: Ըստ հայ-եթովպական յարաբերութիւնների հմուտ գիտակ Յարութիւն Թուրշեանի՝ «Թակլա-Հայմանօթը հապէշ սրբերի մէջ գրաւում է առաջին տեղը, որպէս Աքսումի ինն երանելիների՝ քրիստոնէութեան փարածողների գործի շարունակողը, որովհետեւ նա կարողացաւ ԺԳ. դարում քրիստոնէութիւնը փարածել հարաւի հեթանոսական Շօա նահանգում. այդ նրա մեծագոյն գործն էր, եւ այդ պատճառով նրան մեծարում է Հապէշ եկեղեցին եւ ժողովուրդը: Միւս կողմից նրա օգնութեանը եւ ջանքերին է վերագրում Իկունօ-Ամլակի Սողոմոնեան քրիստոնէական հարստութեան վերականգնումը երկրում»¹⁸:

Իսկ Սողոմոնեան հարստութիւնը, այդ վերականգնուած արքայատոհմի առաջին գահակալ Իկունօ-Ամլակից (1270–85) սկսած¹⁹, առանցքային

¹⁴ Նոյն, էջ 5. նաեւ, Անասեան, էջ 304:

¹⁵ Խօսքը եթովպական հրեաների՝ ֆալաշաների մասին է:

¹⁶ Ալպոյաճեան, էջ 7:

¹⁷ Նոյն. նաեւ, Անասեան, էջ 304:

¹⁸ Յարութիւն Թուրշեան, «Հապէշ կրօնական գործիչ Ս. Եատաթէոսը եւ հայ եկեղեցին», էջմիածին, IV–V:1956, էջ 101:

¹⁹ Б. Тураев, “«Богатство царей». Трактат о династическом перевороте в Абиссинии в XIII веке,” (Բ. Տուրաեւ, «Արքաների հարստութիւնը», տրակտատ Հապէշստանում ԺԳ. դարի դինաստիական յեղաշրջման մասին), «Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества», հիդր. XIII, Սանկտ Պետերբուրգ, 1901, էջ 157–71. նաեւ՝ *The Cambridge History of Africa, Volume 3: From c.1050 to c.1600*, edited by Roland

դեր է ունեցել Եթովպիայի պատմութեան ողջ ընթացքում: Բաւական է նշել, որ Եթովպիայի վերջին կայսր, հռչակատուր Հայլե Սելասիէ Ա.ը (1930–74) համարում է այդ հարստութեան 85րդ գահակալը:

Ինչ վերաբերում է Թութունջիի յիշատակած Թադէտսին, ապա նա հապէշ սրբերի շարքը դատուած երկրորդ մեծ կրօնական գործիչ Մակաբա-Էկզիէն է, որն առաւել յայտնի է Եատաթէոս անունով²⁰: Նրա գործունէութիւնը այնքան սերտօրէն է կապուած եղել Հայ Եկեղեցու հետ, որ նրան յաճախ հայ են անուանել ինչպէս կենդանութեան օրօք, այնպէս էլ յետագայում: Եատաթէոսի ուսմունքի մէջ հիմնականը նրա պայքարն էր Թակլա-Հայմանոթի հետետորդների Դաբրա-Բիզանոսեան դպրոցի դէմ: Նրա սկսած շարժումը հայկական է անուանել ոչ միայն Թութունջին, այլեւ Թակլա-Հայմանոթի համախոհները: Պատահական չէ, որ Եատաթէոսի հետետորդներից մէկը նրան ուղղակի անուանում է «հայ քահանայ»²¹:

Եատաթէոսը երեք անգամ եղել է Կիլիկիայի Հայոց Թագաւորութիւնում: Նա վերջին անգամ Կիլիկեան Հայաստան է ժամանել 1344ին, եւ այնտեղ մնալով 14 տարի, իր մահկանացուն է կնքել 1358ին ու թաղուել հայկական եկեղեցում: Մահուան մահճում նա իր աշակերտներին պատուիրել է վերադառնալ Եթովպիա եւ այնտեղ հաղորդել Հայ Եկեղեցու առաքելականութիւնը²²: Եթովպիայի պատմութեան մէջ կարեւոր նշանակութիւն ունեցած հենց այս իրողութիւններն են, որոնք իրենց արտացոլումն են գտել Թութունջիի ուղեգրութեան սեղմ եւ առաջին հայեացքից անհասկանալի թուացող տողերում:

Նրա երկի կարեւորագոյն արժանիքներից մէկն էլ Կապոյտ Նեղոսի կամ, ինչպէս եթովպացիներն են անուանում, Աբբայ գետի ակունքների տեղադրութեան ճշտումն է: Այդ կապակցութեամբ Թութունջին մասնաւորապէս գրում է. «*Ի Յունիսի ամսոյն մինչեւ Հոկտեմբեր ամիսն ծմեռն է որ բարձր սարերն ծին կու գայ. եւ այս 4 ամիսս ամէն օր 2 անգամ անձրեւ կու գայ եւ գիշերն մինչեւ լոյս. եւ որքան անձրեւ որ կու գայ ամէն կու հաւաքին ի ծովակ մի (Թանա լիճը – Ա.Մ.), որ պարէ 15 օր. եւ Նիլ գետոյ ակն այս ծովակիս մօտ է. կու մտնու այս ծովակիս մէջ, եւ այս ծովակիս*

Oliver, Cambridge University Press. 1977, էջ 133. նաեւ՝ Д. Бакстон, *Абиссинцы. Потомки царя Соломона* (Դ. Բակստոն, Հապէշներ. Սողոմոն թագաւորի սերունդները), Մոսկուա, 2002, էջ 45:

²⁰ Նրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Թորշեան, «Հապէշ կրօնական գործիչ Ս. Եատաթէոսը եւ հայ եկեղեցին», *Էջմիածին*, IV–V:1956, էջ 101-3, VI:1956, էջ 53-7: Եատաթէոսի մասին տեղեկութիւնները վերցուած են այս յօդուածից:

²¹ Նոյն, էջ 102-3:

²² Նոյն, էջ 103:

ջուրն կ'ելնէ 2 սարամիջով կու գնայ Մար, որ Մարայ երկիրն շէն կու պահէ. եւ թէ Հապաշի թագաւորն կամենայ կարէ կտրել զՄարու ջուրն»²³:

Յետագայում Թութունջին իր տեսածի մասին պատմել է Աբբա լը Մասկրիէին, որն այդ առիթով գրել է. «Երկու իրարու մերձաւոր լեռներու կտրծքէն, որոնց վերեւ երկու բարձրադիր դղեակներ կը տեսնուին, կ'իջնէին երկու խոշոր վտակներ, որոնք կ'իյնային դաշտին մէջ եւ կը միանային Կամպէա լիճին, ուրկէ յետոյ կ'ելլէր այս հոչակաւոր գետը՝ սկիզբները փոքր գետակի մը ձեւին տակ: Այս տեղեկութիւնը ինծի հաստատեց հայ եպիսկոպոս մը՝ որ Եթովպիոյ արքունիքը գտնուելով թագաւորէն արտօնութիւն ստացած էր տեսնելու Նեղոսի աղբիւրները»²⁴: Ինչպէս տեսնում ենք, Աբբա լը Մասկրիէն Կապոյտ Նեղոսի ակունքների յայտնաբերող է համարում Յովհաննէս Թութունջին: Այսպիսով, «Յովհաննէս Թութունջի կը գտնէր Նեղոսի աղբերակները, առաջին սպիտակամորթը հանդիսանալով այս բաղձալի ակը տեսնող»²⁵ գրում է Ալպոյաճեանը:

Սակայն, ժամանակակից գիտութիւնը այս կարեւոր աշխարհագրական գիտը վերագրում է սկոպտիացի նշանաւոր ճանապարհորդ Ճէյմս Պրուսին, որի գլխաւորած արշաւախումբը Կապոյտ Նեղոսի ակունքներին է հասել Թութունջիից գրեթէ մէկ դար անց՝ 1770ին: Մեծն Բրիտանիա վերադառնալուց յետոյ Պրուսը 1790ին Լոնտոնում հրատարակեց իր հնգատոր մեծարժէք ուղեգրութիւնը²⁶: Սակայն, հարկ է նշել, որ Պրուսի հրատարակած հատորները որեւէ կերպ չեն կարող մթագնել Յովհաննէս Թութունջիի ուղեգրութեան սեղմ տողերի գիտական արժէքը: Անկախ ամէն ինչից, հայ ուղեգիրը լիովին արժանի է, որ նրա անունը եւս յիշուի Ափրիկէ մայրցամաքում կատարուած աշխարհագրական յայտնագործութիւնների պատմութեան մէջ:

Թութունջին Եթովպիայում մնացել է չորս ամիս, եւ, ձանձրանալով հապէշ հոգեւորականութեան՝ հաւատաքննութիւն յիշեցնող հարցերից, եւ, հաւանաբար, համոզուելով նաեւ իր առաքելութեան անիրագործելիութեան, բռնել է վերադարձի ճանապարհը: «Եւ իմ կացեալ ի Հապաշստան

²³ Ալպոյաճեան, էջ 6-7. նաեւ՝ Անասեան, էջ 304: Ի դէպ, Թութունջին այստեղ կրկնում է Եթովպիայի արքաների կողմից Կապոյտ Նեղոսի ջուրը կտրելու մասին՝ Եգիպտոսում տարածուած ասանդութիւնը (այդ մասին տես Կ. Лукницкий, “Абиссиния с древнейших времен до эпохи империализма,” *Абиссиния (Эфиопия)*, *Сборник статей* (Կ. Լուկնիցկի, Հապէշստանը հնագոյն ժամանակներից մինչեւ կայսերապաշտութեան դարաշրջանը, «Հապէշստան (Եթովպիա)», յօդուածների ժողովածու), ՍՍՄ ԳԱ հրատ., Մոսկուա-Լենինկրատ, 1936, էջ 358):

²⁴ Նոյն, էջ 100:

²⁵ Նոյն, էջ 125:

²⁶ James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile, in the Years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772 and 1773, in Five Volumes*, Լոնտոն, 1790:

Դ (4) ամիս. խնդրեցի հրամանն ելանելոյ,- գրում է նա,- զի ոչ կարացի կեալ վասն վշտացուցանելոյ զմեզ քահանայիցն յաղագս հարցափորձի բազմիցս օրինաց մերոց եւ հաւապոց համար»²⁷:

Այդ կապակցութեամբ Ալպոյաճեանը իրաւացիօրէն նկատում է, որ «Հապէշ կղերը եւ հաւանօրէն նաեւ ժողովուրդը նոյնպէս շար համակիր չէին կրնար եղած ըլլալ Յովհաննէս Թիֆլինճիի քաղաքական առաքելութեան, որուն նմանները անցեալին ալ փորձուած եւ Հապէշիստանի համար օգտակար չէին եղած»²⁸:

Այսպիսով, Թութունջին 1680 Սեպտեմբերի 27ին²⁹, այսինքն՝ իր ուղեւորութեան սկզբից երկու տարի եւ տասը օր անց, ցամաքային ճանապարհով Սեննարի (Sennar) վրայով վերադարձել է Գահիրէ: Սրանով էլ ասարտում է Թութունջիի ավիրիկեան ողիսականը:

Յովհաննէս Թութունջիի հապէշական ուղեգնացութիւնը հայ-եթովպական յարաբերութիւնների առաւել ուշագրաւ էջերից է, իսկ նրա առաքելութեան շնորհիւ ստեղծուած ուղեգրութիւնը հանդիսանում է ոչ միայն երկու դաւանակից ժողովուրդների պատմական կապերի մասին վկայող մեծարժէք գրական յուշարձան, այլեւ, չնայած իր սեղմ ծաւալին, ունի կարեւոր եթովպագիտական նշանակութիւն:

2. ԱԻՏԻՔ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՅՈՒ ՈՒՂԵՑՈՅՑԸ

ԺԷ. դարի վերջին, Եթովպիայում է եղել հայ մշակութային գործիչ, աստղագէտ, տոմարագէտ եւ ճանապարհորդ Աւետիք Բաղդասարեան Տիգրանակերտցին, որի աշխատութիւնները «յայտնի են 1684–1719 թուականներից»³⁰: Նրա կազմած «Աշխարհացոյցում» յատկապէս կարեւոր գիտական նշանակութիւն ունի «Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ, այսպէս է» վերնագրով հատուածը: Այդ ուղեցոյցը առաջին անգամ հրատարակուել է 1897ին հայր Ղեւոնդ Ալիշանի աշխատասիրութեամբ՝ *Բազմավէպում*³¹, այնուհետեւ լոյս է տեսել նաեւ իտալերէն³²: Իսկ մէկ տարի անց՝ 1898ին, յայտնի հայագէտ Գրիգոր Խալաթեանցը Մոսկուայում լոյս է ընծայել Աւետիք Տիգրանակերտցու ուղեցոյցի ռուսերէն թարգմանութիւ-

²⁷ Ալպոյաճեան, էջ 9. նաեւ՝ Անասեան, էջ 305:

²⁸ Նոյն, էջ 111. նաեւ՝ Վ. Վարդանեան, *Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատմութիւն*, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 179-80:

²⁹ Ալպոյաճեան, էջ 10-11:

³⁰ Յ. Անասեան, «Աւետիք Բաղդասարեան Տիգրանակերտցու աշխատութիւնները», *Մանր երկեր*, Լոս Անճելէս, 1987, էջ 829:

³¹ Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցի, «Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ, այսպէս է», *Բազմավէպ*, 10:1897, էջ 459-63:

³² P. L. Alishan, *Un viaggiatore armeno traverso l'Abissinia*, Dagli Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Tomo VIII, Serie VII. 1896–1897, Վենետիկ, 1897.

նը³³: Դա Եթովպիայի առաջին աշխարհագրական նկարագրություններից մեկն է, որն ազգագրական բնույթի հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում այդ մեկուսացած երկրի բնակիչների մասին:

Աւետիք Տիգրանակերտցին եւս իր ճանապարհորդութիւնը սկսել է Մարից (Գահիրէ)³⁴, եւ ժամանակակից Սուտանի տարածքում գտնուող Տունկուլայի ու Սեննարի թագաւորութիւնների վրայով անցել Եթովպիա:

Նրա ուղեցոյցում մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում Եթովպիայի հինգ աստատիրական իշխանապետութիւնների հակիրճ նկարագրութիւնները: «Տունճիէն 5 օրն կ'երթայ մինչ ի Համէճ,- գրում է Տիգրանակերտցին,- որ սոցա թագաւորն կին է, հաստատունկ եւ արաս պէ: Համէճու 8 օրն կ'երթայ ի Ահմարային մեծ քաղաքն, որ են քրիստոնեայք, եւ եպիսկոպոսութիւն է. եւ է այս Առաջին Հէպէշ, որ են զարմ Սողոմոնի, եւ է այս Դշխոյն հարաւոյ ի երկիրն. եւ անուն թագաւորին է Յեսու. եւ թագաւորանիստ քաղաքքն այս են՝ Կօնտար, Խաթամա, Տումպիա»³⁵:

Կարծում ենք, այս տողերից ակնյայտ է դառնում, որ Տիգրանակերտցին եղել է Եթովպիայի այն ժամանակուայ մայրաքաղաք Կոնտէրում, երբ այնտեղ իշխում էր Սողոմոնեան հարստութեան ներկայացուցիչ («զարմ Սողոմոնի»), մեզ նախաձանօթ Եոհաննիս Ա.ի որդին՝ Յեսու Ա.ը կամ Յեսու Աեծը (1682–1706): Շատ հաւանական է, որ նա եւս, Թութունջիի նման, արժանացել է Եթովպիայի նեկուսի ընդունելութեանը:

Այնուհետեւ, Աւետիք Տիգրանակերտցին տալիս է Եթովպիայի մնացած իշխանապետութիւնների տեղորոշումներն ըստ Ամհարայից ունեցած աշխարհագրական դիրքի կամ հեռաւորութեան, ինչը նշանակում է, որ նա շրջել է այդ բոլոր թագաւորութիւններում: «Ահմարային ի յաջ դիին ազգ մի կայ,- գրում է նա,- Ակով ասեն ազգին, որ է Ե (5) Հէպէշ. քրիստոնեայ են. իրեանց թագաւոր ունին, Ահմարային հնազանդին. բայց այս Ակովիս շարն ջոուր են»³⁶: Նշում «Ակով» ազգը հիւսիսային Եթովպիայում բնակուող ակաու (ակաւ) ցեղախումբն է, որի մէջ, իրօք, մեծ թիւ էին կազմում յուդայադասան ֆալաշաները³⁷:

³³ *Армянский памятник XVII-го века с данными о географии Абиссинии и северной Африки вообще. Itinerarium Аветика Багдасариана, чтеца из Тигранакерта*, Изложил Г. А. Халатьянц. (Մէ. դարի հայկական յուշարձան Հապէշիստանի եւ առհասարակ Հիսիսային Ափրիկէի աշխարհագրութեան մասին. Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցու *Itinerarium*ը. թարգմ.՝ Գ. Խալաթյանց), Типография А. И. Мамонтова, [Մոսկուա, 1898], 6 էջ:

³⁴ Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցի, էջ 459:

³⁵ Նոյն, էջ 460:

³⁶ Նոյն:

³⁷ Ֆալաշաները Աքսումի թագաւորութեան այն տարրերի յետնորդներն են, որոնք իրաժարվուեցին քրիստոնէութիւն ընդունել: Նրանք նախկինում յայտնի էին որ-

Յետագայ շարադրանքում հեղինակը ներկայացնում է Եթովպիայի յայտնի Թիկրէի իշխանապետութիւնը: «Ահմարային ձախ դին են ազգն Թգռէլաց,- գրում է Տիգրանակերտցին,- որ են Դ (4) Հէպէշ. որ հայոց Թադէոս վարդապետն է դարձուցեր. ունին մեծ թագաւոր, բայց Ահմարային հնազանդեն: Աստից մինչ ի Կարմիր ծովն 20 աւուր ճանապարհ՝ լայն եւ արծակ երկիր է. Թգռէլ կ'ասեն ազգին կամ Թգռուր»³⁸: Նշուած «հայոց Թադէոս վարդապետը» ոչ այլ ոք է, եթէ ոչ հապէշ կրօնական գործիչ Եստաթէոսը, որին ժամանակակիցները պարզապէս հայ են անուանել: Փաստօրէն, Աւետիք Տիգրանակերտցին եւ նրան հայ է համարում:

Ամհարայից հեղինակը ճանապարհում է դէպի Կալլաների երկիրը³⁹, որոնց մասին հաղորդում է հետեւեալ ուշագրաւ տեղեկութիւնները. «Եւ Ահմարայէն դէպ յարեւելս 5 օրէն ճանապարհ հուքմ ունի, մինչ ի Կալլայու ազգաց երկիրն. որ են Կալլացիք Գ (3) Հապաշ. եւ են սակաւ, բայց ծիաւոր են եւ զօրաւոր. ամէն Հապաշի թաթարն սոքա են. սահմարացիք սոցանէ կու վախեն. քէնքուլների մէջն ածիլած է, եւ սուննէթ չունին. այլ ամէն ազգն ունին սուննէթ եւ մկրտութիւն»⁴⁰: Տիգրանակերտցուց առաջ միայն հաշուած օտարերկրացիներ էին եղել ռազմատենչ Կալլաների երկրում:

Այնուհետեւ նա հակիրճ ներկայացնում է Նարիայի իշխանութիւնը. «Դարձեալ, Ահմարայէն դէպ ի հարաւ՝ 20 օրէն ճանապարհ է մինչ ի Նարիա մեծ թագաւորութիւնն, որ են Բ (2) Հէպէշ. ուժով են շատ. քրիստոնեայ են. ճերմակ են. մինչ ի ծովեզրն հարաւոյ Նարիա թագաւորութիւնն է, նոքա կու թագաւորեն»⁴¹: Հեղինակի մատնանշած Նարիայի իշխանութիւնը համապատասխանում է Եթովպիայի հարաւում գտնուող Էնարիա (Enarya) գաւառին:

Ինչպէս տեսնում ենք, **Տիգրանակերտցին ճանապարհորդել է գրեթէ ողջ Եթովպիայով՝ հանդիսանալով այդ հեռաւոր երկրի առաջին աշխարհագրական նկարագրութիւններից մէկի հեղինակը: Նրա կազմած Հապէշստանի ուղեցոյցը մնայուն էջ է հայ-եթովպական յարաբերութիւնների պատմութեան մէջ:**

Եթովպիայից Տիգրանակերտցին անցել է Ֆոռի թագաւորութիւնը, որը հանդիսանում է ժամանակակից Սուտանի տարածքում գտնուող յայտնի Տարֆուր նահանգը: «Դարձեալ, ի Սիլովանիէ մինչ ի Ֆօռի ազգի թագաւորութիւնն 20 օրէն ճանապարհ է դէպ արեւմուտք,- գրում է նա,- այն 20

պէս Եթովպիայի «սեւ հրեաներ», իսկ իրենք իրենց անուանում են «բետա Իսրայէլ» կամ «տունն Իսրայէլի» (Бакстон, էջ 22):

³⁸ Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցի, էջ 460-61:

³⁹ Կալլաների մասին տես՝ Դ. Ольдерогге, “Население и социальный строй,” (Դ. Օլդերոգգէ, Ազգաբնակչութիւնը եւ հասարակական կարգը), *Абиссиния (Эфиопия)*, էջ 107-23:

⁴⁰ Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցի, էջ 461:

⁴¹ Նոյն:

օրն երկու տեղ ջուր կայ. գնացողն պիտի ըղբով ջուր տանի... Այլ եւ Տօռ ազգն որ ասացի՝ գեղեցիկ են, եւ մեծ թագաւոր են, զօրեղ եւ մէրպում են (քաջ այր). արաս էն. **հայասէր են** (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.). հագուն կապուն Օսմանցու պէս»⁴²: Դժուար է ասել, ի՞նչով էր պայմանաւորուած հեղինակի կողմից տարֆուրցիներին տրուած «հայասէր» բնորոշումը. արդեօք դա հետեւանք էր հենց իր հանդէպ ցուցաբերած ջերմ վերաբերմունքի՞, թէ՞ նրանից առաջ եւս հայեր էին անցել այդ անկոխ ճանապարհներով:

Տարֆուրից Տիգրանակերտցին ճանապարհուում է դէպի Թգռուրի թագաւորութեան Տարսլէի քաղաքը, որի վերաբերեալ մասնաւորապէս գրում է. «Եւ ի Տօռայ երկրէն մինչ ի Թգռուրի թագաւորութեանն քաղաքն՝ որ անունն է Տարսլէի, 20 օր է. թագաւորն արաս է, անունն Սուլթան Մահմէդ է. 40 տղայ ունի. մէկ կնկան համար զմէկ տղան սպանեց, ի մեր ժամանակն, որ մեք հոն էաք: Եւ այս Թգռուր ազգն գեղեցիկ են եւ սիրուն տեսլեամբ, մահմետականք են եւ արաս»⁴³:

Իր ճանապարհորդութեան աւարտին Աւետիք Տիգրանակերտցին եղել է նաեւ Հիւսիսային Ափրիկէի երկրներում՝ Թունիսում («Թոնուզ»), Ալժիրում («Ճեգայիր») եւ Մարոքում («Մաղրուպ»), հասել մինչեւ Ճիպրալթարի նեղուց⁴⁴:

Այս ճանապարհորդութիւնն իրականացնելու ժամանակ նրան ուղեկցել է խարբերդցի Աստուածատուր վարդապետը, ինչպէս տեղեկանում ենք սոյն ուշագրաւ աշխատութեան վերջում բերուած յիշատակարանից. «Արդ, փոքր ի շարէ գայսքան երկիրս որ գրեցի, տեսածս եւ շուրջ եկածս տեղեկացայ եւ գրեցի՝ իբրեւ աշխարհացոյց: Թէ տեսնէք եւ կարդայք կամ օրինակէք, յիշէք զաշխարհութիւնս իմ, եւ Աստուած ողորմին մի խնայէք. որ ես նուաստ գրիչս Աւետիք ընթերցող՝ ծնունդ Տիգրանակերտեան, ի հետ խարբերդցի Աստուածատուր վարդապետին՝ մականունն Թըմպուկ կոչեցեալ, չափեցաք զայս երկրներս»⁴⁵:

Դժուար է ասել, թէ ինչն է ստիպել Աւետիք Տիգրանակերտցուն ձեռնարկելու նման մի վտանգաւոր ուղեւորութիւն, սակայն ակնյայտ է, որ նրա իրականացրած ճանապարհորդութիւնը Եթովպիայով եւ Հիւսիսային Ափրիկէի երկրներով իր ժամանակների համար մի համարձակ գիտական սխրագործութիւն էր:

3. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՎՄԱՃԱՆԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

1764ին Եթովպիա է այցելել հայ վաճառական Յովհաննէս Թովմաճանը (Թովմաճանեան, 1717–1806), որի ինքնակենսագրութեան «Ուղեւորու-

⁴² Նոյն, էջ 462-63:

⁴³ Նոյն:

⁴⁴ Նոյն, էջ 463:

⁴⁵ Նոյն:

թին յԵթովպիա» գլուխն ունի կարեւոր եթովպագիտական նշանակութիւն: Այն առաջին անգամ 1937ին հրատարակել է հայր Եղիա Փեչիկեանը՝ *Քազմավէպում*⁴⁶: Այնուհետեւ Թովմաճանի ուղեգրութեան այդ հատուածը Վրէժ Ներսիսեանի թարգմանութեամբ եւ նշանաւոր փորհկագէտ Ռիչերտ Փենքըրսթի ծանօթագրութիւններով լոյս է տեսել *Journal of Ethiopian Studies*ում⁴⁷: Իսկ բանասէր Արշակ Մադոյեանը 2005ին հրատարակել է այդ գլխի աշխարհաբար թարգմանութիւնը⁴⁸:

Իր ինքնակենսագրութիւնը Թովմաճանը շարադրել է 1790ին, Ս. Ղազարում, 74 տարեկան հասակում, Մխիթարեան միաբանութեան արքահայր Ստեփանոս Մելգոնեանի առաջարկութեամբ, ինչպէս տեղեկանում ենք նրա երկի առաջաբանից. «Այս ինչ յայտ առնեմ, որ այս Թովմաճանեան Տէր մահտեսի Յովհաննէս երբ եմուտ ի վասս, խօսակցելով զըրջագայեալ տեղեաց նորալուր պատմութեանցն, յարմար երեւցաւ տալ գրել նմա զպատմութիւնս ի ծննդենէ մինչեւ ի եօթանասուն չորս ամ հասակի իւրոյ զամենայն անցսն՝ որք անցին ընդ նա: Որովհետեւ եւ զերիս մասն աշխարհիս՝ յԵրոպիա, յԱսիա, եւ յԱփրիկէ՝ զերեսուն ինքնիշխան պետութիւնս եւ զթագաւորութիւնս շրջագայեալ էր: Վասն որոյ Գերյարգելի Ստեփանոս Երկրորդ Աբբայն Մելգոնեան, եւ հոգեւոր խրատաւորու Հայրն առաջարկին նմա գրել զպատմութիւն իւր ըստ կարգի...»⁴⁹:

Թովմաճանը 1762ին, Կոստանդնուպոլսից իր որդի Պողոսի հետ մեկնում է Եգիպտոս՝ այնտեղից Հնդկաստան անցնելու նպատակով: Սակայն ճանապարհին, Ճետտայում հանդիպում է Երուսաղէմից վերադարձող հապէշ թագաւորի եղբորորդի Այտու Պիճօ Ռաֆայէլին, որն էլ նրանց առաջարկում է իր հետ գնալ Եթովպիա:

Նրանք 1764 Յունուարի 11ին նաակով դուրս են գալիս Ճետտայից եւ Եմէնի արեւելի մօտից անցնելով Կարմիր ծովը ու բազմաթիւ դժուարութիւններ յաղթահարելով՝ Փետրուարի 19ին հասնում են Եթովպիայի առաջին գիւղաքաղաքը՝ Տիբսէ⁵⁰: Վեց օր այնտեղ մնալուց յետոյ ուղեւորները շարունակում են ճանապարհը եւ Մարտի 5ին հասնում են Ատուա փաշայանիստ քաղաքը⁵¹:

⁴⁶ Հ. Եղիա Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի ուղեգրութիւն յԵթովպիա», *Քազմավէպ*, Վենետիկ, 6-9:1937, էջ 142-55. նաեւ՝ 12:1937, էջ 316-23:

⁴⁷ “The Visit to Ethiopia of Yohannes Tovmacean, an Armenian Jeweller, in 1764-66,” translated by V. Nersessian, edited and annotated by Richard Pankhurst, *Journal of Ethiopian Studies*, August, 15:1982, էջ 79-104:

⁴⁸ ԺԵ.-ԺԸ. *Պարերի ուղեգրութիւններ, գիրք Բ.*, էջ 226-45:

⁴⁹ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Քազմավէպ*, 6-9:1937, էջ 138:

⁵⁰ Նոյն, էջ 146:

⁵¹ Նոյն:

Թովմաճանը ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում այդ քաղաքի ճգնաթի⁵², այսինքն՝ փաշա Միքայէլի մասին: «Եւ այս ճգնաթի Միքայէլն յուժ բուռն զօրութեամբ եւ անողորմ մարդ է,– գրում է նա,– քանզի գործեալ յանցանքն յանցաւորաց առ որ անդամ մարմնոյն վերաբերի, զնոյն հատանէ. զոր օրինակ եթէ աչօք է՝ հանէ զաչսն, եթէ ձեռօք կամ ոտիւք՝ հատանէ զնոսին, ըստ այսմ իմա եւ զմնացեալսն»⁵³: Այստեղ խօսքը Եթովպիայի քաղաքական կեանքում կարեւոր դեր ունեցած Թիկրէի իշխան ռաս Միքայէլ Սեհուլի մասին է⁵⁴:

Ատուայի փաշային Թովմաճանը ներկայանում է որպէս բժիշկ եւ բժշկում է ճգնաթի Միքայէլի կնոջը, ինչից յետոյ վերջինս արգելում է նրանց մեկնել իր քաղաքից: Այս անորոշ վիճակը շարունակում է յիսուն օր, մինչեւ մայրաքաղաք Կոնստէրից ստացում է Եթովպիայի թագուհու նամակը ճգնաթի Միքայէլին, թէ՛ «Այն նորեկ Թովմաճանն ընդ Այտոյ Պիճոյին թոյլ տացես զալ առ մեզ, զի մեք հրաւիրեալ ենք զնա միջնորդութեամբն մեր Այտու Պիճոյին: Այլ եւս ահա զերկուս ջորիս առաքեցաք, զմինն տացես Թովմաճանին, եւ զմիան որդւոյն Պօղոսին եւ փոթով առաքեսցես մեզ. ողջ լեր»⁵⁵: Միայն թագուհու նամակից յետոյ է Թովմաճանին եւ ուղեկիցներին յաջողում դուրս գալ Ատուայից:

1764 Ապրիլի 27ին նրանք հասնում են, ինչպէս Թովմաճանն է գրում, «ի գիւղաքաղաքն Սաբայի, որ յուժ ւաւերեալ եւ քայքայեալ էր: Քանզի ի սկզբան շինեալ է քաղաքս այս յանուանի Տիկնոջէն Սաբայէ, որ եւ կանգնեալ է ի նմա մեծամեծ արձանք տասն տեղիս տեղիս. յուժ բարձր եւ գեղեցիկ դրոշմեալ եւ քանդակեալ, եւ գոն մինչեւ ցայժմ, բայց ոմանք ի նոյն արձանիցն անկեալք եւ խորտակեալք էին»⁵⁶: Թովմաճանը չի գիտակցել, որ իր տեսած Սապայի տիկնոջ քաղաքը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ հապէշների սրբազան քաղաք Աքսումը (Aksum), կամ, ամէլի շուտ այն, ինչ մնացել էր

⁵² Ճգնաթի.– «Տեճազմաչ» բառի աղաւաղում ձեւն է, որը զինուորական պատուար տիտղոս՝ միջնադարեան Եթովպիայում: Ամհարերէնից թարգմանաբար նշանակում է «թագաւորական վրանի մուտքի պահապան» եւ զալիս է այն ժամանակներից, երբ Եթովպիայի արքան (նեկուար) չունէր մշտական նստավայր:

⁵³ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Քազմալէպ*, 6–9:1937, էջ 146:

⁵⁴ Նրա մասին մանրամասն տե՛ն՝ *Эфиопские хроники XVIII века*. Введение, перевод с эфиопского, комментарии и заключение С. Чернецова (ԺԸ. դարի եթովպական ժամանակագրութիւններ, ներած., թարգմ. եթովպերէնից, ծանօթ. եւ վերջաբան՝ Ս. Չերնեցով), Մոսկուա, 1991 (այստեղ ընդգրկուած «Ռաս Միքայէլ Սեհուլի արշաւանքի պատմութիւնը» (էջ 209–56) եւ «Տեճազմաչ Հայլա Միքայէլի պատմութիւնը» (էջ 265–89) ժամանակագրութիւնները):

⁵⁵ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Քազմալէպ*, 6–9:1937, էջ 146–147:

⁵⁶ Նոյն, էջ 147:

Աքսումի սինակոթողը

Աքսումի փառահեղ թագաւորութիւնից⁵⁷: Իսկ նրա յիշատակած կոթողները Աքսումի թագաւոր Էզանայի սինակոթողներն էին՝ յունարէն, սաբայերէն եւ գէեզերէն արձանագրութիւններով, որոնք նա կանգնեցրել էր Մերոէի թագաւորութիւնը (ժամանակակից Սուտանի տարածքում) նուաճելուց յետոյ:

Թովմաճանը շրջել է նաեւ Աքսումի արքայական պալատում եւ թողել այդ պալատի ւերակների մանրամասն նկարագրութիւնը, որը հարկ ենք համարում բերել ամբողջութեամբ. «Այլ եւս էր շինեալ տիկինն Սաբայ զպալատ մի վասն իւրոյ բնակութեան միապաղաղ քարեայ մեծ լերին միոյ,

որ կոփելով եւ տաշելով կազմեալ է ի նմա զբազում սենեակս եւ զսրահս երիւք յարկօք, եւ գեղեցիկ սանդիսովք, զդրունս եւ զլուսամուտս, զբակս եւ զախոռս, եւ զմաղազաս եւ զմառանս, զներքնատունս եւ զվերնատունս եւ զսեղանատունս, զպաղաջուն քէօշկս եւ զդստիկոնս, առանց ինչ բռելոյ, այլ բոլոր ի միակտոր քարէ էր կոփածեալ թէ առաստաղն եւ թէ յարակն. եւ էր յուժ զարմանալի շէնք: Սակայն այժմ վասն անբնակ գոլոյն եւ գուցէ ի պատերազմի՝ մի կողմն այս պալատիս եւ ի տեղիս տեղիս ւաւերեալ քայքայեալ է: Բայց այսու ամենայնիւ քան զկէսն ւաւի անվնաս կայր, որ Թովմաճանն անձամբ տեսեալ եւ շրջագայեալ է ի միապաղաղ քարեայ պալատն այն»⁵⁸:

Աքսումում Թովմաճանը այցելել է նաեւ Ս. Մարիամ եկեղեցի, որտեղ, ըստ աւանդութեան, պահուում էր Մովսէսի տասնաբանեայ պատուիրանների քարից մի բեկոր: «Այլ եւս էր անդ մեծ եւ հին եկեղեցի մի հապէշի, յորում գոյ ասէին տասնաբանեայ պատուիրանաց մին կոտոր քարն Մովսէսի,– գրում է նա,– եւ տարեալ զԹովմաճան եւ զԱյդու Բիջոն յեկեղեցին եւ ցոյց ետուն զփակեալ խորան մի, յորում էր քարն տասնաբանեայ եւ ոչ կամէին բանալ: Բայց պնդելովն Այդու Բիջոյին եւ եւս թէ ազգական էր թա-

⁵⁷ Աքսումի թագաւորութեան մասին տե՛ս՝ Յ. Կոբիշանով, *Աքսում*, Մոսկուա, 1966. նաեւ՝ Stuart Munro-Hay, *Aksum: An African Civilization of Late Antiquity*, University Press, Edinburgh, 1991. նաեւ՝ *General History of Africa. Volume II. Ancient Civilizations of Africa*, editor G. Mokhtar, Heinemann Publishers, California, UNESCO, 1981, էջ 362–422:

⁵⁸ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Բազմավէպ*, 6–9:1937, էջ 147:

գատորի, հազիւ կամեցան բանալ: Եւ բացին եւ հանին զպատարս ինչ հանդերձի եւ սկսան օրհնութեամբ բանալ, որ էր պատարս ի մէջ պատարսի այսինքն պոհճայի, մինչեւ թերեւս հարիւր պատարսս բացին, եւ հուսկ յետոյ պատարտեալ ի մէջ մուշամպայի հանին զկոտոր մի քարի, յորոյ վերայ կային դրոշմեալ անկատար գիրս եւ ծունր եղեալ համբուրեցին եւ խաչակնքեալ եղին ի տեղի իւր, եւ վերստին պատարտեալ եղին ի խորանի եւ փակեցին»⁵⁹: Ըստ հապէշների ազգային ամանդութեան, այդ նուիրական մասունքը Աքսում էր բերել Սապայի Մաքետա թագուհու եւ հրէից Սողոմոն Իմաստուն թագաւորի որդին՝ Մենելիքը, որն էլ դարձաւ Աքսումի առաջին թագաւորը եւ Սողոմոնեան հարստութեան հիմնադիրը⁶⁰:

Յաջորդ օրը նրանք դուրս են գալիս Աքսումից եւ 1764 Մայիսի 6ին հասնում Եթովպիայի մայրաքաղաք Կոնտէր⁶¹: Այստեղ նրան տրամադրում են չորս-հինգ սենեականոց մի տուն եւ մի պատուաւոր անձ իբրեւ պահապան: Նրան է փոխանցում նաեւ Իթելէ թագուհու հրամանը, որ երեք օր հանգստանայ եւ ապա ներկայանայ իրեն: Սպասուած օրը Թովմաճանը Այտու Պիճոյի ուղեկցութեամբ ներկայանում է թագուհուն: Քանի որ Թովմաճանի ուղեգրութեան այդ հատուածը կարելի էր նշանակութիւն ունի ժԸ. դարի կէսերի Եթովպիայի արքունի արարողակարգի ուսումնասիրութեան համար, այն ներկայացնում ենք ամբողջութեամբ:

Եւ յետ երից ատուրց եկն հրաման յԻթելէէն ընդ Այդու Բիջոյին թէ արի երթիցուք առ Իթելէ թագուհին, եւ զայն ձիոյ մետաքսահիւս ոսկէհուռ քէսմէն առ ընդ քեզ յընծայել թագուհւոյն (որոյ վասն 1100 դրշ. ծախեցան մինչեւ եհաս ի Կոնտէր): Եւ ելեալ Թովմաճանն գնաց ընդ նմա. եւ մտին ի հանդիսացեալ տեղին, ուր էր բազմեալ թագուհին ընդ թագաւոր թոռան իւրում վարագուրապատ մահճի, այլ եւս ամենայն մեծամեծ իշխանք եւ ճմաթիք, այսինքն՝ բաշայք: Ապա կոչեցին զթարգմանն եւ Թովմաճանն յետ յարգական ողջունի՝ հանեալ զընծայն իւր զքէսմէն բանալով մատոյց թագուհւոյն ասելով. Բարձրութեան ձերում մեծամեծք ինչք վայել էր տալ, բայց եւ աղքատօրէն զայս դուզնաքեայս կարացի բերել եւ տալ, վասն որոյ զմեր սակաւն շատ համարեսցիք⁶²:

Ոչ-պակաս ուշագրաւ է Իթելէ թագուհու պատասխանը. «Եւ իբրեւ ծանոյց թարգմանն զբանս Թովմաճանին, յայնժամ ասէ թագուհին. «Ձերիս-տո», այսինքն՝ շնորհակալ եմ. զոր ամենայն ումեք ոչ ասէ զայս բան թագուհին (ընդգծումը մերն է – Ա.Մ.): Եւ վասն այն որք անդն կային առընթեր Թովմաճանին՝ սկսան դրդել զնա եւ զորդին՝ ասելով թէ անկեալ ի վերայ երեսաց երկիր պագէք թագուհւոյն: Իսկ Թովմաճան զնշան ջերմե-

⁵⁹ Նոյն, էջ 147:

⁶⁰ Бакстон , էջ 30:

⁶¹ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Բազմավէպ*, 6-9:1937, էջ 147:

⁶² Նոյն, էջ 148:

ռանդութեան ցուցանելով՝ ասաց. Միայն Աստուծոյն իմոյ երկիր պագանեմ: Եւ իմացեալ զայս թագուհին՝ ասէ. յուժ բարուք ասաց. թոյլ տուք ըստ սովորութեան իւրոյ արասցէ: Եւ նա ըստ օրինի օսմանցուց խոնարհելով, եւ ձեռն ի գլուխ փանելով երիցս անգամ արար ողջոյնս թագուհոյն, եւ ապա այսու կերպի մի անգամ եւս զանդ նստեալ իշխանսն ողջունեաց. եւ ամենեքեան հաճեցան ընդ այս ողջոյնս»⁶³: Այս գեղեցիկ դրուագը Թովմաճանի ուղեգրութեան առաւել ուշագրաւ հատուածներից է, քանի որ մինչ այդ միայն սակաւաթիւ երոպացիներ էին արժանացել Եթովպիայի միապետերի ընդունելութեանը:

Երեք օր անց «թմբկօք եւ երգովք եւ բազմութեամբ անձանց» Թովմաճանին են բերում Իթելէ թագուհու պատասխան նուէրները: Հայ վաճառականը ուրախութեամբ ընդառաջ է վազում՝ «պատկերակերպելով ի միտս թէ գոնեա լինելոց է 5–6 հազար դուրոշի ընծայ»⁶⁴: Սակայն մեծ ոգետրութեանը յաջորդում է խորը հիասթափութիւնը, իր բառերով ասած, «ո՛վ մեծի դժբախտութեան Թովմաճանի եւ գոեհկութեանն հապէշ թագատրին: Քանզի յորժամ մուծին ի ներքս զմեծ զընծայսն զայնոսիկ՝ այն ինչ էր նորապեսիլ իմն. զի էր մի կով, մի գառն, 10 հաւ, 50 հաց, եւ մի կուժ՝ այսինքն տէսթի պոզայ եւ այլ ոչ ինչ գոյր»⁶⁵:

Թովմաճանի դժգոհութեանը, թէ՛ «Ա՛յս է թմբկօք եկեալ ընծայ թագատրին», իր վերակացուն պատասխանում է, որ դա նրա առօրեայ ապրուստն է: Երբ հայ վաճառականի տրտունջները հասնում են թագուհուն, վերջինս Այսու Պիճոյի միջոցով փոխանցում է նրան, որ «պատրաստ լինիցի, զի ի գալ ամսոյն մեծ պաշտօն ինչ տալոց եմ նմա»⁶⁶:

Համանման իրավիճակում է յայտնուել նաեւ Եթովպիայի հռչակաւոր կայսր (նեկուս) Մենելիք Բ.ի (1889–1913) իշխանութեան օրօք Ի. դարակզբին այդ երկրում յայտնուած Մուրժ ամսագրի թղթակից Գ. Արաբեանը, որը, մասնաւորապէս, գրում է. «Ոչ միայն հայերը, այլ եւ ուրիշ ազգութիւնների պատկանող անհատներ, որոնք որեւէ առիթ են ունեցած աշխատելու Արիս-Ապապայում կամ Հարարում կառավարութեան գործերում, որը անմիջական կախում ունի երկրի վեհապետից, այն գաղափարն են կազմած, թէ թագաւորը արժանապէս չէ վարձաբրում, եւ իրանց կատարածի հանդէպ շարքիչ դրամ են ստանում... Մենելիկը վարձաբրում է նրանով, ինչով որ նա աւելի հարուստ է. հնչիւն դրամը նրա համար դեռ թանգ արժէ, այդ պատճառով էլ դրանում ժլատ է, սակայն նա հարուստ է հողով, երկրի բերքով եւ ընտանի կենդանիներով, եւ նա միշտ պատրաստ է վարձաբրել այդ վերջիններով, եթէ իր մօտ համակրութիւն կամ վստահութիւն գտնող-

⁶³ Նոյն:

⁶⁴ Նոյն, էջ 149:

⁶⁵ Նոյն:

⁶⁶ Նոյն, էջ 150:

Եթովպական առաջին՝ 50 թալեր արժողութեամբ թղթադրամի նմուշը եւ Մենելիքի թալերը (1894–98)

ները ուզէին ընդունել»⁶⁷: Եւ հեղինակը իրաացի էր, քանի որ եթովպական առաջին մետաղադրամները՝ «Մենելիքի թալերները», նեկուսի պատկերով դիմերեսով եւ Յուդայի առիծով շրջերեսով, շրջանառութեան մէջ են մտել 1893ից⁶⁸, իսկ թղթադրամները թողարկուել են աւելի ուշ՝ չթագադրուած Լիճ Եասուի (1913–16) եւ Զաուտիթու թագուիու (1916–30) իշխանութեան օրօք⁶⁹:

Վերադառնալով բուն նիւթին՝ նշենք, որ որոշ ժամանակ անց Իթելէ թագուիու մտերիմներից մէկից՝ ճգմաթի Շեթէից Թովմաճանը իմանում է, որ շուտով նշանակուելու է Եթովպիայի արքունի գանձապետ⁷⁰:

Թովմաճանի ուղեգրութիւնից տեղեկանում ենք, որ նրանից առաջ արքունի գանձապետի պաշտօնը վարել է մէկ այլ հայ՝ արաբկիրցի ուստա Սելէֆը: «Եւ ի նմին ժամանակի էր գանձապետը ի հայոց ազգէն Առապկերցի ծեր ոմն բիրտը եւ տիսմար,– գրում է նա,– որ ի վաղուց եկեալ էր, որոյ անունն էր Սելէֆ ուստայ: Եւ յետ ատուրց ոմանց կոչեցին զՍելէֆ ուստան ի յարքունուստը եւ խնդրեցին ի նմանէ տալ զհամար գանձին»⁷¹: Գանձարանի հաշուառումը տեսում է եօթ օր: Արդիւնքում պարզում է, որ «պարտապան եղել գանձապետ Սելէֆ ուստան թագաւորին 300 վաքիէ ոսկի՝ որ առնէ 7500 ղուրուշ: Վասն որոյ գտունն եւ գերկիրս նորին ադին եւ դեռ 70 վաքիէ պարտք մնաց թագաւորին, ուստի արկին ի բանտ շղթայիւք զնա»⁷²:

⁶⁷ Գ. Արաբեան, «Աբիսինիայի հայ գաղթականութիւնը», *Մուրճ*, թիւ 7, 1904, էջ 67–68:

⁶⁸ *Монеты стран зарубежной Азии и Африки. XIX–XX века. Каталог*, Составители Д. Мошнягин и А. Жук. (Արտասահմանեան Ասիայի եւ Աֆրիկէի երկրների ժժԻ- դդ. մետաղադրամները. քայթալուկ, կազմ.՝ Դ. Մոշնիագին եւ Ա. Ժուկ), Մոսկուա, «Наука», 1967, էջ 125, 252:

⁶⁹ Եթովպական թղթադրամների առաջին շարքը՝ 5, 10, 50, 100 եւ 500 թալեր արժողութեամբ, թողարկուել է 1915–29՝ Նիւ Մալտէնի «Bradbury Wilkinson» յայտնի դրամահատարանում:

⁷⁰ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Բազմալէպ*, 6–9:1937, էջ 150:

⁷¹ Նոյն:

⁷² Նոյն, էջ 151:

Այստեղ Թովմաճանը պատմում է եթովպական արքունիքում տարած-
 ուած հաշուի մի պարզունակ տեսակի⁷³, այսպէս կոչուած՝ «բակլայով հաշ-
 ուի» մասին: Հեղինակը գրում է, որ երբ եկաւ հաշուառման օրը «կոչեցին
 անդ զԹովմաճանն եւ զորդի նորա զՊողոսն. այլեւս վեց անձինք գրա-
 գիրք համարոյ: Եւ առաջի իւրաքանչիւրոցն սփռեալ կային մի մի կովու
 կաշի եւ բակլայ՝ որով առնելոց են զհաշին. եւ առաջի Թովմաճանի եւ որ-
 դոյն եւս բերեալ սփռեցին զայն կաշին բակլայով: Յայնժամ ասէ Թովմա-
 ճանն ծիծաղելով թէ՝ թողութիւն շնորհէք, մեք այսու գոտեկական եւ փա-
 ժաննելի կերպիւ հաշի ոչ գիտենք ասելով՝ եհան ի միջացն զարծաթեայ
 կաղամարն եւ զթուղթն, եւ սկսաւ թուագրով, այսինքն՝ րախամով ըստ սո-
 վորութեանց իրեանց գրել ընդ որդոյն: Իսկ միւս գրագիրքն ի յեզերիլն, ի
 ժողովելն եւ ի բաժանելն բակլայով՝ յամեցան յուժ: Իսկ Թովմաճանն իս-
 կոյն եզերեաց թէ ի ժողովելն եւ թէ ի գումարելն եւ իսկոյն ասաց թէ՝ է այս-
 քան այն, եւ այսքան այս են. եւ առ այս գործ թուագրով առնելոյ Թովմա-
 ճանին անդ եղեալ մեծամեծք յուժ հաւանեցան, զի ոչ գիտէին թուագրով
 զառնելն: Ուստի գնացեալ պատմեցին թագուհոյն. եւ նա կոչեալ զԹովմա-
 ճանն՝ ասէ. այնց գրագրաց, որք բակլայով արարին զհաշին ընդ քեզ՝ նո-
 ցա եւս պարտիս ուսուցանել զայն թուագրով հաշին քո, իսկ վարձքն եւ
 հապուցից քեզ»⁷⁴:

Թովմաճանը արքունի վեց գրագիրներին երեք ամսում սովորեցնում է
 թուերով հաշուել, որից յետոյ «բարձաւ բակլայի հաշին ի պալատէ թագա-
 տրին»⁷⁵: Այս ծառայութեան համար նա թագուհուց իբրեւ վարձատրութիւն
 ստանում է 500 դուրուշ:

Հաշուառումից յետոյ, ինչպէս գրում է հեղինակը, «հանդէս մեծ արար-
 եալ մուծին զԹովմաճանն ի հանդիսին, յորում էր թագուհին Իթեկէ եւ իւր
 թագաւոր թոռն եւ այլ ամենայն իշխանք եւ բաշայք եւ փարան զԹովմա-
 ճանն առաջի թագուհոյն. թագուհին ետ զբանալի գանձուն եւ արար զնա
 Գանձապետ 1764 Օգոստոսի 13ին. եւ մեծամեծք եւ պալատականք բազ-
 մութեամբ առաջի երթալով թմբկօք եւ արուեստականօք թափօրս կազմե-
 ցին մինչեւ ի գանձապտունն եւ զԹովմաճանն շուրջ պատեալ 30 սպասա-
 տրօք՝ փարան ի գանձապտունն եւ յանձնեցին նմա զամենայն ինչ»⁷⁶: Այս-
 պիսով, աշխարհի կողմից մոռացուած Եթովպիայի մայրաքաղաք Կոնտէ-

⁷³ Ափրիկեան տարածուած հաշուի համակարգերի մասին տե՛ս՝ Դ. Ольдерогге, «Системы счета в языках народов Тропической и Южной Африки», *Africana. Африканский этнографический сборник* (Դ. Օլդերոգգէ, Հաշուի համակարգերը Արեւադարձային եւ Հարաւային Ափրիկէի ժողովուրդների լեզուներում, *Africana. Ափրիկեան ազգագրական ժողովածու*), XIII:1982, Լենինկրատ, էջ 3-33:

⁷⁴ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Բազմավէպ*, 6-9:1937, էջ 150-151:

⁷⁵ Նոյն, էջ 151:

⁷⁶ Նոյն:

րում արքունի գանձապետի պաշտօնում մի հայի՝ արաբկիրցի Սելֆին, փոխարինում է մէկ այլ հայորդի՝ Յովհաննէս Թովմաճանը:

Թովմաճանի ուղեգրութեան արժէքաւոր տեղեկութիւններից է Եթովպիայի արքունի գանձարանի պարունակութեան մանրամասն նկարագրութիւնը: «Նախ եւ առջ ալննեղէն բնաւ ոչ գոյ ի նոսա,- գրում է նա,- եւ ի գանձին 6 կուր ծանրութեամբ ի վերայ կաղամարի միոյ զումրուխսր մի գոյր, էառ զայն Թովմաճանն հրամանաւ նոցին, եւ ի տեղի նորին եղ մէրճան մի, զի աւելի ախորժելի էր նոցա մէրճանն քան զզումրութիւն, ըստ այսմ իմա եւ զայլն: Այլ եւս վախճանեալ թագաւորաց ոսկեհուռ սուսերս եւ մեծամեծ հանդերձս իրաքանչիւրոցն անուամբ կայր պահեալ եւ այլ հազարաւոր թօփ պէս պէս կրաւեղինաց եւ այլ հարիւրաւոր թօփ պէս պէս կերմէտուրից եւ զանազան գունով գեմխայից⁷⁷. եւ տասն բաստաւ կարմիր եւ կապոյտ չոխայից. եւ 15-20 թօփ Վենետիկեան ծանր ոսկեթել խեթայի, զոր վասն զգեստու թագաւորի եւ եւս վասն զարդուց ինչ եկեղեցույ ի գործ ածեն. եւ տասն կամ տասնեւիինգ արծաթեայ զարդս ջորուոյ եւ արծաթեայ սուսերս. եւ լաւ շէշէնէ հրացանս օսմանցուց հարիւր կամ 150. իսկ հրացանս, այսինքն՝ թուֆէնկք ֆրանկաց չեն նոցա հաճելի, եւ են 2 հազար հին եւ նոր: Իսկ ոսկին է բազում, ի ներքս ի պալատի պահեալ կայ: Եւ ի ձեռս գանձապետի 3000 վաքիէ, մինչեւ չորս հազար գտանի. եւ մի վաքիէ ոսկի՝ արժէ 25 դր. եւ մին վաքիէի ոսկիին կշեռքն է 8 տրէմ 4. Պոլտոյ: Արդ այսքան 3000 վաքիէ ոսկին ամ ըստ ամէ գայ թագաւորին՝ ի կողմնակալաց միոյ տէրութեան իւրոյ, եւ անցանէ ի ձեռս գանձապետին վասն ծախուց տնտեսական թագաւորի, եւ եւս ռոճիկ զօրաց, եւ վասն գնելոյ զպիտոյս գանձապանն»⁷⁸:

Թովմաճանն իր ուղեգրութեան մէջ արժէքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում նաեւ արքունի գանձապետի վարձատրութեան վերաբերեալ: Նա, մասնաւորապէս, գրում է. «Իսկ գանձապետին վարձքն եւ վաստակն ի ծախելն զայսոսիկ ոսկիսն 100ին տասն է՝ որ առնէ 15 քսակ: Եւ բաց յայսմանէ գիւղ մի եւս ունի՝ յորմէ շահի հազար դր. եւ այլ եկամուտ եւս ի թագաւորէն ունի վասն ռոճիկ 50 դր. յամսեանն եւ այլ աստուտս եւ անտուտս ունի փոքրիկ ինչ եկամուտս՝ ընդ ամէնն տասն հազար մարջիւ, որ է դր.: Շահի ի տարին գանձապետն՝ որ առնէ 20 քսակ դր.: Բայց ծախքն եւս բազում են, զի զ30 սպասաւորսն պարտի պահեմ»⁷⁹:

Հայ գանձապետի ենթակայութեան տակ էին Եթովպիայի մայրաքաղաք Կոնտերի բոլոր արհեստաւորները: «Այլ այս եւս յայտ լիցի,- գրում է նա,- զի ամենայն արհեստագործքն քաղաքին են բնաւքն ի ներքոյ հրա-

⁷⁷ Գեմխա – մետաքսէ կտորի տեսակ:

⁷⁸ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», *Բազմավէպ*, 6-9:1937, էջ 152:

⁷⁹ Նոյն:

Եթովպիայի նեկու Իոսս Ա.ի
(1755-69) դիմանկարը

*մանի գանձապետին. իսկ դերձակքն
բնալն են մահմեդականք, եւ էին
ստրուկք. նմանապէս գոն եւս հրեայք.
նորա եւս են ստրուկ ռայէք»⁸⁰:*

Իր ուղեգրութեան մէջ Թովմաճա-
նը վառ գոյներով ներկայացնում է
նաեւ եթովպական արքունիքում Ս.
Ծննդեան տօնի առթիւ կազմակեր-
պուած խնճոյքը.

Արդ յորժամ հասանեն ի Դեկտ. 25
մեծ ցնծութեամբ կատարեն զտօն
Ծննդեան Տեառն մերոյ եւ ի տարե-
գլխոյն 1765ի պալատ թագաւորի
մեծ խրախճան լինի ճգնաթեկաց,

այսինքն՝ բաշայից, որք ըստ 14 բաշայութեանց 14 բաշայք ունի, եւ սո-
քա ըստ մեծի մասին արտաքս գտանին: Իսկ եթէ գտցի ոք ի նոցանէ ի
քաղաքին՝ կոչեն զնա իւրայնովքն, այլ եւս զմեծամեծ իշխանսն կոչեն:
Եւ թագուհին ընդ թոռան իւրում նստի ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ
զարդարեալ, եւ ի սեղանի իւրաքանչիւր ոք զսպասաւոր մի ընդ իւր
պարտի ունել, որք կերակրեսցեն ձեռօք իւրեանց զտեսարսն, զի առաջի
թագուհոյն ամօթ մեծ համարին իւրեանց ձեռօքն ուտել, այլ տէրն բա-
նայ զբերանն եւ սպասաւորն իւր ձեռօքն զպատառն առեալ դնէ ի բե-
րան տեսոն իւրոյ⁸¹:

Իր զբաղեցրած բարձր պաշտօնի շնորհիւ Թովմաճանը որդու հետ
1765ի սկզբին մասնակցել է եթովպական արքունիքում կազմակերպուած
խնճոյքին եւ թողել այդ ընդունելութեան պատկերաւոր նկարագրութիւնը:
«Եւ ի սմին խրախճանի էր նաեւ Թովմաճան ընդ որդւոյն,– գրում է նա,–
զորս մերձ ինքեան նստոյց թագուհին. եւ սոքա ըստ սովորութեան մերոյ
իւրեանց ձեռօքն ուրէին զկերակուրն եւ ցորենի հացով, եւ որոշեալ էր սե-
ղան սոցին ի նոցանէ: Իսկ այլքն սպասաւորի ձեռօք ուրելովն՝ փառք հա-
մարէին ինքեանց եւ ծիծաղէին ի վերայ Թովմաճանին: Եւ Թովմաճանն
ընդ որդւոյն հանդարտօրէն ուրէր իւր ձեռամբն. եւ թագուհին եւս համա-
ձայնեալ ընդ Թովմաճանին՝ սկսան ծիծաղել ի վերայ նոցա»⁸²: Այստեղ
Թովմաճանը պատմում է նաեւ հապէշների մօտ հում միս ուտելու սովորու-
թեան եւ դրա առաջացման պատճառի մասին:

Հեղինակը ուշագրաւ մանրամասնութիւններ է հաղորդում նաեւ իր որ-
դի Պօղոսի եւ թագուհու թոռան մտերմութեան վերաբերեալ: «Իսկ ի ժա-

⁸⁰ Նոյն, էջ 153:

⁸¹ Նոյն:

⁸² Նոյն, էջ 154:

մանակա Թովմաճանին էր այն Իթելէ թագուհին,– գրում է նա,– որ մեծաւ հանճարեղութեամբ կառավարէր, եւ թոռն էր յայնժամ ամաց չորեքրասանից, եւ ի գանձապետութեանն Թովմաճանի որդին իր Պողոսն եւ ի պալապն բազում անգամ գնալով գալով՝ երես չորեքրասանամեայ թագաւորն զՊողոսն, որ հասակակից իր էր, սպիտակ եւ գեղեցիկ՝ երեքրասան ամաց, յարեցաւ ի նա եւ խօսեցաւ ընդ նմա եւ սիրեաց յուժ»⁸³: Բանն այն է, որ Իթելէ թագուհու տասնչորսամեայ թոռը Եթովպիայի անուանական թագաւորն էր, որը մինչեւ չափահաս դառնալը գտնուում էր տատի խնամակալութեան ներքոյ: Թէեւ հեղինակը չի նշում նրա անունը, սակայն այլուստ յայտնի է, որ այդ տասնչորսամեայ նեկուսի անունը եղել է Իոաս Ա. (Iyoas I), որը Եթովպիայի անուանական գահակալն էր 1755–69ին⁸⁴:

Ինչ վերաբերում է Իթելէ թագուհուն, ապա դա ոչ թէ նրա անունն էր, այլ տիտղոս, որը տրուում էր Եթովպիայի թագաւորների կանանց կամ այրիներին: Եթովպական աղբիւրները նրա անունը յիշատակում են Մենթեապ (Mentewab) ձեռով⁸⁵: Վերջինս իր որդու՝ Եասու Բ.ի (1730–55) եւ թոռան՝ Իոասի իշխանութեան ժամանակ նրանց խնամակալն էր եւ երկրի փաստացի ղեկավարը, որն ընդունել էր Պերիան Մոկասս անուանումը⁸⁶:

Այսպիսով, աստիճանաբար Թովմաճանի որդի Պողոսը մտերմանում է Իոասի հետ: Այդ մասին հեղինակը, մասնաւորապէս, գրում է. «Եւ այսու կերպիւ Պողոսն թէ վասն իր եւ թէ վասն հօրն առնէր զբազում բարութիւնս, եւ մեծ համբաւ ստացաւ Պողոսն, զի ընդ թագաւորի համարձակ միւսահիպ էր եւ խաղայր ընդ նմա եւ յուժ սիրելի եղէ թագաւորին՝ այնքան մինչեւ վասն իշխանական պաշտօնից ինչ՝ որք պարկանեալ էին թագաւորի, եկեալ արօք աղաչէին զՊողոսն արտաքոյ պալապին եղեալ մեծամեծք, եւ նա խօսէր ընդ թագաւորին եւ կապարէր զխնդրուածս նոցա եւ շահէր յուժ յուժ»⁸⁷:

Սակայն, այդ մտերմութիւնն ունենում է նաեւ իր բացասական հետեւանքները, քանի որ երբ 1766ին Թովմաճանը բռնում է վերադարձի ճանապարհը, որդուն՝ Պողոսին, թոյլ չեն տալիս հեռանալ հօր հետ, որը յաջորդում է նրան արքունի գանձապետի պաշտօնում: Ամփոփելով Եթովպիայում մնալու տարիների ընթացքում իր ձեռքբերումներն ու կորուստները՝ հեղինակը գրում է. «Եւ թէպէտ Թովմաճանն ոչ էր այնքան շոյլ, եւ փոքր ծախս առնէր վասն իր, բայց այսու ամենայնիւ ոչ կարաց հանել զծախսս րուեալ ընծայից թագաւորին 1500 դուրուշն, որ 18 ամիս գանձա-

⁸³ Նոյն, էջ 153:

⁸⁴ Իոաս Ա.ը 1769 Մայիսի 14ին խեղդամահ է արուել Թիկրէի իշխան, մեզ նախաձանօթ ուս Միքայէլ Սեհուլի հրամանով (Эфиопские хроники XVIII века, էջ 196, 208):

⁸⁵ Մենթեապը Եթովպիայի թագաւոր Պաքաֆֆայի (1721–30) կանանցից մէկն էր:

⁸⁶ Эфиопские хроники XVIII века, էջ 208, 301:

⁸⁷ Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի», Բազմավէպ, 6–9:1937, էջ 153:

պետրոսին արար, զի յորժամ ել ի Կեօնպէրէն՝ ունէր ընդ իւր 40 վաքիւ միայն՝ որ առնէ հազար դրշ. եւ ոմանք ոչ գիտելով՝ ասեն, թէ Թովմաճան ի Հապէշ ի գանձապետրոսեան բազում ինչս շահեցաւ: Հասպա ուր դիցուք զճախսն գնալոյն եւ թէ ելանելոյն եւ մինչեւ ի Ճիւրպէ դառնալն 1500 դրշ. ոչ բաւականացաւ. եւ այլ 26 ամիս եւս ժամանակ ընդ վայր անցոյց, եւ **զորդին եւս զՊողոսն ոչ թոյլ ետուն գնալ ընդ հորն** (ընդգծումը մերն է – Ա.Մ.)»⁸⁸:

Այս սեղմ տողերից տեղեկանում ենք, որ Թովմաճանը Եթովպիայում մնացել է 2 տարի եւ 2 ամիս (26 ամիս), որից ուղիղ տարիուկէսը (18 ամիս) եղել է Եթովպիայի արքունի գանձապետ, սակայն այնտեղից հեռացել է դժգոհ («ոչ կարաց հանել զճախս տուեալ ընծայից թագաւորին 1500 դուրուշն») եւ սրտաբեկ («զորդին եւս զՊողոսն ոչ թոյլ ետուն գնալ ընդ հորն»):

Յովհաննէս Թովմաճանի ուղեգրութիւնը կարելի է սկզբնաղբիւր է ժԸ. դարի Եթովպիայի քաղաքական եւ ընկերատնտեսական կեանքի ուսումնասիրութեան համար: Այն սկովտիացի նշանաւոր ճանապարհորդ Ճէյմս Պրուսի բազմաճանապարհ աշխատութեան հետ մէկտեղ հանդիսանում է այդ հեռաւոր երկրի ժԸ. դարի երկրորդ կէսի պատմութեան մեծարժէք սկզբնաղբիւրներից մէկը:

4. ՏԻՄՈԹԷՈՍ ՍԱՓՐԻՉԵԱՆԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մէկ դար անց՝ 1867ին, միջնորդական առաքելութեամբ Եթովպիա է մեկնել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի պատուիրակութիւնը, որի կազմում էին Իսահակ եպիսկոպոս Աստուածատուրեանը եւ Տիմոթէոս վարդապետ Սափրիչեանը: Վերադառնալուց յետոյ Սափրիչեանը հրատարակել է *Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշստան, կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք հապէշից երկհատոր մեծարժէք ուղեգրութիւնը*⁸⁹: Միաժամանակ լոյս է տեսել նաեւ Սափրիչեանի ուղեգրութեան ֆրանսերէն թարգմանութիւնը⁹⁰, այնուհետեւ Լայիցիկում հրատարակուել է գերմաներէն⁹¹: Գոյութիւն ունի նաեւ ուղեգրութեան անգլերէն թարգմանութիւնը, որը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով մնացել է անտիպ: Սոյն

⁸⁸ Նոյն, էջ 152:

⁸⁹ Տ. Սափրիչեան, *Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշստան, կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք հապէշից, գիրք Ա-Բ*, տպ. Ս. Յակովբեանց, Երուսաղէմ, 1871, 168 էջ եւ 160 էջ:

⁹⁰ Dimothéos Sapritchian, *Deux ans de séjour en Abyssinie, ou Vie morale, politique et religieuse des Abyssiniens par le R. P. Dimothéos*, typographie arménienne du couvent de Saint-Jacques, Jérusalem, 1871:

⁹¹ Zwei Jahre in Abyssinien oder Schilderung der Sitten und des staatlichen und religiösen Lebens der Abyssinier, von Sr. Hochw. Pater Timotheus, Armenische Bibliothek, Leipzig.

աշխատութեան վերաբերեալ ժամանակին ուշագրաւ յօդուած է հրապարակել պատմաբան Յովհաննէս Թովուզեանը⁹², ուստի մենք այստեղ հիմնականում կանգ կ'առնենք նրա տեսադաշտից դուրս մնացած հարցերի քննութեան վրայ:

Սափրիչեանի ուղեգրութեան երկրորդ գիրքը, որը կրում է «Նկարագիր բարոյական, կրօնական եւ քաղաքական կենաց հապէշից» վերտառութիւնը, ունի եթովպագիտական ուսումնասիրութեան բնոյթ: Այդ հատորում յատկապէս կարեւոր նշանակութիւն ունի Եթովպիայի թագաւոր Թէոդորոս Բ.ի (1855–68) իշխանութեան շրջանի պատմութիւնը, որն անմիջակասօրէն կապուած է առաջին գրքի բովանդակութեան հետ:

Սափրիչեանն իր պատումը սկսում է այդ նշանաւոր թագաւորի՝ եթովպական ժողովրդի շրջանում տարածուած կերպարի չափազանց դիպուկ եւ պատկերատու նկարագրութեամբ. «Շատ հաւանական է որ քանի մը դար անցնելէն յետոյ առասպելեալ դիւցազուններու կարգն անցնի Թէոդորոս ալ իւր քաջութիւններովը, որովհետեւ արդէն իւր կենդանութեան ժամանակ բոլոր ժողովուրդը զինքը անմահ եւ իւր անձը եւ մարմինը գերբնական զօրութեան տէր կը համարէր, որուն համար կ'ըսէին թէ՛ ոչ սուր կը քանի վրան եւ ոչ գնդակ կը դպչի»⁹³:

Այնուհետեւ Սափրիչեանը ներկայացնում է Եթովպիայի աւատատիրական մասնատուածութեան ճշգրիտ պատկերը՝ Քասա-Թէոդորոսի պատմութեան թատերաբեմ մտնելուց առաջ. «Թէոդորոսի թագաւորելէն յառաջ բոլոր Հապէշստան չորս մասի կամ նահանգներու կը բաժնուէր, որոնց կ'իշխէին չորս գլխաւոր իշխաններ. Թեկրիի կը տիրէր Տեճած-Ուպին, Շօային՝ Հայլօ Մելեթթթը, Կոճամին՝ Պրու Կոշուն, իսկ Ամարային՝ որ միւս երեք մասին մէջտեղ կ'ընկնայ եւ ամենէն ընդարձակն է, կ'իշխէր Ռաս-Ալին, որ թէեւ կալլացի էր, բայց Ամարան իրեն հայրենի ժառանգութիւնն էր»⁹⁴: Ինչ վերաբերում է հնամենի Սողոմոնեան հարստութեանը, ապա, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատում է Սափրիչեանը, «թագաւորական թագը վայելողին թողուցած էին մասնաւոր քանի մը գիւղեր Կոնտէր քաղաքին մօտերը, եւ տարուէ տարի ալ իբր նուէր կամ ողորմութիւն բան մը կու տային, որով իր անձնական ծախսը կարող կ'ըլլար հոգալու»⁹⁵: Ինչպէս տեսնում ենք, այդ ժամանակ Սողոմոնեան հարստութիւնը վերածուել էր մի անշուք ցուցանակի, որը զարդարում էր մայրաքաղաք Կոնտէրի ճակատը:

⁹² Յովհաննէս Թովուզեան, «Տիմոթէոս Սափրիչեանի ուղեգրութիւնը որպէս Եթովպիայի ԺԹ. դարի պատմութեան աղբիւր», *Արեւելեան աղբիւրագիտութիւն, հոլմ. 1*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 34-69:

⁹³ Սափրիչեան, *գիրք Բ.*, էջ 85-86:

⁹⁴ Նոյն, էջ 86:

⁹⁵ Նոյն:

Այսպիսի պայմաններում էր յայտնուել երկիրը, երբ պատմութեան ասպարէզ է մտնում Քասան,- այդպէս էր մինչեւ թագադրումը կոչուում Թէոդորոսը,- քոսսո⁹⁶ վաճառողի որդին, որին յաջողում է իր սրի զօրութեամբ կրկին միաւորել Եթովպիան: Նա սկզբնապէս ծառայութեան է անցնում Ամհարայի իշխան Ռաս-Ալիի (1831-53) մօտ: «Այն արտենները Թէոդորոս' որ Քասսա կ'ըսուէր, կուգայ Ռաս-Ալիին քով զինուորութեան կը մտնէ,- գրում է Սափրիչեանը,- եւ իւր ցոյց փուած քաջութիւններովը սիրելի կ'ըլլայ անոր աչքին, մինչեւ կը փեսայանայ անոր աղջիկը առնելով»⁹⁷:

Այնուհետեւ Սափրիչեանը ներկայացնում է Քասայի ապստամբութիւնը Ռաս-Ալիի դէմ եւ նրա սրընթաց վերելքը մինչեւ Եթովպիայի նեկուսի գահը: «Օր մը ասիկա որդադեղ (քոսո) խմած ըլլալով, իւր աներոջմէն կով մը կը խնդրէ,- գրում է նա,- աներոջ մայրն ալ, որ դեռ կենդանի էր, նախափելով մը հրաման կ'ընէ սպասաւորաց ըսելով. «Որդադեղ ծախողին փղուն կ'որր մը միս փուէք որ երթայ»: Այս խօսքը խիստ ծանր կու գայ Քասսային, կը զայրանայ ու կրակ կը դառնայ կնկան մը բերնէն այնպէս նախափինք ընդունելուն: Իւր կինը կ'իմանայ այս բանը, ու կը դառնայ կ'ըսէ Քասսային. «Գօփիդ կապէ շուքով, ով Քասսա, ի՞նչ ես կեցեր մնացեր կնկան մը պէս»: Ըսել կ'ուզէ կ'որիճ եղիր ու ապստամբէ, եւ կնկան պէս նախափանաց փակ մի մնար, ըստ որում գօփի կապելու սովորութիւն ունին Հապէշը երբ հեռու փեղ մը երթալու կ'ըլլան, եւ հեռու փեղ երթալն ալ ապստամբել կը նշանակէ»⁹⁸: Այդպիսով Քասան դառնում է ապստամբ եւ ստանում է «Աբբա-Տատէկ» մականունը⁹⁹:

Քասայի ապստամբութեան մասին Սափրիչեանի հաղորդումը համահունչ է եթովպական աղբիւրի՝ Վոլտէ Մարիամի ամհարերէն ժամանակագրութեան տուեալներին, որի բնագիրը եւ ֆրանսերէն թարգմանութիւնը 1904ին Փարիզում հրատարակել է Եթովպիայում ֆրանսական *Le Temps* լրագրի թղթակից Քագիմիր Մոնտոն-Վիտայէն (C. Mondon-Vidailhet): Ալեքա Վոլտէ Մարիամի երկում, մասնաւորապէս, կարդում ենք. «Վայգարո»¹⁰⁰ Թաւապաչի հետ ամուսնանալու շնորհիւ, լինելով Ռաս Ալիի փեսան, Քասան մնաց աներոջ փանը, բայց մի օր, երբ նա որդադեղ էր ընդունել եւ խնդրել էր, որ իր ճաշը ուղարկեն, նրան որպէս մտեղէն ճա-

⁹⁶ Քոսսո (Hagenia abyssinica).- դեղաբոյս, որը Եթովպիայում օգտագործում է ճիճոաթափութեան նպատակով:

⁹⁷ Սափրիչեան, էջ 86-87:

⁹⁸ Նոյն, էջ 87:

⁹⁹ Եթովպիայում տարածուած է եղել ձիու անունով տիրոջը կոչելու ասանդոյթը, երբ հեծեալին անուանել են իր մարտական ձիու անունով՝ անելացնելով «աբբա» («հայր», «տէր») նախդիրը:

¹⁰⁰ Վայգարո.- «Տիրուի» (ամհար.), տիտղոս, որը տրուում էր ազնուական տիկնանց:

շարժման մարտից հետո կենդանու առջեւի ուղիքները: Նա դրանք եր ուղարկեց՝ գոռալով. «Լէ՛ճ Քասան այդ մտից չի ուրում, ինչ է, ինձ ջրկիր կնոջ տե՛ղ են դրել»: Նրա կինը՝ վայզարո Թաաապաչն ասաց. «Դու ոչ մի կտոր հող չունե՛ս: Լաաագոյն դէպքում մեզ մնում է պատրաստուել այստեղից հեռանալու համար»: «Ինչպէս թէ հող չունեմ, – գոռաց Քասան, – դեռ կը տեսնենք»: Դրանից յետոյ նա Քուարա իջաւ կնոջ հետ միասին»¹⁰¹: Դժուար չէ համոզուել, որ Սափրիչեանի տեղեկութիւններն ամբողջովին համընկնում են Վոլտէ Մարիամի ժամանակագրութեան հետ, ընդ որում՝ պետք է նկատել, որ Սափրիչեանի ուղեգրութիւնը տաս տարի է ինչ հրապարակուած էր, երբ եթովպացի պատմագիրը ձեռնամուխ է եղել իր աշխատութիւնը շարադրելուն¹⁰²:

Շարունակելով իր պատմութիւնը՝ Սափրիչեանը գրում է, որ որոշ ժամանակ անց, «երբ Քասսա բաւականէն ատելի զօրացած կը տեսնէ զինքը, կու գայ ի Տենպիա, եւ Ռաս-Ալիին բանակին դէմ ինքն ալ բանակ կը դնէ»¹⁰³: Սափրիչեանը բերում է նաեւ կողմից առաջ իր զինուորներին ուղղած Քասայի մարտակոչը. «Չըլլայ, որ պատերազմին ժամանակ զիս բանակին ետեւը փնտրէք. ես ամէնուր առջեւ իմ թշնամույս դիմացը ճակատ առ ճակատ քաջ ախոյեան պիտի կանգնիմ, հոն փնտրեցէք զիս, եւ ջանք ըրէք ինձի հետ մէկտեղ Ռաս-Ալին ողջ բռնելու»¹⁰⁴: Մարտի ընթացքում Քասան թէւ ջախջախիչ յաղթանակ է տանում աներոջ ուժերի նկատմամբ, սակայն «Ռաս-Ալին չի կրնար ձերբակալ ընել, որ միաձի դէպ ի Կոճամի երկիրը փախչելով մազապուրծ կ'ազատի»¹⁰⁵:

Նրան հետապնդելով Քասայի զօրքերը տիրում են Կոճամին, սակայն Ռաս-Ալիին բռնել կրկին չի յաջողում, քանի որ վերջինս հասցնում է ապաստանել մի անառիկ լեռան վրայ: Դրա փոխարէն Քասայի ձեռքն են ընկնում նրա որդին եւ մայրը՝ վայզարո Մանանը (Մենէն Լիպան), որոնց «Ըսար-Ամպա լեռը խրկելով՝ հոն շղթայել կու տայ, ուր տեղ որ մենք ալ

¹⁰¹ C. Mondon-Vidailhet, *Chronique de Théodoros II, Roi des rois d'Ethiopie (1853–1868), d'après un manuscrit original*, Published by Librairie Orientale & Américaine – E. Guilmoto, Paris, 1904, էջ 2–3. նաեւ՝ Թոփուգեան, էջ 68: Այսուհետեւ օգտուել ենք Վոլտէ Մարիամի ժամանակագրութեան ուսերէն թարգմանութիւնից՝ Մ. Заболотских, “Хроника царя царей Эфиопии Феодора II, написанная Алейкой Вольдэ Мариамом,” Перевод и комментарий. (Մ. Չարլոտսկիխ, Եթովպիայի արքայից արքայ Թէոդոր Բ.ի ժամանակագրութիւնը՝ շարադրուած ալեքա Վոլտէ Մարիամի կողմից, թարգմ. եւ ծանօթ.), *Письменные памятники Востока*, 2(9):2008, էջ 67–103 (այսուհետեւ՝ Վոլտէ Մարիամ, ժամանակագրութիւն):

¹⁰² Վոլտէ Մարիամն իր աշխատութիւնը շարադրել է Թէոդորոս Բ.ի մահից 13 տարի անց՝ 1881ին (Վոլտէ Մարիամ, *ժամանակագրութիւն*, էջ 103):

¹⁰³ Սափրիչեան, էջ 89:

¹⁰⁴ Նոյն:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 89-90:

Նեկուս Թէոդորոս Բ.ի (1855–68) դիմանկարը՝ շրջապատուած արքայական իշխանութեան խորհրդանիշ առիծներով

բաւական ժամանակ մնացինք

(ընդգծումը մերն է – Ա.Մ.)¹⁰⁶: Այնուհետեւ Սափրիչեանը շարունակում է. «Կը պատմեն թէ՛ Ռաս-Ալիին մօրը համար պատուէր կու տայ, որ միայն քոսօ տան կերակուրի եւ հացի տեղ, ըսելով թէ՛ քոսօ ծախողին տղուն քով քոսօ միայն կը գտնուի եւ ոչ հաց»¹⁰⁷: Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ, որ Սափրիչեանն ինքը տեաական ժամանակ գտնուել է Ջարամպայում¹⁰⁸, տեղում հնարատրութիւն ունենալով շփուել ինչպէս

այս իրադարձութիւնների ականատեսների, այնպէս էլ անմիջական մասնակիցների հետ: Հետեւաբար՝ նրա հաղորդումները Քասա-Թէոդորոսի եւ Ռաս-Ալիի հակամարտութեան վերաբերեալ հիմնականում համապատասխանում են պատմական իրականութեանը եւ ունեն սկզբնաղբիւրի արժէք:

Կոճամին տիրելուց յետոյ Քասան անակնկալ յարձակում է նաեւ Թիկրէի վրայ եւ ձերբակալում տեղի տիրակալ տեճազմաչ Ուպիին (Ուպիէ): Այս երեք իշխանապետութիւնները միաւորելուց յետոյ նա 1855ին թագադրում է եթովպական եկեղեցու առաջնորդ ապունա Սալամա Բ.ի ձեռամբ եւ ստանում Թէոդորոս անունը: Սափրիչեանը արժէքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Քասայի՝ արքայական Թէոդորոս անունը ստանալու վերաբերեալ: «Կը պատմեն,– գրում է նա,– թէ՛ Հապէշից մէկ սուրբին ըրած յայտնութիւններէն (հոգեւորեսութիւն) համբաւ մը տարածուած էր հասարակութեան մէջ, թէ Թէոդորոս անունով թագաւոր մը պիտի ելլէ, որ մինչեւ Երուսաղէմի պիտի տիրէ»¹⁰⁹: Թէոդորոսի թագադրութեամբ ամառում է Եթովպիայի պատմութեան այն փուլը, որն առաւել յայտնի է որպէս «դատատրների ժամանակաշրջան» («Zemene Mesafint»), եւ վերջ է տրուում Կոնտէրում Սողոմոնեան հարստութիւնից անուանական գահակալներ նստեցնելու ամանդոյթին¹¹⁰:

¹⁰⁶ Նոյն, էջ 90:

¹⁰⁷ Նոյն:

¹⁰⁸ Ամպա.– Տեկտոնական ծագմամբ սեղանածե լեռ՝ հարթ գագաթով: Եթովպական բարձրավանդակը բաւական հարուստ է նման լեռնային կազմաւորումներով, որոնք օգտագործում էին որպէս բնական ամրութիւններ:

¹⁰⁹ Սափրիչեան, էջ 91:

¹¹⁰ Թէոդորոսից առաջ Կոնտէրում նստում էր Սողոմոնեան հարստութեան ներկայացուցիչ Սաիլա Տենկէլը, որն ընդմիջումներով գահակալել է 1832–40, 1845–50 եւ 1851–55 շրջաններին:

Այս երեք իշխանությունների միատրումից յետոյ 1855 Հոկտեմբերին Թէոդորոսը արշաւում է Շօայի կիսանկախ թագաւորութեան վրայ¹¹¹: Այնտեղ այդ ժամանակ իշխում էր Հայլէ Մելեկոտը (1847–55), որը Շօայի նշանաւոր արքայ Սահլէ Սելասիէի որդին էր եւ Եթովպիայի ապագայ կայսր Մենելիք Բ.ի հայրը¹¹²: Այդ մասին Սափրիչեանը, մասնաւորապէս, գրում է. «Շօայի Մելեքօթ թագաւորն ալ Թէոդորոսին իւր վրայ գալը լսելուն պէս՝ վախէն յանկարծամահ կ'ըլլայ, եւ առանց պատերազմի անոր երկրին ալ կը տիրէ... Անոր Մինիլիք անուն որդին ալ իրեն որդեգիր կ'ընէ, բայց նա իւր հայրենի երկիրները ձեռք ձգելու համար կը փախչի Թէոդորոսին քովէն եւ յայտնի կ'ապստամբի անոր դէմ: Հիմա նոյն երկրին իշխանն է»¹¹³: Այստեղ Սափրիչեանը որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում Եթովպիայի ապագայ հռչակաւոր նեկուսի առաջին քայլերի մասին: Նրա աշխատութեան հրապարակումից տասնութ տարի անց Մենելիքին յաջողում է դառնալ Եթովպիայի կայսր եւ ծաւալել բեղուն պետականաշէն գործունէութիւն¹¹⁴: Իսկ ԺԹ. դարի կէսերին Թէոդորոս Բ.ի գլխաւորած Եթովպիան Ափրիկէի երկու անկախ մնացած պետութիւններից մէկն էր՝ Լիպերիայի հետ միասին, որն իր անկախութիւնը հռչակել էր 1847 Յուլիսի 26ին¹¹⁵:

ԺԹ. դարի սկզբներից Եթովպիայում աշխուժ գործունէութիւն են ծաւալում եւրոպական տարբեր պետութիւններից ժամանած միսիոնարները, որոնք նախադրեալներ են ստեղծում երկրի գաղութացման համար: Մի

¹¹¹ Շօայի թագաւորութիւնը ԺԸ. դարի սկզբին հիմնել էր ոմն Նեկասի Քրիստոս, որին այդ իշխանութիւնը շնորհել էր Եթովպիայի նեկուս Յեսու Ա.ը՝ հարաւարեւմուտքից կալլաների ներթափանցումը զսպելու նպատակով: Շօայի արքաները թէւ փաստացի անկախ էին, սակայն ձեւականօրէն ճանաչում էին Կոնստնտնուպոլիսի Սուլթանեան հարստութեան թագաւորների իշխանութիւնը (*История тропической Африки (с древнейших времен до 1800 г.)*) (Արեւադարձային Ափրիկէի պատմութիւն (ինագոյն ժամանակներից մինչեւ 1800), «Найка», Մոսկուա, 1984, էջ 304):

¹¹² А. Пономаренко, С. Чернецов, Памфлет «Государь Менелик и Эфиопия» нэадраса Гебре Хейвота Байкедэня - одного из первых эфиопских просветителей, *Africana. Африканский этнографический сборник*. (Ա. Պոնոմարենկօ, Ս. Չերնեցով, Եթովպական առաջին լուսատրիչներից մէկի՝ նեգադրաս Գեբրէ Հեյուտոս Բայկեդանի «Մենելիք թագաւորը եւ Եթովպիան» թոուցիկը, *Africana*), XIII:1982, Լենինկրատ, էջ 143:

¹¹³ Սափրիչեան, էջ 92:

¹¹⁴ Մենելիք Բ.ի իշխանութեան շրջանի մասին տե՛ս՝ Guèbré Sellassié. *Chronique du règne de Ménélik II, roi des rois d'Éthiopie*, tt. I-II, Paris, Maisonneuve frères, 1930–1932; А. Булатович, С войсками Менелика II, Под редакцией, с предисловием и примечаниями И. Кацнельсона, (Ա. Բուլատովիչ, Մենելիք Բ.ի զորքերի հետ. խմբ., առաջ. եւ ծանօթ.՝ Ի. Կացնելսոն), «Найка», Մոսկուա, 1971:

¹¹⁵ «Африка», *Энциклопедический справочник, т. II* («Ափրիկէ» հանրագիտարան, *հղր. II*), «Советская энциклопедия», Մոսկուա, 1987, էջ 52:

անգամ Մասսաուայի ֆրանսական փոխհիպատոսի հետ գրոյցի ընթացքում Թէոդորոսը յայտարարում է. «*Ես գիտեմ երոպական կառավարութիւնների մարտավարութիւնը: Երբ նրանք ցանկանում են գրաւել [որեւէ] արեւելեան երկրի տարածքը, նրանք սկսում են այնտեղ ուղարկել միսիոնարներին: Այնուհետեւ նրանք ուղարկում են հիպպոտոսների՝ միսիոնարներին աջակցելու նպատակով, եւ, վերջապէս, նրանք ուղարկում են իրենց զորագնդերը՝ հիպպոտոսներին աջակցելու նպատակով*»¹¹⁶: Ինչպէս տեսնում ենք, «Քոսսո վաճառողի որդին» զարմանալի խորաթափանցութեամբ կարողացել էր բացայայտել երոպական պետութիւնների վարած գաղութային քաղաքականութեան ողջ էութիւնը եւ յստակ բանաձեւել գաղութացման ընթացքը: Սակայն նրա խօսքերը մարգարէական եղան, առաջին հերթին, հենց իր համար:

Թէոդորոս Բ.ի եւ բրիտանացիների հակամարտութեանը Սափրիչեանն անդրադառնում է «Անգղիացի հիպատոսն ու [անոր] բանտարկութիւնը» գլխում: 1862 Յուլիսին որպէս բրիտանական հիպատոս Եթովպիա է ժամանում Չարլզ Տանքըն Քեմըրոնը (1825–70): «*Թէոդորոս թագաւորի քով գտնուող ճերմակ մարդոց մէջ նշանաւոր է անգղիացւոց քափթէն–Քամերոն հիպպոտոսը,– գրում է Սափրիչեանը,– որ իւր բռնած քաղաքականութեամբը պարճառ եղաւ այս երկու տէրութեանց մէջ ծագած կոտորէն, որ եւ Թէոդորոսի դիւցազնական մահուամբը վերջացաւ*»¹¹⁷: Սկզբնական շրջանում նրա եւ Թէոդորոսի միջեւ հաստատում են բարեկամական յարաբերութիւններ: Թագաւորը դիւրացնում է անգլիացի միսիոնարների գործունէութիւնը՝ միամտաբար կարծելով, թէ «անոնց քարոզութեամբը քրիստոնէից թիւը պիտի աւելնայ իւր երկրին մէջ»¹¹⁸:

Սակայն շուտով բրիտանացիների աշխարհաքաղաքական մրցակիցները՝ ֆրանսացիներն ու գերմանացիները, յուշում են թագաւորին, թէ «*անգղիացւոց ներքին նպատակը կրօնք քարոզելը չէ, այլ ուրիշ քաղաքական նպատակ մը ունին*»¹¹⁹: Ինչ վերաբերում է հիպատոսին, ապա նրա մասին էլ Թէոդորոսին յայտնում են, որ նա «յատկապէս լրտեսութեան համար եկած է», որի իրական նպատակը «*Անգղիոյ թագուհւոյն զօրքերը յանկարծ բերել տալով՝ զքեզ անոնց ձեռքը մատնելն է*»¹²⁰: Այս կապակցութեամբ Սափրիչեանը յաւելում է. «*Հիպպոտոսին վարուցը վրայօք ինչ որ լսեցինք՝ ժողովրդեան վկայութիւնն եւ անոնց պատմութիւնն է. եւ թէպէտ*

¹¹⁶ Райт М., “Теодрос II и англо-эфиопская война 1867–1868 гг.,” *Эфиопские исследования. История. Культура* (Մ. Ռայթ, Թէոդորոս Բ.ը եւ 1867–1868ի անգլո-եթովպական պատերազմը, «Եթովպագիտական հետազոտութիւններ. պատմութիւն, մշակոյթ»), «Наука», Մոսկուա, 1981, էջ 40:

¹¹⁷ Սափրիչեան, էջ 99:

¹¹⁸ Նոյն, էջ 100:

¹¹⁹ Նոյն, էջ 101:

¹²⁰ Նոյն, էջ 102:

մենք չենք հաւարացած, այսու ամենայնիւ պարմութեանս կարգը կը պահանջէ, որ առանց մեր լսածներէն պզտիկ պարագայ մըն ալ ծածկելու՝ հաւարարմութեամբ գրուցենք»¹²¹:

Պատմում են, որ հիպատոսը Թէոդորոսին խոստանում է անձամբ Մեծն Բրիտանիայի թագուհի Վիքթորիային հասցնել նրա նամակը, սակայն իր խոստումը կատարելու փոխարէն շեղում է ճանապարհից եւ Կեսելայի ու Կալլապատի (Մետեմմա) վրայով անցնում Ճիլկա (Չիլգա), որտեղից, ինչպէս գրում է Սափրիչեանը, «ապստամբի մը քով փախչիլ կ'ուզէր»¹²²: Իրականում Քեմըրոնը Եթովպիային սահմանակից Սուտանի շրջաններում գաղտնի հանդիպումներ է ունենում եգիպտական եւ թուրք փաշաների հետ՝ փորձելով խարդաւանքներ լարել Թէոդորոսի դէմ¹²³:

Ճիլկայում թագաւորի հրամանով հիպատոսին բռնում են եւ բերում իր մօտ: Թէոդորոսի այն մեղադրանքին, թէ՛ «Ճշմարիտ է ուրեմն ինչ որ կ'ըսեն քեզի համար. դու ես, ինչպէս կ'երեւնայ, բոլոր երկիրը տակնուվրայ ընողն ու վրդովողը», հետեւում է հիպատոս Քեմըրոնի համարձակ պատասխանը. «Ես քու թղթաւարդ չեմ, կ'ըսէ, ի՞նչ կ'ուզես ինձմէ, որ ետեւ ընկեր ես. ես քու պաշտօնեայդ ալ չեմ, այլ այնպիսի տէրութեան մը պաշտօնեայ եմ, ուսկէց բոլոր աշխարհ կը դողայ. եւ քեզ նման իշխանները եւ ոչ իւր ծառայութեանը մէջ կ'ընդունի»¹²⁴: Այս աներկիւղ պատասխանից յետոյ Թէոդորոսը հրամայում է շղթայակապ անել հիպատոսին: Ըստ Սափրիչեանի՝ դրանից յետոյ արքան յայտարարում է. «Թող գայ քու թագուհիդ, որու վրայ այդքան կը պարծենաս, եւ արձրկէ շղթաներդ թէ որ կարող է»¹²⁵: Հիպատոս Քեմըրոնը եւ նրա հետ միքանի միսիոնարներ ձերբակալուել են 1864 Յունուարին:

Ձերբակալուածների ազատութեան նպատակով բրիտանական կառավարութիւնը 1865ի վերջին Եթովպիա է ուղարկում յատուկ պատուիրակութիւն: Այն գլխաւորում էր Ատէնի անգլիական լիազօր ներկայացուցչի առաջին օգնական Հորմուզդ Ռասամը¹²⁶, որը ծագումով հայ էր: Պատուիրակութեան կազմում էին նաեւ բժիշկ Հենրի Պլանկը եւ գնդապետ Փրիտօն: Նրանք 1865 Դեկտեմբերի 28ին Մետեմմայի վրայով մտան Ե-

¹²¹ Նոյն:

¹²² Նոյն, էջ 103:

¹²³ К. Лукницкий, “Борьба империалистических держав за Абиссинию (до 1914 г.),” *Абиссиния (Эфиопия). Сборник статей* (Կ. Լուկնիցկի, կայսերապաշտական տէրութիւնների պայքարը Հապէշիստանի համար (մինչեւ 1914), էջ 410.

¹²⁴ Սափրիչեան, էջ 103:

¹²⁵ Նոյն:

¹²⁶ Ռասամի առաքելութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ Hormuzd Rassam, *Narrative of the British Mission to Theodore, King of Abyssinia; with notices of the countries traversed from Massowah, through the Soodân, the Amhâra, and back to Annesley Bay, from Mágdala, in two volumes*, London, 1869:

թովպիա եւ անցնելով Ամհարայի գաւառներով, 1866 Յունուարի 25ին հասան Տամոթ, որտեղ այդ ժամանակ գտնուում էր Թէոդորոսի բանակատեղին¹²⁷:

Սկզբնապէս Թէոդորոսը լաւ է ընդունում նրանց եւ զիջելով՝ ազատ արձակում ձերբակալուածներին: Սակայն, ինչպէս գրում է Սափրիչեանը, որոշ մատնիչներ հաղորդում են թագաւորին, թէ «Այդ մարդը (Ռասամը), ըսին իրեն, նամակներ ունի քովը, որուն մէջ իրեն պատուէր գրուած է, որ եթէ չընդունիք Անգղիոյ կառավարութեան խնդիրքը ու հիւպատոսը չարձակէք, յանկարծ զարնէ սպաննէ զձեզ»¹²⁸: Ըստ Սափրիչեանի՝ հաւատալով այդ խօսքերին՝ թագաւորը հրամայում է ձերբակալել Ռասամին, հիւպատոս Քեմըրոնին, ինչպէս նաեւ նրանց հետ գտնուող երոպացիներին, եւ ուղարկել Մակտալայի լեռը՝ շղթայելու: Իրականում, Ռասամի առաքելութիւնը ձախողութեամբ վերջինիս թոյլ տուած սխալների պատճառով, ինչի հետեւանքով 1866 Ապրիլին Թէոդորոսի կողմից ազատ արձակուած երոպացիները նորից ձերբակալուեցին¹²⁹:

Այստեղ Սափրիչեանը հաղորդում է չափազանց ուշագրաւ տեղեկութիւն մի հայորդու մասին, որը փորձում է միջնորդութեամբ ազատել ձերբակալուած երոպացիներին: Նա, մասնաւորապէս, գրում է. «Տիգրանակերտցի Պեպրոս անուն հայ մը, որ ծանօթացած էր հիւպատոսին, ուզելով փորձ մը փորձել, հեռուանց հեռու պաշտպանութիւն ընել կ'ուզէ անոր անմեղութեանը, վասն որոյ ինքն ալ կասկածանաց ներքեւ ընկնելով կը բռնուի եւ անոնց շղթայակից կ'ըլլայ»¹³⁰: Անշուշտ, այս խորհրդաւոր հայորդին Թէոդորոս թագաւորին անձամբ ճանաչող մէկը պէտք է լինէր, եթէ համարձակուել է այդ ծանր պահին հանդէս գալ նման վտանգաւոր նախաձեռնութեամբ:

Հենց արգելափակուած երոպացիների ազատութիւնը խնդրելու նպատակով էլ բրիտանական կառավարութեան խնդրանքով 1867 Ապրիլին դէպի հեռաւոր Եթովպիա են ուղեւորուել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի պատուիրակները՝ Իսահակ Եպիսկոպոս Աստուածատուրեանն ու Տիմոթէոս վարդապետ Սափրիչեանը: Սակայն, չսպասելով նրանց ուղեւորութեան արդիւնքներին՝ բրիտանական կառավարութիւնը սկսեց նախապատրաստութիւններ տեսնել Եթովպիա ներխուժելու նպատակով: Այդ կապակցութեամբ պատմաբան Թոփուօզեանն իրաւացիօրէն նկատում է. «Եթովպիայում անառարկելի հեղինակութիւն վայելող Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի միջնորդութիւնն անգլիացիներին պէտք էր ոչ թէ Մակտալայում արգելափակուածների ազատութիւնը ձեռք բերելու, այլ Ե-

¹²⁷ Թոփուօզեան, էջ 37:

¹²⁸ Սափրիչեան, էջ 105:

¹²⁹ Лукницкий, էջ 411:

¹³⁰ Սափրիչեան, էջ 105:

թովպիայի հոգետր ու աշխարհիկ ֆեոդալներին հանգստացնելու եւ ներխուժման ժամանակ Թէոդորոս Բ.ին նրանց հնարատր աջակցութիւնից զրկելու համար»¹³¹:

1867 Ապրիլին բրիտանական կառավարութիւնը սկսում է նախապատրաստել իր զօրքերի ներխուժումը Եթովպիա: Արշաւանքի նախապատրաստման կայան է ընտրուում Բրիտանական Հնդկաստանի կարետրագոյն կենտրոններից Պոմպէյը: Յուլիսի 13ին տեղի նահանգապետը յայտնում է, որ պատերազմի նախապատրաստումը կը տեւի շուրջ չորս ամիս: Օգոստոսի 13ին բրիտանական կառավարութիւնը որոշում է Եթովպիա ուղարկել զինուորական արշաւախումբ, որի հրամանատար է նշանակուում զօրավար Ռոպըրթ Նէյփիըրը (1810–90)¹³²:

1867 Հոկտեմբերի վերջին Պոմպէյից Ջուլա նաւահանգիստ (ժամանակակից Էրիթրէայի տարածքում) է հասնում բրիտանական զօրքերի առաջին զօրախումբը, իսկ Նոյեմբերի 19ին Վիքթորիա թագուհին պատերազմ է յայտարարում Եթովպիային¹³³: Մինչեւ Դեկտեմբերի վերջը Հնդկաստանից Ջուլա է ուղարկուում շուրջ 10,000անոց զօրախումբ: Ընդհանուր առմամբ, Բրիտանական Հնդկաստանի երկու կարետրագոյն քաղաքներից՝ Պոմպէյից եւ Կալկաթայից, եթովպական արշաւանքին մասնակցելու նպատակով ուղարկուում է անելի քան 14,100 զինուորական, որոնցից երոպացի սպաներ՝ 304, շարքայիններ՝ 3605, իսկ մնացած 10,195ը բաղկացած էր հնդկ զինուորներից՝ սիփահիներից, որոնց հաւաքագրել էին Հնդկաստանի բոլոր ծայրերից¹³⁴: Ներառեալ սպասարկող անձնակազմը՝ Նէյփիըրի բանակի թիւը հասնում էր շուրջ 30,000ի:

Լսելով բրիտանական զօրքերի ավիանման լուրը՝ Թէոդորոսն իր ուժերով Տեպրէ-Թապորից շտապում է դէպի Մակտալա լեռը, որը նրա «բոլոր զօրութեան կեդրոնատեղին եւ իւր ապաստանարանն էր. հոն էին բոլոր իւր արքունի գանձերը եւ անթիւ բանտարկեալները»¹³⁵:

1868 Յունուարի սկզբին Ջուլա է ժամանում գլխատր հրամանատար զօրավար Նէյփիըրը եւ սկսում է բրիտանական զօրքերի շուրջ 380 մղոն ձգուող արշաւանքը դէպի երկրի խորքը՝ Մակտալա լեռը¹³⁶: Այդ մասին Սափրիչեանը գրում է. «Անզղիացոց բանակը խիստ մեծ եւ անտրանելի տառապանքներ եւ դժուարութիւններ կրելով դէպ ի այն լեռը կը մօտե-

¹³¹ Թովուզեան, էջ 42:

¹³² Նրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ H. D. Napier, *Field-Marshal Lord Napier of Magdala. A Memoir by his son*, Edward Arnold & Co., Լոնսոն, 1927:

¹³³ Лукницкий, էջ 412:

¹³⁴ Նոյն:

¹³⁵ Սափրիչեան, էջ 107:

¹³⁶ Նէյփիըրի բանակի անցած ճանապարհի մասին տե՛ս՝ Henry M. Hozier, *The British Expedition to Abyssinia: Compiled from Authentic Documents*, Macmillan and Co., Լոնսոն, 1869:

նային, ուր կը գտնուէր արդէն Թէոդորոս, եւ պատերազմի պատրաստութիւնները կարգի դրած էր»¹³⁷:

Ապրիլի 10ին Մակտալայի լեռան մոտ գտնուող Արուկէի դաշտում տեղի է ունենում անզլօ-եթովպական պատերազմի միակ ճակատամարտը: «Անգամ մը Թէոդորոս բոլոր զօրքերը Անգղիացոց դէմ կը հանէ,– գրում է Սափրիչեանը,– կը խրախուսէ եւ կը սրտապնդէ զանոնք իր բոլոր լեզուին ճարտարութեամբը. պատերազմը կը սկսի եւ ի վնաս իր զօրացը՝ անգղիացիք կը յաղթեն»¹³⁸: Չնայած թուական գերակշռութեանը՝ Արուկէի ճակատամարտում շուրջ 4 հազարանոց եթովպական բանակը ջախջախիչ պարտութիւն է կրում բրիտանական մօտ 2 հազարանոց առաջապահ գնդերից: Ճակատամարտի ելքը վճռում են բրիտանական հետեակայինների սպառազինութեան մէջ մտնող Սնայտերի փակաղակաւոր գերժամանակակից հրացանները, որոնց դէմ միայն պատրոյգաւոր հրացաններով եւ նիզակներով զինուած եթովպացի զինուորները պարզապէս անզօր էին¹³⁹: Եօթ ժամ տեսած մարտի ընթացքում Թէոդորոսի բանակը տալիս է շուրջ 700–800 զոհ եւ 1500 վիրաւոր¹⁴⁰: Հերոսի մահով զոհուում է նաեւ արքայի մերձաւոր զինակիցներից՝ ֆիթաւորարի¹⁴¹ Կեպրիէն:

Պարտութիւնը Արուկէի դաշտում, ըստ էութեան, վճռեց անզլօ-եթովպական պատերազմի ելքը եւ կանխորոշեց Թէոդորոսի վախճանը: Այլ ելք չունենալով՝ նա ազատ է արձակում արգելափակուած երոպացիներին: Այդ կապակցութեամբ Սափրիչեանը գրում է. «Երբ կը լսէ (Թէոդորոսը – Ա.Մ.) իր մարդոց ջարդուիլը եւ հաւատարիմ մեծամեծաց մահը, եւ ոմանց ալ անգղիացոց կողմն անցնիլը, սիրտը կը մորմոքի եւ կը փոչորի, բայց ուրիշ ճար մը չգտնելով՝ ակամայ կը զիջանի անոնց առջի խնդիրքը կարարելու, եւ բոլոր երոպացի բանտարկեալները եւ իւր ծառայութեան մէջ գտնուողները բոլորն ալ արձակելով՝ պատուով կը յանձնէ զանոնք անգղիացոց. ասոնց մէջ էր նաեւ հիւպատոսը»¹⁴²: Ճակատամարտի յաջորդ օրը Մակտալայից Նէյփիլըրի ռազմաճամբար են իջնում հիւպատոս Չարլզ Քեմըրոնը, Հորմուզդ Ռասամը, բժիշկ Հենրի Պլանկը, միսիոնարներ Հենրի Շթըրնը, Թէոֆիլ Վալմայէրը, Ռոզենթալը, Մէյըրը, Հոլը եւ ուրիշներ¹⁴³:

¹³⁷ Սափրիչեան, էջ 107:

¹³⁸ Նոյն:

¹³⁹ Theophilus Waldmeier, *The Autobiography of Theophilus Waldmeier, Missionary: Being an Account of Ten Years' Life in Abyssinia; and Sixteen Years in Syria*, S. W. Partridge & Co., Լոնտոն, 1886, էջ 109–10:

¹⁴⁰ Райт, էջ 44:

¹⁴¹ Ֆիթաւորարի.– Չինուորական տիտղոս, առաջապահ կամ հետախուզական ջոկատի հրամանատարը: Բառացիօրէն նշանակում է՝ «առաջ՝ թալանելու» (Булатович, *С войсками Менелика II*, էջ 111):

¹⁴² Սափրիչեան, էջ 107:

¹⁴³ Райт, էջ 45:

Պարտութիւնը Արոկէի դաշտում, ըստ էութեան, վճռեց անգլո-եթովպական պատերազմի ելքը եւ կանխորոշեց Թէոդորոսի վախճանը: Այլ ելք չունենալով՝ նա ազատ է արձակում արգելափակուած երոպացիներին: Այդ կապակցութեամբ Սափրիչեանը գրում է. «*Երբ կը լսէ (Թէոդորոսը – Ա.Մ.) իր մարդոց ջարդուիլը եւ հաւատարիմ մեծամեծաց մահը, եւ ոմանց ալ անգղիացւոց կողմն անցնիլը, սիրտը կը մորմոքի եւ կը փոչորի, բայց ուրիշ ճար մը չգտնելով՝ ակամայ կը զիջանի անոնց առջի խնդիրքը կատարելու, եւ բոլոր երոպացի բանտարկեալները եւ իւր ծառայութեան մէջ գտնուողները բոլորն ալ արձակելով՝ պատուով կը յանձնէ զանոնք անգղիացւոց. ասոնց մէջ էր նաեւ հիւպատոսը*»¹⁴⁴: Ճակատամարտի յաջորդ օրը Մակտալայից Նէյփիլըրի ռազմաճամբար են իջնում հիւպատոս Չարլզ Քեմըրոնը, Հորմուզդ Ռասամը, բժիշկ Հենրի Պլանկը, միսիոնարներ Հենրի Շթըրնը, Թէոֆիլ Վալմայէրը, Ռոզենթալը, Մէյըրը, Հոլը եւ ուրիշներ¹⁴⁵:

Ապրիլի 12ին, Զատիկի կապակցութեամբ, Թէոդորոսը ի նշան հաշտութեան զօրավար Նէյփիլըրին առաջարկում է ընդունել իր նուէրները՝ 1000 կով եւ 500 ոչխար¹⁴⁶, բայց վերջինս հրաժարում է ընդունել նեկուսի ընծան, քանի որ դա փաստացի պատերազմի աարտ կը նշանակէր: «*Սակայն այս անագան զիջումը անգղիացւոց անձնասիրութեան, ազգային պատուի, վնասուն եւ ըրած անչափ ծախուց եւ զոհողութեանց չէր կրնար փոխարինութիւն մը համարուիլ*» – նկատում է Սափրիչեանը, – *վասն որոյ կ'ուզէին անոնք կամ սպաննել զԹէոդորոս եւ կամ ողջ բռնել*»¹⁴⁷: Յիրաւի, բրիտանական բանակը չէր կտրել Հնդկական ովկիանոսը եւ շուրջ 380 մղոն բազմաթիւ վտանգներով լեցուն ճանապարհ անցել Եթովպիայի տարածքով՝ Մակտալայի լեռնափեշերից ձեռնունայն վերադառնալու համար: Դա մեծապէս կը սասանէր բրիտանական թագի հեղինակութիւնը գաղութներում, որին նոր էր յաջողուել մեծ դժուարութիւնների գնով ճնշել սիփահիների ապստամբութիւնը Հնդկաստանում: Դէպքերի նման զարգացումը կարող էր խաչ քաշել նաեւ զօրավար Նէյփիլըրի յետագայ ասպարէզի վրայ, որին բրիտանական բանակի հնդիկ զինուորները՝ սիփահիները, անուանում էին ոչ այլ կերպ, քան «Սուլթան»¹⁴⁸:

Եւ, ահա, Ապրիլի 13ի առաւօտեան Նէյփիլըրի հրամանով բրիտանական զօրքերը սկսում են Մակտալայի ամրոցի գրոհը: Նախօրէին ծանր պարտութիւն կրած եւ բարոյալքուած եթովպական բանակի մնացորդները ի զօրու չէին քիչ թէ շատ լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ նրանց: Մակտալայի գրոհը տեւում է միքանի ժամ: Սափրիչեանը գրում է, որ Թէոդո-

¹⁴⁴ Սափրիչեան, էջ 107:

¹⁴⁵ Райт, էջ 45:

¹⁴⁶ Նոյն:

¹⁴⁷ Սափրիչեան, էջ 107-8:

¹⁴⁸ Վոլտէ Մարիամ, Ժամանակագրութիւն, էջ 99:

Թէոդորոս Բ.ի
ինքնասպանութիւնը
գորավար Նէյփիլըրի
առջեւ (գործ՝ եթովպացի
անյայտ նկարչի)

րոս Բ. «անգղիացւոց զօրութեան ականաւրես ըլլալով, իրեն քով մնացած պզտի խումբին հաւաքարմութեան վրայ ալ այնքան վստահ չէր, եւ խելքը կտրեց որ օր մը չէ նէ՝ օր մը անպարճառ անոնց ձեռքը պիտի ընկնայ կամ անոնց ձեռքով պիտի սպանուի, եւ անարգութեան յիշատակ մը պիտի թողու աշխարհիս մէջ. ուստի լաւ է, ըսաւ, քաջութեամբ ես զիս սպաննեմ, քան թէ թշնամույն ձեռքը ընկնալով խայտառակուիմ: Եւ յափշտակելով արքանակ մը, պարպեց իր բերնին մէջ, ու հոն փոռեցաւ ընկաւ դիւցազնաբար 1868, Ապրիլի 1/13ին, Ջարկի երկրորդ օրը»¹⁴⁹: Մահից առաջ բրիտանական հրամանատարութեանն ուղղած իր վերջին նամակը Թէոդորոս Բ.ը ասարտում է հետեւեալ խօսքերով. «Զօրականը, որը խաղում էր դիւցազունների հետ, խաղալիք չի դառնայ ուրիշների ձեռքին»¹⁵⁰:

Մակտալայի գրաւումից յետոյ գորավար Նէյփիլըրը հրամայում է հրկիզել այնտեղ գտնուող բոլոր շինութիւնները, իսկ ամբողջ՝ պայթեցնել: Այնուհետեւ բրիտանացիները, ինչպէս գրում է Սափրիչեանը, «Թէոդորոսի պզտի տղան հետերնին առնելով շուտով ետ դարձան»¹⁵¹: Այստեղ խօսքը Թէոդորոսի կրտսեր որդու՝ արքայազն Ալեմայէհուի (Prince Alemayehu) մասին է, որը գերեվարում է մօր՝ Թիրուրկ Վուպէի հետ միասին¹⁵²: Վերջինս շուտով մահանում է, իսկ Ալեմայէհուն, որն անգլիացիների կողմից դիտարկւում էր որպէս եթովպական գահի հաւանական թեկնածու, տարւում է Մեծն Բրիտանիա, որտեղի Լիծ քաղաքում էլ 1879 Նոյեմբերի 14ին վախճանում է թոքերի բորբոքումից: Յաւելենք, որ Մակտալայից հեռանալիս, բրիտանացիները յափշտակում են նաեւ եթովպական ձեռագրերի արքայական հաւաքածուն՝ 408 միտր, որն այժմ պահւում է Բրիտանական Թանգարանում¹⁵³:

¹⁴⁹ Սափրիչեան, էջ 108:

¹⁵⁰ Пономаренко, Чернецов, էջ 14. նաեւ՝ *General History of Africa. Volume VI. Africa in the Nineteenth century until the 1880s*, editor J.F. Ade Ajayi, Heinemann Publishers, California, UNESCO, 1989, էջ 401:

¹⁵¹ Սափրիչեան, էջ 108:

¹⁵² Վոլոտէ Մարիամ, Ժամանակագրութիւն, էջ 102-3: Թիրուրկ Վուպէն Թէոդորոսի երկրորդ կինն էր: Նրա առաջին կինը՝ վայգարօ Թաապաչը մահացել էր անլի վաղ (նոյն, էջ 83):

¹⁵³ W. Wright, *Catalogue of the Ethiopic Manuscripts in the British Museum*, London, 1877, էջ III-IV; Платонов В., Чернецов С., Эфиопская рукописная книга. –

Թէոդորոսի մահից յետոյ իշխանութիւնը կարճ ժամանակով անցնում է Լաստայի իշխան Վազշում¹⁵⁴ Կոպազէին, որը 1868 Յունիսին իրեն հռչակում է Եթովպիայի նեկուս՝ Թէքլէ Կորկիս Բ. (1868–71) անունով: Այդ մասին Սափրիչեանը գրում է. «Անոր (Թէոդորոսի – Ա.Մ.) մահուանէն յետոյ զօրացաւ Լաստայի Ալօ նահանգէն Վազշում–Կովազին, որ յետոյ թագաւոր հրատարակելով զհնքը՝ Թէքլէ–Կորկիս կոչուեցաւ, եւ կը տիրէ հիմա Ամարայի երկրին»¹⁵⁵: Սակայն, վերջինս, 1871ի ամռանը Թիկրէի կենտրոն Ատուայի գրոհի ժամանակ ջախջախիչ պարտութիւն է կրում տեղի իշխան Քասայից, գերի ընկնում եւ գահընկեց արում: Այդ յաղթանակից յետոյ Քասան 1872 Յունուարի 21ին իրեն հռչակում է Եթովպիայի նեկուս՝ Եոհաննիս Դ. (1872–89) անունով¹⁵⁶: Նրանց մասին Սափրիչեանի ուղեգրութիւնում սփռուած են բազմազան ուշագրաւ տեղեկութիւններ:

Սափրիչեանի աշխատութեան՝ Թէոդորոս Բ.ին նուիրուած գլուխների մանրակրկիտ քննութիւնը մեզ բերեց այն եզրակացութեան, որ հեղինակի հաղորդած տեղեկութիւնները մեծ մասամբ համապատասխանում են պատմական իրականութեանը՝ որոշ դէպքերում վերահաստատելով կամ լրացնելով այլ աղբիւրների շարադրանքը: Տիմոթէոս Սափրիչեանի ուղեգրութիւնը կարեւոր աղբիւր է «վիքթորիական» դարաշրջանի Մեծն Բրիտանիայի եւ Թէոդորոս Բ.ի Եթովպիայի բարդ եւ բազմաշերտ յարաբերութիւնների ուսումնասիրման համար:

Ի տարբերութիւն անգլիացի եւ ֆրանսացի ուղեգիրների, որոնք Եթովպիայում հետապնդում էին յստակ քաղաքական շահեր, հայ ուղեգիրները, որպէս անշահախնդիր հեղինակներ, հիմնականում իրենց տեսածն ու լսածն են յանձնել թղթին, այդ առումով նրանց ուղեգրութիւններն ունեն առանձնայատուկ կարեւորութիւն: Հայ ուղեգիրների աշխատութիւնները կարեւոր սկզբնաղբիւր են ինչպէս Եթովպիայի, այնպէս էլ հայ-եթովպական պատմական կապերի ուսումնասիրութեան համար:

«Рукописная книга в культуре народов Востока». Очерки. Книга первая. (Վ. Պլատոնով, Ս. Չերնեցով, Եթովպական ձեռագրերը. – «Ձեռագրերը Արեւելքի ժողովուրդների մշակոյթում», Գիրք առաջին), «Найка», Մոսկուա, 1987, էջ 229.

¹⁵⁴ Վազշում.- տիտղոս, որը տրում էր Վազ գաւառի կառավարչին:

¹⁵⁵ Սափրիչեան, էջ 109:

¹⁵⁶ Եոհաննիս Դ.ն զոհում է 1889 Մարտի 9ին՝ Սուտանի մահտիական ապստամբների դէմ Մետեմմայի մօտ մղած ճակատամարտում, որից յետոյ Եթովպիայի նեկուս է դառնում Շօայի արքայ Մենելիք Բ.ը (1889–1913):

ARMENIAN TRAVELERS ON ETHIOPIA AND ETHIOPIAN-ARMENIAN RELATIONS (Summary)

Dr. Ardag Maghalian
artak_77@mail.ru

Armenian-Ethiopian relations date back centuries. The closeness of the faith of the Armenian and Ethiopian peoples immensely contributed to these relations.

In the 17th–19th centuries, several Armenian figures visited Ethiopia and wrote descriptions of their travels.

In 1678 Arch. Hovhanneds Tutundji visited Ethiopia and wrote an interesting volume about his travels there. Tutundji visited Ethiopia on a political mission and left a remarkable letter entitled “The History of Going to and Coming from Abyssinia in the Year 1678”. Tutunji is believed to have traveled to Ethiopia to engage that country in the anti-Turkish struggle. In the late 17th century, Avedik Baghdassarian Dikranagerdtsi visited the country. He authored a book, *Ashkharhatsouyts* (“Geography”) that featured a section entitled “This Is on My Desire to Go to the Land of Abyssinia”. That section is considered to be one of the first geographic descriptions of Ethiopia which contains interesting ethnographic information about the inhabitants of that isolated country. In 1764, Armenian merchant Hovhannes Tovmajan (Tovmajanyan, 1717–1806) visited Ethiopia and left a chapter in his autobiography called “Journey to Ethiopia”, which has an important Ethiopological significance. In Ethiopia, he met Queen Iteke (Mentewab), who appointed him as the Royal Treasurer of Ethiopia. (He replaced another Armenian, Selef.) Later the position was transferred to his son Boghos. The travelogue of Hovhannes Tovmajan is an important source when studying the political and socio-economic life of Ethiopia in the 18th century.

A century later, in 1867, a delegation of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, consisting of Bishop Isahak Asdvadzadurian and Archimandrite Dimotheos Saprichian, left for Ethiopia on a mediation mission. Upon his return, Saprichian published a two-volume travelogue entitled “A Two-Year Exile to Abyssinia, or the Moral, Political, and Religious Behavior of the Abyssinians” (Jerusalem, 1871), which is an important source for studying the complex and multifaceted Victorian-era relations between Great Britain and Tewodros II of Ethiopia.

The works of the Armenian travelers are primary source for the study of Ethiopia and Armenian-Ethiopian historical ties.

Փոքրապատում Եթովպիոյ Հայօճախի ՀԲԸՄ Մասնաճիւղի (1906-1936/1944-63)

Անդրանիկ Տազեսեան
adakessian@haigazian.edu.lb

Հիմնուելով ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւատան նիւթերուն վրայ, ստորեւ կը շարադրենք ՀԲԸՄ Եթովպիոյ մասնաճիւղին փոքրապատումը հիմնումէն մինչեւ 1963¹:

Գահիրէի մէջ ՀԲԸՄիութեան հիմնումէն կարճ ժամանակ ետք, Հոկտեմբեր 1906ին, աշխատանքներ կը տարուին Եթովպիոյ մէջ ՀԲԸՄ մասնաճիւղ մը հիմնելու. տոքթօ. Նազարէթ Տաղաւարեան եթովպաբնակ Նիկ. Խաչատուրեանին կը դրկէ ՀԲԸՄ ծրագիր-կանոնագիրը, մասնաճիւղի կազմութեան ընթացակարգը եւ Պօղոս Նուպարի կոչը՝ անդամագրուելու Միութեան: Մասնաճիւղին կազմութիւնը նիւթ կը դառնայ տեղի «հայ ընթերցատան» մէջ, «ինչ ինչ պատճառներով անիրագործելի» կը նկատուի ու «նպաստաւոր լուծում» չի գտներ, նաեւ՝ «ոմանց անտարբերութեան» պատճառով: Սակայն, եթովպահայեր կ'անդամագրուին եւ յառաջացած սաղմնային մարմնէն Օննիկ Փափազեան, 10 Օգոստոս 1907 թուակիրով, «անգլիական դեսպանատան փոստի» Պօղոս Նուպարին կը դրկէ «տեղոյս հայ գաղթականութեան» կողմէ հանգանակուած գումարին փոխանակագիրը, յատկացուելու «Վանի եւ Մուշի սովեալներուն...»: Աւելի ետք, Փափազեան կը բացատրէ թէ կազմութեան փորձերը անյաջողութեան կը մատնուին «մերայնոց իրարու հանդէպ սնուցած կոյր նախանձին ու ատելութեան» պատճառով եւ յուսահատ կ'աւելցնէ. «գաղթականութեան անդամոց այս ձգտեալ վիճակը» թոյլ պիտի չտայ նման ծրագրի մը իրագործումը, բայց կը խոստանայ հանգանակութիւններու խնդրով արդիւնքներու հասնիլ: Եւ իրաւ, տեղի միութեանական քջիջը Յուլիս 1908ին Տաղաւարեանին կը դրկէ 7,9 փաւոնտ՝ «համագումարը...նոյիրատուութեան եւ վեցամսեայ բաժանորդագրութեան»²: Փափազեան կը կցէ ցանկը նոյիրատուներուն՝ Մ.Յ. Թովմեան, Կարապետ Կարիկեան, Կարապետ Ճիյէրճեան, Մարգար Միր-

¹ Օգտագործած ենք նիւթերը արխիւատան թիւ 81 թղթապանակին, որ կը հաշուէ 928 թերթ եւ կը վերաբերի 15 Հոկտեմբեր 1906-30 Սեպտեմբեր 1953 շրջանին: Թղթապանակին սկզբնական տարիներու ձեռագիր, սրճագոյն մելանով գրութիւններ գրեթէ անընթեռնելի են: Օգտագործած ենք նաեւ նիւթերը՝ արխիւատան թիւ 52 թղթապանակին, որ կը հաշուէ 108 թերթ եւ կը վերաբերի 26 Փետրուար 1954-20 Մայիս 1963 շրջանին: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք ՀԲԸՄ Գահիրէի պատկան մարմիններուն, որոնք ազնուօրէն արտօնեցին այս եւ Սուտանի հայօճախին վերաբերող նիւթերուն օգտագործումը:

² Նկատի ունի մուտքի անդամագրութիւնը եւ անդամավճարները, որոնք կը սկսին 1 Ապրիլ 1908էն:

զա³, Յովսէփ Պոյաճեան եւ Վահէ ու Օննիկ Փափազեաններ: Միրզա Փետրուար 1909ին նոր գումար մը կը դրկէ ՀԲԸՄ Գահիրէի Կեդրոնական Յանձնաժողովին (ԳԿՅ)՝ իբրեւ անդամավճար, այնուհետեւ, մինչեւ Յունուար 1911 կը դադրի հաղորդակցելէ՝ աշխատանքային ծանրաբեռնուածութեան պատճառով: ԳԿՅն այս անորոշութենէն դուրս գալու ճամփաներ որոնելով 30 Յունուար 1911ին կը դիմէ քաղաքային դատաւոր, Եթովպիոյ “La Lumiere d’Ethiopie” մասոնական օթեակին նախագահ Գ. Հովեանին, շնորհակալութիւն յայտնելով նաեւ ստացուած 28,2 ֆրանքին⁴:

23 Սեպտեմբեր 1911 թուակիրով Յովհաննէս Ասատուրեան եւ Վահան Փողարեան կը գրեն ՀԲԸՄ վարիչ-քարտուղար Վահան Մալէզեանին թէ տեղւոյն հայութեան մեծամասնութիւնը ՀԲԸՄ գաղափարներուն համապատասխան «լինելով» ձեռնարկած են հանգանակութեան եւ անդամագրութեան: Անոնք յանձանձաժ ըլլալով Միրզայէն, կը խոստանան յետայսու «ըստ կարելոյն վառ պահել Միութեան ոգին...», կը դրկեն գանձուած յետնեալ գումար (363 թալէր⁵=31,882Ե.ո7), եւ ցանկերը՝ 'նուիրատուներուն'⁶ ու Ատիս Ապեպայի ՀԲԸՄ անդամներուն⁷: Անոնք գործնական չեն գտներ Ատիս Ապեպայի հետ Հարարի, Տիրետուայի, Ճիպոթի միասնական մասնաճիւղին գոյառումը, եւ կ'առաջարկեն որ վերջին երեքը գոյացնեն անջատ մասնաճիւղ՝ անհամաչափ հեռաւորութիւններուն պատճառով⁸:

³ Ան Գէորգոֆ Տան գործադիր տնօրէնն էր, սիրայօժար կը զբաղէր ՀԲԸՄ Ատիս Ապեպայի գանձումներով: Անոր մահուան (մահացած 20 Նոյեմբեր 1917էն կարճ ժամանակ առաջ) յիշատակին Մարի Ռ. Որբերեան 25,000 ֆրանք նուիրելով հանգուցեալը կը դարձնէ ՀԲԸՄ պատուոյ անդամ: Նոյն առիթով, Մաթիկ Գէորգոֆ 1000 ֆրանք կը նուիրէ ՀԲԸՄին:

⁴ Գումարը արդիւնքն էր այն նամակին զոր ԳԿՅն յղած էր վերոյիշեալ Խաչատուրեանին՝ հանգանակութիւն մը կատարելու: Վերջինս չյաջողելով՝ դիմած էր մասնական օթեակին, որ գոյացուցած էր գումարը:

⁵ 19 մուտքի, 21 անդամավճարի, եւ փոքր նուիրատուութեան մը գումարը:

⁶ Միսաք Բարունակեան, Գրաբոս Գարակէօզեան, Յովհաննէս Գարասեֆերեան, Նազարէթ Գնաճեան, Յարութիւն Ճերահեան, Միսաք Մելիքեան, Սեդրակ Մերանշահեան, Յովհաննէս Շահպազեան, Կարապետ Շերիթեան, Եղիա Պեհեսնիլեան, Սեդրակ Պիպերեան, Գրիգորիս Խ. Պօղոսեան, Սիմէոն Սեմէրճեան, Կարապետ Սեմէրճիպաշեան, Գուրգէն, Օհան եւ Ֆիլիփ Փողարեաններ:

⁷ Մարտիրոս Մ. Ազնաւորեան, Յովհաննէս Ասատուրեան, Յարութիւն Ատանալեան, Կարպիս Էպէեան, Միհրդատ Թերզոնց, Օհան Իսրայէլեան, Միհրան Հազարեան, Տաճատ Ճիլերճեան, Գէորգ Մելիքեան, Նշան Մեսրոպեան, Գէորգ Որբերեան, Սուրէն Չաքրեան, Թորոս Կ. Պարսիկեան, Ռուբէն եւ Սամուէլ Պեհեսնիլեան, Ժոզէֆ Պեմօ, Վահան Փողարեան, Գէորգ Քեհիպեան:

⁸ Ըստ հարարաբնակ միութենական Հ. Մինասեանի, Դեկտեմբեր 1911ին Տիրետուայի եւ Հարարի հայերուն «թիւը 25ի կը հասնի»: Անոնցմէ 18ը ՀԲԸՄ անդամ էր: Աւելի ետք, Սեպտեմբեր 1914ին Ասատուրեան կը մէկտեղէ Տիրետուայի 20 հայեր, որոնք կ'ընտրեն վարչութիւն (Ստեփան Եազընճեան, Երուանդ Եղիազարեան,

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՅԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

Ասատուրեանին եւ Փողարեանին ուղղուած 14 Դեկտեմբեր 1911 թուականի կիրով ԳԿՅն կը հաստատէ Ատիս Ապեպայի մասնաճիւղին (ԱՄ) գոյառումը: Արդարեւ, 18 Նոյեմբեր 1911 թուականի կիրով, Ասատուրեան (ատենապետ, 11 քուէ), Պետրոս Պոյաճեան (փոխատենապետ, 11 քուէ), Յովհաննէս Մելիք⁹ (ատենադպիր, 13 քուէ) եւ Փողարեան ('գանձապետ', 9 քուէ) ծանուցեր էին ԱՄին յառաջացումը: Հիմնադիր ժողովին ներկայ գտնուելու էին ատիսապեպաբնակ 18 անդամներ¹⁰: Նամակով յայտնուած էր նաեւ *Միութիւնի* 10-15 բաժանորդագրման հնարաւորութեան¹¹ մասին եւ ուզուած անդամակցութեան 50 յանձնարարագիր: ԱՄն կը հաւաստէ. «*գաղութիս մէջ վառ պահելու համար ազգասիրական եռանդը... ծրագրած ենք հանդէսներ կազմել՝ ազգային մեծ փոստերի օրերը*»: Ըստ Ասատուրեանի Ատիս Ապեպայի հայութիւնը կազմուած էր 15 տարիէ ի վեր՝

...Տաճկաստանէն հալածուած եկուոր հայերէ, որոնց թիւը ներկայիս 80 արու անդամներէ բաղկացած է, ունի իր մէջ ուսեալ երիտասարդներ:

Մենք ամէնքս ալ առանց դրամի եկած ենք եւ աշխատութիւնով ու խնայողութիւնով ամէնքս ալ մեր անձնական գործերն ունինք, եւ մեր մէջ աղքատ հայ մը չկայ:

Զանազան առիթներով գրեթէ հազար ոսկի դրկուած է Ատիս Ապեպայի հայոց մէջ հանգանակութիւններ ընելով՝ Հայրենիքի դժբախտութիւնների

Գրիգոր Սեֆերեան (վաճառական, աւելի ետք կը հաստատուի Ատիս Ապեպա), Միքայէլ Թոփչեան, Տաղաւարեան եւ Պետրոս Վարժապետեան): Ասատուրեան կ'ակնկալէ որ Որբերեանի ջանքերով կարելի է Ճիպուրի եւ Տիրետաւայի հետ զօրաւոր մասնաճիւղ մը գոյացնել, հաւաստելով որ հայերը «շատ փայլուն դիրքեր ունին Ճիպուրի, Հարար եւ Տիրետաւա, եւ շատ չնչին գումարներ կը վճարեն...»: Սակայն Մայիս 1916ին Տէրետաւայի մէջ վարչութիւն չէր գործեր:

⁹ Ան Թուրքիա կը մեկնի Սեպտեմբեր 1917էն առաջ:

¹⁰ Մարտիրոս Ազնաւորեան (խանութպան), Յովհաննէս Ասատուրեան (վաճառական), Յարութիւն Ատանալեան եւ Կարպիս Էպէեան (խանութպաններ), Միհրդատ Թերզոնց (պաշտօնեայ), Օհան Իսրայէլեան (խանութպան), Զաւէն Խաչատուրեան (վաճառական), Միհրան Հազարեան (պաշտօնեայ), Մամաս Ճիլերճեան (հացագործ), Գէորգ Մելիքեան եւ Յովհաննէս Մելիք (խանութպաններ), Նշան Մեսրոպեան (որմնադիր), Գէորգ Որբերեան (խանութպան), Սուրէն Զաքրեան (պաշտօնեայ), Թորոս Պարսիկեան (խանութպան), Ժողէֆ Պեճօ (վաճառական), Եղիա (խանութպան), Սամուէլ (թարգման) եւ Ռուբէն (խանութպան) Պեհեսնիլեան, Պետրոս Պոյաճեան (լուսանկարիչ), Գրիգորիս (վաճառական), Լեւոն եւ Միհրդատ (պաշտօնեաներ) Պողոսեան, Գուրգէն եւ Վահան Փողարեան (խանութպաններ), Գէորգ Քեհիայեան (կոշկակար): Կային նաեւ հին անդամներ՝ Մարգար Միրզա, Կարապետ Ճիլերճեան եւ Յովհաննէս Պոյաճեան:

¹¹ Յունիս 1913ին, Եթովպիոյ մէջ, *Միութիւնի* բաժանորդներուն թիւը 17ն էր, 1915ին՝ 15, 1921ին՝ 22: Երբեմն *Միութիւնը* «ծրիաբար» կը տրամադրուէր անդամներու եւ համակիրներու, իբրեւ տեղեկատուութիւն եւ փրոփականտի միջոց:

Ժամանակ եւ Դաշնակցական կուսակցութեան: Տաճկաստանի սահմանադրութիւնը հռչակուելու ժամանակները այստեղ Դաշնակցական ենթակոմիտէ մը կազմուած է, որ խիստ կարճ ժամանակ ապրեցաւ, եւ ժողովքի մը մէջ ավիրիկեան հայերի յատուկ կոչիւններով քմիթէն դադրեցաւ գոյութիւն ունենալէ: Տեղւոյս գրադարանը զոհ գնաց Դաշնակցական ենթաքումիթէին: 3 տարի անտարբերութիւն տիրեց:

Հիմա Բարեգործ. Ընդհ. Միութիւն տասնի չափ նոր անդամներ եւս ունեցաւ, որով գաղթականութեանս կէսէն աւելի մեր դրօշակի տակ մտան, եւ մնացեալներն ալ հետզհետէ պիտի գան:

Հայկ. Բարեգ. Ընդհ. Միութիւնը եղաւ Ատիս Ապեպայի հայ գաղթականութեանս Միութիւնը, որուն նպատակն է տեղւոյս մէջ հայութիւնը պահպանելու միջոցները ձեռնարկել, բանալով հայ մանկանց համար ազգային վարժարան եւ եկեղեցի մը շինել ու հոգեւորական մը բերել, եթէ կառավարութիւնը չարգիլէ:

... տեղւոյս հայութիւնը մխիթարական վիճակ մ'ունի:

Ասատուրեան կը զգուշացնէ.-

... այսուհետեւ անձնական նամակ չգրէք ինձի, որ նախանձութիւն չծագի պաշտօնակիցներիս մէջ եւ մեր մասնաճիւղն քաջալերելու հանգամանք ունենան ձեր պաշտօնական նամակներն: Այս դիտողութիւնս խոնարհաբար կը ներկայացնեմ ... անցեալ դէպքեր այս համոզումին բերած հանգեցուցած լինելուն համար զիս¹²:

Դեկտեմբեր 1911ին ԱՄի անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 36ի: Ասոնց մէջ կային 8 խանութպան, 1 ատաղձագործ, 1 դերձակ, 1 լուսանկարիչ, 2 վաճառական, 2 պաշտօնեայ: 1912 Փետրուարին այս թիւը կը բարձրանայ 41ի: Նորագիրներն էին.- Համբարձում, Մարտիրոս Գ. եւ Սարգիս Գ. Ազնատուրեաններ, Թագուհի եւ Փայլածու Ասատուրեան, Մատթէոս Գարամանեան, Յովսէփ Էպէեան, Յովհաննէս Թերզեան, Զաւէն Խաչատուրեան, Մամաս եւ Կարապետ Ճիլերճեան, Միսաք եւ Օհաննէս Մելիքեան, Մարգար Միրզա, Կարապետ Շիրիքճեան, Եղիա Պեհեսնիլեան, Սեդրակ Պետիրեան, Յովսէփ եւ Պետրոս Պոյաճեան, Գրիգորիս եւ Միհրդատ Պօղոսեան, Պօղոս Սեմերճեան, Գուրգէն Փողարեան, մինչ հրաժարած էին Լեւոն Պօղոսեան եւ Երուանդ Յովսէփեան: Անդամներէն ոմանք ինքնակամօրէն կը բարձրացնեն իրենց անդամավճարները:

¹² Մասնաճիւղի կազմութիւնը յոյս կը ներշնչէ հայօճախին համերաշխութեան. Մաթիկ Գեորգիճ Տունէն ելած 26 Սեպտեմբեր 1912 թուակիր մը յոյս կը յայտնէ որ «Բարեգործականի հմայիչ բարոյական ազդեցութիւնը կապ մ'ըլլայ նաեւ տեղւոյս գաղութին անհատներուն, որք բնագաւառին տառապեալները խորհած առեննին իրարու մէջ գոյութիւն ունեցող հակառակութիւնները մոռնալով զիրար սիրեն...»: Աւելի ետք, Նոյեմբեր 1913ի անդամական ժողովը կը մերժէ «գաղութին մէջ պատահող վէճերու համար իրաւարարական մարմին մը կազմելու առաջարկը»:

Շուրջ հնգամեայ վտիտ քայլերէ ետք, կը թուի ԱՄՆ կ'ամրանայ. 19 Օգոստոս 1912ին գումարուած անդամական ժողովին կ'ընտրուի վարչական երկանուն ցանկ.- ատենապետութիւն՝ Ասատուրեան (16 քուէ) եւ Գրիգորիս Պօղոսեան (8 քուէ), գանձապահութիւն՝ Փողարեան (10 քուէ) եւ Կարպիս Էպէեան (8 քուէ): Փողարեան երկրին խորերը երթալու նկատառումով կը հրաժարի: Աւելի ետք, կ'արձանագրուին նոր անդամներ, մինչ դադրողներ ալ կ'ըլլան. Յունուար 1913ին անդամներուն թիւը կ'ըլլայ 39¹³:

Ըստ Ասատուրեանի 19 Հոկտեմբեր 1913 թուակիր ընդարձակ տեղեկատուութեան՝ «...Պոլսոյ հրապարակի վրայ ծանօթ ճերմակեղէնի վաճառական Միհրան էֆ. Մուրադեանը հինգ տարի առաջ (1908ին – Ա.Տ.) այս կողմերը գործ բանալու ձեռնարկ ըրաւ, որով ներկայացուցիչը տիրաւոր Գրիգոր Սեֆէրեանը¹⁴, Պոլսոյ եւ Եգիպտոսի մէջ փորձուած եւ ճարպիկ երիտասարդը յաջողեցաւ Հարարի եւ տեղուոյ վաճառականների հետ ընդարձակ գործեր ընել...: Այս տարի ալ Միհրան էֆ. Մուրադեանը անձամբ գալով քննեց այս երկրին գործերը, եւ այստեղ ալ ներկայացուցիչ մը դրաւ»: Քաջալերուած արդիւնքէն՝ ճերմակեղէնի պոլսահայ վաճառականներ «որոշած են քանի մը մեծ տուներու մասնաճիւղեր բանալ այստեղ»: Ասատուրեան կը կարծէ որ «քանի մը տարիէն ճերմակեղէնի գործը հայոց ձեռքը կ'անցնի, մանաւանդ որ մէկ տարիէն երկաթուղին կը մտնէ Արիս Ապեպա եւ ճերմակեղէնը կանխիկ դրամով կը ծախուի այստեղ»: Ան կը շարունակէ.

Հապէշիստան եկած առաջին հայն է սերաստացի Պօղոս աղա Մարգարեանը, որ Սուէզի ջրանցքը բացուելու ժամանակ աշխատած է իբր գործաւոր, եւ անկէ եկած է այստեղ բախտ փնտռելու համար:

Անկէ յետոյ եկած են պոլսեցի եւ արաբկիրցի հայեր, Եգիպտոս գալով գաղափար առած են Հապէշիստանի մասին եւ եկած են բախտ փնտռելու...: Ոմանք վերադարձած են, ոմանք մեռած են, ոմանք յաջողած են, եւ այդ յաջողներն ալ չեն կրցեր պահել իրենց վաստակածն բացի մէկէն, առեւտուրի անընդունակ եւ տգէտ լինելուն համար:

Ներկայ գաղութը կազմուած է Տաճկաստանի կոտորածներէն յետոյ փախողներէն, գլխաւորապէս արաբկիրցի, պոլսեցի, վանեցի, կիլիկիացի, իզմիրցի, ատանացի, այնթապցի, նիկոմիդիացի եւ կեսարացիներէ:

Հին եկողները նորեկներին ոչ միայն չեն օգնած, այլ հալածած են կամ կեղեքած են: «Եթէ ծով երթաք ձեր ճամփու ծախքը կը տանք, եթէ չուզէք երթալ, շղթայակապ կը դրկենք» ըսող ալ եղած է առաջին անգամ Ատիս Ապեպա եկող գաղթականներուն:

Սակայն նորեկներն իրենց յարատեւ աշխատութիւնով, խնայողութիւնով եւ առեւտրի համար ունեցած յարմարութիւններով քանի մը տարուան

¹³ Քանի որ ոմանք եկած, աշխատած ու վերադարձած էին ծննդավայր, ինչպէս՝ 1912ին Տիարպեքի մահացած Յ. Պտուշեան:

¹⁴ Սեֆէրեան ոռուսահպատակ էր: Աւելի ետք ան կը մեկնի Գահիրէ՝ ամուսնանալու:

մէջ դիրք բռնած են, թէւ ամէնքն ալ առանց դրամագլխի սկսած են, եւ իրենցմէ յետոյ եկողներին օգնած են: Նորեկ մը գալուն պէս քանի մը օրուան մէջ գործ մը կը պատրաստեն կամ խանութ մը կը բանան: Չկայ հայ մը որ կարօտ ըլլայ, ամէնքն ալ իրենց անձնական գործերն ունին, մեծ մասամբ խանութպան են, եւ ամէն խանութպան արհեստ մ'ունի, որ գրեթէ այստեղ սորված են. կաշիէ փամփշտանոց կարել, որ ամէն հապէշ կը կապէ իր մէջքին, հապէշի հագուստներ կարել, նստելիք ջորիի համետի զարդարանքներ, վզնոցներ կարել, սիւզէնի՝ հայերիս մասնագիտութիւններն են եւ հայոց ձեռքն է այս գործը: Կան ոսկերիչներ, ժամագործ, կօշկակարներ, կառք շինող, ատաղձագործ, ճարտարագէտ եւ օգնական, մեղրօղիի անուանի գործարան մը կայ, պարտիզպաններ, ճաշարան, սրճարան կայ: Կառքով ապրանք փոխադրող ընկերութիւն մը կայ. մասնատրներ հոս կան կառքի գործով:

Կառավարութեան փողերանոցի հիմնադիրն եւ կառավարիչը տիար Յակոբ Բաղդասարեանն է, վանեցի, որ 14 տարի առաջ եկած է հետը բերելով միայն իր ընդունակութիւնը: Մենելիք կայսեր քով մտաւ իբր ոսկերիչ, եւ համոզեց որ Եւրոպա երթայ փողերանոցի մեքենաներ բերէ, եւ բերաւ, հաստատեց եւ մինչեւ հիմա փողերանոցի տեսուչն է:

Տիար Գրիգոր Հովուեան, պոլսեցի, Փարիզի Ponds et Chausséesէն ելած արուեստագէտ, շատ տեղեր պտտած եւ պաշտօններ վարած, վերջապէս ամէն տեղէ զգուած եկած է Հապէշիստան եւ 8 տարիէ իվեր կառավարութեան ճարտարագէտն է:

Տիար Մարգար Միրզա, իզմիրզի, Մ. Գէորգոֆի Ատիս Ապեպայի ընկերը, յարգելի անձնատրութիւն մը, կարեւոր դիրք բռնած է իր բազմատեսակ ներածումներով եւ ծխախոտի մոնոփոլով:

Տեարք Պ. եւ Ս. Սեմերճեան եղբարք ոչնչով եկած են, ինչպէս ամէնքս ալ, եւ այսօր ճերմակեղէնի վաճառական են եւ կարեւոր դիրք բռնած:

Վերջին տարիներս երկու յարգելի հայեր մեծ յաջողութիւններ ունեցան, տիար Ալեքսան Դարբինեան, որ ֆրանսական տան մը ներկայացուցիչն է, եւ տիար Յովհաննէս Ասատուրեան, որ միակ վաճառականն է հայոց մէջ՝ արտածումով զբաղուող եւ ընդարձակ գործեր ունի Եւրոպայի հետ: Գաւառներն եւս միքանի հայեր կան առետրով զբաղուող:

Տիար Սամուէլ Պեհեսնիլեան¹⁵ Տարսնի քոլէճէն ընթացաւարտ, ատանացի յարգելի հայն Միացեալ Նահանգների քոնսիլիին փոխանորդն է:

¹⁵ Ծնած էր 1 Մարտ 1879ին, Պեհեսնի, նախնական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին մէջ, ապա ընտանեօք փոխադրուած Ատանա, ուրկէ միքանի տարի ետք անցած Տարսնի Սընթ Փոլզ Քոլէճը եւ շրջանաւարտած BA վկայականով, ապա ուսուցչական պաշտօն վարած երկու տարի Քոլէճին մէջ: 1902ին անցած էր Ճիպոթի, ապա Եթովպիոյ Հարար քաղաքը եւ 1903ին հաստատուած Ատիս Ապեպա, զբաղած առետրով: 1909ին նշանակուած էր ամերիկեան դեսպանատան առաջին թարգման, իսկ 1912-16՝ ամերիկեան շահերու ընդհանուր պաշտպան Ե-

Հիմա Ատիս Ապեպայի գաղութը բաղկացած է.-

Այր 109

Կին 41

Աղջիկ 40

Մանչ 41

Ատիս Ապեպան երկաթուղի չունենալուն համար Եգիպտոսէն եւ Պոլիսէն շատ կան մնալով, ամուրիներ շատ կան, եւ ոմանք դժբախտաբար եթովպացի կիների հետ ամուսնացած եւ զաւակներ ունեցած են: (Հարարի հայերէն ոմանք մահմետական անապատաբնակ կիների հետ ամուսնացած եւ զաւակներ ունեցած են):

Թէեւ 50ի չափ մանուկներ կան Ատիս Ապեպայի մէջ, բայց մինչեւ հիմա ազգային վարժարան մը չկրցանք ունենալ, եւ մեր զաւակները դժբախտաբար օտար վարժարաններ կը դրկենք, կաթովիկ քոյրերի, Ալիանս Ֆրանսէզի եւ շուէտացի բողոքականի մը դպրոցը:

Բայց տեղւոյս գաղութը, որ հայրենասիրական ջերմ եռանդով վառուած է, տարի մը առաջ հանգանակութիւն բացաւ հայ լուսաւորչական դպրոց մը բանալու համար: Դպրոցին հողը գնելու սակարկութեան մէջ ենք, կը յուսանք որ քանի մը ամիսէն դպրոցի շէնքը կը շինենք:

Պոլսոյ ճերմակեղէնի վաճառական Միհրան էֆ. Մուրատեանը իր այցելութեան առթիւ յիսուն եգիպտական ոսկի նուիրեց հայ լուսաւորչական դպրոցի մը հաստատութեան համար, եւ խոստացաւ Պոլիսէն դրկել ուսուցիչ, ուսուցչուհի, դպրոցական պիտոյք, ծրագիր, երբ որ մենք ուզենք: Անկեղծ շնորհակալութիւններ իրեն: Ասկէ յետոյ եկող ճերմակեղէնի վաճառականները եթէ Մուրատեան էֆենտիի պէս ազգասէր լինին, կրնան մեր համակրութիւնը ունենալ եւ իրենց ձեռնարկին մէջ յաջողիլ. ապա թէ ոչ թող տեղերնին կենան: Ատիս Ապեպայի գաղութին մէջ միշտ եռուզեռ կայ թէ՛ առետրական ասպարէզի վրայ, եւ թէ՛ ազգային կեանքի մէջ: Ատիս Ապեպայի հայը առանց ազգային կեանքի չէ կրցեր ապրիլ շնորհիւ իր մէջ գտնուած ուսումնական երիտասարդներին: Ամէն առթիւ իր սէրն ու ցաւակցութիւնը յայտնած է Տաճկաստանի մէջ տառապող իր ազգին, առատօրէն դրամ դրկելով: Իսանութեան հայեր կան որ հանգանակութեան ժամանակ 3, 5 ոսկի կը ստորագրեն, իսկ վաճառականներ՝

թովպիոյ մէջ: Ան զարգացուցած էր իր առետրական գործը եւ 1920ին հանդիսացած Ատիս Ապեպայի լաւագոյն վաճառականներէն մին: 1920-36՝ փոխնիփոխ եղած էր ԱՎի առտենապետ, յաճախ անդամ ընտրուած եթովպահայ գաղութային ժողովին, 1947ին մասնակցած Հայկական Համաշխարհային Քոնկրէսին (30 Ապրիլ, Նիւ Եորք, Վոլտորֆ Ասթորիա պանդոկ): 1952ին Հայլէ Սելասիէ կայսեր ձեռամբ պարգեւատրուած էր ասպետի շքանշանով, 1953ին կառավարական հրովարտակով նշանակուած դատաւոր անդամ կայսերական կառավարութեան տուրքերու յանձնաժողովին: 12 Ապրիլ 1962ին, առաջնորդ Մամբրէ սրբ. Սիրունեանի ձեռամբ անոր կը յանձնուի ՀԲԸՄ պատուոյ անդամի վկայագիր:

10, 20, 30 մինչեւ 50 ոսկի: Միհրան էֆ. Մուրատեան այստեղ եղած ժամանակ Միացեալ Ընկերութեանց համար հանգանակութիւն եղաւ, 250 եգիպտական ոսկի հանգանակուեցաւ եւ 150 եգիպտական ոսկի ստորագրեալ խոստում եղաւ տիար Յակոբ Բաղդասարեանէ, Վանայ վարժապետանոցի մէջ իր անունով գրադարան մը ունենալու համար: Այս առթիւ Միացեալ ընկերութիւնք չորս հատ Պատուոյ Անդամ ունենալու որախութիւնն ունեցան շնորհիւ իրենց ժրաջան գանձապետ տիար Միհ. Մուրատեանի այցելութեան:

1. Յովհաննէս Ասատուրեան
2. Յակոբ Բաղդասարեան
3. Ալեքսան Դարբինեան
4. Մարգար Միրզա

Ազգային գործի մը համար 250 անգլիական ոսկի դրկուեցաւ այս տարի: Բարեգործականին համար շուրջ 100 ոսկի եւ 200 ոսկի եւս տեղւոյս ազգային վարժարանի համար հանգանակուեցաւ: Գումարն՝ 950 ոսկի ազգային գործերի համար:

Հայկ. Բար. Ընդ. Միութեան Մասնաճիւղն

Մինչեւ 1911 տարւոյն առաջին կիսուն անկերպարան վիճակի մէջ էին տեղւոյս ազգային գործերն: Պէտք էր ազգային կեանք մ'ստեղծել: Այսպէս դպրոցական երիտասարդներով բեղուն գաղթականութիւն մը առանց ազգային կեանքի չէր կրնար ապրիլ: Տեարք Յովհաննէս Ասատուրեան եւ Վահան Փողարեան խանդոտ ազգայինները փրոփականտ ըրին Հայկ. Բարեգ. Ընդի. Միութեան մասնաճիւղ մը հաստատելու համար: ...Միութեան ծրագիրը լիովին կը համապատասխանէր մեր նպատակներին, մինչեւ այն ժամանակ մեր դրկած նպաստները նոյն նպատակներին համար հանգանակուած էին, եւ հիմա կ'ուզէինք այդ պաշտօնական մարմնին հետ միանալ, ուժ տալ անոր, մեր դրամները իրենց նպատակին յատկացուելուն մասին վստահ լինելու համար: Հայկ. Բարեգ. Ընդի. Միութեան ծրագիրն որ Ալիանս Իսրայէլիթի ծրագրին հետեւողութիւնն է, վստահութիւն կը տար մեզի թէ՛ իսրայէլացոց պէս թափառական մեր հայրութիւնը այդ ծրագրով պիտի կարողանայ իր միութիւնը պահել, եւ հայրենիքը, ազգը սիրել տալ...:

1913 տարին յաջող տարի մ'եղաւ մեզի համար, ամէն ոք զգացած էր միութեան օգտակարութիւնը եւ մենք յաջողեցանք գրեթէ 70 անդամ [ունենալ] տասնեմէկ անգլիական ոսկի ամսավճարով:

Կառքով ապրանք փոխադրելու ընկերութիւն մը ունինք, որ ինքնաբերաբար իրենց պայմանագրին մէջ յօդուած մը դրած են՝ շահին 1%ը Հ.Բ.Ը.Մ. տալու...:

Յունիս 1913ին նոր անդամներու արձանագրութեամբ (նաեւ՝ իգական սեռէ), ԱՄՆ կը հաշուէ 51 անդամ¹⁶: 16 Նոյեմբեր 1913ին, ներկայութեամբ 24 անդամներու (26 ծայնի իրաւունքով)¹⁷ կ'ընտրուի նոր վարչութիւն (ԱՎ), զոր ԳԿՅն կը վաւերացնէ.- Ասատուրեան (ատենապետ)¹⁸, Օննիկ Փափազեան (փոխատենապետ), Միհրդատ Թերզոնց¹⁹, Կարապետ Էպէեան, Մարգար Միրզա, Ալեքսան Դարբինեան, Սամուէլ Պեհեսնիլեան: ԱՎն կը ծրագրէ դաշտահանդէս եւ վիճակահանութիւն կազմակերպելու համար մասնախումբ կազմել, իսկ ինք Ատիս Ապեպայի մէջ կը կազմակերպէ Մայիս Յի «ազգային հանդէս»²⁰, զոր կ'որոշէ ամէնամեայ դարձնել եւ հրաւիրել եւրոպական դեսպանատուներն ու հեռաւոր շրջաններու հայերը, «որպէսզի վիճակահանութիւնը աւելի արդիւնաւոր ըլլայ»: Ասատուրեան 6 Յունիս 1914 թուակիրով ԳԿՅին կ'իմացնէ թէ կը ծրագրեն Պօղոս Նուպարի նկարները իբրեւ նուէր ծախել, իսկ *Միութիւն* թերթին իմանալով թէ ՀԲԸՄը կը ծրագրէ «*Հայաստանի մէջ երկրագործական պանքա հաստատել...*,- կ'աւելցնէ,- *կրնաք վստահ լինել Արիս Ապեպայի հայ գաղութին վրայ որ իրեն ընկած*

¹⁶ Ապրիլ-Մայիս-Յունիս 1913ի անդամավճարները վճարողներ՝ Համբարձում, Մարտիրոս, Սարգիս Գ. եւ Մարտիրոս Մ. Ազնաւորեաններ, Հայկ Այնճիեան, Թագուհի, Յովհաննէս եւ Փայլածու Ասատուրեաններ, Յարութիւն Ատանալեան, Յարութիւն Անդրանիկեան, Յակոբ եւ Ղեւոնդ Պաղտասարեան, Մատթէոս Գարամանեան, Գրաբոս եւ Յովհաննէս Գարակէօզեան, Անժէլ Դարբինեան, Յակոբ Երզնկացեան, Կարպիս եւ Յովսէփ Էպէեան, Յովհաննէս եւ Վահրամ Թերզեան, Դաւիթ, Յակոբ եւ Օհան Իսրայէլեաններ, Զաւէն եւ Կրօն Խաչատուրեան, Մինաս Խերպէկեան, Միհրան Հազարեան, Երուանդ Հիւսիսեան, Մամաս եւ Կարապետ Ճիլերճեան, Յարութիւն Ճերահեան, Յովհաննէս Մելիքեան, Նշան Մեսրոպեան, Մարգար Միրզա, Կարապետ Շիրիքճեան, Գէորգ Որբերեան, Սուրէն Չաքրեան, Թորոս Պարսիկեան, Եղիա, Սամուէլ եւ Ռուբէն Պեհեսնիլեաններ, Ժողէֆ Պեմօ, Սեդրակ Պէրպէրեան, Գրիգորիս Պօղոսեան, Պօղոս Սեմէրճեան, Աւետիս Սըւաքճեան, Բառնաբաս Տէրտէրեան, Գուրգէն եւ Վահան Փողարեան, Գէորգ Քեհիայեան:

¹⁷ Մինչ անդամներուն թիւը հասած էր 64ի, յանձինս նոր անդամներ՝ Յակոբ եւ Նազարէթ Գնաճեան, Ալեքսան Դարբինեան, Յովհաննէս Ղազարեան, Հաճի Մկրտիչ Գրիգորեան, եւ տիկիներ Նուարդ Փողարեան, Սիրանուշ, Սրբուհի եւ Քաթիւն Պեհեսնիլեաններ ու Մարի Պարսիկեանի: Ժողովին փոքրաթիւ ներկայութիւնը կը խօսի անդամներու՝ երկրին տարբեր շրջանները ցրուածութեան մասին:

¹⁸ Ժողովը մերժելով ատենապետին եւ գանձապահին գործի ծանրութեամբ հրաժարելու փափաքը, կ'ընտրէ փոխատենապետ եւ հաշուի՝ գործերը թէթեւցնելու:

¹⁹ Ան մեկնած էր Պոլիս ու մօտերս պիտի վերադառնար:

²⁰ Հանդէսին նկարագրականը լոյս կը տեսնէ *Միութիւնի* մէջ: Հետաքրքրական են մանրամասնութիւնները. վճարումներ կատարուած են վիճակահանութեան տոմսերու (1000 հատ, մէկ թալէրնոց), երաժշտութեան, «7 տուսի սիկարներ»ու, «լիքէօր»ի, կտորած գաւաթներու փոխարժէքի, 200 շիշ լիմոնատի...: Եղած են նուիրատուութիւններ, աճուրդ եւ վիճակահանութիւն:

բաժինէն աւելի կարեւոր գումարներով բաժնետէղթեր պիտի գնէ, ազգային վերածննդեան գործին սատարելու ջերմ փափաքով»:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին, ՀԲԸՄը կը մատնուի նիւթական գործառնութեանց դժուարութեան, քանի որ դրամատունները դադրեցուցած էին իրենց վճարումները, իսկ մասնաժողովները՝ իրենց առաքումները: ԳԿՅն կը դիմէ ԱՎին՝ կարելի եղած գանձումներն ընելով ապահով միջոցներով իրեն հասցնելու, կը դրկէ նաեւ ՀԲԸՄ հնգամեայ տեղեկագրէն 21 օրինակ ու *Միութիւնի* նորագոյն թիւեր: Աւելի ետք, 20 Սեպտեմբեր 1915 թուակիրով, ան ԱՄն կը նախապատրաստէ գալիք մարտահրաւերներուն դիմաց. «... երկրի հայութիւնը ամէնայնպէս թշուառութեան մատնող վերջին ահաւոր աղէտներուն հետեանքով, եղբայրական օգնութեան եւ հայրենիքի վերաշինութեան գործին հանդէպ մեր սիրելի Միութիւնը կոչուած է ... ծանր յանձնառութեանց... կարելի չէ այժմէն չպատրաստուիլ եւ լրջօրէն չապահովել այն ամէն միջոցները որ մեզի հնարաւոր պիտի ընեն որեւէ փրկարար օժանդակութիւն»:

24 Յունուար 1915ի անդամական ժողովին, 27 անդամներու ներկայութեան, ԱՎն կը վերակազմուի (վարչականներ՝ Պեհեսնիլեան, Հիւսիսեան, Յակոբ Իսրայէլեան, Միհրան Հազարեան, Մարգար Միրզա²¹): Առաջին համաշխարհային պատերազմը, «իրարու յաջորդող մեծ պատերազմները... ելմտական տագնապ» կը յառաջացնեն գաղութին մէջ. շատեր «դէպի ներսերը» կը քաշուին²², ուրիշներ կը լքեն երկիրը²³: Այդուհանդերձ, գաղութը բարեացակամ եւ գիտակից՝ «մայր հայրենիքի ծով կարիքներուն», կը ջանայ կարելի առաւելագոյնն ընել: Ըստ 31 Դեկտեմբեր 1915ի համարատուութեան, անդամներուն թիւը բարձրացած էր 58ի, գոյացած էր 1030,5 թալէր անդամավճար, 1419 թալէր նուիրատուութիւն, գումարուած էին 3 նիստ եւ 5 անդամական ժողով²⁴:

²¹ Միրզայի բանաւոր եւ Հիւսիսեանի քաղաքէն մեկնումին պատճառներով, զանոնք կը փոխարինեն Քէօրիհաճեան (ընդհանուր քարտուղար, գործակատար կառավարական ոգելից ըմպելեաց վերատեսչութեան կեդրոնական վարչութեան) եւ Թերզեան (ընդհանուր հաշուակալ Մ. Գէորգոֆ Տան եւ եթովպական ծխախոտի ռեժիի կեդրոնական վարչութեան):

²² Ինչպէս՝ Դաիթ Իսրայէլեան, Կարապետ Շիրիքճեան եւ Միհրդատ Պօղոսեան:

²³ Կրօն Խաչատուրեան մեկնած էր Տիրետաւա, Յովհաննէս եւ Տիգրան Մելիքեաններ՝ Տաճկաստան, Յովհաննէս Պոյաճեան՝ Նիկոսիա, Համբարձում Ազնաւոր եւ Միսաք Մելիքեան՝ Գահիրէ, Ալեքսան եւ Անժէլ Դարբինեաններ՝ Եւրոպա, Յակոբ Գնաճեան՝ մահացած էր, Հաճի Մկրտիչ Գրիգորեան՝ սպանուած: Գաղութին մէջ կը նշուին նոր անձեր՝ Արամ Աթանասեան, Յովհան Սեմէրճիպաշեան, Մարտիրոս Տէրստեփանեան, Հայկ Փամուքեան:

²⁴ ԱՎն մեկնող վարչականները փոխարինած էր նորերով, հաւաքած անդամավճարները, *Միութիւնի* բաժանորդագիները, իսկ ծրագրուած վիճակահանութիւնը իրարայաջորդ հանգանակութեանց, Գահիրէի Կարմիր Խաչի տոմսերու վաճարումին, մօտեցող «տարեգլուխ»ին պատճառով յետաձգուած էր:

27 Փետրուար 1916ի ժողովին ընտրուած վարչութեան (Պեհեսնիլեան, Տիգրան Էպէեան, Վահրամ Թերզեան, Յովհաննէս Սեմերճեան, Սարգիս Ազնաուրեան) կը միանայ Միհրան Հազարեան իբրեւ հաւաքիչ: Ժողովը, պատասխանելով ՀԲԸՄ փոխատենապետ Եագուպ Արթին փաշայի ամանորեայ բացիկին, կը մաղթէ որ «շուտով վերջ գտնան այս հիմնակործան դէպքերը»: Աւելի ետք, 28 Մայիս 1916ին, ԱՎն կը կազմակերպէ տարեկան հանդէսը, պատուոյ նախագահութեամբ ռուս դեսպան Վինոկրատոֆի, Օթէլ տը Շըմէն տը Ֆէրի շէնքը, որ ծրիաբար կը տրամադրուի: Բացումը կը կատարէ նուագախումբը²⁵ «Բամ փորոտան»ով, ապա կը նուագուին «Հեռաւոր երկիր»ը եւ «Տալուորիկ»ը, ատենապետը կ'արտասանէ բարիգալուստի խօսքը²⁶, փոխատենադպիրը կը ներկայացնէ մասնաճիւղին գործունէութիւնը: Արտաշէս Գարասեֆէրեան կ'արտասանէ ՀԲԸՄ քայլերգը, տիկիններ կը խմբերգեն «Իմ սիրելի զաւակունքս» եւ «Թող չերգէ պլպուլ»ը, Հրանուշ Գարասեֆէրեան կ'արտասանէ «Փառք Միութեան»ը, Ս. Եագըճեան խօսք կ'առնէ «Միութիւնը զօրութիւն է» բնաբանով: Քառորդ ժամ դադարէ ետք երկսեռ խումբերը կ'երգեն «Մեր հայրենիք»ը, Արուսեակ Ազնաուրեան կ'արտասանէ «Ճանապարհ խաչին»ը, երկսեռ նուագախումբը կը նուագէ «Գնա պլպուլ»ը, փոքրիկներ Շուշանիկ եւ Կարպիս կը ներկայաց-

ԱՄի անդամներն էին.- Սարգիս, Մարտիրոս Մ. եւ Մարտիրոս Գ. Ազնաուրներ, Հայկ Այնաճեան, Յարութիւն Անդրանիկեան, Յարութիւն Ատանալեան, Թագուհի, Յովհաննէս եւ Փայլածու Ասատուրեաններ, Տիրան Աֆարեան, Գրաբոս Գարակէօզեան, Մատթոս Գարամանեան, Յովհաննէս Գարասեֆէրեան, Նազարէթ Գնաճեան, Յակոբ Երզնկացեան, Կարպիս, Յովսէփ, Պետրոս եւ Տիգրան Էպէեաններ, Միհրդատ, Յովհաննէս եւ Վահրամ Թերզեաններ, Յակոբ եւ Օհան Իսրայէլեան, Զաւէն Իսաչատուրեան, Սարգիս Կարապետեան, Հիւսիսեան, Յովհաննէս Ղազարեան, Կարապետ եւ Մամաս Ճիլէրճեան, Յարութիւն Ճերահեան, Նիկողոս Ճիւտճեան, Մարգար Միրզա, Յովհաննէս Մելիքեան, Նշան Մետրոպեան, Գէորգ Որբերեան, Սուրէն Չաքրեան, Յակոբ Պաղտասարեան, Թորոս եւ Մարի Պարսիկեան, Եղիա, Ռուբէն, Սամուէլ, Սիրանուշ, Սրբուհի եւ Քաթին Պեհեսնիլեաններ, Գրիգորիս Պօղոսեան, Պօղոս Սեմերճեան, Յովհաննէս Սեմերճիպաշեան, Աւետիս Սվաճեան, Բառնաբաս Տէրտէրեան, Օննիկ Փափազեան, Գուրգէն, Եղուարդ, Նուարդ եւ Վահան Փողարեաններ, Յարութիւն Փեհրիզեան, Գէորգ Քեհիայեան, Աբրահամ Քէօրհաճեան:

²⁵ Անդամներ՝ Գրիգոր Իսանճեան, Ռուբէն Պեհեսնիլեան, Գեղ. Տատեան:

²⁶ Ան կը շեշտէ. «այս ճգնաժամի օրերուն... երբ մեր խեղճ ազգը շարք աւելի պէտք ունի բարերար ու անխոնջ ձեռքերու, ... ազգը այսօր կ'որոնէ կ'որոնէրու վերածուած, հայրենիքը քարոքանդ եղած... ՀԲԸՄիութիւնը աշխարհի վրայ ... ցրուած բոլոր հայերուն մէջտեղ եղբայրակցութիւն հաստատող գիծ մը ու թշուառներու փարոս մը եղած է: ... Մենք այսօր ... Միութեան յարելու ու ձեռք ձեռքի փալու պէտք ունինք որպէսզի ապագային աւելի լաւ պայտրաստուած ըլլանք օգնելու մեր թշուառ հայրենակիցներուն,- եւ կոչ կ'ուղղէ՝ ամէն բան, անձնական հաշիւներ, կիրքեր մէկ կողմ թողելով փարելու ... Միութեան Սուրբ գործին»:

նեն «Որսկան աղբեր»ը, Բերկրուիի Պողոսեան կ'արտասանէ «Ողորմութիւն»ը, կը ներկայացուի տրամախօսութիւն մը՝ «Կաղնչէք», ատենապետը կը կատարէ փակման խօսքը եւ հանդիսութիւնը կ'աւարտի «Ձայնը հնչեց»ով ու ռուսական քայլերգով²⁷: Ըստ նկարագրութեան սրահ մտնողը կը տեսնէր Ռուսիոյ կայսեր մեծադիր պատկերը «ռուսական դրօշակներով ու գոյնգոյն վարդերով ու ծաղիկներով շինուած պսակով մը», որուն երկու կողքին կային Էրիմեան Հայրիկի, երջանկայիշատակ Իզմիրլեան կաթողիկոսի եւ Պողոս Նուպարի պատկերները: Կային նաեւ պատկերները Եթովպիոյ կայսր Մենելիք Բ.ի, գահաժառանգ իշխան Լիճ-Եասուի, զօրավար Անդրանիկի ու՝ հայկական դրօշակներ: Հանդէսին ներկայ կը գտնուին տէր եւ տիկ. Մաթիկ Գէորգոֆները²⁸: Հանդէսի աւարտին Վինոկրատոֆ հետեւեալը կը յայտնէ. «...կը մաղթեմ որ դուք ալ ազգութեանց կարգին անկիւն մը ունենաք, որպէսզի ասկէջ շար անլի փառատոր հանդէսներ սարքէք բուն իսկ ձեր հայրենիքին մէջ, ուր ես ալ անձամբ ներկայ գտնուիմ»:

Այդ օրերուն, ԱՄՆ կը հաշուէր 70 անդամ, որոնց 13ը՝ նորագիրներ²⁹ էին, ԳԿՅ ղրկուած էր 2030 թաւր, գումարուած 12 վարչական նիստ եւ մէկ ընդհանուր ժողով: Այդ տարի ԱՎՆ հասոյթ ունեցած էր զարդակոճակներէն, ոսկեմատեաններէն եւ «սինեմայէ»ն³⁰: Ոչ միայն ԱՄՆ աշխուժ էր, այլեւ՝ Եթովպահայութիւնը ընդհանրապէս: Արդարեւ, գործունէութիւն կը ծաւալեն Ատիս Ապեպայի թաղական խորհուրդը եւ Ընթերցասիրաց Միութիւնը³¹, Փետրուար 1917ին France Arménie կազմակերպութիւնը³² կ'ունենայ 20 անդամ, իսկ արտասահմանէն պիտի ստացուէին տարբեր միութիւններու օրացոյցներ...: Թեւակոխելով նոր փուլ, Եթովպահայութիւնը կը ջանայ

²⁷ Մուտքի եռագին տոմսեր կային՝ 10, 5 եւ 1, փոքրերու մուտքը ազատ էր:

²⁸ Հանդէսէն ետք ամուր 100 թաւր կը նուիրէ մասնաճիղին:

²⁹ Որոնց կարգին.- Վերգին Ազնաուրեան, Անդրանիկ Աշճեան, Յովհաննէս Բարունակեան (խանութպան), Աւետիս Գնաճեան (կօշկակար), Ստեփան Եազըճեան (Գէորգ Մուրատեան Տան հաշուակալ), Արաքսի եւ Էմմանուէլ (ատամնաբու) Թերզեան, Ներսէս Հանէսեան (խանութպան), Յակոբ Չիլինկիրեան (ատաղձագործ), Մարիամ եւ փոքրիկ Նուպար Չիլինկիրեան, Վահան, Ղեւոնդ Պաղտասարեան, Ժողէֆ Պեմօ, Գրիգոր Սեֆէրեան, Կարապետ Սեմէրիպաշեան: Սակայն երեք հոգի դադրած էին՝ Գրիգոր Փեհրիզեան (մահացած), Յովհաննէս Թերզեան եւ Մարտիրոս Ազնաուրեան, որով «գաղթավայրին հայերուն գրեթէ 61%»ը անդամ էր ԱՄին:

³⁰ 24 Դեկտեմբեր 1916էն սկսեալ Օթէլ տը Ֆրանսի մէջ, 100 թաւր վարձքով, չորս շաբաթ կը ներկայացուի «Նիւ Եորքի գաղտնիքը» ֆիլմը:

³¹ Միութիւնը (ատենապետ Վահրամ Թերզեան, գանձապահ՝ Հրանդ Պաղտասարեան, վ. ատենադպիր՝ Ղ. Բախտարեան), Յուլիս 1917ին Մկրտիչ Անդրանիկեանին կը դրկէ 210 անգլ. ոսկիի չէք մը՝ 29 Ապրիլ 1917ին ի նպաստ «Միջագետքի Հայ Տարագրեալներու» իր կազմակերպած հանդէսին հասոյթը:

³² Ան Մայիս 1917ին կը հանգանակէ 2075 ֆրանք:

դպրոց մը բանալու իր տասնամեայ երազը իրականացնել, որուն համար Յունիսին կ'ապահովուի հայերէն գրամեքենայ:

Փետրուար 1917ին ԳԿՅն կը վաւերացնէ նոր վարչութիւնը (Պեհեսնիլեան, Ստեփան Եազըճեան³³, Սարգիս Ազնաուրեան, Եսայի Կարիկեան (փոխատենադպիր), Միհրդատ Թերզոնց, Գրիգոր Սեֆերեան եւ Տիգրան Էպէեան), որ տարուան մը գործունէութենէ ետք, կը ներկայացնէ 11-էջանի տարեկան տեղեկագիրը, ուր կը խտանայ իր գործունէութեան ոգին. «... կողոպտուած հայրենիքին ահաւոր պէտքերը լեցնելու մեծ կոչին լընդառաջելով եւ] ...քաջալերուած՝ տեսնելով որ ազատ շրջանակներու մէջ ապրող մեր ազգայինները անտարբերութեամբ չեն վերաբերիր հայրենիքի այդ ծայնին դէմ եւ յուսադրուած թէ ջանուց յարատեւութիւնը վերջապէս յաջողութեամբ պիտի պսակէ ամէնու նպատակը, այս շրջանին աւելի արդիւնաբեր դարձնելու ջանացինք միութեանս գործերը որքան որ միջոցները ներեցին եւ որքան որ կարելի էր սպասել այս փոքրաթիւ գաղութէն...»: ԱՄն կը հաշուէր 75 անդամ, ներառեալ նորագիրները³⁴, ԳԿՅ ղրկուած էր 100 անգլիական ոսկի, կար գրեթէ նոյնքան գանձելի գումար, գումարուած էր 12 վարչական եւ մէկ անդամական ժողով: ԱՎն ծրագրած էր նաեւ «թատերական ներկայացում մը տալ», դիմած էր ԳԿՅին որ ղրկէ «թատերական համառօտ գրքոյկներ, որոնք ըլլան հայկական ընտանեկան կեանքէ տրամներ կամ կատակերգութիւններ»: Սակայն, ըստ ԳԿՅին՝ այդպիսի գրքոյկները սպառած ըլլալով, ներկայացումները «ընդհանրապէս ձեռագիրներու վրայ» կը տրուէին: Այդուհանդերձ, ԳԿՅն կը յուսայ յարմար բան մը ձեռք անցընելով ղրկել:

27 Յունուար 1918ին ընտրուած վարչութիւնը (Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Մեսրոպ Այվատեան՝ ատենադպիր, Եսայի Կարիկեան՝ գանձապահ, Սարգիս Ազնաուրեան՝ փոխատենապետ, Միսաք Միսաքեան՝ փոխատենադպիր, Յակոբ Չիլինկիրեան՝ հաւաքիչ եւ Գրիգոր Սեֆերեան՝ խորհրդական), ԳԿՅէն վաւերացուելէ ետք, կը լծուի դպրոց մը բանալու հանգանակութեան, հուսկ կը կազմէ հանդերձարանի տիկնանց յանձնախումբը, որ նոյն տարին իսկ 316,188 անգլ. ոսկի նուիրատուութիւն կը փոխանցէ Գահիրէի համանուն կեդրոնական յանձնախումբին: Այս վարչութեամբ կը

³³ Ան Մայիս 1917ին «վերջնականապէս» Հարար կը տեղափոխուի:

³⁴ Մեսրոպ Այվատեան, Բրաբիոն Աժխագործեան, Յովհաննէս Գասարճեան, Արաքսի Դերձակեան, Հայկ Թուլումպաճեան, Տիգրան Հազարեան, Աւետիս Համալեան, Եսայի Հինտոյեան, Վերժին Ճիտէճեան, Միսաք Միսաքեան, Տիգրան Պտուշեան, Գեղամ Տոտուեան, նաեւ՝ Նուպար Այտուշեան, Աննա Թերզոնց, Գրիգոր Խանճեան, Եսայի Կարիկեան, Մարիամ Չիլինկիրեան, Հայկ Ստեփանեան, Նուպար Փողարեան: Մինչ Ներսէս Էպէեան մեկնած էր ներսերը, Կարապետ Սեմերճիպաշեան եւ Անդրանիկ Աշճեան՝ Հարար, իսկ Մարգար Միրզա մահացած էր Փարիզ:

բաժնուին եթովպահայ ճիգը եւ ուժերը՝ տեղական (դպրոց-եկեղեցիի շինութիւն, եւն.) եւ՝ ՀԲԸՄ համահայկական օրակարագերու միջեւ:

Արդարեւ, Ատիս Ապեպայի «նորակազմ Հայկ. վարժարանի կրթական յանձնախումբ»ը³⁵ կը դիմէ ԳԿՅին, որ Սիսուանի փոխտեսուչ Հմայեակ Գրանեանը իբրեւ ուսուցիչ առաքուի իրենց: Կ'ուզուին նաեւ Սիսուանի մէջ գործածուած դասագիրքերէն, մանաւանդ՝ «Մայրենի լեզու»էն 10ական օրինակ³⁶: Ասատուրեան կը մանրամասնէ թէ իրենց 70ի չափ զաւակները կը յաճախեն օտար վարժարաններ, որոնց պատկան մարմինները տեսնելով թէ իրենցմէ այս հայերը կրնան հրաժարիլ նոր դպրոցի բացումով, «*հեռագրով պահանջած են որ կաթոլիկ հայ վարդապետ մը ղրկուի իրենց, որ հայերէն դասեր աւանդելով մեր զաւակներէն մաս մը իրենց գրաւեն...*»: Ասատուրեան «ատակ եւ կարող» ամուլ մը կը փափաքի պաշտօնակոչել, որպէսզի «դպրոցը ոտքի ելլէ», եւ կը բացատրէ թէ այր ու կնոջ պարագային 20 ոսկի միացեալ ամսականէն ամուլը կրնայ խնայել 10 ոսկի, մանաւանդ որ անոնց ձրի, չկահաւորուած տուն պիտի տրամադրուէր: Երկսեռ դպրոցին համար պէտք էին «փորձուած ուսուցիչ եւ վարժուիի ամուսնացեալ... ֆրանսերէն աղէկ գիտնալը անհրաժեշտ պայման է... Պայման է որ մեր հարուստների զաւակներին մասնաւոր դասեր չաւանդեն վարձքով, որպէսզի մեր նորահաստատ վարժարանը չզրկուի հարուստների զաւակներին ամսաթոշակէն»: Պայման էր նաեւ կուսակցական չլլալը:

Արեւի 3 Մայիս 1918ի ծանուցումին կը պատասխանեն Չաքրեան (Թանթայէն)³⁷ եւ Շամլեան ամուլները (Արսէն Երկաթ)³⁸, գաղթականներ՝ Վաղինակ Պեքեարեան (Երուսաղէմէն հրաւիրուած Սիսուան վարժարան), Զաքար Մաստիկեան ամուլները (Երուսաղէմէն) եւ Յակոբ Նալպանտեան³⁹ ու

³⁵ Ատենապետ Յովհաննէս Ասատուրեան, ատենադպիր Այվատեան. երկուքն ալ ԱՎԻ նախկին վարչականներ:

³⁶ Յետագային եւս (օրինակ 10 Յունուար 1947ին), ՇՅն հայերէնի 55 դասագիրքեր պիտի ղրկէր Եթովպիա, Մարտիրոս Տարագճեանի յանձնարարութեամբ:

³⁷ Թորգոմ Չաքրեան ասարտած էր Իզմիրի Sacré Coeur Lazaristeը եւ կրնար դասաւանդել «հայերէն ֆրանսերէն, թուաբանութիւն, գծագրութիւն եւն.»։ Ան կը պաշտօնավարէր Մաթոսեան ծխախոտի գործարանին մէջ: Մինչ իր կինը շրջանաւարտ էր Իզմիրի Հոփսիսմեան ազգային դպրոցէն, գիտէր հայերէն, ֆրանսերէն, ձեռագործ, ունէր մասնաւոր հմտութիւն մանկավարժութեան, եւ այցելու վարժուիի էր Թանթայի քանի մը տուներու մէջ: Պատերազմին ամուլը եկած էր Եգիպտոս:

³⁸ Արսէն Երկաթ ասարտած էր Գահիրէի Լիսէն, եւ յաջողած պաքալորէայի քննութեանց:

³⁹ Նալպանտեան խասգիւղցի էր, ասարտելէ ետք Վենետիկի Մուրատ Ռափայէլեանը, ասարտած էր Պրիքսէլի école polytechniqueը, 5 տարի է արդէն ուսուցչութիւն կ'ընէր Աղեքսանդրիոյ ազգային վարժարանը եւ Ֆրանսական Լիսէն: Հմուտ էր ֆրանսերէնի, գրականութեան. նախասիրութիւնն էր աշխարհագրութիւնը եւ պատմութիւնը: Նաճարեան ասարտած էր Աղեքսանդրիոյ վարժարանը, ապա՝

օր. Նաճարեան (խօսեցեալք): Հուսկ, կը պաշտօնակոչուի Պեքեարեան ամուր, որոնց խոստացուած 16 եգ. ոսկի ամսականին վրայ «1-2 ոսկիի կամատոր յաւելում» մը կ'ակնկալէ ԳԿՅն: Կրթութեան հանդէպ հետաքրքրական այլ դրսեւորում մըն է Եսայի Կարիկեանի արարքը⁴⁰:

Այնուհետեւ ԱՄին գործունէութիւնը կը զգենու միօրինակ բնոյթ. նոր անդամակցութիւններ⁴¹, մեկնող-մահացողներու առթիւ նուիրատուութիւններ, վիճակահանութիւն, սինեմագնացութիւն, հանգանակութիւն են.: 12 Յունուար 1919ին կ'ընտրուի նոր վարչութիւն (Հայկ Թուլումպաճեան՝ ատենապետ⁴², Մկրտիչ Թուրեան՝ ատենադպիր, Գրաբոս Գարակէօզեան՝ գանձապահ, Վահան Փողարեան՝ փոխատենապետ, Վահրամ Թերզեան՝ փոխատենադպիր, Յակոբ Զիլինկիրեան՝ հաւաքիչ եւ Կարապետ Ճիլերճեան՝ խորհրդական:

ԱՎն կը զօրակոչէ Տիկնանց յանձնախումբը «ի նպաստ բազմաթիւ որբերու հանգանակութիւն» մը կազմակերպելու: Աւելի ետք, Աոխ Ապեպայի

Ֆրանսական Լիսէն, ապա դասաւանդած էր իր շրջանաւարտած դպրոցը, մասնաւորապէս օգտակար ըլլալով կարագիտութեան դասընթացքներուն:

⁴⁰ Ան Յունուար 1918 թուակիրով կը փափաքի գալ Գահիրէ, խորհրդակցիլ Սիսուան վարժարանի «մէջ ասանդուած ուսումը աստիճան մը եւս բարձրացնել»ու համար եւ անձամբ վճարել յաւելեալ ուսման ծախքերը: ԳԿՅն Կարիկեանին կը յայտնէ, թէ «Սայթի եւ այլ շրջաններու շուրջ 2000 տարագրեալներուն Փոր Սայիտի գաղթավայրը տեղափոխուելուն հետեւանքով... վարժարանը եւ արհեստանոցը զգալի ընդարձակում մը պիտի կրեն. բացասորի, որբանոց մը բանալու հարկին մէջ կը գտնուինք: Հասնօրէն Միութեանս հովանիին տակ պիտի ընդունուին շուրջ 2000 սաներ եւ որբեր...»: Աւելի ետք, ԳԿՅն կ'իմացնէ Կարիկեանին թէ՛ Միութեան Սեպտեմբերի թիւին մէջ տեղեկութիւններ հաղորդուած են գաղթակայանի ընդարձակման մասին, թէ՛ երկսեռ աշակերտութեան թիւը պիտի կրկնապատկուի հասնելով շուրջ 2400ի, գրեթէ պիտի կրկնապատկուի պաշտօնէութիւնը, իսկ տարեկան ծախքը հասնի 3600-4000 եգ. ոսկիի, որբանոցը պիտի ունենայ 400ի չափ որբեր, «որոնց համար եւս պիտի ծախսենք տարեկան 2400-2800 եգ. ոսկի», որ չ'ընդգրկեր հանդերձարանին ծախքերը: Կարիկեան, Սեպտեմբեր 1918ին, իր եղբօր՝ Կարապետի յիշատակին, կը խոստանայ երեք տարի նուիրել 333ական եգ. ոսկի, յօգուտ Սիսուանին, իսկ «Երբ բախտը ունենանք այս պայմանաժամէն (երեք տարի – Ա.Տ.) առաջ մեր ցանկացեալ Կիլիկիան վերադառնալու, սոյն պիտոճէն Միութեան հովանաւորութեան տակ հոն կը գործածուի միեւնոյն նպատակին»:

⁴¹ 1918ի անդամացանկը կ'արձանագրէ 20 նոր անդամ, ներառեալ՝ Անժէլ Երզնկացեան, Մենակար Զամանեան եւ Մկրտիչ Թուրեան (պաշտօնեաներ), Միքայէլ Թուփճեան եւ Դաւիթ Իսրայէլեան (վաճառականներ), Գէրոգ Մըխճրեան (երկաթագործ), Արամ Յակոբեան (պաշտօնեայ), Վահան Զիլինկիրեան (երկաթագործ), Մարտիրոս Տէրստեփանեան (պաշտօնեայ):

⁴² Թուլումպաճեան 27 Դեկտեմբեր 1918 թուակիրով կը գրէր՝ «Իզմիր ընտանեաց պատերազմէն վերջ ողջամբ վերագտած ըլլալու առթիւ կը նուիրեմ «Հայ տարագրելոց ի նպաստ» 15 անգլիական ոսկի՝ «փոքր սատար մ'եղած ըլլալու համար իրենց ծովածաւալ պէտքերուն»:

Ֆրանսական պատուիրակությունը պատերազմի զոհերուն համար կատարած հանգստության հայոց հասնող բաժինը (178,33 անգլ. ոսկի) կը դրկէ ԳԿՅ: Սեպտեմբերին Մալեգեանի թելադրանքին ընդառաջելով, գաղթականներու օգնության համար ԱՎն կը դրկէ 100 անգլ. ոսկիի չէք մը: Սակայն կարիքը ծովածալալ էր. 8 Նոյեմբեր 1919ի ԳԿՅի նամակը կ'ընդգծէ. «...Կարելի չէ չյուզուիլ այն համապարած թշուառութեան հանդէպ, որ ազգին բեկորները կը շրջապատէ, անտարբեր մնալ այն աղեխարշ դիմումներուն որ գաւառի ամէն անկիւններէն մեզի կը հասնին: Բացի այն նպատակներէն որ ամէն մարդասիրական հաստատութիւններէ յարկացուած են ու կը յարկացուին մեր տարագիր ու տառապակոծ համազգիներուն, Միութեանս կողմէ մինչեւ այսօր շուրջ 40000 ոսկիի հանդերձեղէն եւ այլ նպատակներն եւս բաւական չեն եղած ամոքելու փրոող մերկութիւնն ու անօթութիւնը եւ սրիպողական պէտք կայ անմիջապէս դրկելու ամէն կարգի նպաստ, դրամ, հանդերձ, գործիք, սերմնցու եւն., եւն.»։ Սակայն ԱՎն նկատի առնելով «գաղութիս ծայրաստիճան բեռնաւորութեան վիճակը» չի ձեռնարկեր հանգանակութեան: Յիրաւի, բարենպատակ հաստատութեանց «օր աւուր բազմապատկուիլը... ճնշեալ վիճակի մը մէջ դրած է[ր] գաղութ»։ Կար նաեւ երկրին տիրող տնտեսական տագնապը, «որ ազդուօրէն շեշտուած է[ր] զինադադարէն իվեր»։ ԳԿՅն նոր եկամուտներ ապահովելու մտասետումով ԱՎին կը դրկէ Հարար ապրող 26 եւ Ճիպութի ապրող 19 անդամներու անդամավճարներու թուղթերը:

Յաջորդող երկու տարիները վճռորոշ կ'ըլլան ԱՎին համար. 64 անդամ հաշուող ԱՄՆ կ'ենթարկուի ցնցումի, երբ 1920ին, 16 անդամներ կը հրաժարին, 10 անդամներ կը մեկնին երկրէն: 15 Սեպտեմբեր 1921 թուականի Գահիրէն կը վաւերացնէ նորընտիր վարչութիւնը (Հայկ Թուրումպաճեան՝ ատենապետ, Միհրան Հազարեան՝ ատենադպիր, Կարապետ Էպէեան՝ գանձապահ եւ Յակոբ Չիլինկիրեան՝ հաւաքիչ, մինչ Հիւսիսեան եւ Ճիլերճեան կը հրաժարին դիւանէն): Աւելի ետք, ԱՎն կը բացատրէ նախորդ տարուան ցնցումը, իբրեւ «գաղութիս ղեկավարութիւնը ձեռք անցընել ձգտող» խմբակի մը գործունէութեան արդիւնք, ու կ'աւելցնէ. «ներկայիս գաղութս... խիստ լարուած վիճակի մը մէջ է. թաղական խորհուրդի, հոգաբարձութեան եւ այլ ընտրութիւններու դէմ ահագին խոչընդոտներ յարուցուած են...»: Սակայն այս քայլը կ'ունենայ իր հակադարձող ճակատը եւ կը յառաջանայ դաշնակցական ու ռամկավար ճակատներու «պայքար» մը: ԱՎն աւելի կը մանրամասնէ. «մինչ... կազմուած է 20-25 անդամներով ռամկավար ակումբ մը, որ վստահօրէն զօրավիզ պիտի ըլլայ նաեւ Միութեանս», անդին... [ԲԲԼՄի դէմ] արշաւ մը սկսած է»:

Յառաջացած բորբոքուն բայց հակակշռեալ վիճակը հնարաւորութիւն կու տայ, որ Հոկտեմբեր 1922ին ԱՎն 5540 թալէր (աւելի քան 430 անգլ. ո.) հանգանակէ Իզմիրի «մեր աղէտեալ եղբայրակիցներուն» Պօղոս Նուպարի կոչին ի պատասխան, «հակառակ հրապարակիս վրայ տիրող տնտեսա-

կան աննախընթաց տազնապին»: Յաջողութեան պատճառ եղած է՞ նաեւ «Իզմիրի պէս բարգաւաճ գաղութի մը... անորակեղի աղէտին՝ գաղութիս վրայ ազդած աղեխարշ փպաւորութիւն»⁴³:

Այս հանգանակութիւններուն կը յաջորդէ նոր մը, որ արագ հակազդեցութիւնը չէր իրարայայտող աղիտալի դէպքերու, տեղահանութիւններու, սպանդներու եւ ջարդերու: Արդարեւ, ՀԲԸՄը Կիրակի 2 Դեկտեմբեր 1923ը կը յատկացնէ «որբերու օգնութեան գործի» հանգանակութեան: ԳԿՅն կը ղրկէ նաեւ ՀԲԸՄ 15րդ եւ 16րդ տարեշրջաններու տեղեկագրէն եւ... չուշանար նոր հանգանակութեան կոչը. արդարեւ, 15 Մայիս 1924 թուակիրով ԳԿՅն ԱՎին կը յղէ Հայաստանի վերաշինութեան հանգանակութեան Պօղոս Նուպարի եւ Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէին շրջաբերականները:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՓՈՂԵՐԱԽՈՒՄԲԸ

Գաղութահայ կեանքի աննախընթաց երեւոյթ կը դառնայ Երուսաղէմի Արարատեան որբանոցէն ժամանած փողերախումբը, որուն մասին ԳԿՅն ԱՎին կ'իմացնէ Սեպտեմբեր 1924ին.-

Հաճոյքն ունինք ձեզի տեղեկացնելու թէ մեր Երուսաղէմի Արարատեան որբանոցի ֆանֆարի խումբը, 40 սաներէ բաղկացեալ ամսոյս 16ին, Փոր Սայիտէ ճամփայ ելած է դէպի Ճիպութի, ուրկէ ուղղակի տեղդ պիտի ուղեւորուի, Ն.Բ. Իշխան Թաֆարիի հետ կայացած համաձայնութեամբ՝ կազմելու համար Եթովպ. կառավարութեան ֆանֆարի պաշտօնական խումբը: Մեր սաներուն կ'ընկերանան Արժ. Վրէժ. Քահ. Սիմոնեան, իբր հսկիչ եւ հոգեւոր հայր, եւ Տ. Գ. Նալպանտեան՝ իբր ֆանֆարի ուսուցիչ: ...Օգտակար կը համարենք ներփակ ձեզի ղրկել պատճէնը այն պաշտօնագրին զոր Ն.Բ. Իշխան Թաֆարի ստորագրած է եւ ուր ճշտուած են մեր սաներուն եւ իրենց ուսուցիչներուն վերաբերեալ պայմանները⁴⁴:

ԳԿՅն կը թելադրէ «պատշաճ ընդունելութիւն եւ հարկ եղած հոգածութիւնը չզլանալ անոնց բարօրութեանը համար», կը փափաքի ունենալ անոնց «եթովպական տարագով խմբանկարը...» եւ պարբերական տեղեկագրեր անոնց մասին:

40 որբանոցայիններուն ժամանումը կը զուգադիպի երկրին «աննախընթաց քրիզ»ին: ԱՎն կը դժգոհի՝ որբանոցայիններուն խնդրով⁴⁵: ԳԿՅն կը

⁴³ Հանգանակութեան մասնակցած էին 130 հայ եւ օտար նուիրատուներ, ներառեալ՝ Ֆրանսայի եւ Պելճիքայի դեսպանատան պաշտօնեաներ, բրիտանական եւ իտալական ներկայացուցչութիւնը, Ֆրանսայի հիւպատոսը:

⁴⁴ Պատճէնը չգտանք թղթապանակին մէջ:

⁴⁵ ԱՎն դժգոհ էր որ անտեղեկ պահուած է սաներուն Ատիս Ապեպա գալէն, եւ քաջածանօթ ըլլալով տեղի հոգեբանութեան՝ մտահոգ էր որ կառավարութիւնը չյարգէ իր յանձնառութիւնը եւ հարց յառաջանայ պաշտպանելու պայմանագրութեան

բացատրել թե սաներուն Եթովպիա «ուղարկումը կարգադրուած է միմիայն Երուսաղէմի պատրիարք ամէն. Դուրեան սրբազանի կողմէ... Ժողովս ուղղակի ոչ մէկ միջամտութիւն չէ ունեցած եւ սոսկ իր հաւանութիւնը յայտնած է Ս. պատրիարք իոր եւ այդ օրէն իվեր մեր պատասխանատուութիւնը վերջ գտած է ...Այդ որբերուն վերաբերեալ ամէն կարգի խնդիրներու նկատառումը եւ փնտրիչութիւնը կը պատկանի Երուսաղէմի պատրիարքութեան»:

Հոկտեմբերի սկիզբը որբերը կը հասնին Եթովպիա: Անոնց առողջական վիճակը «ընդհանուր առմամբ գոհացուցիչ» էր, միքանիներու վերքերը «ծրիաբար կը դարմանուին թաղապետական կամ տեղոյս բժիշկներուն կողմէ», բայց անլոյծ կը մնան անոնց տեղական տարագի, բնակարանի եւ ուտեստի հարցերը, որոնք «նախանձելի վիճակ մ'ունենալէ բաւական հեռի է[ին]», կ'ակնկալուէր, սակայն, որ ժամանակի ընթացքին «աւելի կանոնաւորուի»: «Բոլորովին անկազմակերպ» ԱՎն յոյս կը յայտնէ վերակազմութեան՝ նոր ուժ ունենալով ֆանֆարի պատասխանատուն՝ Նալպանտեանը: Վերջինս եւ ԱՎն ջանքեր կը թափեն որբերը գաղութին - մանաւանդ ՀԲԸՄ անդամներուն - հետ շփման մէջ դնելու. անոնցմէ ոմանք հայ արիեստաւորներու քով կը սկսին աշխատիլ⁴⁶, «հոգ կը տարուի մնացեալներուն ալ զբաղումի միջոցներ ստեղծելու»: Անոնց կացութիւնը կը բարելաւուի, երբ Դեկտեմբեր 1925ին կը սկսին կանոնաւորաբար ամսական ստանալ, սակայն, ըստ Նալպանտեանի 26 Ապրիլ 1927 թուակիրին, անոնք «երկար ամիսներ թռչակ... [չէին] կրցած գանձել բացի կերակուրի դրամէն» եւ ինք ստիպուած եղած էր անոնց կօշիկի, զգեստի եւն. պէտքերուն համար «պարտքի տակ... մտնել»: Գումարներուն ամիսներով ուշացումը եւ այլ դժուարութիւններ պատճառ կը դառնան որ ոմանք հրաժարին եւ նուագախումբը նուագի 29 անդամի: Իվերջոյ, 1927ի կիսուն, փողերախումբին կենցաղային հարցերը կը կարգաւորուին եւ անոնք կ'անդամագրուին ԱՄին⁴⁷: Օգոստոս 1928ին, նուագախումբին քառամեայ պայմանագիրի ասարտին, գահաժառանգը տարիով մը կը նորոգէ պայմանագիրը. մինչ տղաքը փոխադրուած էին «շատ հրաշալի շէնք մը եւ արդէն նիւթապէս ալ նախանձելի վիճակի մը մէջ կը գտնուին»:

յարգումը: ԱՎն կարող չըլլալով հակադրուելու երկրին իշխանութեան կ'առաջարկէ որբերուն պաշտպանութիւնը յայնձնել տեղի ֆրանսական դեսպանատան:

⁴⁶ Անոնցմէ մին՝ Մարտիրոսեան, 1931ին Ատիս Ապեպայի մէջ «օթոյի գործով կը զբաղի»:

⁴⁷ Սաներու մուտքի տուրքի եւ ամսական անդամավճարի սակերը կը նուազեցուին: Փողերախումբը հասութաբեր նուագահանդէս մը կը սարքէ 7 Օգոստոս 1927ին «ինպաստ Ազգային Վարժարանի», նախագահութեամբ գահաժառանգ իշխանին եւ ներկայութեամբ դեսպաններու, ձեռնարկին մասնակից երկսեռ երգչախումբը կը կատարէ «եօթ կտոր հայ գեղջուկ Կոմիտասի երգեր», կը ներկայացուին նաեւ հայկական պարեր: Հասոյթը կ'ըլլայ 1500 թալէր, գահաժառանգը կը նուիրէ «50,000 ֆրանք»:

Կը թուի ԱՎն (Պեհեսնիլեան, Յարութիւն Ուրֆալեան, Աբրահամ Քէօր-հաճեան, Եղուարդ Սեֆէրեան եւ Վահան Փողարեան) մասամբ կ'աշխուժա-նայ. Մայիս 1925ին ան կը մասնակցի Ռ. Հերեանի յուշարձանի ֆոնտին հանգանակութեան, կը պատրաստուի Դեկտեմբերի 6ի «Որբերու Կիրա-կի»ի հանգանակութեան, իսկ Դեկտեմբերի վերջաւորութեան կը ստանայ ՀԲԸՄ «նուիրատուութեանց եւ կտակներու վերաբերեալ բացատրական գրքոյկ»էն օրինակներ⁴⁸:

Մարտ 1926ին, «կուսակցական եւ անձնական հակառակութեանց պատճառաւ» կարելի չ'ըլլար իրականացնել «երկար ատենէ ի վեր կազմա-լուծեալ [ԱՄԻ]... կազմակերպութեան գործը»⁴⁹: ԱՎն «քայքայուած» կը մնայ մինչեւ Մայիս 1927, երբ բարելաւուած էին փողերախումբի տղոց պայման-ները եւ անոնք 1927 Ձատիկին անդամագրուած էին ՀԲԸՄին, ինչ որ խթան կը հանդիսանայ ԱՄԻն վերակազմումին: Մինչ այդ, սակայն Պեհեսնիլեա-նի միջոցով ՇՅն⁵⁰ կը ստանայ 319,5 եգ. դրուշի գումար մը:

5 Դեկտեմբեր 1926ի «Որբերու Կիրակի»ի նուիրահաւաքը կը յետաձգուի Հայաստանի երկրաշարժին հետեանքով նախաձեռնուած հանգանակու-թեան պատճառով: Ըստ ՇՅի նամակին, երկրաշարժին հետեանքով Ալեք-սանդրապոլն ու իր շրջակայ 30է աւելի գիւղեր քարուքանդ եղած էին եւ ա-ւելի քան 100,000 «ազգակիցներ ...ապրուստի ամէն միջոցներէ զրկուած, անտուն եւ անպարսպար մնացած են... վերահաս ցուրտին եւ անօթութեան դիմաց այս հայրենակիցները իրենց աչքերը յառած են իրենց արտասահ-մանցի աւելի բախտաւոր հայրենակիցներուն» օգնութեան: ՇՅն կը թելադ-րէր որ ԱՄն եւս տեղի ազգային մարմիններու եւ յայտնի դէմքերու աջակցու-թեամբ լծուի հանգանակութեան: Աւելի ետք այս հանգանակութեան շուրջ, մամուլի մէջ իր դէմ երեւցած մեղադրանքներուն հակադարձելով, Փետր-ուար 1928ին ՀԲԸՄը հերքում կը հրապարակէ: Միութիւնը ջանադիր էր իր անդամաշարքերը լուսաբանելու՝ իր դէմ մղուած պայքարին խնդրով եւ իր-բեւ հաւաստի ապացոյց կը վկայակոչէր թէ՛ միջազգային կազմակերպու-

⁴⁸ Հաւանաբար, ԳԿՅն կը մեկնէր 1919ին հանգուցեալ, հարարաբնակ Հ. Պապլապ-եանի պարագայէն, որ Ատիս Ապեպայի մէջ ժառանգորդ չունենալով իր ամբողջ ժառանգութիւնը փոխադրուած էր Գահիրէ:

⁴⁹ Կը թուի այս հակառակութիւնները ներմասնաճիւղային էին եւ կապ չունէին միջ-կուսակցական բորբոքումներուն հետ!!

⁵⁰ ՀԲԸՄ ԺԶ. Ժողովին կատարուած կանոնագրային փոփոխութեամբ, 1926 տարե-շրջանէն սկսեալ ԳԿՅն կը վերանուանուի Շրջանակային Յանձնաժողով (ՇՅ), ո-րուն ենթակայ կ'ըլլան ՀԲԸՄ Եգիպտոսի, Սուտանի, Հնդկաստանի, Միջագետքի, Պաղեստինի, Սուրիոյ, Թուրքիոյ եւ Յունաստանի մասնաճիւղերը եւ յիշեալ երկիր-ներու մէջ գտնուած որբախնամ, նպաստի եւ այլ բոլոր ձեռնարկները:

թեանց հետ իր գործակցութեան փաստերը, եւ թէ՛ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան եւ կրօնական վերնադասին բարոյական հրապարակային նեցուկը⁵¹:

Դեկտեմբեր 1927ին գաղութը կը խաղաղադի եւ «պառակտումին պատճառ հանդիսացած պայքարները վերջ» կը գտնեն, ԱՄԻ վերակազմութեան աշխատանքներուն կ'աջակցի Նալպանտեան, որ կը դառնայ ՀԲԸՄ ներկայացուցիչը ցնոր տնօրինութիւն, մինչեւ մասնաժողովի կազմութիւն: Նալպանտեան ստանձնելով գոյքը (որոնց կարգին՝ «բարձի երես, դրօշակ, կարմիր խաչի կտոր կոճակներ, քարթ փոսթալ, ժապաւէն, օրացոյց, կնիք, 27 օրինակ *Տարագրի մը յուշարեպորը*⁵² եւ 13 հատ *Տխուր ժպիկ*»⁵³ գիրքէն), Պ. Պապայեանի եւ փաստաբան Յ. Ուրֆալեանի հետ կը լծուի մասնաճիւղի վերակազմութեան, ՇՅԷն կը սատանայ նամակաթուղթ, պահարան, մուտքի տուրքի եւ անդամավճարի ու նուիրատուութեան ընկալագրեր:

Սակայն, «նորակառոյց եկեղեցոյ օժման»⁵⁴ պատրաստութիւնները կը յետաձգեն մասնաճիւղին վերականգնումի աշխատանքները, մինչեւ Գէորգ արք. Ասլանեանի հանդիսապետումը եկեղեցոյ օժումին: Ան 3 Դեկտեմբեր 1928ին եկեղեցոյ շրջափակին մէջ կայացած ԱՄԻ ժողովին (որուն ներկայ կ'ըլլան 55 անդամներէն 27ը, 40 ձայնի իրաւունքով) «լայն բացատրութիւններ» կու տայ ՀԲԸՄի մասին, կը քաջալերէ նոր անդամագրութիւններ, որով 45 նոր անդամներ կ'արձանագրուին: Ժողովին ընտրուած վարչութիւնը 8 Դեկտեմբերի նիստին կ'ընտրէ դիւանը (Ա. Քէօրհաճեան⁵⁵, ատենապետ, Պերճ Պապայեան՝ բ. ատենապետ, Գ. Նալպանտեան՝ ատենադպիր, Լ. Գէորգոֆ՝ գանձապահ, Ա. Սվաճեան՝ խորհրդական), որ 16 Դեկտեմբերին

⁵¹ Օրինակ, անլի առաջ՝ 7 Յունիս 1927 թուակիրով ՇՅՆ ԱՎին կ'իմացնէ թէ Ազգերու Լիկայի նախաձեռնութեամբ ձեռնարկուած Պէյրութի, Հալէպի եւ Ալեքսանտրէթի գաղթականներու հայ գաղթականութեան երկրագործական շրջաններ տեղատրման ձեռնարկին Լիբանանի կառավարութիւնը մասնակցած էր 25,000 անգլ. ոսկիով, որուն կը գումարուէր բրիտանական հայասիրական կազմակերպութիւններու նուիրատուութիւնները, եւ թէ վերջիններուս նպաստին ՀԲԸՄը անւցուցած է իր յանձն առած 10 տոկոսի մասնակցութիւնը՝ փոխանցելով 500 անգլ. ոսկի: Միութիւնը աջալուրջ էր նաեւ իր այլ աշխատանքներուն մասին եւս տեղեկացնելու, ինչպէս օրինակ՝ 30 Մարտ 1928 թուակիրով ՀԲԸՄ ներկայացուցիչ Լեւոն Բաշալեանի՝ Ազգերու Լիկայի մօտ տարած աշխատանքներուն տեղեկագիրը (այս տեղեկագիրը չգտանք թղթապանակին մէջ): Անլի ետք, Մարտ 1934ի Ջատկին, կը յղուի նաեւ Կիլիկիոյ զոյգ կաթողիկոսներուն հայ ժողովուրդին ուղղած նամակը, ուր կը գնահատուէր ՀԲԸՄը:

⁵² Վահան Մալեգեանի հեղինակած այս գիրքը լոյս տեսած էր Գահիրէ, 1915ին:

⁵³ Եզնիկի հեղինակած այս գիրքը լոյս տեսած է Գահիրէ, 1908ին:

⁵⁴ Եկեղեցին կառուցուած էր Միհրան Մուրատեանի «առատաձեռն» նուիրատուութեամբ:

⁵⁵ Քէօրհաճեան չի կրնար մասնակցիլ ժողովներուն՝ աշխատանքային բազմազբաղութեան ու ճամփորդութիւններուն պատճառով:

կը կատարէ «Որբերու Կիրակի»ի նուիրահաւաքը, եւ հասոյթը՝ 43,034ե.ն.⁵⁶ կը դրկէ ՇՅին: Աւելի ետք անդամներուն ընդհանուր թիւը կը հասնի 102ի եւ ԱՎն կը ստիպուի ամսական 15 թալէրով հապէշ հաւաքիչ մը նշանակել՝ գանձումներուն համար: Ապրիլ 1929ին սակայն, «տիրող ազգային կեանքի անորոշ վիճակը» պատճառ կը դառնայ որ յետաձգուի ՀԲԸՄ տարեդարձի տօնակատարումը: Եթովպիոյ ծնողաց ընդհանուր ժողովով ընտրուած հոգաբարձու մարմինը⁵⁷ եւ «տեղւոյս Հայկական Կրթարան երկսեռ մանկապարտէզ-նախակրթարանի վարչութիւնը» կը դիմեն ՇՅին երեք տարի պաշտօնավարած Յ. Պենկեան ամուլը փոխարինելու խնդրով: Այդ օրերուն դպրոցը կը հաշուէր 90-100 աշակերտ, կէսը՝ մանկապարտէզ: Սեպտեմբեր 15ին սկսող կրթաշրջանը կ'երկարէր 9-10 ամիս, մինչ վարձատրումը 12ամսեայ էր: Վարժարանը պիտի ունենար նաեւ մանկապարտիզպանուհի մը, օգնական մը, նախակրթարանի օգնական ուսուցչուհի մը եւ հապէշերէնի այցելու դասատու մը: Դասանիւթերն էին հայերէն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն: 7 Օգոստոս 1929 թուակիր *Արեւի* յայտարարու-

⁵⁶ 105 նուիրատուներ մասնակցեր էին 0,5-20 թալէր նուէրներով, որոնց կարգին՝ ոմն Իսկենտէր, Ռեշատ էֆենտի, Հաճիկիւ Ազնաուրեան, Լուսիա եւ փոքրիկն Վ. Այնթապեան, Տիգրան Ապաճեան, Վահրամ Աւետիքեան, Հայկ Բամպուքեան, Եղիշէ Բարունակեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, տոքթ. Պետրոս Գալայճեան, Սարգիս Գալիաքեան, տոքթ. Միհրան Գայմաքեան, Պօղոս Գալիաքեան, Գրաբոս Գարակէօզեան, Շմաւոն եւ Վազգէն Գէորգեան, Լեւոն Գէորգոֆ, Մ. Գէորգոֆ Տուն, տիկ. Ն. եւ Սարգիս Գնաճեան, Յակոբ Երզնկացեան, Մենակար Զամանեան, Գրիգոր Զատիկեան, տիկ. Ժ., Յարութիւն եւ Պօղոս Էպէեաններ, Աւետիս, տոքթ. Էմանուէլ, Մուշեղ, Սեդրակ եւ Վահրամ Թերզեաններ, Աւետիս Ինեկճեան, Գասպար, Դափթ, Յակոբ եւ Օհան Իսրայէլեաններ, Զաւէն Խաչատուրեան, Երուանդ Խերպէկեան, Օքսէն Կէօճէկեան, Եղիա, Յարութիւն եւ Յովսէփ Կիւսէրեաններ, Գէորգ Հասրճեան, Եսայի Հինտոյեան, Նշան Հիւմիւզեան, Եղուարդ Ղազարոսեան, Պաղտասար Ղարիպեան, Կարապետ Ճիլէրճեան, Նիկողոս Ճիտէճեան, Մաթիկ Մաթիկեան, Մուշեղ Մաղաքեան, Պօղոս Մարկոսեան, Սամուէլ Մենէշեան, Անդրէաս, Մեսրոպ եւ Տիգրան Մեսրոպեաններ, Հ. Մինասեան, Գէորգ Մխճեան, Աւագ Յակոբեան, Սարգիս Յովհաննէսեան, Գէորգ եւ Սեդրակ Նալպանտեան, Սարգիս Շիշմանեան, Գէորգ Որբերեան, Յարութիւն Ուրֆալեան, Գրիգոր Չորպաճեան, Սուրէն Չաքրեան, Յակոբ Չիլինկիրեան, Մարի, Միհրան եւ Միսաք Պալեաններ, Պերճ Պապայեան, Հմայակ Պապանեան, Սամուէլ Պեհեսնիլեան, Միհրան Պրուսալեան, Գրիգոր Պօղոսեան, Ստեփան Ռադաւարեան, Յակոբ Սաաթճեան, Արմենակ Սարաֆեան, Դերենիկ Սարճեան, Խաչիկ Սաքաճեան, Սեֆէրեան եւ Ընկ., Գաբրիէլ Սիմոնեան, Յակոբ Սիսեան, Աւետիս Սվաճեան, Մարտիրոս Տէրստեփանեան, Փիլիպոս Վահանեան, Սերովբէ Վարժապետեան, Վենսան Տատուրեան, Բառնաբաս եւ Յարութիւն Տէրտէրեան, տիկ. Յ. Փոլատեան, Գուրգէն, Եղուարդ եւ Նուարդ Փողարեաններ, Տիկ. Գ. Քեհիայեան, Նուպար Քիւրզատեան, Արշամ Օհնիկեան, Արա Ֆերմանեան:

⁵⁷ Ատենապետ Պերճ Պապայեան, ատենադպիր Չաքրճեան:

թեան կ'արծագանգեան Յովսէփ Թզըրեան⁵⁸, Վահրամ Կէօքճեան ամուլը⁵⁹, Շաքէ Ծերունեան⁶⁰, Պօղոս Սվաճեան⁶¹: Հուսկ, կը պաշտօնակոչուի Կէօքճեան ամուլը երկամեայ շրջանի մը համար: Ամուլը «երբեք» կուսակցական գործունէութիւն պիտի չունենար, բոլորովին պիտի նուիրուէր կրթական գործին, «կէտառկէտ հետեւելով պատ. հոգաբարձութեան կողմէ փրութիւնը հրահանգներուն ու ուղղութեան»⁶²:

ԱՎն Դեկտեմբեր 1929ին, տիկնանց օժանդակ յանձնախումբի անդակ-ցութեամբ (տիկին Ն. Գէորգոֆ, Վ. Ճիտէճեան, Ն. Սիմոնեան, Է.Գ. Նալպանտեան, Հ. Շահպազ) կը կայացնէ «Որբերու Կիրակի»ի նուիրահաւաքը⁶³, ապա կը ծրագրէ գարնանամուտին երեկոյթ կամ դաշտահանդէս մը կազմակերպել: Շուրջ երկամեայ գործունէութեան ընթացքին ԱՎն կը գումարէ 8 ժողով եւ բազմաթիւ խորհրդակցական ժողովներ, իսկ անդամներուն թիւը անցած էր հարիւրը, կային սակայն հրաժարողներ եւ քաղաքէն մեկնողներ⁶⁴:

Փետրուար-Մարտ 1930ին Եթովպիոյ դրամանիշը՝ թալէրը կ'արձանագրէ 17 տոկոսի արժեզրկում մը:

⁵⁸ Շրջանաւարտ էր ամերիկեան երկու քոլէճներէ, պաշտօնավարած էր ազգային գանազան վարժարաններու մէջ իբրեւ ուսուցիչ, տեսուչ եւ տնօրէն-ուսուցիչ, 1928-29ին՝ Աղեքսանդրիոյ Պօղոսեան ազգային վարժարանին մէջ, իբրեւ անգլերէնի ուսուցիչ: 37 տարեկան էր եւ հայր երկու զաւակներու, իր տիկինը ուսուցչական պատրաստութիւն չունէր:

⁵⁹ Աղեքսանդրիաբանակ, 34ամեայ Կէօքճեան ծնած էր Սիս, ուր ստացած էր նախնական կրթութիւնը, շրջանաւարտ էր Տարսոնի Արնթ Փոլզ Քոլէճէն, ուսանողական տարիներուն դասաւանդած էր անգլերէն, պատմութիւն, եւ ուսողութիւն, Կիլիկիոյ պարպումէն ետք 5 տարի կրթական տեսուչ էր Սիրայի ամերիկեան նպաստամատոյցի մանչերու որբանոցներուն մէջ, եւ դադարած էր «որբանոցներու հայկական բաժնի վերջնական հաշուեյարդարով»: Տիկ. Կէօքճեան շրջանաւարտ էր Խարբերդի գերմանական քոլէճէն, 1918-25՝ պաշտօնավարած էր ամերիկեան որբանոցներու մէջ, Սեբաստիա եւ Սիրա:

⁶⁰ Ուսուցչուի էր ՀԲԸՄ սանուի:

⁶¹ Ծնած էր 1903ին, Կեսարիա, ուսանած Պոլսոյ Գարակէօզեան որբանոցը, եւ շրջանաւարտած 1917ին, պաշտօնավարած Պոլսոյ Կէօզիթեփէի ամերիկեան վարժարանը իբրեւ բնական գիտութեանց ուսուցիչ, 1921ին ընդունուած էր Րոպերթօ Քոլէճ եւ 1927ին շրջանաւարտած, անցած Գերմանիա, տարի մը հետեւած Պերլինի համալսարանը: Քաջահմուտ էր աշխարհաբարի եւ գրաբարի՝ շնորհիւ Րոպերթօ Քոլէճի դասախօս փրոֆ. Աբրահամ Տէրյակոբեանի:

⁶² Ամուլը Ճիպոթի կ'ուղղուի 2 Հոկտեմբեր 1929ին, ընկերակցութեամբ զորանջին եւ քենիին եւ իրենց երկամեայ երկուորեակներուն:

⁶³ Նուիրահաւաքին կը մասնակցի 129 հոգի՝ 1էն մինչեւ 120 թալէր գումարով:

⁶⁴ Հաշուետուութեան կցուած ցանկը կը նշէ 70 անդամներու անուն, 1928 տարուան անդամացանկը՝ 50 անուն, իսկ 1927ի անդամացանկը՝ 30 անուն:

15 Ապրիլ 1930ի անդամական ժողովին կ'ընտրուի նոր վարչություն, զոր ՇՅն կը վաերացնէ Օգոստոսին (Մաթիկ ԳէորգոՖ՝ ատենապետ, Աւետիս Սվաճեան՝ ք. ատենապետ, Գէորգ Նալպանտեան՝ ատենադպիր, Ստեփան Տաղաարեան՝ ք. ատենադպիր, Պերճ Պապայեան՝ գանձապահ):

10 Օգոստոսին վարչութիւնը կը կազմակերպէ սգահանդէս մը՝ Պօղոս Նուպարի մահուան առթիւ⁶⁵, իսկ աւելի ետք «ջերմութեամբ կ'ընդունի» Գալուստ Կիւպենկեանի ՀԲԸՄ նախագահ հռչակովիլը եւ կ'անդամագրէ 16 անդամ (Բիւզանդ Ապուսէյֆեան, Մաքսուտ Գասապեան, տիկ. Վ. Գալուստեան, Շանթ Գէորգեան, Պօղոս Եղիայեան, Մինաս եւ տիկ. Խերպէկեան, Միհրան եւ տիկ. Հազարեան, Մաքրուհի Պապայեան, Ռուբէն Պապիկեան, Գրիգորիոս Պօղոսեան, Երուանդ Սաաթեան, Խաչիկ Սաքաճեան, Մարտիրոս Տարագճեան, Անդրանիկ Փափազեան): Ասոնցմէ 7ը նախկին անդամներ էին:

ԱՎն՝ առաւել աշխուժ գործունէութեան միտումով, ՇՅէն կ'ուզէ Անդրանիկ ֆիլմը կամ այլ հայկական ֆիլմեր, որոնց «*հոս գալու յաջողութիւնը շարժապատար պիտի ըլլայ միութեան... պայմանաւ որ այդ ֆիլմերուն մէջ պոլշեփկութեան եւ կամ հայ կուսակցութեան մը փրոփականքը ընող մասեր չգտնուին բացարձակապէս*»:

29 Յունիս 1931ին, ԱՎն կը նշէ ՀԲԸՄ արծաթեայ յոբելեանը, որուն առթիւ, ՇՅն կը դրկէ Պօղոս Նուպարի 25 մեծադիր նկար, նաեւ 8 հատ «քարթ փոսթալ՝ Միութեան զանազան կարեւոր դէմքերն ու հաստատութիւնները ներկայացնող»՝ բոլորն ալ վաճառելի: Այդ առթիւ կը պատրաստուին 300 հատ արծաթ, 3 սանթիմէթ տրամագիծով «մետալլներ»⁶⁶, որոնց ընդհանուր ծախքը կը հասնի 2311 եգ. դրշ.ի: Հանդիսութեան 15 անհատներ կ'անդամագրուին ՀԲԸՄի⁶⁷:

Վարժարանին ուսուցիչի երկամեայ պաշտօնակոչման աւարտին, դարձեալ կը յառաջանայ «*փորձառու եւ կարող ուսուցիչ մը գտնելու [խնդիրը]... որ կարենայ դասաւանդել հայերէնէ զար անգլիերէն, ֆրանսերէն եւ թուա-*

⁶⁵ Սգահանդէսը հեզասահ չ'անցնիր, տհաճ ու «անվայել» արարք տեղի կ'ունենայ, որովհետեւ 1930ին Եթովպիոյ ներհայկական կեանքը դարձեալ բորբոքած էր, վերաշխուժացած էին «կուսակցութիւններ եւ միութիւններ»: (Սգահանդէսին նկարագրականը տես՝ *Արեւ*, 9 Հոկտեմբեր 1930):

⁶⁶ Ասոնց մէկ կողմը պիտի գրուէր «Արծաթեայ յոբելեան Հ.Բ.Ը.Մ. Ատիս Ապետայ», իսկ միւս կողմը՝ Միութեան խորհրդանշանը: Ծրագրուած 10 ոսկենշանները զանց կ'առնուին առաքման անապահովութեան պատճառով

⁶⁷ Որոնց շարքին՝ Վերժին Ազնաուրեան, Սիրանուշ Աֆարեան, Վահան Գալուստեան, Արտաշէս Գարասեֆէրեան, տորթ. Էմմանուէլ Թերզեան, Զապէլ Ղուրբեան, Հայկանուշ Մարկոսեան, Միսաք Մելիքեան, Հրանդ Պաղտասարեան, Պէաթրիս Պեհեսնիլեան, Յակոբ Սիսեան, Մարտիրոս Տէրստեփանեան:

բանություն»⁶⁸: ՇՅն կը խոստանայ կատարել որոնման աշխատանքը, անել-ցնելով թէ «այդքան ալ դիւրին պիտի չըլլայ» գտնելը, «գլխաւորաբար ամսականին պատճառաւ», որ պիտի կազմէր 10-12 անգլ. ոսկի, համեստ թռչակ մը:

Արեփ 17 Յուլիս 1931ի ծանուցումին կ'արձագանգեն Յ. Աազեան, Յ. Թգըրեան, Մ. Մեսրոպեան, Ազատ Հեքիմեան եւ Օր. Ազնի Մարտիրոսեան⁶⁹: Հուսկ, Կէօքճեան ամուլը կը վերապաշտօնակոչուի, 350 թալեր ամսականով:

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Մայիս 1932ին Խ. Հայաստանի կառավարութեան ներգաղթի յայտարարութիւնը կը խանդավառէ եթովպահայութիւնը. կ'ընդառաջեն փողերախումբի նախկին 6 անդամներ⁷⁰, Գահիրէի մէջ 96 որբեր կ'արձանագրուին նոյն նպատակին, սակայն հնար չ'ըլլար զանոնք ղրկել: Եթովպահայ այլ ե-

⁶⁸ Կը թուի թէ Կէօքճեան ամուլէն «Աշակերտութիւնը լիովի օգտուեցաւ ... եւ սակայն ինչ ինչ պատճառներով ու մանաւանդ ամսականին չափազանց սղութեանը պատճառաւ» չի նորոգուիր պայմանագրութիւնը: Կացութիւնը դժուարացած էր թալերի արժեզրկման պատճառով, որով հոգաբարձութիւնը փոխան 250-300 թալերի, կը վճարէր 500-600 թալեր, որ «բացարձակ անկարելիութիւն» կը դառնայ: Հոգաբարձութիւնը որոշում կը կայացնէ «միմիայն կարող ուսուցիչ մը բերել դուրսէն եւ ուսուցչական մնացեալ կազմին համար գոհանալ տեղական ուժերով»: Միա կողմէն, թալերի անկումով տեղական կեանքը աժանցած էր եւ կարելի էր ամսական 100-120 թալերով (5 անգլ. ոսկի) «լաւ ապրի»: Դպրոցին հոգաբարձութեան գանձապահն էր Գրաբոս Գարակէօզեան, ատենադպիրը՝ Շմաւոն Գէորգեան, ատենապետը Պերճ Պապայեան, երեքն ալ ԱՄԻ անդամներ:

⁶⁹ Թգըրեան իր կինն ու զաւակները պիտի թողոր Գահիրէ: 32ամեայ Մեսրոպեան, Յունաստանէն էր, ծնած էր Տարտանէլ, ուր նախակրթարանը ավարտելէ ետք տարի մը հետեւած էր Պարտիզակի Բարձր վարժարանին, 3 տարի՝ Պոլսոյ ամերիկեան Րոպերթօ Քոլէճին, 1917ին պարտադիր զինուորութեան համար թողած էր ուսումը: Զինադադարին 2 տարի դասաւանդած էր Քրիստոնէական Ընկերակցութեան մէջ հայ երիտասարդներուն, ապա նոյն հաստատութեան օրիորդաց բաժինին մէջ՝ 1923-24ին, Սելանիկ: 1925ին անցած Քսանթի, իբրեւ քարտուղար ծխախոտի ընկերութեան մը: 1928ին մտած էր Մսըրեան եղբայրներու ծխախոտի հաստատութիւնը հաշուակալի պաշտօնով: Յունահպատակ չըլլալով ան ենթակայ էր հաւանական բռնագաղթի:

Հեքիմեան Աղէքսանդրիոյ ազգային վարժարանի ուսուցիչ Յարութիւն Հեքիմեանի 24-25 տարեկան որդին էր. ան ուսուցչական փորձառութիւն չունէր:

Մարտիրոսեան կ'աշխատէր Պէյրութի Թաշճեան գորգագործարանին մէջ:

⁷⁰ Բաբկէն Սեֆէրեան (Վան-արճակցի, 1936ի խոռվութիւններուն կը սպանուի Ուկրաինայի պատերազմին, ուր իբրեւ վարորդ կ'աշխատէր), Նուպար Բիւրգատեան (ատափազարցի, մեքենագէտ), Վահէ Սիմոնեան (չմշկածագցի, ատաղձագործ), Պետրոս Ստամպոլեան (սուետիացի, դերձակ), Գրիգոր Եաղուպեան (այնթապցի, կօշկակար), Աազ Կարապետեան (հաճընցի, խոհարար):

րիտասարդներ եւս կը փափաքին ներգաղթել. ոմանք իրենց գումարներով պատրաստ էին մինչեւ Փորթ Սայիտ ճամփորդել, մինչ միաներուն համար տեղական հանգանակութիւն կը մտածուէր, այնուհետեւ բոլորը ՀԲԸՄի ծախքով Հայաստան մեկնելու համար: Ըստ ԱՎի նամակին, այս երիտասարդները «քաջ են եւ այսօր համոզուած են իրենց ապագային մասին, կը կարծենք թէ հայրենիքի վերաշինութեան գործին մէջ իրենց լաւագոյն բաժինը պիտի կրնան բերել...»: Անոնք «պիտի ազատուին օտար միջավայրերէ որ այնքան ալ բաղձալի չէ եւ հայ երիտասարդի համար ապագայ չի խոստանար... մէկ խօսքով անոնց ազատումը եւ փրկութիւնը կը տեսնենք միմիայն մայր երկիր երթալուն մէջ, անոնց ամէնքն ալ աշխատող, քաջ, խելացի եւ արհեստավոր եղան այսօր, բայց այս երկրի մէջ...»: Նամակը կը խնդրէր որ ասոնց մուտքը յաջողութի՛ իբրեւ բարի օրինակ այլոց:

Կը թուի թէ 20 Մարտ 1932ին Եթովպիոյ հայ ազգային իշխանութեան ընտրութիւնը անկիւնադարձային կ'ըլլայ եթովպահայութեան համար եւ ան կը թեւակոխէ խաղաղ գոյակեցութեան հանգրուանը: Արդարեւ, ԱՄՆ «անպաշտօն կերպով համերաշխութեան համար ամէն ջանք» ընելով կը յաջողի ընտրել տալ «գրեթէ ամբողջութեամբ Բարեգործականի անդամներ»:

22 Դեկտեմբեր 1932ի անդամական ժողովին, «անդամոց ձրիաբար սինեմա ցուցադրուեցաւ եւ մուզիք տեղի ունեցաւ»: Ժողովին կը բանախօսէ հիւրաբար հոն գտնուող Ա. Թերզիպաշեան, կ'արձանագրուին եօթ նոր անդամներ⁷¹, կը վերընտրուի նախկին վարչութիւնը: ՇՅՆ կը վաւերացնէ վարչութիւնը եւ գոհունակութիւն կը յայտնէ շրջանակին աշխուժ գործունէութեան որ կը գլէ կ'անցնի ակնկալութիւնները հակառակ երկրին տիրող «տնտեսական աննպաստ պայմաններուն»: Արդարեւ, ԱՎն գանձած էր 1929ի, 1930ի, 1931ի յետնեալ եւ 1932ի անդամավճարներ, 1930-31ի եւ 1931-32՝ «Որբերու Կիրակի»ի նուիրահաւաքները պսակուած էին յաջողութեամբ⁷², 1930-31ին սարքուած էին երկու հանդէս՝ հանգուցեալ Պօղոս Նուպարի եւ Միութեան 25ամեակին նուիրուած: Ազահանդէսին ընթացքին ինպաստ Նուպարեան ֆոնտին հանգանակուած էր 1010 թալէր, իսկ 25ամեակի ձեռնարկին վաճարուած էին արծաթեայ մետալներէն 200ը, Պօղոս Նուպարի լուսանկարները, 1931ի օրացոյցները...:

6 Յունիս 1933 թուակիրով ՇՅՆ կը յիշեցնէ Նուպարաշէնի եւ Ներգաղթի հանգանակութեանց պարագաները, որոնց ձեռնարկումը կը յետաձգուի գաղութային կենսական այլ խնդիրներու կարգաւորման, տնտեսական տագնապի ու դպրոցական ասարտական ձեռնարկներուն պատճառով:

⁷¹ Շմաուն Գէորգեան, Լեւոն եւ Նազարէթ Գնաճեան, Սիմոն Իսկէնտէրեան, Վահրամ Կեօքճեան, Արմենակ Սարաֆեան, Յովհաննէս Սեմէրճիպաշեան:

⁷² 1932ի «Որբերու Կիրակի»ի նուիրահաւաքը կատարած էր տիկնանց յանձնախումբը՝ Համեստուի Շահպազեան, Մարի Պապիկեան, Քոզլէ Պապայեան, Զապէլ Ղուրլուեան:

ԱՎն կը բացատրէ, թէ վարչականներէն ոմանք անդամ են նաեւ վարժարանի շինութեան աշխատանքներուն, գաղութային ժողովին, որով կարելի չ'ըլլար կանոնաւոր ժողովներ չգումարել: ԱՎի ազատ անդամները կ'աշխատին անդամավճարներու գանձումին խնդրով, անդամութենէ զանց կ'առնեն 50է աւելի անդամներ, որոնք չէին վճարեր անդամավճար, մինչ 63 այլ անդամներ Յունուար 1933էն սկսեալ կանոնաւորաբար կը վճարեն իրենց անդամավճարները:

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՆԵՐԻՆՈՒԺՈՒՄ ԵՒ ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ապրիլ 1933ին կ'ընդհատի հաղորդակցութիւնը ՇՅի հետ, մինչեւ Յունիս 1936, երբ այդ թուակիրով, ԱՎն ՇՅին կ'իմացնէ «անդոհալից» կացութեան մասին զոր անցուցած էր եթովպահայութիւնը՝ 2-5 Մայիս 1936ին, իտալական գրաման նախօրեակին՝

[թալանուած են] ...բոլոր ճերմակներուն տուներն ու խանութները, բացի 8-10 հայոց տուներէն, որոնք զէնքի ուժով պաշտպանուեցան, խանութներուն մեծ մասը հրոյ ճարակ եղաւ, մաս մը հայեր արդէն Ապրիլ ամսու սկիզբէն Լեկասիոն (Ֆրանս. միայն) վրաններու տակ ապաստանած էին. Մայիս 2 Շաբաթ թալանի օր մնացեալներն ալ եկան, իսկ եկեղեցին եւ այլ վայրեր ապաստանողներ Կիրակի օր անգլիական զինուորներու կողմէ հաւաքուելով մօտ 150 հոգի, անգլիական լեկասիոն տարուեցան: Անգլիական լեկասիոնը պաշտպանեցին պատերազմին սկիզբը բերուած 120 հնդիկ զինուորներ, իսկ ֆրանսական լեկասիոնը պաշտպանեցին 100ի չափ հայեր անձնական զէնքերով եւ 10-15 ֆրանսացիք: Օրեր առաջ հապէշներ ֆրանսական լեկասիոն յարձակելու ծրագրեր ունէին եւ կը յոխորտային, բայց թալանի չորս օրուայ ընթացքին մէկ վայրկեան իսկ չկրցան մօտենալ. ֆրանսական դրօշին տակ հայ կտորիճներ այս անգամ ալ ցոյց տուին մեր ցեղին յատուկ քաջութիւնը, նոյնիսկ իրենց քամիոններով 10-12 երիտասարդներ քանի քանի անգամներ մաւզէր ու մեթրայէօզներով զինուած ճեղքեցին խուժանը եւ ազատելով քաղքին մէջ մնացած հայ եւ օտար ընտանիքներ բերին ու յանձնեցին, հիացում ազդելով նոյնիքն վսեմ. մինսիստր միսիւ Պոտարին, որ իտալացոց ներկայութեան գովեստով եւ շնորհակալութեամբ արտայայտուեցաւ վերջին գիշեր: Իտալական բանակը Մայիս 2 Գշ. ժամը 4ին թանքերով ու քամիոններով (3000է աւելի) մտաւ Ատիս Ապեպա եւ վերջ գտաւ թալանը: Վնասները միլիոններ կը հաշուուին. երէկուան հարուստը այսօր աղքատ եղաւ, վնասները ամէն ընտանիքի կողմէ կը գրուի եւ կը յանձնուի լեկասիոններէ նշանակուած յանձնախումբերուն: Հետեանքը չենք գիտեր թէ ինչ ձեւով պիտի վճարուի: Ատիս Ապեպայի մէջ հայերս անձի կորուստ չունեցանք. բանակին մտած օր աճապարանօք շուկայ իջնող 2 օթոյի վրայ հապէշ շոֆէօրներ զէնք պարպեցին, մին անվնաս ազատուեցաւ, իսկ միսին շոֆէօրը Փաւլոս Սաքաճեան գնդակով վիզէն վիրաւորուեցաւ: Հիմա լաւ է, կը շրջի:

Այնթապցի Սեդրակ Աազեան ապակիի կտորներէն վիրաւորուելով մէկ աչքը կորսնցուց, նոյնպէս մարաշցի ուսուցիչ Սարգիս Այնթապեան վիրաւորուեցաւ, հիմա առողջացած են: Լեկասիոնի մէջ այնթապցի Գրիգոր Մենէշեան թեթեալապէս ծոծրակէն վիրաւորուեցաւ: Մարքո նահանգին մէջ այնթապցի Կարապետ Շիրիքճեան սուրերով կտոր կտոր եղած սպանուած է, իսկ փեսան Կարապի Թերզեան, անյայտ է: Տիրեստաւա եւ Հարար անձի կորուստ չկայ: Ներքին նահանգներէն որոշ տեղեկութիւն չունինք բայց իտալական աղբիւրներէ առնուած լուրերուն համաձայն ճերմակ չէ սպանուած: Այժմ կացութիւնը լաւ է, իտալական զինուորական կառավարութեան շնորհիւ կարգ կանոնը վերահաստատուած է, արտաքստող հայ չկայ, ամէն ոք իր տունը մտած պառկելու եւ հազնելու բան մը գտած է, արհեստաւոր դասակարգը կ'աշխատի, թէեւ կեանքը կրկին անգամ սուղցած է, չքաւորներն ալ ֆրանսական օգնութեան կոմիտէէն փոքր ինչ նպաստ կը ստանան: Ներկայիս իտալական օգնութեան կոմիտէ մըն ալ կազմուեցաւ, որուն միւսիւ Մուսոլինի մասնակցած է 100 հազար լիւթթով եւ նպաստի բաշխումը կ'իմանանք թէ յառաջիկայ շաբթուն պիտի սկսի:

Միութեանս տեսրակները, կնիքը եւ պատրաստ դրամը (մօտաւորապէս 700-1000 թալէր) որ Սեֆէրեան տան դրամարկղին մէջ կը գտնուէր, անոնց տասնեակ հազարներով ան ալ թալանուեցաւ. վնասուց հատուցման հաշուեցոյցին մէջ պիտի նշանակէ յիշեալ տան տնօրէն Պ. Պերճ Պապայեան, որ Միութեան տեղուոյս զանձապահն է:

Իբրեւ կայս. ֆանֆարի խմբի անդամներ Միութեան միջոցաւ հոս բերուած Արարատեան որբանոցին նախկին սաներէն ոմանք եւ զաղութս այլ ընտանիքներ կը դիմեն մեզ եւ կը խնդրեն որ միջոցներ խորհուին իրենց Հայաստան փոխադրուելուն համար, որովհետեւ շատեր հոն ազգականներ ունին եւ արհեստաւոր են: Ուստի կը խնդրենք որ հաճիք առ որ անկ է դիմել եւ փոխադրել զիրենք Հայաստան. շատեր երբեք դրամ չունին, միակ շապիկով մը մնացած են, իսկ մաս մը կարող են ծախքին քառորդը կամ կէսը վճարել. կը սպասենք ձեր շուտափոյթ պատասխանին կրկին եւ կրկին խնդրելով⁷³:

⁷³ 5 Սեպտեմբեր 1936 թուակիրով Ա.Վ.ն կը յայտնէ թէ «Տիրեստաւայի եւ Հարարի հայութեան վիճակը ներկայիս լաւ է. կառավարութիւնը ուշի ուշով կը հսկէ անդորրութեան, արհեստաւոր եւ վաճառական դասակարգը կը շահին, ձմեռը սաստիկ եղաւ այս փարի, բայց Սեպտեմբերի վերջը կը դարդի ու հաղորդակցութիւնը կը դիտանայ ներքին գաւառները ուր բաւական հայեր կան եւ որոնց մասին որեւէ տեղեկութիւն չունինք դեռ: Կոճճանի նահանգին մէջ կան Վահրամ Աւերիքեան (գլխիֆկէցի), Ներսէս Պիլեմճեան (այնթապցի), Վոլլակայի մէջ՝ Լեւոն Արիկեան (պոլսեցի), Էդուար Էպէեան (ափսապեպացի), Վոլամոյի մէջ՝ Խաչիկ Ասատուրեան (պոլսեցի), Պալիի մէջ՝ Մամաս Ազնաւորեան (ափեամանցի), Երուանդ Գրիգորեան (իզմիրցի), Ճեմմայի մէջ՝ Վահան Գէորգեան (սեբաստացի), Վահէ Փա-

Իստե կացութեան վատթարացման՝ գաղութը փափաք կը յայտնէ ներգաղթի: Ի պատասխան, ՇՅՆ կը մէջբերէ 20 Յունիս 1936 թուակիր ՀԲԸՄ Փարիզի ընդհանուր տնօրէնութեան դիւանէն ստացուած նամակէն՝ «ներկայ պարագաներուն մէջ ներգաղթի ռելէ հաւանականութիւն չենք տեսներ: ...Անհատական կամ փոքր խումբերով Հայաստան ներգաղթը գրեթէ անկարելի է, եւ չենք կարծեր որ եթէ նոյնիսկ խմբական ներգաղթի որոշում մը տրուի, մինչեւ Եթովպիայէն գաղթականներ կարենան մաս կազմել անոր: Փափաքողները անշուշտ ազապ են սակայն ուղղակի դիմելու ՀՕԿի գլխաւոր վարչութեան, Երեւան, որ այժմ կը զբաղի ներգաղթի գործերով»⁷⁴: Աւելի ետք, 10 Սեպտեմբեր 1936 թուակիրով ՇՅՆ կը կրկնէ թէ Եթովպիայէն ենթադրութիւնը՝ թէ «ներգաղթի խնդիրը կրնայ շուտով կարգադրուիլ՝ ճիշտ չէ,- եւ կ'աւելցնէ,- կրնայ շատ ուշանալ ներգաղթի գործը...անոր կարգադրութիւնը Միութենէս կախում չունի»⁷⁵: Մինչ դիմորդները «կատարեալ յոյս ունէին Բարեգործականին վրայ», ու ակնկալելով արագ կարգադրութեան մը կարելիութիւնը, ոմանք «որելէ գործի չձեռնարկեցին, ոմանք ալ ունեցածին ծախեցին եւ կը սպասեն երջանիկ օրուան որ զիրենք պիտի միացնէ իրենց քրոջ, եղբոր կամ ազգականներուն»: ԱՎՆ կը զգուշացնէ որ սպասողները առայժմ կը դիմանան ու կը տոկան, սակայն երկարելու եւ ձգձգուելու պարագային «շարեր իրապէս խեղճ ու թշուառ պիտի ըլլան», աւելցնելով որ ՀԲԸՄ Արիս Ապեպայի շրջանակէն շարեր այսօր կորսնցուցած են իրենց ունեցուածքը «եւ իրատունք ունին աջակցութիւն յուսալու այլոցմէ»: 13 Սեպտեմբեր 1936 թուակիրով ՇՅՆ դարձեալ կը զգուշացնէ թէ «բան գործ ձգած ներգաղթի սպասելը վերջիվերջոյ անոնց թշուառանալուն պատճառ պիտի հանդիսանայ» եւ կը խնդրէ յանձնարարել որ այդ ազգայինները «գործի կապուին եւ չսպառեն իրենց պատրաստ ունեցած գումարները: Այս յանձնարարութիւնը կ'ընենք

փազեան (պոլսեցի), Արուսի մէջ՝ Սողոմոն Թորոսեան (Վանայ գիւղերէն), Սեփմոյի մէջ՝ նախկին Արարատեան սաներէն Սահակ Թորոսեան եւ Վահան Գրիգորեան (Վանայ գիւղերէն, շարախցի), Գրիգոր Գալփաքեան (այնթապցի): Միքանի օրէ իվեր այս երեքին համար հապէշներէն սպանուած են ըսելով տարածայնութիւն մը կայ, ճշտութիւնը չենք գիտեր: Մարոքոյի մէջ փիկին Սաթենիկ Թորոսեան եւ Էլիզ Շիրիքճեան (արաբկիրցի), Կարպիս Թերզեան եւ կինը Սիրանուշ (ապիսապեպցի), Կոպիի մէջ՝ Շաւարշ Վեցմատեան (չմշկածագի), Մելիպոս տուրիացի, Հեթում (արաբկիրցի), Տիգրան Պրուշեան (տիգրանակերպցի), Յարութիւն Որբերեան (մալաթիացի), Թիկրէի մէջ՝ Տիգրան Պերպերեան (արաբկիրցի): Ֆրանսական նպաստաբաշխ մարմինը տակաւին կը գործէ տարով կարգ մը հայերու՝ պաթանիա, շաքար, ալիւր են., ուրիշ տեղէ օգնութիւն չենք ստացած»:

⁷⁴ Նամակին կցուած ՀԲԸՄ Կեդրոնական Վարչութենէն ԱՄին ուղղուած նամակը կը բացակայի թղթապանակէն:

⁷⁵ Նամակը յետգրութեամբ մը կը բացատրէ թէ «ներգաղթը Հայաստանի կառավարութենէն կախում ունի եւ դիմումները որելէ ազդեցութիւն չեն ըներ»:

աչքի առջև ունենալով ներգաղթի նախընթաց օրինակները Յունաստանին եւ Ֆրանսային: Վերջին անգամ, Ֆրանսային եղած ներգաղթի որոշումը փրուելէն ամիսներ վերջ փեղի ունեցաւ անիկա... մինչդեռ այս պարագային տակաւին որոշում իսկ չկայ»:

Թղթապանակին մէջ վեցամեայ բաց մը կայ, որ կ'երկարի 5 Սեպտեմբեր 1936էն մինչեւ 1 Յունիս 1944: Հաւանաբար իտալական գրաւումն ու յաջորդող Բ. համաշխարհային պատերազմի տարիներուն ԱՄՆ աշխուժ չէր, եւ չէր կրցած բնականոն հաղորդակցիլ ՇՅին հետ:

...Բ. համաշխարհայինի աւարտին, ՇՅն իմանալով եթովպահայութեան «լաւագոյն պայմաններու մէջ գտնուիլը», 1 Յունիս եւ 26 Յուլիս 1944 թուակիրով կը դիմէ Սամուէլ Պեհեսնիլեանին եւ «ջերմապէս կը խնդրէ» որ վերակազմէ մասնաճիւղը: Չ'ուշանար ՇՅի յաջորդ նամակը. 19 Դեկտեմբեր 1944 թուակիրով ՇՅն կը վերլիջեցնէ մամուլով յայտարարուած «համազգային հանգանակութեան [մասին]... որուն նպատակն է անմիջական օգնութեան հասնիլ Յունաստանի, Պալքանեան երկիրներու, Ֆրանսայի եւ առհասարակ արտասահմանի բոլոր հայ աղէտբալներուն որոնք մինչեւ այդ երկիրներուն ազատագրումը ահաւոր եւ աներեւակայելի փառապանքներու եւ թշուառութեանց ենթարկուեցան եւ այժմ կը սպասեն իրենց բախտաւոր ազգակիցներուն օգնութեան: Սոյն հանգանակութիւնը համար Միութեան վերջին ընդհանուր ժողովին որոշուած էր գոյացնել 360,000 տոլար, որուն 250,000 տոլարը բաժին հանուած էր ամերիկահայութեան եւ... ամբողջութեամբ գոյացուած»: ՇՅն կը մանրամասնէ թէ Եգիպտոսի բաժինը 80,000 տոլար է, որմէ եթովպահայութիւնը պարտ է 1500անգլ.ո., ու կը թելադրէ «անմիջապէս գործի լծուիլ»: ԱՄին կը մնար աշխուժ վարչութիւն յառաջացնել: Այդ նկատառումով, 28 Յունուար 1945ին կը գումարով անդամական ընդհանուր ժողով, որուն ներկայ կ'ըլլան 22 անդամներէն 13ը⁷⁶. կ'ընտրուի նոր վարչութիւն (Սամուէլ Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Պերճ Պապայեան՝ փոխատենապետ, Հայկ Գասպարեան՝ ատենադպիր⁷⁷, Վահրամ Կէօքճեան՝ զանձապահ եւ Մարտիրոս Տարագճեան՝ խորհրդական): ԱՎն կը յետաձգէ հանգանակութիւնը, պատճառաբանելով վերջին ամիսներուն գաղութին մասնակցած շարք մը հանգանակութիւնները (իշխանուիի Յմայի հիւանդանոցին, Ա-

⁷⁶ Խաչիկ Ասատուրեան, Հայկ եւ Սարգիս Գասպարեան, Վազգէն Գէորգեան, Պողոս Եղիայեան, Յակոբ Երզնկացեան, Մանուկ Խուտանեան, Յովհաննէս քնյ. Կեօկերեան, Վահրամ Կէօքճեան, Արտաշէս Ոսկեան, Պերճ Պապայեան, Անդրանիկ, ԺողէՖ, Հայկ, Յակոբ, Ռուբէն եւ Սամուէլ Պեհեսնիլեաններ, Յովհաննէս Սեմերճիպաշեան, Ամասիա Սուքիասեան, Աւետիս Սվաճեան, Մարտիրոս Տարագճեան, Յակոբ Տէրտէրեան, Գէորգ Քեհիպեան:

⁷⁷ Աւելի ետք զինք կը փոխարինէ ազգային ԳէորգոՖ վարժարանի տնօրէն Սամուէլ Արուքեան:

տիս Ապեայի «Հայ Մարմն. Միության հիմնարկության եւ շէնքի շինութեան» եւ հայկական վարժարանին, Եթովպիոյ համար գնուելիք երեք օդանաւերու, «Զօրավար Պակրամեանի զօրասիւնին ինպաստ»...) եւ թէ՛ հայօճախին «վճարելու տրամադրութիւնը զգալիօրէն յոգնեցաւ», ընդգծելով ՇՅին թէ 800ը չանցնող եթովպահայութիւնը վերոյիշեալ հանգանակութիւններուն հաւաքած էր աւելի քան 6000անգլ.ո. եւ կ'առաջարկէ «ժամանակ մը դադար շնորհուի գաղութիս», որպէսզի աննշան չըլլայ հաւաքուած գումարը:

26 Փետրուար 1945 թուակիր համարատուութենէն կը պարզուի որ 1945ին մուտքի տուրքերէ գոյացած էր 120, անդամավճարներէն՝ 1084, իսկ նուիրատուութիւններէ՝ 500 շիլին եւ թէ անդամներուն թիւը բարձրացած էր 29ի: Հաղորդակցութեան վերականգնումով 31 Յունուար 1946 թուակիրով ԱՎն կը ներկայացնէ ցանկը 20 նորագիրներու եւ անհրաժեշտ կը նկատէ ծանօթանալ ՀԲԸՄ վերջին տասնամեակի գործունէութեան, զայն օգտագործելու համար կազմակերպուելիք ՀԲԸՄ հիմնադրութեան տարեդարձի հանդիսութեան: Ձեռնարկին կը կատարուի վերերանութեան վկայականներու տուչութիւն՝ քսան տարուան անդամութիւն ունեցողներուն⁷⁸: Ղեկավարութեամբ Ն. Նալպանտեանի ելոյթ կ'ունենայ Մուրատեան երգչախումբը, որ կը կատարէ Եթովպիոյ եւ ՀԲԸՄի քայլերգերը եւ կոմիտասեան երգեր, Է. Ճերահեան (ջութակ) եւ Օր. Ա. Պաղտասարեան (դաշնամուր) կը նուագեն դասական կտորներ: Օրուան բանախօս Հայկաշէն Ուզունեան կ'անդրադառնայ ՀԲԸՄի հիմնադրութեան եւ մատուցած «անսայթաք եւ անգնահատելի ծառայութեան»: Վ. Կէօքճեան կը ներկայացնէ տարուան տեղեկագիրը: Հանդէսը կը փակուի Վ. քինյ. Ասատուրեանի պահպանիչով:

Սակայն վերականգնումի թափն ու արդիւնքները դանդաղ կ'ըլլան, ԱՎն անորոշ թուականով կը յետաձգէ Մշակոյթի Կիրակիին հանգանակութիւնը, նկատի առնելով «ներկայ պարագաներն ու պայմանները»: ՇՅն կը պատասխանէ ներգաղթի լրատուութեամբ՝ 27 Մայիս 1946 թուակիրով փոխանցելով կոչ մը, ըստ որուն ՀԲԸՄ եւ Հայաստանի կառավարութեան միջեւ կայացած համաձայնութեամբ Միութիւնը «ներգաղթի ելմտական հոգը ստանձնած է», որուն համար ալ բացած է մէկ միլիոն տոլարի հանգանակութիւն: ՇՅն կը թելադրէ որ ԱՎն ձեռնարկէ այս հանգանակութեան, եւ ապահովէ իրեն բաժին սահմանուած 20,000 տոլարը, յոյս յայտնելով որ վարչութիւնը «աւելիով կը գոյացնէ գումարը»...: ԱՎն դարձեալ կը խանդավառուի ներգաղթով, ու կը յայտնէ ՇՅին թէ եթէ Եթովպիայէն ներգաղթ կատարուի կարօտ ընտանիքներու մինչեւ Եգիպտոս ճամփորդութեան օգնել անհրաժեշտ պիտի ըլլայ, բայց կը փափաքի յետաձգել

⁷⁸ Յ. քինյ. Կեհէրեան, Պ. Պապայեան, Մ. Տարագճեան, Վ. Կէօքճեան, Պ. Եղիայեան, Ե. Տէրեւց, Ս. եւ Ռ. Պեհեսիլեան:

հանգանակությունը: 10 Յուլիս 1946ին ՅՇն կը հակադարձէ ԱՎի բերած յետաձգման պատճառաբանություններուն⁷⁹, ընդգծելով ստիպողականությունը՝ «երբ մանաւանդ արդէն սկսան ներգաղթի կարաւանները մեկնիլ Սուրիայէն եւ Լիբանանէն ու անմիջականօրէն պէտք կայ մեծ գումարներու»:

Ըստ 1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 1946 շրջանի հաշուետուութեան, մուտքի տուրք իբրեւ գանձուած է 170, անդամավճար՝ 1732 շիլին, անդամներուն թիւը բարձրացած է 29էն 45ի⁸⁰, իսկ գաղութին թիւը կը նկատէր 850:

Յունիս 1948ին կը վերակազմովի վարչութիւնը (Սամուէլ Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Պերճ Պապայեան՝ փոխատենապետ, Վահրամ Կէօքճեան՝ ատենադպիր, Իլիաս Ճերահեան՝ գանձապահ եւ Մարտիրոս Տարագճեան՝ խորհրդական): Ընտրական այս ժողովին կը հրաւիրուին նաեւ տիկիններ ու համակիրներ, երթեւեկի համար կը տրամադրուի փոխադրակառք, կ'անդամագրուին 9 նորեր, յարմար կը նկատուի յառաջացումը տիկնանց յանձնախումբին⁸¹:

ԱՎն «տնտեսական տագնապին եւ ներքին կրթական հոգեբով ծանրաբեռնուած ըլլալուն» չի կազմակերպեր 1949-50ի Մշակոյթի Կիրակիի հանգանակութիւնը:

Յաջորդ վարչութիւնը կ'ընտրուի Սամուէլ Պեհեսնիլեանի «վիլլա»յին մէջ, 4 Յունիս 1950ի ընդհանուր անդամական ժողովին: Ներկայ կ'ըլլան

⁷⁹ Տիրող տնտեսական տագնապին ու քաղաքական դժուարութիւններուն կողքին, այլ դժուարութիւն մըն էր նուազ քան 900 հոգի հաշուող գաղութին ուսերուն ծանրացած դպրոցին 45-50,000 շիլինի պիտոճէն. անդին, Արարատ Մարմնամարզական Միութեան շէնքին համար ծախսուած էր 75-80,000 շիլին, կատարուած էին նաեւ այլ հանգանակութիւններ՝ «Հայ գինուոր»ին (գոյացած էր 17000 շիլին), իշխանութի Սահայի յիշատակին հիանդանոց (22000 շիլին), Ուինկ Ֆոր Վիքթորի (22000 շիլին), Զօր. Բագրամեանի զօրասիւն (26,500 շիլին), Գալուստեան վարժարանի կարօտեալներու ֆոնտ (6800 շիլին)...: Նիւթական այս ծանրաբեռնուածութիւնը պատճառ պիտի դառնար որ ԱՎն չկազմակերպէ 1948 տարեսկիզբի Մշակոյթի Կիրակիի նուիրահաւաքը: Աւելի ետք, ան կը կազմակերպէ ներգաղթի հանգանակութիւնը, որուն կը մասնակցին 145 նուիրատուներ եւ կը հանգանակուի 814,5 սթերլին:

⁸⁰ Որոնց շարքին՝ Սամուէլ Արուքեան, Հրանդ Բախտիկեան, Անդրանիկ եւ Աւետիս Գնաճեան, Մուշեղ Երեանեան, Սահակ Լաթիքեան, Յարութիւն Կեռէրեան, Եղուարդ Ղազարոսեան, Վահագն Ղարիպեան, Գէորգ եւ Իլիաս Ճերահեան, Գալուստ եւ Յակոբ Մաուլեան, Նուպար Մխճեան, Պենտն Կէօճճեան, Արամ Սարաֆեան, Երուանդ Տէրեց, Իսահակ Փամուկեան, Արմէն եւ Նուպար Փողարեան:

⁸¹ Ան կը կազմուի եւ կը գործէ Ապրիլ 1951ին (Ազնիւ Կէօքճեան՝ ատենապետութիւն, Արուսեակ Եղիայեան՝ ատենադպրութիւն, Աշխէն Ճերահեան՝ գանձապահ, Նուրիցա Կէօճճեան, Մարի Ճերմակեան, Աստղիկ Պեհեսնիլեան, Ծովիկ Սվաճեան, Վարդանուշ Տարագճեան՝ խորհրդականներ):

47 անդամներէն 29ը, իրենց տիկիններով: Կը վերընտրուի վարչութիւնը, որ իր յաջորդ միամեայ գործունէութեամբ անդամավճարներէն կը գոյացնէ 1422 թալեր, մինչ անդամներուն թիւը կը բարձրանայ 58ի:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՐԻՔՆԵՐ ԵՒ ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

1950ականներուն հայօճախին մէջ կը նկատուին կարիքաւոր հայ ընտանիքներ: 26 Մայիս 1950 թուակիրով ԱՎն կը խօսի եթովպահայ «նպաստընկալ» ընտանիքներու մասին, անցնելով թէ ստացած է դիմումներ «Միութեանս տրամադրելի միջոցներէս նպաստաւորուելու խնդրանքով», ու կը մանրամասնէ վեցանդամ ընտանիքի մը պարագան, որուն միակ նեցուկը 8 տարի առաջ արկածով մը կորսնցուցած էր իր ասքերը: ՇՅն այս խնդրանքներուն կը պատասխանէ... թէ Միութիւնը «աղքատախնամ կազմակերպութիւն չէ, եւ սակայն պատրաստ է օգտակար դառնալու» ու կը թելադրէ յստակացնել կարիքաւոր ընտանիքներու փոքրիկներուն կրթութեան ու դաստիարակութեան ծախքերը: Միաժամանակ, համամտութիւն կը յայտնէ որ տեղական կարիքներն հոգալու համար տեղական ձեռնարկներ կազմակերպուին, որոնց հասոյթին 20-30 տոկոսը օգտագործուի տեղական կարիքներուն⁸²:

Այլատեսակ կարիք մը կը դառնայ եթովպահայ նորահաս սերունդին Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն յաճախելու պարագան, որ սկիզբ կ'առնէ Ապրիլ 1951ին: Ա. դիմորդը կ'ըլլայ Գ. Կարապետեան: ՇՅն կը սպասէ ՄԿՀ նոր աշակերտներ ընդունելու որոշումին, եւ կը պայմանադրէ դիմորդին ընդունելութեան պայմաններուն լրացումն ու «մտից քննութեանց» յաջողութիւնը եւ թէ դիմորդը պարտի հոգալ Կիպրոս երթուղարձի ճանապարհաճախսը: Երկրորդ դիմորդը կ'ըլլայ Աշոտ Փողարեան⁸³: Յունիս 1951ին ՄԿՀ տեսչութիւնը կը յայտարարէ որոշ թիւով աշակերտներու ընդունումը, որուն լոյսին տակ ՇՅն ԱՎին կը դրկէ «հայերէնի, ֆրան-

⁸² Աւելի առաջ, Նոյեմբեր 1948ին ԱՎն խնդրած էր միջամտութիւնը ՇՅին՝ եթովպահայ թոքախտաւոր Յովսէփ Տարագճեանին անուն համար, որ մեկնած էր Լիբանան, Ազունիէ՝ բուժման, Եթովպիոյ մէջ հանգանակուած ճանապարհաճախսով: Ան կը մահանայ 15 Ապրիլ 1949էն առաջ:

⁸³ Դիմորդներուն կը միանայ երրորդ մը՝ Անդրէաս Մեսրոպեան: Այս առթիւ ԱՎն կը խնդրէ որ այս երեք եթովպահայատակներն ալ ընդունուին, յիշեցնելով գաղութին նուիրեալ նպաստները ՀԲԸՄին, որով վերջ պիտի տրուէր «"Կու տանք, կու տանք բայց բան մը չենք տեսների" ծանօթ յանկերգին»: Աւելի ետք, դիմորդներուն կ'անունայ չորրորդ մը՝ կիպրաբնակ Անահիտ Տէրենց, տարի մը առաջ տեղափոխուած էր Եթովպիա: Այնուհետեւ, ՄԿՀ ուսանող եւ տարեթոշակ վճարել չկրցող եթոպահայեր կը դառնան ձրիավարժ: Երբեմն անոնց կրթաթոշակի հոգաճութեան կը մասնակցին ԱՄՆ, կամ եթովպահայ բարերարներ, ինչպէս է պարագան 1961ի ուսանողուի Արաքսի Թերզեանի:

սերէնի, անզլերէնի, ազգային պատմութեան, թուաբանութեան եւ աշխարհագրութեան »մուտքի քննութեան հարցարան: Կարապետեան եւ Տէրենց կ'ընդունուին, իսկ Փողարեան կ'ընդունուի իբրեւ «վճարովի աշակերտ, տարեկան 60 ոսկի թոշակով»⁸⁴:

1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 1951 տարեշրջանի հաշուետուութենէն կը պարզուի որ անդամատուրքերէ հաւաքուած 1612,5 թալէր, մինչ անդամներուն թիւը բարձրացած 58էն 65ի:

Մելգոնեանցի առաջին սաներու դրական արձագանգը կը խանդավառէ ուրիշներ. Յունիս 1952ին եթովպահայ Երուանդ Ատանալեան ուսանելու կը դիմէ ՄԿՀ:

Ըստ 1952 տարեշրջանի հաշուետուութեան անդամավճարներէ գոյացած էր 1684,5 թալէր, անդամներուն թիւը նուազած էր 65էն 61ի, հակառակ 6 նորերու անդամագրութեան, մինչ դադրած էին 10 անդամներ:

Ըստ 1 Յունուար-31 Դեկտեմբեր 1953 համարատուութեան, այդ տարի մուտքի տուրքերէ գանձուած էր 185, անդամավճարներէն՝ 1871, նուիրատուութիւններէ՝ 97.75, 47րդ տարեդարձի հաւաքոյթէն՝ 435,25եթ. տոլլար: Մասնաճիւղի անդամներուն թիւը անելցած էր 61էն 98ի⁸⁵:

15 Մարտ 1954 թուակիրով ՇՅն կը հաստատէ նոր վարչութիւնը (Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Պ. Պապայեան՝ փոխատենապետ, Հ. Ուզունեան՝ ատենադպիր, Ն. Փողարեան՝ գանձապահ, Մ. Տարագճեան-Վ. Կէօքճեան-Ի. Ճերահեան՝ խորհրդականներ):

ՀԲԸՄ 20 Յունուար 1955ի Ընդհանուր Ժողովով օրակարգի նիւթ դրուած էին ՀԲԸՄ «հպատակութեան փոփոխութիւնը», եւ Լոնտոնի Թրասթները Նիւ Եորք փոխադրելու հարցերը: 31 Դեկտեմբեր 1954 թուակիրով, ՀԲԸՄ Նիւ Եորքի Կեդրոնը ԱՎին կը յղէ 80 փոխանորդագիր եւ կը թելադրէ որ փոխանցումին խնդրով իրաքանչիւր փոխանորդագիր ընդգծէ այոն⁸⁶: Այնուհետեւ եւս, Գահիրէի ՇՅին կողքին հաղորդակցական պարագայական գիծ մը կը բացուի Նիւ Եորքի կեդրոնին եւ ԱՎին միջեւ:

27 Փետրուար 1955 թուակիրով ԱՎն կը յայտնէ իր 107 անդամներուն ցանկը.- Յարութիւն Անդրանիկեան, Սամուէլ Արուքեան, Դաւիթ Արսլան-

⁸⁴ Անոր հօրեղբայր, հանգուցաւ Եղուարդ Փողարեանի թողած 500 սթերլինի գումարով կը հոգացուի «ուսումնատենչ այս որբուկին տարեթոշակը»:

⁸⁵ Նոր անդամագրողներն են.- Ա. Բարսեղեան, Ե. եւ տիկ. Մ. Գէորգեան, Ն. Գնաճեան, օրդ. Մ. եւ Յ. Գոյումճեան, տիկ. Լ. եւ Հ. Երզնկացեան, Ե. Թիլլալեան, օրդ. Ա., Ա., Լ., Վ. եւ տիկ. Զ. Ճերահեաններ, Յ. Մաուլեան, Բ. եւ Հ. Նալպանտեան, Ա. Որբերեան, օրդ. Թալին, Հայկաշէն եւ տիկ. Մ. Ուզունեաններ, Թ. Չալղըճեան, Շ. Չաքրեան, Հ. եւ տիկ. Ն. Չերէքեան, օրդ. Ն. Պեհեսնիլեան, տիկ. Ա. Սիսեան, տիկ. Պ. եւ Վ. Սիւմէեան, Գ., տիկ. Մ. եւ Շ. Սվաճեաններ, Յ. Վառարանեան, Խ. Տարագճեան, տիկ. Վ. եւ օրդ. Ս. Տէրենց, օրդ. Ֆ. Փամպուքեան:

⁸⁶ Այդ ժողովին ԱՄէն մասնակցելու իրաւունք ունէին 42 անդամներ, որոնցմէ ոմանք 2 ձայնի իրաւունքով:

եան, Հրանդ Բախտիկեան, Եղիշէ եւ Ժիրայր Բարունակեան, Ալպէր Ա. Բարսեղեան, Սարգիս Գասապեան, Վահագ Գարիպեան, Եղուարդ Գէորգեան, Ներսէս եւ Մարի Գգիրլեան, Անդրանիկ, Նազարէթ, Տիգրան եւ Ա. Գնաճեաններ, Յովհաննէս եւ Մարի Գոյումճեան, Արուսեակ եւ Պօղոս Եղիայեան, Մուշեղ եւ Յասմիկ Երեանեան, Լեւոն, Հռիփսիմէ եւ Յակոբ Երզնկացեաններ, Եսայի Թիլպէեան, Գառնիկ Թովալեան, Ֆրանսուազ Իսրայէլեան, Մանուկ Խուտանեան, Եղուարդ Կարապետեան, Յովհաննէս քինյ. Կեւիէրեան, Ազնիւ եւ Վահրամ Կէօքճեան, Անժէլ եւ Նշան Հիրմիւզեան, Եղուարդ եւ Վարդուիի Ղազարոսեան, Այտա, Աշխէն, Աստղիկ, Արտաւազդ, Գէորգ, Զարուկ, Էլիաս, Լեւոն եւ Վարդան Ճերահեաններ, Մարի եւ Պաղտասար Ճերմակեան, Յակոբ եւ Սրբուիի Մանուկեան, Յակոբ Մաւուլեան, Գէորգ Մխճեան, Հայկ Նազգաշեան, Բիւզանդ, Հրանդ եւ Ներսէս Նալպանտեաններ, Ասատուր Որբերեան, Հայկաշէն, Թալին, Մարի եւ Սեզա Ուզունեաններ, Թադէոս Չալկըճեան, Հեթում եւ Նոնօ Չիրեքեան, Շահրիման Չաքըրեան, Հերի եւ Մանուշակ Պայըրեան, Պերճ Պապայեան, Ազնիւ, Անդրանիկ, Աստղիկ, Ժոզէֆ, Հայկ, Մարի, Յակոբ, Նորմա, Ռուբէն եւ Սամուէլ Պեհեսնիլեաններ, Նաւում Սաքայեան, Ալիս Սիսեան, Պարգետուիի եւ Վահան Սիրմէեան, Ալպէր, Անահիտ, Աւօ, Գէորգ, Գրիգոր, Յովսէփ եւ Շաքէ Սվաճեաններ, Վահան Սարգիսեան, Յակոբ Վառարանեան, Խաչիկ, Մարտիրոս եւ Վարդանուշ Տարագճեաններ, Երուանդ եւ Վարդուիի Տէրենց, Էլիզ եւ Պետրոս Փամպուքեան, Ալիս, Արմէն, Գրիգոր, Մարի, Սօնա, Մարի, Նուպար եւ Սեդա Փողարեաններ, Գէորգ եւ Սիրվարդ Քեհիպայեան:

14 Յունիս 1956ին, ԱՎՆ կը տօնէ Միութեան յիսնամեակը⁸⁷. բացումը կը կատարէ Մուրատեան երգչախումբը՝ Եթովպիոյ եւ ՀԲԸՄի քայլերգերով: Բացման խօսքին մէջ, Պեհեսնիլեան իմիջիպայլոց կը վկայակոչէ նախագահ Ալեք Մանուկեանի հանգանակութեան եւ անդամագրութեան նպատակները: Այնուհետեւ Ա. Պեհեսնիլեան ջութակով կը նուագէ դասական կտոր մը, դաշնակի ընկերակցութեամբ Ուինկարտի: Օրուան բանախօս՝ Պօղոս Եղիայեան կը ներկայացնէ միութեան յիսնամեայ կենսագործունէութիւնը: Կարճ դադարէ մը ետք, յայտագրին երկրորդ մասով լարային քառեակը (Լենա Նալպանտեան՝ դաշնակ-Է. Ճերահեան-Յ. Նալպանտեան՝ ջութակ-Ե. Ստենկըր՝ թաւջութակ) ելոյթ կ'ունենայ, Մ. Քէօշկէրեան «հասկացողութեամբ կ'արտասանէ անմահն Վահան Թէքէեանի Հաշուեյարդար»ը: Յայտագիրը կ'աւարտի Մուրատեան երգչախումբին կատարած երկու «հայաստանեան երգեր»ով, դաշնակի ընկերակցութեամբ Լենա Նալպանտեանի եւ ղեկավարութեամբ Ն. Նալպանտեանի: Պահպանիչը կ'արտասանէ Աւագ քինյ. Կեւիէրեան: Կը կատարուի նաեւ հոգեհանգիստ՝ Միութեան հանգուցեալ հիմնադիրներուն եւ բարերարներուն:

⁸⁷ Ձեռնարկը տեղի կ'ունենայ WMCAի սրահին մէջ: Բեմին վրայ Միութեան զինանշանը գծած էր Պետրոս Գարիպեան:

1955ի տարեկան հաշուեկշիռն էր պարզուի որ անդամներուն թիւը բարձրացած էր 103էն 107ի⁸⁸: Կը պարզուի նաեւ որ մասնաճիւղը ունէր նաեւ դրամատնային հաշիւ⁸⁹:

ՀԲԸՄ Նիւ Եորքի կեդրոնէն եկած երկրորդ մեծ փոփոխութիւնը կ'անջուէր հանգանակութեանց օգտագործման: 1956ի ՀԲԸՄի Ընդհանուր Ժողովին, Ալեք Մանուկեան բացուած կը հռչակէր յոբելենական տարին եւ կէս միլիոն տոլարի հանգանակութեան ու անդամարշափ կը նախաձեռնէր: Մանուկեան Եգիպտոսի շրջանակին ուսերուն կը դնէր 120,000 տոլարի քոթա մը, որ պէտք էր գոյացուէր Գահիրէի, Աղեքսանդրիոյ, Եգիպտոսի այլ քաղաքներու, Լիբանանի, Սուրիոյ, Իրանի, Եթովպիոյ, Սուտանի եւ Կիպրոսի մէջ: Ան կ'ընդգծէր, թէ «իւրաքանչիւր շրջանակին մէջ գոյանալիք գումարը պիտի գործածենք ի՛ր տեղւոյն վրայ...»: ՇՅն իրեն բաժին ինկած քոթայէն ԱՎին բաժին կը սահմանէ 7500 տոլար, զոր ԱՎն «շար ծանր [կը գտնէ]... աչքի առջեւ ունենալով... գաղութին նիւթական վիճակը եւ ունեցած պարտականութիւնները հանդէպ Ազգ. Վարժարանին, Եկեղեցիին, Ակումբին եւ տեղական ձեռնարկներուն»: Այդուհանդերձ, կը խոստանայ ջանալ «կարելին» ընել, մանաւանդ որ գումարը պիտի գործածուէր տեղական կարիքներուն, ինչ որ խթան մը կը նկատուի:

22 Յունիս 1957ին ի ներկայութեան Մամբրէ սրբ. Սիրունեանի, կը կազմուի նոր վարչութիւն (Ս. Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Պ. Պապայեան՝ փոխատենապետ, Հ. Ուզունեան՝ ատենադպիր, Պ. Եղիայեան՝ փոխատենադպիր, Լ. Երզնկացեան՝ գանձապահ, Մ. Տարագճեան-Ի. Ճերահեան՝ խորհրդականներ): Տեղւոյն վրայ 20 անձեր կ'անդամագրուին ՀԲԸՄին: ՇՅն ԱՎին եւ վարժարանին կը դրկէ Հայ Ազգային Հիմնադրամին հրատարակած Հրանդ Բ. Արմէնի *Մեծն Տիգրան*⁹⁰ հատորէն մէկական օրինակ: ԱՎն

⁸⁸ Նոր անդամներն էին.- Յարութիւն Անդրանիկեան, Գառնիկ Թոփալեան, Սեզա Ուզունեան, Վահան Սարգիսեան, Մարի եւ Սոնա Փողարեան, իսկ հրաժարած միակ անդամը եղած էր Մարի Պաղտասարեան: Մասնաճիւղին 107 անդամներէն ամսական կը գոյանար 202,25 եթ. թալէր: Այսթիւր յաջորդ տարի կ'իջնէ 90ի:

⁸⁹ 1957ին կը փակուէր 15 տարի տեսած եթովպաբնակ Միսաք Մելիքեանի դատը՝ ժառանգորդներուն եւ ՀԲԸՄի միջեւ, այն համաձայնութեամբ որ ՀԲԸՄին բաժին իյնայ 541 քառ. մէթր հող, վրայի շէնքերով, իսկ ժառանգորդներուն՝ 371 քառ. մէթր հող՝ վրայի շէնքերով: Մինչեւ դատին փակումը, սակայն, կալուածէն եկած հասոյթը (կալուածի վարձքերէն գանձուած 44646 եթ. թալէր) կը դրուէր վերոյիշեալ հաշիվին մէջ: Դատին՝ ՀԲԸՄ փոխանորդը եղած էր Ս. Պեհեսնիլեան:

⁹⁰ Գիրքը՝ երանաշնորհ Գարեգին Ա. կաթողիկոսի յառաջաբանով, ունեցած էր երկու հրատարակութիւն. առաջինը 1947ին, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Անթիլիասի տպարանէն, իսկ երկրորդը՝ Սահակ-Մեսրոպ տպարանէն, Գահիրէ, 1957ին, իբրեւ Հայ Ազգային Հիմնադրամի մատենաշարի 20րդ հատոր:

կը վերամշակէ իր անադամացանկը եւ ՇՅին կը փոխանցէ 17 անդամի անուն, որոնցմէ 6ը մահացած⁹¹, 5ը՝ հրաժարած⁹² եւ 6ը՝ մեկնած⁹³ էին:

Եթովպիոյ տնտեսական կացութեան ծանրացումին, ազգային կառոյցներու ծախքերու յաւելումին եւ հայօճախին նիւթական հնարաւորութիւններու նուազումին պատճառով, 19 Յունիս 1958 թուականին ԱՎն կը ստիպուի ՇՅին յայտնել թէ ԱՄի մուտքերուն 15 տոկոսի վար դրուիլն ու տեղական կարիքներուն յատկացուիլը անբաւարար են, բացատրելով որ վարժարանը 50,000 եթ. թալէր տարեկան պիտոճէ մը ունի, որուն միայն 20,000ը կը գոյանայ աշակերտական ամսավճարներէն, մնացեալը պէտք էր գոյանար այլ միջոցներով եւ կ'առաջարկէ որ եկամուտներուն 50%ը յատկացուի տեղական կարիքներուն, 1956էն սկսեալ⁹⁴: Արդէն, 1957-58 եւ 1958-59 կրթաշրջաններուն ԱՄը 600ական թալէր յատկացուցած էր Ազգային Գէորգոֆ վարժարանին: ԱՎն կը նշէ թէ «բացարձակապէս անկարելիութեան առջեւ» է եկամուտները երկրէն դուրս հանելու՝ արգելիչ «խստագոյն օրէնքներու» պատճառով:

1960 Դեկտեմբերի անդամական ժողովին կ'ընտրուի նոր վարչութիւն, որ 3 Յունուարի նիստին կը կազմէ իր դիւանը (Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Գէորգ Սվաճեան՝ փոխատենապետ, Մուշեղ Երեւանեան՝ ատենադպիր, Էլիաս Ճերահեան եւ Լեւոն Երզնկացեան՝ գանձապահներ, Պօղոս Եղիայեան եւ Մանուկ Խուտանեան), մինչ մասնաճիւղը կը հաշուէր 87 անդամ:

Կը թուի թէ այնուհետեւ գրեթէ անկարելի կը դառնայ Եթովպիոյ հայօճախին մէջ պարբերական հանգանակութիւններ կազմակերպելը: Արդարեւ, Մայիս 1962ին ԱՎն, արձագանգելով ՀԲԸՄի ձեռնարկած 150,000 տոլարի հանգանակութեան եւ ԱՄին նշանակուած 1500 տոլար քրթային, «ցաւ» կը յայտնէ թէ «...վարչութիւնս բացարձակ անկարելիութեան առջեւ է ...իրագործելու համար ...առաջարկը, նկատի ունենալով եթովպահայ գաղութի ներկայ վիճակը իր բոլոր մանրամասնութիւններով»: ԱՎն կը նշէ թէ «գաղութիս համար մղձաւանջ մըն է Ազգային Գէորգոֆ վարժարանը, որ հակառակ թափուած բոլոր ջանքերուն ամէն տարի հազարներով տղարներու բաց մը կը ներկայացնէ», եւ թէ՛ ԱՎն ստիպուած է դիմելու միշտ նոյն ընտանիքներուն, ու կը յուշէ «Ափրիկեան պետութիւններու մէջ հաստատուած օտարներու անորոշ վիճակ»ը, որուն հետեւանքով «գաղութիս ան-

⁹¹ Յակոբ Երզնկացեան, Յովհաննէս քինյ, Կեիէրեան, Նշան Հիւրմիւզեան, Անդրանիկ Պեհեսնիլեան, Վահան Սիւրմէեան, Յարութիւն Անդրանիկեան:

⁹² Եղիշէ Բարունակեան, Մարի Գոյումճեան, Անժէլ Հիւրմիւզեան, Նուպար, Մարի եւ Սոնա Փողարեաններ:

⁹³ Վահրամ եւ Ազնիւ Կէօքճեան, Հերի եւ Մանուշակ Պայրեան, Յովսէփ եւ Աօ Սվաճեան:

⁹⁴ ՇՅն համաձայն գտնուելով առաջարկին, զայն կը փոխանցէ Նիւ Եորք, որ կ'ընդառաջէ, որով, այնուհետեւ, տեղական անդամավճարներէն գոյացած գումարէն 1200 եթ. տոլար կը յատկացուի տեղի դպրոցին:

դամներէն շարքեր կը պատրաստուին գաղթելու, մանաւանդ երիտասարդութիւնը,- եւ կ'եզրակացնէ՝ ներկայ պայմաններուն մէջ անկարելի է նման հանգանակութեան մը ձեռնարկել»:

29 Մարտ 1963 թուակիրով ԱՎն կը յայտնէ ՇՅին թէ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած է նոր վարչութիւն 29 Դեկտեմբեր 1962ին, որուն անդամներն են.- Կորիւն վրդ. Մանուէլեան՝ նախագահ, Սամուէլ Պեհեսնիլեան՝ ատենապետ, Էլիաս Ճերահեան՝ փոխատենապետ, Մուշեղ Երեւանեան՝ ատենադպիր, Մանուկ Խուտանեան՝ գանձապահ, մատակարար Մելիքեան կալուածի, Վահագն Գարիպեան՝ գանձապահ, Ներսէս Նալպանտեան-Ասատուր Որբերեան-Լեւոն Երզնկացեան՝ խորհրդակալներ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

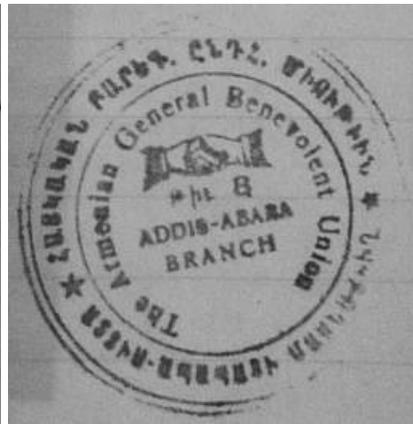
Ամփոփելով կրնանք ըսել, թէ 1906ին բջիջատրուած ՀԲԸՄ Եթովպիոյ մասնաճիւղը հայօճախին աճման, կազմակերպումի, զանազան խմբակցութիւններու եւ վարչութիւններու խաչաձեւեալ ալեկոծումներուն հետ կ'ենթարկուի տատանումներու, սակայն ՀԲԸՄի Գահիրէի երէց առաջնորդի դերը գրեթէ միշտ կը յաջողի վերականոնաւորել, յանձնառութեան վերակոչել մասնաճիւղը: Ատիս Ապեպայի ՀԲԸՄ վարչութիւնները կը յաջողին համերաշխական մթնոլորտ ստեղծել ու փոխակերպել «կոյր նախանձի ու ատելութեան» տրամադրութիւնները եթովպահայերուն եւ յառաջացնել օրինակելի հայօճախ մը:

Մասնաճիւղը պիտի ջրդեղուէր Երուսաղէմի Արարատեան որբանոցի 40 որբերէ կազմուած փողերախումբով, պիտի ենթարկուէր 1936ի իտալական ներխուժումին նախորդած թալանի ու իտալական գրաւման փորձութիւններուն, ապա նաեւ պիտի ջանար պատշաճիլ երկրին տնտեսական, քաղաքական, ընկերային այլատեսակ թաւալքներուն, պիտի կամրջէր ելթովպահայ նորահաս սերունդը Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան, իսկ ՀԲԸՄի միջոցով՝ համահայկական հանգանակութիւններու եւ յանձնառու պահել եթովպահայութիւնը՝ հայկական օրակարգերուն, Հայաստանին: Վարչութեան մէջ կոփուած դէմքեր պիտի համաեթովպահայ դիրքեր գրաւէին ու առաջնորդէին հայօճախը կարելի նուազագոյն ներհայկական մակընթացութիւններով:

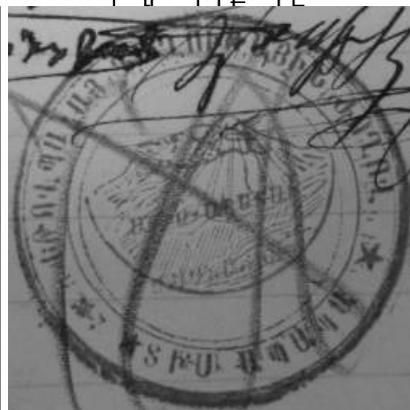
Ուշագրաւ է նաեւ վարչութեան փոխակերպումը. այլազան հանգանակութեանց խճողումին դիմաց, ան տակաւ կ'արեւելէ իր առաջնահերթութիւնները՝ համահայկական առաջադրանքներու կողքին ամրագրելով նաեւ հայօճախին Ազգային Գէորգով վարժարանի գոյատեւումը եւ այլ յառաջադրանքներ:

Եթովպահայության թիւ			
Տարի	Թիւ	Տարի	Թիւ
1911	80 արու անդամ	1946	850
1913	109 այր, 41 կին, 40 աղջիկ, 41 մանչ	1948	870
1916 Մայիս	70 այր, 45 կին ու 105 «տղայք»	1949	890
1929	Բաւական թիւով թրքախօս հայեր	1950	900
1945	Շուրջ 850-900	1951-52	Շուրջ 900 հոգի

Եթովպիա դրկուած ՀԲԸՄ պատի օրացոյցներ					
Տարի	Քանակ	Արժէք	Տարի	Քանակ	Արժէք
1925	17	250 եգ. դ.	1932	90	2 շիլին
1926	20	10 եգ.դ.	1933	32	2 շիլին
1927	30	5 եգ. դ.	1934	84	2 շիլին
1928	21	10 եգ. դ.	1935	90	2 շիլին
1930	77				

ՀԲԸՄ Ատիս Ապեպայի մասնաճիւղին կնիքները

Ատիս Ապեպայի Հայկական Կրթարանի (1926) Հոգաբարձութեան եւ Եթովպահայ Գաղութային Ժողովի Ատիս Ապեպայի մասնաճիւղին կնիքները

**A MICROHISTORY OF THE AGBU CHAPTER OF ETHIOPIA
(1906-1936/1944-63)
(Summary)**

Antranik Dakessian
adakessian@haigazian.edu.lb

Based on AGBU Cairo-located archival materials, the paper reconstructs the microhistory of the AGBU Chapter of Ethiopia from 1906 to 1936 and between 1944 and 1963.

The paper focuses on the activities of the chapter, which revolved around both collecting membership fees and fundraising as well as addressing local community needs like the construction of the school, the church and the community center along with the effort they made to maintain them. The paper highlights, as well, the challenges the Ethio-Armenians faced during the Italian invasion and subsequent occupation in the late 1930s. It narrates how the AGBU chapter was critical in resolving local intra-Armenian disagreements and in eventually transforming the community into a harmonious and family-like Diaspora subgroup.

The paper notes that due to the relations and network established by and through the AGBU Cairo chapter, the community was able to reorient its views and objectives in line with the shifts and changes in the Armenian Diaspora. The paper argues that the community was able to broaden its perspective, send some of the youngsters to the AGBU-held boarding school of the Melkonian Educational Institute in Cyprus, while secondary school graduates were able to study in Soviet Armenia, Europe and elsewhere.

The paper touches upon the dire economic conditions some of the community members faced and the difficult circumstances the community was confronted with in raising funds to address the needs of needy families and balance the community school budget. Eventually some 50% of the AGBU membership fees were earmarked for these needs.

Les Arméniens en Éthiopie jusqu'au milieu du 20e siècle

Boris Adjemian

boris.adjemian@gmail.com

Écrire l'histoire des Arméniens en Éthiopie n'est pas une chose facile car cette communauté n'a jamais été importante au plan numérique et qu'elle a laissé très peu de traces tangibles. Constituée à la fin du 19e siècle par des familles venues en particulier de la région d'Arabkir, dans l'ancien vilayet ottoman de Kharpert, la communauté fut élargie après la Première Guerre mondiale par un nouvel afflux d'immigrants arméniens, dont de nombreux originaires d'Ayntab (dans le vilayet ottoman d'Alep), jusqu'à atteindre à son apogée un effectif d'environ 1200 personnes. La révolution de 1974, qui mit fin à la monarchie éthiopienne et lui substitua un régime dictatorial d'inspiration marxiste, le *Därg*, porta un coup fatal à la communauté arménienne, qui ne compte pas plus de 80 personnes à l'heure actuelle, toutes résidentes à Addis Abeba.¹

Dans l'historiographie de l'Éthiopie, la présence arménienne est généralement décrite à la manière d'une diaspora marchande ou d'une minorité intermédiaire, c'est-à-dire essentiellement scrutée à travers ses activités commerciales et son implication dans les métiers de l'artisanat.² Ce regard univoque est imputable aux sources européennes des 19e et 20e siècles. Celles-ci confondent le plus communément Arméniens, Grecs, Indiens, Arabes et autres "Levantins" ou "Orientaux", qui ont longtemps constitué la part la plus importante des étrangers dans ce pays et qui, contrairement à la majorité des Européens, n'étaient pas tenus pour des *färändj* (littéralement des "Francs", c'est-à-dire des "Blancs" ou des « étrangers » – le sens du mot peut être discuté).³ Les Arméniens ont été le plus souvent décrits comme une sorte de chaînon intermédiaire dans les relations établies entre les Européens d'un côté et les Éthiopiens de l'autre, sans que la spécificité de leurs propres rapports entretenus au sein de la

¹ Les références citées dans cet article sont volontairement parcellaires. Pour de plus amples informations bibliographiques, voir Boris Adjemian, *La fanfare du négus. Les Arméniens en Éthiopie (XIXe-XXe siècles)*, Éditions de l'EHESS, Paris, 2013.

² Les publications de Richard Pankhurst sont très illustratives de cette tendance. Voir notamment "The History of Ethiopian-Armenian Relations," *Revue des Études arméniennes*, 12:1977, p. 273-345, Ibid. 13:1978-79, p. 259-312, Ibid. 15:1981, p. 355-400.

³ Wolf Leslau, *Concise Amharic Dictionary*, Harrassowitz, Wiesbaden, 1976; Marcel Cohen, *Couplets amhariques du Choa*, extrait du *Journal Asiatique*, Paris, Imprimerie Nationale, 1924, p. 27, 30-32.

société de résidence fassent l'objet d'une étude et d'une analyse. Or, l'originalité de la situation des Arméniens en Éthiopie au 20e siècle réside justement dans le fait qu'ils n'étaient pas à proprement parler considérés par les habitants du pays comme des *färändj*, ni comme des *habäsha* (ou "Abyssins").⁴ Plus justement, les immigrants arméniens et leurs descendants ont été – et sont encore dans une certaine mesure – perçus comme situés à une place indéfinissable entre le *färändj* et le *habäsha*, mettant les individus dans une espèce d'entre-deux symbolique et identitaire. C'est précisément cet entre-deux, cette incertitude qui complique la tâche de l'historien. Celui-ci, en effet, est confronté à l'écriture de l'histoire d'un groupement qui, à bien des égards, échappe à la simplicité des catégorisations ethniques ou nationales habituelles.

Une des difficultés majeures d'une telle recherche historique est qu'il existe très peu d'archives disponibles. Les Arméniens en Éthiopie n'en ont presque pas produit. Les sources officielles (éthiopiennes, européennes) recèlent très peu d'éléments sur la présence des Arméniens dans ce pays. Ceci ne signifie pas qu'il n'existe pas d'archives à ce sujet. On trouve par exemple des informations dans les archives diplomatiques ou coloniales françaises, italiennes, britanniques, allemandes, américaines et même, comme l'a mentionné le récent colloque de l'université Haigazian,⁵ dans les archives de la prélatrice arménienne du Caire ou celles de l'époque soviétique à Erevan. Néanmoins, l'histoire d'une petite communauté diasporique comme les Arméniens en Éthiopie ne peut pas être étudiée par le seul truchement de ce type d'archives. Il faut aussi diversifier les regards, adopter un point de vue critique sur les sources, ne pas prendre pour argent comptant les lieux communs qu'elles véhiculent. De plus, l'importance des travaux de terrain est essentielle car c'est de là – et non des fonds d'archives officielles – que surgissent les questionnements les plus stimulants. Sur le terrain, l'historien en quête du passé d'une communauté diasporique dont la présence ne se lit plus qu'en pointillés est, d'une certaine manière, tenu de créer sa propre archive, en mobilisant des matériaux originaux qu'il met au jour au gré de ses rencontres et de ses trouvailles. Dans le cadre de mes recherches, les sources orales, les photographies conservées dans les familles ont, par exemple, eu une grande importance et ont permis d'enrichir la vision souvent

⁴ Le terme *habäsha*, qui a donné le mot "abyssin", désigne les populations chrétiennes des hautes terres éthiopiennes et érythréennes, qui parlent des langues d'origines sémitiques dérivées du *ge'ez*: l'amharique (ou *amhareñña*) et le *tegreñña*.

⁵ Conférence internationale sur les Arméniens d'Égypte, du Soudan et d'Éthiopie (Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը), université Haigazian, Beyrouth, 29-30 mai 2018.

simpliste qui ressortait des archives diplomatiques européennes, des chroniques royales éthiopiennes ou de la littérature de voyages.⁶

Ces questions méthodologiques sont illustrées de manière frappante par un événement très singulier de l'histoire de la présence arménienne en Éthiopie : la création de la fanfare royale du prince héritier d'Éthiopie, le *ras* Täfäri,⁷ en 1924, avec quarante jeunes orphelins arméniens rencontrés à Jérusalem. Mis en perspective avec l'ancienneté des relations entre chrétiens éthiopiens et arméniens depuis l'époque médiévale, cet événement permet de réinterpréter les termes de l'accueil particulier qui a été réservé aux Arméniens en Éthiopie au tournant des 19e et 20e siècles, lorsque nombre d'entre eux entretenaient des liens étroits avec le palais impérial et l'aristocratie éthiopienne. Ces spécificités se reflètent dans les mémoires de l'immigration arménienne. Celles-ci tissent un Grand Récit idéal de l'amitié des rois d'Éthiopie pour les Arméniens, comme une traduction de la richesse des sociabilités nouées par les immigrants et leurs descendants au sein de leur société d'accueil.

LA FANFARE ARMENIENNE DU ROI D'ÉTHIOPIE: QUESTIONS ET INTERPRÉTATIONS

Les jeunes orphelins de la fanfare arménienne du *ras* Täfäri sont remémorés jusqu'à nos jours en Éthiopie sous l'appellation amharique d'*arba ledjotch* ("les quarante enfants"), laquelle était déjà en usage à la fin des années 1920.⁸ Leur venue en Éthiopie est souvent mentionnée comme un événement de l'histoire de la musique moderne en Éthiopie,⁹ également comme un épisode emblématique de l'histoire de l'immigration arménienne. Cette fanfare n'a jamais particulièrement intéressé les historiens qui ont écrit l'histoire des communautés étrangères en Éthiopie, le plus souvent sur la base des seules sources écrites européennes, et pour lesquels les Arméniens étaient avant tout des commerçants et des artisans. Pourtant, alors que les

⁶ Adjemian, *La fanfare*.

⁷ Fils du *ras* Mäkonnen qui avait longtemps été pressenti comme possible successeur de l'empereur Ménélik II (1889-1913), Täfäri Mäkonnen devint prince héritier et régent d'Éthiopie en 1916, au moment de l'intronisation de l'impératrice Zäwditu (1916-30), fille de Ménélik. Au sein du gouvernement éthiopien, il avait également la charge de diriger la politique étrangère de l'empire. Täfäri fut couronné *negus* en 1928 puis empereur sous le nom de Haylä Sellasē Ier en 1930.

⁸ Hayk Patapan, *Արդի Եթովպիա եւ հայ գաղութը* (L'Éthiopie moderne et la colonie arménienne), Presses de Saint-Lazare, Venise, 1930, p. 243.

⁹ Voir à ce sujet Francis Falceto, *Abyssinie Swing. A Pictorial History of Modern Ethiopian Music. Images de la musique éthiopienne moderne*, Shama Books, Addis Abeba, 2001.

traces de la présence arménienne en Éthiopie ont considérablement diminué à la fin du 20e siècle, l'épopée des quarante enfants est un des rares moments de l'histoire de cette immigration qui n'ait pas été oublié, et l'un de ceux qui a laissé les traces les plus profondes dans la mémoire collective.

La décision du *ras* Täfäri, en 1924, d'engager les services de quarante enfants arméniens pour en faire son orchestre personnel et celui du gouvernement éthiopien, doit être interprétée à l'aune de la situation particulière expérimentée par les Arméniens en Éthiopie depuis le 19e siècle. La fanfare n'a pas laissé un souvenir impérissable ni une impression favorable – c'est le moins que l'on puisse dire – aux rares témoins européens qui en ont mentionné l'existence, et qui se sont amusés le plus souvent à décrire, avec une cruelle ironie, les couacs et les fausses notes de l'orchestre arménien, et les bizarreries de son répertoire: l'écrivain français André Armandy témoigne, par exemple, de ce que la fanfare joua l'air de la chanson "Pouët-Pouët!", tirée de l'opérette *Elle est à vous* de George Milton, en lieu et place d'un hymne liturgique, lors de l'arrivée en gare d'Addis Abeba de l'archevêque copte Yohannes, venu du Caire en visite officielle en 1929.¹⁰ Des sources orales affirment que les enfants arméniens jouèrent la *Marche funèbre* de Chopin au duc des Abruzzes, envoyé spécial de Mussolini en Éthiopie en 1927. Ou encore qu'ils refusèrent de jouer l'hymne turc lors du premier couronnement de Täfäri comme *negus* en 1928. Puis que, deux ans plus tard, l'un d'entre eux, Garabed Hakalmazian, fit jouer à un orchestre de jeunes éthiopiens des airs révolutionnaires arméniens devant un délégué du gouvernement turc, lors du couronnement impérial de Haylä Sellasē en 1930.¹¹ Il faut sans doute voir dans ces étrangetés musicales l'expression de messages politiques, dans le droit fil de la tradition du *semmänä wärq* ("la cire et l'or") éthiopien, l'art des versets à double sens qui autorisait toutes les irrévérences, fût-ce à la cour impériale, du moment qu'elles prêtaient à rire.¹²

En 1924 l'Éthiopie, qui est un des rares territoires non colonisés en Afrique, vient d'être admise à la Société des Nations lorsque le *ras* Täfäri, qui dirige la politique étrangère du gouvernement impérial, entreprend une longue tournée des capitales européennes. Lors d'une première étape à Jérusalem, il rend visite aux principales congrégations religieuses, en particulier au patriarche arménien Yéghishé Tourian (1921-29). Là, il est reçu par la fanfare de l'orphelinat Araradian établi par l'Union générale arménienne de bienfaisance (UGAB) au sein du monastère arménien des

¹⁰ André Armandy, *La désagréable partie de campagne. Incursion en Abyssinie*, Alphonse Lemerre, Paris, 1930, p.172.

¹¹ Adjemian, *La fanfare*, p. 35-9.

¹² *Ibid.*

Saints-Jacques. Le prince héritier propose alors d’emmener les membres de cette fanfare en Éthiopie. Les quarante enfants partent pour l’Éthiopie en octobre de la même année, avec l’aval du patriarche Tourian et du conseil central de l’UGAB. Ils sont rejoints en cours de route, à Port Saïd, par un musicien arménien, Kévork Nalbandian, qui devient leur chef d’orchestre et le maître de musique du prince héritier d’Éthiopie, à la demande duquel il compose plusieurs marches dont le premier hymne national éthiopien. La question reste entière de savoir pourquoi le *ras* Täfäri a choisi de confier un symbole national aussi important que la musique officielle de son pays à des musiciens arméniens, qui plus est à des enfants orphelins inexpérimentés âgés de 12 à 18 ans lors de leur arrivée en Éthiopie. Un tel choix semble révélateur de l’existence de perceptions nuancées du national et de l’étranger dans l’Éthiopie de cette époque, et des différences entre les étrangers qui étaient faites par les élites politiques et ecclésiastiques éthiopiennes.¹³ Dans cette perspective, il convient de ne pas mésestimer l’importance des liens séculaires entretenus entre les Églises arménienne et éthiopienne, en particulier à Jérusalem.

ÉTHIOPIENS ET ARMÉNIENS: DES RELATIONS ANCIENNES ET PRIVILEGIEES

À l’issue des longues controverses christologiques des premiers siècles du christianisme, les Églises éthiopienne et arménienne se sont développées à l’écart de Rome et de Byzance, au sein du petit groupe des Églises non chalcédoniennes. Elles sont restées de manière continue en contact à Jérusalem, où la présence d’une communauté monastique éthiopienne est attestée depuis le 13e siècle. Par comparaison, l’Éthiopie chrétienne n’a connu dans le même temps que de rares contacts avec le catholicisme romain avant le milieu du 15e siècle. Les relations entre les Églises arménienne et éthiopienne ont donné lieu à des échanges de manuscrits¹⁴ et de traditions littéraires et hagiographiques, ainsi qu’à l’établissement de liens d’hospitalité entre communautés monastiques.¹⁵ La majeure partie du *Käbrä Nägäst* ou

¹³ *Ibid.*

¹⁴ Voir par exemple Carlo Conti Rossini, “Miniature armene del MS. Et. N. 50 della Biblioteca Vaticana”, *Rassegna di Studi Etiopici*, xx:1942, p.191-97. Sur l’hypothèse d’une influence du syllabaire guèze sur l’alphabet arménien, voir Dimitri A. Olderdodge, “L’Arménie et l’Éthiopie au IVe siècle (à propos des sources de l’alphabet arménien)”, *IV congresso internazionale di studi etiopici*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1974, p.195-203.

¹⁵ Voir Yann Gruntfest, “An Ethiopic-Armenian Phrase-Book from the 18th Century,” in Sven Rubenson éd., *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, Addis Abeba, 1984, p. 67-78.

Gloire des Rois, un des textes les plus importants de la littérature éthiopienne médiévale, mis par écrit au début du 14e siècle, est rédigée à partir de propos prêtés à Saint Grégoire l'Illuminateur, l'évangéliste de l'Arménie.¹⁶ Comme Hripsimé (en Éthiopie, Arsema) et le roi Tiridate, ses contemporains, Grégoire a été adopté par l'Église éthiopienne.¹⁷ Notons aussi que l'une des figures les plus célèbres de l'Église éthiopienne, Saint Ēwostatēwos, a fini ses jours en Arménie où il trouva refuge entre 1337 et 1352, à la suite des querelles qui divisaient à cette époque le monachisme éthiopien.¹⁸

La force et l'ancienneté de ces liens religieux ont pris un relief accru à l'époque moderne, après la décision du jeune roi Fäsilādas (1632-67) d'expulser les membres de la mission jésuite, en 1632, mettant ainsi un coup d'arrêt brutal à près d'un siècle de rapprochement de l'Éthiopie chrétienne avec les puissances catholiques, en particulier avec la papauté et le royaume du Portugal. Presque entièrement fermée aux Européens jusqu'à la fin du 18e siècle, par hostilité au prosélytisme des missionnaires jésuites,¹⁹ l'Éthiopie chrétienne est restée ouverte dans le même temps aux voyageurs arabes, grecs²⁰ et arméniens. Entre les années 1640 et 1700, le marchand arménien Khodja Murad a voyagé à plusieurs reprises au Yémen, en Inde et jusqu'à Batavia, en Insulinde, en tant qu'émissaire et que courtier pour le compte de trois empereurs éthiopiens successifs.²¹ Son neveu, également nommé Murad, fut délégué à la tête de l'ambassade désignée pour accompagner le médecin français Charles-Jacques Poncet à la cour du roi Louis XIV à Versailles, avant

¹⁶ Voir la traduction de Gérard Colin, *La Gloire des Rois (Kebra Nagast), épopée nationale de l'Éthiopie*, Patrick Gramer, Genève, 2002, §§ 2, 11, 95 et 113.

¹⁷ Voir notamment Enrico Cerulli, *Storia della letteratura etiopica*, Sansoni-Accademia, Milan, 1968, p. 212-20.

¹⁸ Voir notamment Gianfrancesco Lusini, *Studi sul monachesimo eustaziano (secoli XIV-XV)*, Istituto Universitario Orientale, Napoli, 1993.

¹⁹ Voir entre autres Job Ludolf, *A New History of Ethiopia*, Samuel Smith, Londres, 1684, p. 230-31, 368-69; James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile*, William Sleater, Dublin, 1790, *passim*.

²⁰ Theodore Natsoulas, "The Hellenic Presence in Ethiopia. A Study of a European Minority in Africa (1740-1936)," *Abba Salama*, 8:1977, pp. 5-218.

²¹ Déjà au 16e siècle, la reine Éléni d'Éthiopie avait envoyé demande d'aide contre les musulmans au roi du Portugal par l'intermédiaire du marchand arménien Matēwos (Charles F. Beckingham et George W. B. Huntingford éd., *The Prester John of the Indies*, The Hakluyt Society, Cambridge, 1961; Sergew Hable Sellassie, "The Ge'ez Letters of Queen Eleni and Lebne Dingil to John, King of Portugal," *IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici*, Accademia Nazionale dei Lincei, Rome, 1974, p. 554-58.

d'être toutefois bloqué au Caire par le consul de France.²² Fait remarquable dans cette longue période de raréfaction des informations disponibles en Europe sur l'Éthiopie, plusieurs de ces voyageurs arméniens ont laissé des récits de leur périple. C'est le cas, par exemple de l'évêque Hovhannes Tutundji, qui fut reçu à la cour impériale éthiopienne, à Gondär, en 1679, alors qu'il apportait en Éthiopie une précieuse relique, un os de la main du saint éthiopien Ēwostatēwos qui était mort en Arménie trois siècles plus tôt. À la même époque, on doit signaler les récits de voyage du moine Avédik Paghtasarian, en 1690, ou encore celui du marchand de pierres précieuses Hovhannes Thovmadjian, qui fut le trésorier de l'impératrice d'Éthiopie Mentewwab entre 1764 et 1766.²³ La description de l'Abyssinie ou *Habechisdan* écrite par l'abbé du couvent arménien mekhitariste de Venise, Stépannos Agonts, quelques années seulement après la publication des récits de James Bruce (à partir de 1790), montre que ces nombreux voyages arméniens en Éthiopie, qui se sont déroulés de manière ininterrompue au 17e et au 18e siècle, ont donné lieu à des savoirs géographiques originaux, à l'écart de la tradition savante européenne, aux 17e et 18e siècles.²⁴

Publié en arménien, puis en français et en allemand, le récit du voyage du *vartabed* Dimothéos Sapritchian et de l'archevêque Sahak Kharpertsy, entre 1867 et 1869, apporte un témoignage très éclairant sur les représentations

²² Le maître ouvrage est ici Emeri J. Van Donzel, *Foreign Relations of Ethiopia (1642-1700). Documents Relating to the Journeys of Khodja Murad*, Nederlands historisch-archaeologisch Instituut, Istanbul, 1979.

²³ Voir entre autres Arshag Alboyadjian, *Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը Հասկէշխարան ժէ. դարուն* (La mission d'un évêque arménien en Abyssinie au XVIIe siècle), Nor Asdr, Le Caire, 1946. Voir aussi le récit d'Avédik Paghtasarian, «Վասն որ կամի ի Հայէշին երկիրն գնալ, այսպէս է», *Pazmaveb*, Octobre 1897, pp. 459-63, ainsi que la chronique royale éthiopienne dans Ignazio Guidi, *Annales Iohannis I, Iyasu I, Bakaffa*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Aethiopicum, Series altera, 5, Librairie Charles Poussielgue, Paris, 1903, pp. 39-40. Sur Thovmadjian, voir notamment Yéghia Paitchikian, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճեանի՝ Ուղեորութիւն յԵթովպիա» («Le voyage de Hovhannes Thovmadjian en Éthiopie»), *Pazmaveb*, 6-9:1937, pp. 138-55 et 12:1937, pp. 316-23, ainsi que Vrej Nersessian et Richard Pankhurst, "The Visit to Eighteenth Century Ethiopia of the Armenian Jeweller Yovhannes T'ovmacean," in Dickran Kouymdjian éd., *Études arméniennes in Memoriam Haïg Berbérian*, Fondation Calouste Gulbenkian, Paris, 1986, p. 609-44.

²⁴ Boris Adjemian, "Traditions et filiations des savoirs européens et orientaux dans une Géographie arménienne: l'Éthiopie d'Agonc' en 1802", *Cahiers du CRA*, 9:1998, pp. 147-70; Stépannos Agonts, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի* (Géographie des quatre parties du monde), vol. X, Presses de Saint-Lazare, Venise, 1802-1808, pp. 519-66.

spécifiques dont les Arméniens faisaient l'objet en Éthiopie à cette époque. Les deux hommes avaient été envoyés par le patriarche des Arméniens de Jérusalem, Yesayi Garabedian (1865-1885), à la demande de l'ambassadeur de Grande-Bretagne à Constantinople. Il s'agissait d'intercéder auprès de l'empereur d'Éthiopie Tēwodros (1855-1868) en faveur des ressortissants européens qu'il détenait depuis plusieurs mois comme otages, dont le consul britannique du port de Massaoua, porte d'entrée vers l'Éthiopie sur la côte de la mer Rouge. Le Patriarcat arménien de Jérusalem exerçait alors une forme de patronage juridique et moral sur la communauté monastique éthiopienne, ainsi que sur les religieux coptes et syriaques en Terre sainte. Ce rôle s'était affirmé tout au long de la période de domination ottomane en Palestine, à partir de 1517. Il se traduisait notamment par l'octroi de rations de nourritures quotidiennes aux moines éthiopiens par le Patriarcat arménien de Jérusalem, dont plusieurs sources témoignent au 18e et au 19e siècle.²⁵ En dépit de cet arrière-plan des relations arméno-éthiopiennes à Jérusalem, la mission des deux prélats arméniens dépêchés en Éthiopie fut un véritable fiasco: Dimothéos et Sahak furent capturés dès leur arrivée dans le pays. Toutefois, le récit de Dimothéos montre qu'ils furent très bien traités après que leur orthodoxie doctrinale ait été reconnue par un aréopage de religieux éthiopiens. Ils furent alors reçus avec de grands égards par le *ras* Kasa du Tegray (le futur empereur Yohannes IV), qui proposa à l'archevêque Sahak de rester en Éthiopie et d'y prendre la tête de l'Église, en remplacement de l'*abunä* égyptien.²⁶ Les deux hommes furent également admis dans le saint des saints de l'église Sainte-Marie de Sion, à Aksum, dans le but d'y admirer la légendaire Arche d'Alliance,²⁷ qui selon la tradition éthiopienne avait été dérobée dans le Temple de Jérusalem par Ménélik, fils du roi Salomon et de Makeda (la reine de Saba), avant d'être emportée en Éthiopie. Le récit de

²⁵ Révérend Père Dimothéos Sapritchian, *Deux ans de séjour en Abyssinie ou vie morale, politique et religieuse des Abyssiniens, T. I*, Typographie arménienne du couvent de Saint-Jacques, Jérusalem, 1871, pp. 3, 165; Enrico Cerulli, *Etiopi in Palestina. Storia della comunità etiopica di Gerusalemme*, Roma, 1943-1947; Adjemian, 2013.

²⁶ Voir Dimothéos, p. 92, 153-54. Jusqu'au début du vingtième siècle, l'évêque placé à la tête de l'Église éthiopienne, l'*abuna*, était mandaté par le patriarche copte d'Alexandrie. Il s'agissait systématiquement d'un évêque égyptien. Cette tradition fut altérée une première fois dans les années 1920, avec l'ordination inédite d'évêques éthiopiens, puis dans les années 1950 avec la fin formelle de ce lien de subordination de l'Église éthiopienne à l'Église copte.

²⁷ Notons qu'avant Dimothéos, seul un autre voyageur arménien, Hovhannes Thovmadjian, au milieu du 18e siècle, dit avoir pu admirer le trésor le mieux gardé de l'Église éthiopienne.

Dimothéos confirme que les Arméniens étaient considérés par les élites politiques et religieuses éthiopiennes avec beaucoup moins de méfiance que les autres étrangers, considérés comme de dangereux hétérodoxes ou, de plus en plus, perçus comme des agents des puissances coloniales européennes au cours du 19e siècle. Ces perceptions collectives particulières des Arméniens semblent avoir été mobilisées et instrumentalisées au bénéfice de la politique étrangère des empereurs d'Éthiopie, au moment où a débuté l'immigration arménienne, c'est-à-dire au tournant des 19e et 20e siècles.

LES IMMIGRANTS ARMÉNIENS A LA COUR IMPERIALE D'ÉTHIOPIE

La présence d'artisans, de marchands ou d'interprètes arméniens était déjà fréquemment remarquée dans l'entourage de nombreux chefs éthiopiens au milieu du 19e siècle. Mais c'est seulement à partir des années 1875-85, au moment où l'Empire d'Éthiopie s'affirme sur la scène internationale et que la présence étrangère y prend son essor, que l'immigration arménienne commence véritablement. Quelques Arméniens s'installent notamment à Harar, à la faveur de l'occupation de cette ville musulmane par l'armée égyptienne, et avant même sa conquête par le *negus* Ménélik du Shäwa (le futur empereur Ménélik II), en 1887. Quelques années plus tard, les massacres perpétrés dans l'Empire ottoman sous le règne du sultan Abdülhamid, entre 1894 et 1897, ont un rôle décisif dans l'immigration arménienne en Éthiopie et l'émergence d'une petite communauté. D'après les rares chiffres dont on dispose dans les archives diplomatiques et les récits de voyeurs européens, on peut estimer que la population arménienne totale en Éthiopie à la veille de la Première Guerre mondiale comptait au maximum 200 personnes, femmes et enfants compris. Elle était pourtant considérée comme l'une des plus importantes communautés étrangères dans le pays après les Indiens, les Arabes (principalement originaires du Yémen) et les Grecs, et loin devant les Français, Italiens, Anglais, Allemands ou Russes.²⁸ Ainsi, Harar comptait probablement une cinquantaine d'immigrants arméniens vers 1900.²⁹ Une seconde vague d'immigrants arméniens s'installa dans le pays après les massacres de Cilicie, en 1909, et surtout après le génocide des Arméniens et la fin de la Grande Guerre. À la fin des années 1920, la communauté arménienne comptait environ 1200 personnes, effectif

²⁸ Voir par exemple Ministère des Affaires étrangères [MAE], Nouvelle Série [NS], Éthiopie 62, "Application de la juridiction consulaire en Éthiopie", Brice à Pichon, Addis Abeba, 31 mars 1909; Paul Mérab, *Impressions d'Éthiopie (l'Abyssinie sous Ménélik II)*, T. II, H. Libert – Ernest Leroux, Paris, 1920, 1922 et 1929, p. 104.

²⁹ Decio Wolynsky, "Note dall'Harrar", *L'Esplorazione Commerciale, Viaggi e geografia commerciale*, XXIV, 31 décembre 1903, 1904, p. 49.

qu'elle ne dépassa vraisemblablement jamais par la suite.³⁰ Une église arménienne, Sourp Kevork, fut érigée à Addis Abeba en 1928 grâce aux largesses de Mihran Mouradian, commerçant établi à l'origine au Soudan. En 1935, une "École nationale arménienne" fut construite par le commerçant Matig Kévorkoff, établi à Djibouti en 1896.³¹

Nombre de ces familles d'immigrants ont entretenu des relations étroites avec les souverains éthiopiens, même si cela n'apparaît pas toujours dans les sources européennes contemporaines. Dès les années 1870, le marchand Boghos Markarian se rendit à plusieurs reprises auprès du khédive Ismaïl en Égypte, comme émissaire pour le compte de l'empereur Yohannes IV (1872-1889), puis de son rival le roi du Shäwa Ménélik, transportant à l'occasion des cargaisons de fusils vers l'Éthiopie.³² Dans les années 1880, l'orfèvre Dikran Ebeyan passa lui aussi au service de Ménélik. Il fabriqua sa couronne impériale lors de son couronnement de 1889, ainsi que celle portée par l'impératrice Taytu. Il était visiblement bien introduit à la cour jusqu'au début des années 1900.³³ Il faut aussi mentionner le cas célèbre de Sarkis Terzian, devenu proche du *ras* Mäkonnen à Harar dans les années 1880, qui commanda pendant quelques mois un petit poste militaire dans la région de l'Ogaden, en pays somali, entre 1888 et 1891,³⁴ avant de devenir très actif, au cours des années 1890, dans la contrebande et l'approvisionnement des

³⁰ Le chiffre de 2800 Arméniens donné par Adrien Zervos dans *L'Empire d'Éthiopie: Miroir de l'Éthiopie moderne*, Athènes, 1936, p.415 et repris par plusieurs historiens, semble fantaisiste. Il contredit l'autre estimation, plus vraisemblable, et corroborée par des sources orales, de 1200 personnes, que Zervos donne lui-même p. 497.

³¹ Patapan, p. 184-86, 188; Archevêque Kévork Arslanian, *Πιητηρηνηρηιύ Ι'εργουιυηω* (*Voyage en Éthiopie*), Éditions Gutenberg, Constantinople, 1930.

³² Voir notamment Patapan, p. 167-68; Georges Douin, *Histoire du règne du Khédive Ismaïl, T. III*, Société Royale de Géographie d'Égypte, Le Caire, 1941, *passim*.

³³ Guèbrè Sellassié, *Chronique du règne de Ménélik II Rois des Rois d'Éthiopie, T. I*, Maisonneuve Frères, Paris, 1930-1931, p. 275-76 et 322; Carlo Zaghi, *Crispi e Menelich nel Diario inedito del conte Augusto Salimbeni*, Industria Libreria Tipografica Editrice, Turin, 1956, p. 106-7, 145, 174; Patapan, p. 170; Richard Pankhurst, "Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia," *Journal of Ethiopian Studies*, V(1):1967, qui cite le témoignage de sa fille Aroussiag Ebeyan aux p. 36 et 44.

³⁴ *Archivio Storico del Ministero Africa Italiana*, Etiopia, 36/10/80: Missione Salimbeni ad Harrar (Gennaio-Marzo 1892), et 36/10/81: Prestito etiopico, (Aprile-Giugno 1892).

troupes de l'empereur Ménélik en armes à feu.³⁵ Une contribution qui s'avéra décisive pendant la guerre menée par Ménélik contre l'Italie, en 1895-96, et qui se solda par la victoire éthiopienne d'Adoua (1er mars 1896). Dans les années 1900, Sarkis Terzian importa des machines, une pesante locomobile à vapeur qui devait être employée pour le damage des routes et fut populairement appelée "Sarkis *babur*"³⁶ en souvenir de son importateur. Autre figure célèbre de cette époque pionnière, Krikorios Boghossian devint un familier de Ménélik en tant que fournisseur officiel de la cour impériale dans les années 1890-1900.

Jusqu'à la fin du règne de Ménélik II (1913), plusieurs immigrants arméniens jouèrent un rôle dans la mise en scène du pouvoir impérial. L'orfèvre attitré de l'empereur était l'Arménien Dikran Ebeyan, comme nous l'avons vu. Un autre orfèvre arménien, originaire de Van, Hagop Baghdassarian, se vit confier par Ménélik la frappe de la première monnaie éthiopienne, le thaler de Ménélik. Le cuisinier de l'empereur était un Arménien, Avédis Yamalian, qui faisait également fonction de jardinier au palais.³⁷ Les serviteurs arméniens étaient en outre nombreux dans les métiers liés à l'habillement et à la décoration de la cour. Mihran Hazarian, tapissier, et Vahram Kharibian, brodeur, furent introduits à la cour en 1903 par un chef éthiopien de retour d'une ambassade auprès du sultan Abdülhamid à Constantinople.³⁸ Les deux hommes travaillaient encore à la cour impériale d'Éthiopie en 1930, date à laquelle Krikor Tchorbadjian, tailleur qui confectionnait des costumes d'apparat en soie brodée d'or et d'argent à l'usage des dignitaires de la cour éthiopienne, et qui s'occupait également de

³⁵ Voir de nombreux documents des archives du *Foreign Office* dans FO 403/221, FO 403/239, FO 1/34 et FO 1/37. Voir aussi, entre autres, Pankhurst, "The History...", p. 371.

³⁶ Le mot "*babur*" (de "vapeur") désignant le chemin de fer et de manière générale toutes les machines fonctionnant à la vapeur. Sur le Sarkis *babur*, voir notamment Hugues Le Roux, *Chez la Reine de Saba. Chronique éthiopienne*, Ernest Leroux, Paris, 1914, p. 102-5, 112-14, 285-94; Willy Hentze, *Am Hofe des Kaisers Menelik von Abessinien*, Eduard Heinrich Mayer, Leipzig, 1908, p. 90-2; Major J. I. Eadie, *An Amharic Reader*, Cambridge University Press, Cambridge, 1924, p. 246-49; Guèbrè Sellassié, *Chronique, t. II*, p. 509.

³⁷ Voir entre autres Percy H. G. Powell-Cotton, *A Sporting Trip to Abyssinia*, Rowland Ward, Londres, 1902, p. 97; Jean Duchesne-Fournet, *Mission en Éthiopie (1901-1903)*, T. I, Masson, Paris, 1909, p. 53; Vicomte Robert Du Bourg de Bozas, *Mission scientifique Du Bourg de Bozas, De la mer Rouge à l'Atlantique*, Rudeval, Paris, 1906, p. 201; MAE, NS, Éthiopie 64, "Les Allemands en Abyssinie", le Gérant de la Légation de France à Pichon, Addis Abeba, 8 mars 1907, etc. Pour d'autres références, voir Adjemian, *La fanfare du négus*.

³⁸ Patapan, p. 164.

maroquinerie et de harnachements, travaillait au palais. À cette date, même le bottier de l'empereur et de l'impératrice était un Arménien.³⁹

Il faut souligner l'influence qu'a pu avoir la présence de femmes arméniennes, qui semble avoir été particulièrement appréciée à la cour impériale. D'après des récits oraux des descendants d'immigrants arméniens, Serpouhi Ebeyan, l'épouse de l'orfèvre Dikran, aurait participé à l'organisation des immenses banquets offerts sous le règne de Ménélik à ses milliers de soldats et aux chefs éthiopiens qui venaient lui témoigner leur loyauté à Addis Abeba. Plusieurs femmes arméniennes furent employées au palais par Taytu, qui avait placé la fille d'une de ses nièces en nourrice chez une arménienne.⁴⁰ Arrivée en Éthiopie en 1908, Araxi Yazedjian devint la responsable de l'atelier des tapis du palais, poste qu'elle conservait encore dans les années 1920 au service du *ras* Täfäri et de son épouse Mänän (la future impératrice), dont elle devint une proche.⁴¹ Au début des années 1930, la sage femme de l'impératrice Mänän était elle aussi une Arménienne, Hélène Hatzakordzian.

On remarque que les Arméniens employés à la cour n'occupaient jamais des fonctions officielles de conseillers ou de ministres, alors que ce fut le cas de ressortissants suisses (tels Alfred Ilg) et français (tels Léon Chefneux) sous le règne de Ménélik, ou encore de Russes, de Suédois, de Grecs, etc. En revanche, les travaux délégués aux Arméniens concernaient des domaines de la vie de la cour que les souverains éthiopiens n'auraient sans doute pas confiés à des étrangers dans le contexte particulier de cette époque où l'Éthiopie devait affirmer sa souveraineté face aux puissances coloniales. Alors que l'affirmation d'une Éthiopie indépendante, exempte de toute influence étrangère, a été une préoccupation constante des règnes de Ménélik et de Haylä Sellasē, jusqu'aux années 1930, les serviteurs arméniens ont été employés dans les domaines qui touchaient à la vie quotidienne de la cour impériale et à la personne des rois, ou à la mise en scène (et en musique) de leur pouvoir. La réalisation des portraits photographiques des souverains a été officiellement confiée par Ménélik à un photographe arménien, Bédros Boyadjian, en 1906.⁴² Peu après, un autre photographe arménien, Lévon Yazedjian, est devenu le photographe du *ras* Mika'el, père du futur empereur Ledj Iyasu (1913-1916). La rumeur tenace selon laquelle Yazedjian fut l'auteur

³⁹ Zervos, p. 495.

⁴⁰ Lieutenant Oreste Collat, "L'Abyssinie actuelle", *Renseignements coloniaux et documents publiés par le Comité de l'Afrique française et le Comité du Maroc*, supplément au *Bulletin du Comité de l'Afrique française*, n° 11, novembre 1905, p. 429.

⁴¹ Patapan, p. 212.

⁴² *Ibid.*, p. 255.

d'un photomontage truqué permettant au *ras* Täfäri de dénoncer la conversion de Ledj Iyasu à l'islam, et de le chasser du pouvoir,⁴³ montre bien la proximité qui existait entre les immigrants de la première génération et la cour impériale, et qui rendait ce type de rumeurs plausibles aux yeux des contemporains.

De véritables dynasties de serviteurs arméniens ont fait leur apparition au palais impérial dans les années 1920. Déjà entré au service de Ménélik dans les années 1900, Hagop Baghdassarian succéda à Dikran Ebeyan dans la charge d'orfèvre de l'empereur.⁴⁴ Il fabriqua la couronne de la fille de Ménélik, l'impératrice Zäwditu (1916-1930) et plus tard celle portée par l'empereur Haylä Sellasē en 1930. Ses frères Ghewont et Hrant travaillèrent également au palais comme orfèvres à la fin des années 1920. De même, à la mort de Bédros Boyadjian en 1928, son fils aîné, Haygaz, fut désigné pour porter comme lui le titre de photographe officiel de la cour impériale. Après la mort de Haygaz, en 1941, son jeune frère Torkom (dit Tony), né à Addis Abeba en 1920, fut nommé à sa place par l'empereur Haylä Sellasē. Il resta le photographe de la cour jusqu'au renversement du régime impérial par la révolution de 1974.⁴⁵

De nombreux autres exemples pourraient être cités, dont je ne donnerai ici que quelques uns. L'un des fils de Lévon et Araxi Yazedjian, Robert, reprit le métier de tapissier que sa mère exerçait au palais, en tant que directrice de l'atelier des tapis impériaux. Le frère de Robert, Paylag Yazedjian, occupa plusieurs fonctions dans la haute administration éthiopienne, notamment celles d'inspecteur général du commerce au ministère des Finances et de vice-gouverneur de la municipalité d'Addis Abeba. Le fils de Hagop Baghdassarian, un métis éthio-arménien prénommé Arménag, dirigea les ateliers du palais après la mort de son père. Les enfants de Krikorios Boghossian, eux aussi nés d'une mère éthiopienne, exercèrent à leur tour des fonctions au service du gouvernement éthiopien. L'un d'eux, Khosrov, porta le titre de colonel dans l'armée éthiopienne et fut le responsable des écuries du palais sous le règne de Haylä Sellasē, dont il était considéré comme un proche. Un des frères de Khosrov, Khatchig Boghossian, fut un haut fonctionnaire du ministère de l'Agriculture après la Seconde Guerre mondiale. Quant au secrétaire particulier et trésorier de Haylä Sellasē dans

⁴³ Ladislav Farago, *Abyssinia on the Eve*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1935, p. 61; Evelyn Waugh, *Hiver africain. Voyage en Éthiopie et au Kenya (1930-1931)*, Payot, Paris, 2002 [*Remote People*, 1931], p. 34-35; Adjemian, *La fanfare us*.

⁴⁴ A. Terzibashian, *Երկու արտի Արիս Ասպարազի մէջ* (Deux ans à Addis Abeba), Imprimerie A. Der Agopian, Paris, 1944.

⁴⁵ Berhanou Abebe, "Montages et truquages photographiques dans l'Éthiopie moderne", *Annales d'Éthiopie*, 19:2003, p. 19-41.

les années 1930, Abraham Koeurhadjian (Աբրահամյան), il n'était autre que le gendre de Boghos Markarian, le serviteur des empereurs Yohannes puis Ménélik à la fin du 19e siècle. En outre, il faut souligner que nombre d'enfants de ces familles arméniennes ou éthio-arméniennes étaient les filleuls de membres importants de l'aristocratie éthiopienne, parfois de l'impératrice ou de l'empereur eux-mêmes, comme dans les familles Boghossian et Yazedjian par exemple.⁴⁶

Pour expliquer l'emploi de nombreux serviteurs arméniens à la cour impériale d'Éthiopie, il faut tenir compte du fait que les Arméniens étaient considérés comme des coreligionnaires – un fait qui semble avoir eu une importance déterminante dans le contexte politique et religieux éthiopien – et qu'ils n'étaient pas susceptibles d'apparaître comme des agents d'une puissance étrangère ou d'une menace coloniale. L'inexistence d'un État arménien et le fait que ces immigrants pouvaient apparaître aux souverains éthiopiens comme des réfugiés et de potentiels obligés de la couronne facilitaient également leur intégration dans les cercles de la cour impériale et de l'aristocratie locale.

Ce traitement particulier réservé à de nombreux immigrants arméniens et à leurs familles par les souverains éthiopiens a généré, au sein de la petite communauté arménienne, la conviction que l'Éthiopie était véritablement une terre d'accueil. Cette conviction est structurante dans la mémoire collective des descendants de l'immigration arménienne, où l'Éthiopie apparaît comme un authentique *homeland*, une sorte de patrie de substitution, à travers l'alliance supposée indéfectible nouée entre les rois d'Éthiopie et leurs fidèles serviteurs arméniens.⁴⁷ Celle-ci symbolise la proximité unique liant les Arméniens (immigrants et descendants d'immigrants) au pays d'accueil et à ses peuples. Une anecdote célèbre au sein de la petite communauté met ainsi en scène un dialogue à distance entre l'empereur Ménélik et le sultan Abdülhamid. Alors que le sultan met en garde Ménélik contre les Arméniens (“Un seul suffit à détruire ton empire; chasse-les!”), ce dernier fait dire à Abdülhamid qu'il peut lui envoyer “tous les Arméniens dont il ne veut pas”, se posant comme leur protecteur. De nombreuses autres anecdotes, transmises oralement au sein des familles arméniennes, vont dans le même sens.⁴⁸ Dans ce contexte, l'embauche des quarante orphelins de la fanfare

⁴⁶ Adjemian, *La fanfare*.

⁴⁷ Sur les questions méthodologiques soulevées par ce thème, et en particulier par mon travail avec Avédis Terzian (1904-2000) entre 1997 et 2000 à Addis Abeba, voir Boris Adjemian, “Du récit de soi à l'écriture d'un Grand Récit: une autobiographie collective arménienne en Éthiopie”, *Diasporas. Histoire et sociétés*, 22:2013, p. 139-53.

⁴⁸ Adjemian, *La fanfare*.

royale en 1924 apparaît fréquemment, la distance aidant, comme une adoption par le futur empereur Haylä Sellasē. Bien qu'inexacte (les jeunes musiciens ayant seulement fait l'objet d'un contrat de cinq ans), cette interprétation semble faire des *arba ledjotch* le symbole de l'adoption collective des Arméniens par les Éthiopiens.⁴⁹

UNE PROFONDE INTEGRATION A LA SOCIETE LOCALE

Contrairement aux modèles de la diaspora marchande ou de la “minorité intermédiaire” dont l'ancrage dans la société de résidence ne serait que superficiel et provisoire, les descendants de l'immigration arménienne en Éthiopie se sont donc distingués par leur profonde intégration à la vie locale au cours du 20e siècle, et ce non seulement dans les domaines économique ou commercial, mais plus largement social, politique et culturel.⁵⁰ Dès les années 1890, la population arménienne vit au milieu et non à l'écart de la population indigène à Harar, où les Arméniens possèdent et cultivent des terres⁵¹. Certains épousent des femmes harari, dont ils ont des enfants qui portent des prénoms arméniens. La progéniture des immigrants arméniens fréquente l'école de garçons des missionnaires catholiques, sur les mêmes bancs que les jeunes Éthiopiens, ainsi qu'une petite école de filles abyssines, harari et arméniennes instituée par les sœurs de la mission. On n'observe alors aucune forme de confinement spatial ou résidentiel pour les étrangers. Il n'y a pas, à Addis Abeba (fondée en 1886) ni à Diré Daoua (fondée en 1902) ou Harar, de ghettos arméniens, grecs ou indiens. Le “quartier arménien” identifié dans la capitale naissante, dès le règne de Ménélik, ne correspond nullement à un espace enclavé. Les Arméniens y résident en petit nombre au milieu d'un voisinage majoritairement éthiopien.⁵² Dans les années 1920 et 1930, Grecs et Arméniens sont établis dans le Tegray, dans le Wällo, dans le Harärgē, le long des localités traversées par le chemin de fer, comme à Aqaqi, Modjo, Awash, Dawäntē et Afdäm, ainsi que dans les localités plus

⁴⁹ Boris Adjemian, “De l'expérience migratoire au Grand Récit de la migration”, *L'Homme*, 211:2014, p. 97-116.

⁵⁰ Boris Adjemian, “Les Arméniens en Éthiopie, une entorse à la ‘raison diasporique’? Réflexion sur les concepts de diaspora marchande et de minorité intermédiaire”, *Revue européenne des migrations internationales*, 28(3):2012, p. 107-26.

⁵¹ Friedrich Freiherrn von Kulmer, *Im Reiche Kaiser Meneliks. Tagebuch einer Abessinischen Reise*, Klinkhardt & Biermann, Leipzig, 1910, p. 40-41, 75-77, 81-82, 91-92, 96.

⁵² Voir entre autres Lincoln De Castro, “La città e il clima di Addis Abeba”, *Bollettino della Società Geografica italiana*, IV, vol.10, 1909, n°4, p. 409-442, et Adjemian, *La fanfare du négus*.

reculées du Sud et de l'Ouest éthiopiens, à Djimma, Yirg Alām, Burē, Gorē, Lāqāmtē, Dāmbidollo, Gambēla, etc.⁵³

La mobilité sociale qui caractérise les immigrants et leurs descendants se traduit également par l'évolution des métiers pratiqués. Alors que la majorité des Arméniens apparaissaient comme de petits commerçants et des artisans au début des années 1900, ceux de la deuxième génération, souvent nés en Éthiopie, diversifient leurs activités, en particulier dans les professions artisanales (cordonniers, chauffeurs, restaurateurs et cafetiers, photographes, bijoutiers, etc.). Évolution notable, les membres de cette nouvelle génération, qui maîtrisent en général la langue amharique orale et écrite (fait rare parmi les étrangers en Éthiopie à cette époque), accèdent de plus en plus souvent à des postes d'employés des diverses administrations éthiopiennes comme les ministères, les douanes, les postes, les banques, etc. Dans les années 1920-1930, les interprètes des grandes ambassades étrangères sont presque tous des Arméniens.⁵⁴ Les pratiques funéraires sont également un bon indicateur de l'intégration précoce à la société locale des Arméniens: les premiers immigrants étaient souvent inhumés autour des églises éthiopiennes, ce qui nécessitait l'aval des prêtres éthiopiens et qui ne pouvait être accordé qu'à des personnes reconnues comme des coreligionnaires par le clergé local. Un cimetière arménien fut ensuite créé à l'intérieur du cimetière international d'Addis Abeba (à Gulēlē), ouvert en 1913. Après les années 1920, la plupart des défunts furent inhumés par un prêtre arménien.⁵⁵

Sur le plan juridique, la situation des immigrants arméniens et de leurs descendants en Éthiopie est longtemps restée incertaine. N'ayant pour la plupart pas de nationalité définie, ils sont passés successivement du ressort théorique du consulat ottoman de Harar à la protection diplomatique de la légation d'Allemagne, en 1907, puis à celle de la Russie en 1914, avant de bénéficier, après la Première Guerre mondiale et la révolution bolchevique, de la protection française. Entre 1936 et 1941, pendant l'occupation du pays

⁵³ Voir par exemple Arnold H. S. Landor, *Across Widest Africa, T. I*, Hurst and Blackett, Londres, 1907, p. 15, 191, 200, 218-20; Lewis M. Nesbitt, *Desert and Forest. The Exploration of Abyssinian Danakil*, Jonathan Cape, Londres, 1937, p. 27; Henry Darley, *Slaves and Ivory. A Record of Adventures and Exploration in the Unknown Sudan, and Among the Abyssinian Slave-raiders*, Witherby, Londres, 1926, p. 97; Zervos. Pour d'autres références, Adjemian, *La fanfare*, p. 234-39.

⁵⁴ Adjemian, *La fanfare*, p. 239-46.

⁵⁵ Boris Adjemian, "Une visite au cimetière arménien d'Addis Abeba. Éléments pour la connaissance d'une diaspora et de ses pratiques funéraires en Éthiopie", *Afriques* [En ligne], 03 | 2011, mis en ligne le 17 janvier 2012. URL: <http://afriques.revues.org/938>.

par l'Italie de Mussolini, l'administration fasciste était pleinement consciente de la remarquable intégration des immigrants arméniens et de leurs enfants en Éthiopie. Des projets inaboutis furent échafaudés, visant à faire de la petite population arménienne un vecteur de pénétration de l'idéologie fasciste dans la Corne de l'Afrique.⁵⁶ Les archives de l'ancien *Ministero dell'Africa Italiana* montrent que l'administration fasciste eut même recours à la collaboration des frères mekhitaristes de Venise, et à l'envoi de l'un des leurs en Éthiopie, dans l'espoir d'embrigader la jeunesse arménienne du pays. Des Arméniens collaborèrent avec les fascistes, d'autres au contraire soutinrent la résistance éthiopienne moralement ou activement, comme Hovhannes Semerdjibashian, Avédis Terzian et Mouchegh Terzian, co-fondateurs du journal clandestin amharique *Amdä Berhan Zä-Ityopeya* ("Colonne de Lumière de l'Éthiopie").⁵⁷ Certaines familles arméniennes proches de Haylä Sellasē et du palais impérial, comme les Kourhadjian, les Baghdassarian et les Boghossian, considérées par l'administration fasciste comme notoirement "abyssinisées", furent déportées en Calabre en 1937 avec les "chefs éthiopiens dangereux et irréductibles".⁵⁸

ÉPILOGUE

La conquête de l'Éthiopie par l'Italie, même si elle fut brève, représente une césure importante dans l'histoire de la présence arménienne. Après la restauration de l'indépendance éthiopienne, et le retour d'une partie des familles arméniennes qui avaient momentanément quitté le pays ou en avaient été expulsées sur ordre de l'administration italienne, l'effectif de la communauté est revenu rapidement à son niveau d'avant-guerre, autour de 1200 personnes. La petite communauté a alors connu une période de relative prospérité économique, dans le contexte de l'essor commercial du pays. Elle a continué à exercer une influence notable dans la vie culturelle et sociale des années 1950-1960, comme l'illustre par exemple la carrière de Nersès Nalbandian,⁵⁹ considéré comme un des plus grands musiciens éthiopiens de la deuxième moitié du 20e siècle. Dans le même temps, elle a sans doute perdu de son importance relative dans la société éthiopienne, non seulement en raison de son faible poids numérique (alors que la croissance des villes

⁵⁶ Voir en particulier Giuseppe Martucci, *La Comunità armena d'Etiopia*, Rome, HIM, 1940.

⁵⁷ Bahru Zewde, "The Forgotten Patriot: The Life and Career of Johannes Semerdjibashian in Ethiopia," *Armenian Review*, 38(2):1985, p. 13-39.

⁵⁸ Adjemian, *La fanfare*, p. 289-91.

⁵⁹ Né à Ayntab en 1915, immigré en Éthiopie en 1937, décédé à Addis Abeba en 1977, il était le neveu de Kévork Nalbandian, l'ancien chef d'orchestre de la fanfare du négus.

comme Addis Abeba s'accélérait),⁶⁰ mais aussi car la deuxième partie du règne de Haylä Sellasē avait vu l'accroissement significatif des échanges internationaux et des présences étrangères (notamment européennes et américaines) en Éthiopie. La souveraineté de l'Éthiopie n'a désormais plus été mise en cause sur la scène internationale. Sous l'égide de l'empereur Haylä Sellasē, l'Éthiopie s'est posée comme un des leaders du mouvement des pays non alignés pendant la guerre froide, puis comme un des principaux membres de l'Organisation de l'unité africaine, dont le siège a été fixé à Addis Abeba en 1963. Même si des Arméniens ont continué à travailler pour l'empereur au palais,⁶¹ la situation de la communauté n'était plus comparable, de ce point de vue, avec celle connue sous le règne de Ménélik ou même dans l'entre-deux-guerres. Sur le plan juridique, les Arméniens sont pourtant demeurés dans une sorte d'entre-deux et d'incertitude hérités du début du 20e siècle. Ce n'est qu'après la visite du catholicos Vazken Ier à Addis Abeba, en 1965, que le gouvernement impérial éthiopien a donné des instructions pour faciliter l'octroi de la citoyenneté éthiopienne aux Arméniens qui en faisaient la demande. À un moment où la politique d'éthiopianisation des emplois publics barrait l'accès au marché du travail de nombreux Arméniens pourtant nés dans le pays, l'acquisition de la citoyenneté éthiopienne était en effet devenue un enjeu plus important qu'avant la guerre. La grande majorité des Arméniens ont alors formellement été naturalisés comme citoyens éthiopiens. Les nationalisations massives de biens immobiliers décrétées après la révolution, sous le régime du *Därg* (1974-91) et la dictature de Mängestu Haylä Maryam, ont cependant entraîné un départ définitif de la plupart des Arméniens d'Éthiopie. Ce nouvel exil s'est dirigé principalement vers les États-Unis (Californie), le Canada (Montréal), l'Australie et dans une moindre mesure l'Europe (Angleterre, France, Italie). À Addis Abeba, la communauté s'est maintenue malgré tout jusqu'aujourd'hui, dans une forme réduite mais avec la volonté de faire perdurer l'existence d'un héritage arménien en Éthiopie. Les Arméniens d'Éthiopie sont ainsi devenus une « diaspora de diaspora », ayant ses propres réseaux, sa structure polycentrique, ses moments de rassemblement (comme à Erevan et Los Angeles ces dernières années), mais surtout la mémoire d'un passé commun singulier, ainsi qu'une réelle nostalgie pour l'Éthiopie dans laquelle elle a pris racine.

⁶⁰ Si l'on peut estimer que, dans les années 1930, un habitant sur cent d'Addis Abeba était arménien, quand la population de la capitale ne dépassait pas 100,000 personnes, cette proportion est devenue dérisoire à partir des années 1960.

⁶¹ Par exemple le photographe Tony Boyadjian, le joaillier Bedros Sevdjian, ou encore le médecin Archavir Terzian.

**ԵԹՈՎՊՈՅ ՀԱՅԵՐԸ ՄԻՆՉԵՒ Ի. ԴԱՐՈՒ ԿԵՍԵՐԸ
(Ամփոփում)**

Դոկտ. Պորիս Աճէմեան
boris.adjemian@gmail.com

Հիմնուելով եթովպահայերու՝ Եթովպիոյ եւ եթովպահայութեան առնչուող բանատոր յուշերուն, մանրապատումներուն, Եթովպիոյ եւ եթովպաբնակ արաբ եւ եւրոպացի փոքրամասնութիւններու վերաբերող գրականութեան վրայ, ու մատնանշելով առկայ փաստերը՝ ուսումնասիրութիւնը կը հակաճառէ օտար եթովպագէտներու այն հաւաստումը թէ հայերը առետրական ու միջնորդներ եղած են երկրին մէջ, օտար միա փոքրամասնութիւններուն նման:

Ընդհակառակը, ուսումնասիրութիւնը վկայակոչելով Հայ եւ Եթովպական Եկեղեցիներու աւելի քան հազարամեայ յարաբերութիւնները, կ'ընդգծէ հայերու լիարժէք համարկումը երկրին եւ նպաստը՝ Եթովպիոյ այլեայլ բնագաւառներու արդիականացման ու վերելքին, ազգային խորհրդանշաններու (ոսկեդրամ, քայլերգ, փողերախումբ են.) հաստատումին: Հեղինակը կը մատնանշէ որ մանաւանդ ԺԶ.-ԺԸ. դարերուն երբ ոչ-ուղղափառ քրիստոնեաներու մուտքը արգիլուած էր, հայերը ազատ մուտք ունէին Եթովպիա, իսկ անոնցմէ ոմանք դարձած էին պալատական նուիրակ ու միջնորդ՝ երկիրը դիւանագիտական յարաբերութիւններով եւ զինամթերքով ամրապնդելու՝ օսմանեան ծաւալողականութեան եւ եւրոպական գաղութարարութեան դէմ: Ասիկա հետեւանք էր քրիստոնեայ Եթովպիոյ՝ հայերուն հանդէպ դրական ընկալումին:

Ուսումնասիրութիւնը կ'եզրակացնէ թէ եթէ Եթովպիոյ թագաւորներ՝ Մենելիք (1889-1913) եւ ուրիշներ, հայօճախին կողմէ կը նկատուին հայօճախին բարերարներ, իսկ հայոց գաղթը Եթովպիա՝ աքսորեալներու ծննդավայրի փոխարինումը հարազատ Եթովպիայով, ապա 1924ին, Եթովպիոյ արքայազն Րաս Թեֆարի Մեքոնէնի (ապագայ Հայկ Սելասիէ կայսրը, 1930-36 եւ 1941-74) 40 հայ որբերու պաշտօնակոչումը կը խորհրդանշէր հայոց որդեգրումը Եթովպիոյ կողմէ:

Commentary On the Life and Works of Bedros A. Sevadjian (1918-1976), In the Context of His Family and Other Armenians of Ethiopia

Bedros A Sevadjian in 1946. © Family
of Bedros A. Sevadjian

RUBINA SEVADJIAN KINGWELL
rubina.kingwell@yahoo.com

Bedros Sevadjian was born on 21st May 1918 to Avedis Sevadjian (1886-1948) and Yeranig Meneshian (1893-1969), both thorough Aintabtsis.

Avedis had settled in Ethiopia, having gone there following the Hamidian Massacres of 1896. By 1908 he was well established and had been instrumental in bringing one of his younger sisters, Kathleen, as well as some other young ladies from Aintab, to marry fellow Aintabtsis – in Kathleen’s case, Samuel Behesnilian.¹ He also brought his mother and younger brother.

Avedis’ own bride was not known to him, but was recommended by a friend. She duly arrived from Aintab in 1913,

¹ Samuel Behesnilian (1879-1971). One of three brothers from Behesni (near Adiyaman); they changed their name from Toroyan to Behesnilian. The other brothers were Hovsep and Yeghia. They each established a business in Ethiopia. The Behesnilian name lives on in one of the most successful conglomerates still privately owned in Ethiopia, Hagbes, which started as an import-export company trading in almost anything one can think of. Today it includes cars and industrial machinery. Two of the sons of Samuel were educated at Mourat Raphaelian in Venice, the youngest son taking Holy Orders in 1946 to become the beloved Hayr Hovsep (1926-2018), a prominent member of the Mekhitarist Brotherhood of San Lazzaro in Venice. Samuel Behesnilian served as interpreter at the United States Consulate in Addis Ababa until 1927. Samuel married Avedis Sevadjian’s younger sister Kathleen (1891-1943) in 1909. His brothers Hovsep and Yeghia were also married, at the same ceremony, to girls from Aintab. The Behesnilians were *poghokagan* (Protestant), and their marriages in Addis Ababa were officiated by the Director of the French Mission, Père Bazil, and the Swedish missionary/pastor, Reverend Karl Cederquist. Samuel and Kathleen had six children.

bringing with her two brothers (her other brothers and a sister ended up in Aleppo and Beirut later). Yeranig brought with her all manner of household goods including quantities of brassware from Aintab, carpets and bedding, cherry-wood dressers (her family were joiners and carpenters).

As a wedding gift, one of the Rases² presented Avedis with Ayné, a young girl slave, to be Yeranig's personal servant. The girl was about ten years old. Neither he nor Yeranig liked the idea of owning a slave, and they soon emancipated Ayné, who remained with the family and grew up to be a very loyal servant—and later friend. She was a striking woman; more than six feet tall, very slim and straight-backed, very dark as she was from one of the Nilotic tribes of the Sudan, from where she had been kidnapped and sold into slavery. When she later married and had children, she lived with her husband at the Sevadjian properties in Geffersa (north of Addis Ababa). Later, during unrest under Italian occupation, Ayné was instrumental in saving the family from *shiftas* (bandits). This was never forgotten, and when Ayné subsequently came to visit, she was treated as an honored guest -- although when she sat with Yeranig to gossip and drink coffee, always conversing in Turkish, she would sit on her haunches and not on a chair.

Yeranig arrived by way of Djibouti.³ After a journey of several weeks by rail and mule, covering about seven hundred kilometers, the fiancés met and were married at Dire Dawa.⁴ They then proceeded to Addis Ababa,⁵ where they set up home in the Aintab style, that is to say in a large three-storey house on one side of a very large compound, which was located on the north side of a river valley in what later became central Addis Ababa.

There were outhouses and smaller houses (initially for Meneshians and later Hindoians) in the compound. The main house was separated from the domestic quarters by a courtyard where there was an enormous earthenware pot - also from Aintab - which stored water for the household, obtained from a well in the garden. A long ladle hung nearby so that anyone might take a drink. The large tiled kitchen had a huge wood-burning *ojakh* (range) which backed onto a fully functioning *paghnik* (hammam) with benches along the walls and large

² Ras – Prince in Amharic.

³ Djibouti - A state and port on the Red Sea, at the time under French rule. The railway line built from Djibouti to Addis Ababa between 1894 and 1917 made it the port of choice for travelers to Ethiopia.

⁴ Dire Dawa - About four hundred and fifty kilometers from Djibouti, established as a stop on the railway line between Djibouti and Addis Ababa in 1910. The distance from Dire Dawa to Addis Ababa is approximately two hundred and fifty kilometers.

⁵ Addis Ababa - Capital of Ethiopia, established in 1886 by Emperor Menelik II. In Amharic it means New Flower.

tin-lined copper receptacles for the warm, tepid, and cold water. Ornate brass *tass* (bowls) were used to take water to pour over oneself.

Later, in the 1920s, the house was furnished with 'Empire' style gold-leaf furniture from Egypt.

Avedis and Yeranig had three children in quick succession. The family was doing well when they returned to Aintab in late spring 1918, perhaps wanting to reestablish themselves there after the Armistice. In any case, early in 1918 both Avedis's mother and brother had died at Dire Dawa in Ethiopia, having succumbed to influenza.

Bedros was born in May 1918 in Aintab, where the family stayed for a couple of years before returning to Ethiopia in time for the birth of Avedis and Yeranig's fourth son in 1921. Avedis picked up where he had left off.

Soon after their return Avedis learnt that he had a daughter from a liaison with an Ethiopian lady. The girl, who had hitherto lived with her mother, was brought to live in the Sevadjian household. Yeranig had no choice but to accept the ten-year-old girl whom she was instructed, by her husband, to bring up as her own daughter. It is rather touching that the girl was hereafter known as Lucia⁶ — that having been Yeranig's own mother's name. The beautiful, tall Lucia became a beloved member of the family. Her mother visited her occasionally and by most accounts relations with Yeranig were cordial. Bedros adored Lucia and was devastated at her early death in 1961.

Bedros grew up in Addis Ababa. He was educated at the Araradian Armenian Primary School and the Tefari Makonen Secondary School, where he met many of his lasting Ethiopian friends -- many of whom were of the aristocracy. Bedros had quite a mixed and eclectic education -- he had excellent mathematics and engineering skills. He also had excellent language skills: he spoke perfect Amharic 'like a noble' and was fluent in Armenian, spoken and written, even though his mother had been Turkish-speaking. He was also fluent in Italian and Turkish and spoke passable French and English.

Bedros's baptism must have taken place in Aintab. Although his parents were *poghokagan* (*Protestant*), by 1935, when Sourp Kevork Church in Addis Ababa was consecrated, they had become *lousavorchagan* (Gregorian) -- by default. Bedros was an active member of the church, serving on committees, fundraising, etc.

⁶ Lucia Sevadjian (1912-1961) - Natural daughter of Avedis Sevadjian. She married Sarkis Khatchadourian (1910-1964) who was one of the *Arba Lijoch* (Forty Children), the forty orphan boys of the Armenian Genocide who were brought to Ethiopia in 1924 to form a marching band for the Imperial Household by Ras Tefari Makonen, later Emperor Haile Selassie I of Ethiopia. Sarkis, an orphan from Rodosto, was a watch-maker by trade. Sarkis and Lucia had three children.

The Family of Avedis Sevadjian, Addis Ababa, 1933? Standing L to R: Manoushag, Hovsep, Krikor, Lucia, Kevork, Bedros, Ferig. Seated L to R: Yeranig, Albert, Avedis. Photo by Boyadjian⁷. © Family of Bedros Sevadjian

The Italian Fascist Occupation of Ethiopia (1936 to 1941) was another challenge for the Sevadjians. Avedis had re-established his general merchant's business in Addis Ababa. He also had a tannery, shoe factory, and sawmills at Geffersa, and all was well.⁸ But May 1936 saw extensive riots in the streets of Addis Ababa, where many businesses were looted and burned to the ground – among them, the Avedis Sevadjian Emporium. His other businesses survived, however.

The young Bedros had already decided that he would not join his father's businesses, unlike his brothers, and he apprenticed himself to Nigoghos Djid-edjian (an Armenian from Arapgir) – one of the greatest Armenian goldsmiths

⁷ In 1906 Bedros Boyadjian became the Imperial Court Photographer of Menelik II. After Menelik's death, he and his sons Haygaz and Torkom (Tony) continued as Imperial Court Photographers, recording and photographing the Coronation of Emperor Haile Selassie I in 1930. Tony Boyadjian continued photographing the nobility of the day until 1974.

⁸ Avedis had extensive plantations of mimosas, the tannin in the bark being an essential ingredient in the tanning of leather. He also had orchards which were stocked with fruit trees particular to Aintab (cuttings having been brought from Aintab by his bride, together with everything else!) in particular, quinces, peaches – and along the banks of the river where the tannery was situated, mulberries.

in Ethiopia, who had made the coronation crown for Empress Menen⁹ in 1930. Bedros chose Djidedjian because he was more ‘modern’ in his work and a master of gold work. Djidedjian encouraged him to develop his own style and to work in silver, which became Bedros’s specialty. In 1938 Bedros went to study silver smithing and jewellery in Milan, Italy. There he also learned metal-lurgy and working with precious stones. The firm he was apprenticed to appreciate him enough to give him a Paulo Troubetskoy statuette as a leaving present, which he cherished. This is one of the ways in which he differed from other Armenian jewelers in Addis Ababa (who had mostly learnt their trade from other Armenian goldsmiths, often family members with whom they worked, and businesses succeeded from father to son[s]).

Upon his return from Milan, Bedros resumed work with Djidedjian, eventually buying the business and workshop from him.

The business known as Bedros A. Sevadjian was established in 1946. At that point Bedros had decided to pursue more than decorative work. He was able to fulfil some large government contracts. He built a large new workshop in the extensive compound of the Sevadjian family home. The area very soon became known as Serategna Sefer (Worker’s District) -- which it still is -- because of the workshop and the large number of people who were employed by Bedros A. Sevadjian.

At this time, he developed a special rapport with Empress Menen, who took a keen interest in his work and his family.

On 16th February 1950 His Imperial Majesty, Haile Selassie I, Emperor of Ethiopia¹⁰, was pleased to designate Bedros A. Sevadjian ‘Furnisher to the Imperial Palace’, thus making Bedros a holder of the Imperial Warrant. This was very important as the warrant entitled B. A. Sevadjian to display the imperial coat of arms on the shop front and, most importantly, it gave Bedros the right to purchase from abroad everything necessary for the manufacture of items, including industrial machinery, metals and precious stones. (Import licenses for such high value materials were very hard to obtain otherwise.)

Here, it must be said, that although there were a great many excellent goldsmiths and silversmiths in Ethiopia -- Arabs, Armenians, Ethiopians, Italians and Indians -- many of whom worked directly from the Palace, Bedros was the **only** holder of the Warrant, which he held until the end of the Empire in 1974. Also,

⁹ Empress Menen (1889-1962) was wife of Emperor Haile Selassie I.

¹⁰ Haile Selassie I (1892-1975) - As Ras Tefari Makonnen he was Ethiopia’s Regent from 1916 to 1930 and Emperor from 1930 to 1974. He was a member of the Solomonic Dynasty, tracing his lineage to Emperor Menelik I, son of King Solomon and the Queen of the Sheba of the Bible.

his business differed from other Armenian jewelers in that it was the only one of its kind to be carried out on an industrial scale. One of the largest and most impressive of his works from the early days is the silver and gold *epèrgne* and tray which Haile Selassie I gave to President Tito¹¹ of Yugoslavia in 1954.

As the business grew, Bedros was able to start making different items for the Imperial Government. Most importantly, in November 1952, he won a **permanent** concession for producing all badges, buttons, stars, and so on, for the armed forces and police. Soon after, he was appointed to produce all medals and orders to be given to civilian and military awardees.

Silver epèrgne embellished with gold, 1954. Now displayed in the Museum of Yugoslavia, Belgrade, Serbia. © Family of Bedros A. Sevadjian

Before then, these intricate items (including the ribbons and presentation boxes) had been contracted to famous French and British manufacturers, for example, Artus Bertrand of Paris, Mappin & Webb of London, and Spink of London, among others.

By now, Bedros had also become assayer of precious metals and gemstones for the Ethiopian Treasury and for the National Bank of Ethiopia.

Bedros employed many skilled workers. Most were Ethiopian, though his master engraver and jeweller was Italian. Where possible he also employed (or sub-contracted) Armenian jewellers. He provided employment for several of his cousins. His favourite sub-contractors were Kibriye Degene -- a master of filigree work -- and Teklu Desta, young Ethiopian craftsmen trained by Armenians, and the Nalbandian brothers -- Puzant and Hrant -- whose work came up

¹¹ Josip Broz Tito (1892-1980) was the first President of Yugoslavia from 1953 to 1980.

to his exacting standards, as well as Jirayr Mkhdjian, whom he considered a great technician.

The factory employed at least 30 full-time staff, the numbers doubling during the times when contracts were being fulfilled.

In 1955, Bedros made a huge investment and imported big presses and other machinery from the UK and Czechoslovakia, as well as repeaters and engravers from Italy. The workshop became a factory. Its work achieved outstandingly sharp reliefs and clarity of design -- no one else at that time in Addis Ababa had the machinery to replicate its work.

The shop and showroom of B. A. Sevadjian was situated at Piazza, on Haile Selassie I Avenue, opposite the National Bank of Ethiopia and just a bit before the statue of Emperor Haile Selassie, which stood in front of Cinema Empire (sadly, the statue is no longer there).

The shop was an elegant, if cavernous, space fitted out in post-war wood and glass, with high ceilings and stone floors, which made it rather hushed and cool. Of particular note were the tall glass vitrines and a central padlocked column made of glass in which the costlier jewels were stored.

Along one wall there was a prominent display counter which contained all the buttons and badges worn on uniforms by military and police personnel, game wardens and other servicemen. This counter was the exclusive purview of a young lady called Eleni, who knew exactly what everyone needed. Brass buttons with the appropriate insignia were priced between 10 cents and 50 cents. Daily there was a steady stream of servicemen and veterans needing new and replacement buttons and other brassware.

Occasionally, priests and monks visited, bringing and selling crosses of unique design from their faraway churches and monasteries. These were the inspiration for Bedros's set of gold and silver 'Lalibela' crosses which became so popular as jewellery.

At the door of the shop would be standing Bedros's secretary, a young university graduate called Berga (who later became the chauffeur of the Ethiopian Ambassador to Paris?). Berga's duties were to greet people as they came in, run errands for Bedros, and take down dictation in Amharic from Bedros -- in his beautiful office at the back of the shop furnished with deep brown leather armchairs. On his large desk were a delicate set of jeweller's scales and gauges. One wall was taken up with an enormous double-door English-made safe.

Over the years, Digin Anahid Kazandjian, Digin Ferig Terzian and later Jeanine Sevadjian, among others, worked there as cashiers.

The front of the shop, which gave onto Haile Selassie I Avenue, was quite impressive with each of the three windows emblazoned with the Imperial Warrant in gold leaf. Sadly, when the Dergue took over and the Imperial Government was overthrown in 1974, all references to His Majesty were removed.

Thus, the large autographed portrait of His Majesty by Boyadjian was lost and the windows scrubbed clean of their gold.

Assco Shoes flanked one side of the shop and on the other was the Cr merie, which provided the most delicious toasted sandwiches and cappuccinos. Today the shop has become the premises of a bakery called Caramel.

All the while Bedros was also making jewellery and objects for sale in his showrooms. He made silver objects suitable for gifts and souvenirs. Many had Maria Theresa Thalers (MTT)¹² as their motif, for example, the coaster shown below, which actually found its way to the Vernissage market in Yerevan, where a friend of my sister Jeanine saw it and bought it for her. Some of the most popular items were the gold and silver ‘Lalibela’ crosses¹³ of varying patterns and sizes. Bedros had the idea of using the different examples to make modern versions of them.

He also built up a portfolio of agencies for luxury goods -- including Mappin & Webb, Asprey (who actually held an exhibition in his showrooms in 1955), St. Louis, Baccarat, Limoges, and Wedgwood.

Two of his most famous works from the 1960s are:

The silver wreath which Haile Selassie I laid at the Lincoln Memorial in Washington, DC in 1963 and the 22 carat gold tray presented to HM Queen Elizabeth II of Great Britain in 1965 (which was exhibited at Buckingham Palace in July and August 2017 -- a great and unexpected honour).

Tragically, all this came to an end with the Ethiopian Revolution of 1974. The business and factory were closed down, confiscated, and looted, so that hardly any records exist. The great machinery was dismantled (for whatever reason) and then left in a heap to rot. The precious dies were cast aside and then sold as scrap metal. Finished and unfinished artefacts found their way into the street markets of Addis Ababa, and some can now be found for sale on eBay.

Bedros Sevadjian lived and worked all his adult life in Ethiopia.

In 1947 he married Dzovinar Vanian of Khartoum, Sudan. They married in Khartoum at the Anglican Church (there being no Armenian Church there at the time). They made their home in Addis Ababa, and they had four children.

¹² Maria Theresa Thaler (MTT) - Silver bullion coin (830 Standard Silver) that had been widely used since 1741, and in Ethiopia since at least 1755. It was common currency in Ethiopia until 1931.

¹³ Lalibela Cross - Generic term for Ethiopian crosses, the most famous of which is the large and elaborately decorated processional cross which is held at one of the rock-hewn churches at Lalibela -- Bet Medhane Amlak.

The Sevadjians were a large family with a large number of cousins. Among them were Avedis' sister Manoush and her family (Gulesserian),¹⁴ and his youngest sister Marie and the young man she was to marry (Hindoian¹⁵ – who later formed the backbone of the Armenian community of Kenya). His sister Kathleen, who married Samuel Behesnilian, had six children. Some of his wife's Meneshian family had also settled in Addis. All produced children and grandchildren. All these people upheld Aintab traditions; all spoke Turkish as well as Armenian. They ate the most delicious *bulghur*-based food, and they were all tall and slender.

As with most Armenians in Ethiopia at the time, Avedis Sevadjian and his family had no Ethiopian citizenship, and although they owned large tracts of land and big businesses, they were still stateless. After his return from Aintab, Avedis found this a difficulty¹⁶ as he was travelling for business and for health reasons. Therefore, he arranged for Lebanese citizenship for himself and his family.

Interestingly, the document of Lebanese naturalisation is dated 5 May, 1918, and his children Krikor, Kevork and Bedros are listed as having been born in Aintab (Krikor and Kevork were born in Addis Ababa) and are already listed as *negociant* (businessman). Hovsep and Manoushag are listed as having been born in Zahlé, when in fact they were born in Addis Ababa. A later (undated, but possibly 1940) Lebanese passport of Avedis has him as resident at 'Zale Mar Elias, Beqa'.

Ethiopia had been a closed country until the advent of Menelik II.¹⁷ It was then opened up completely by Haile Selassie I, but still Ethiopian citizenship for foreigners was entirely in the gift of the Imperial Family. Only a handful of

¹⁴ Joseph Gulesserian (1875-1953), a cousin of Papken Catholicos Gulesserian, married Avedis Sevadjian's eldest sister, Manoush Ana (1882-1980). They had four children.

¹⁵ Yesayi Hindoian (1893-1947), married Avedis Sevadjian's youngest sister, Marie (1895-1972). They lived in Addis Ababa until 1936, when they moved to Kenya. They had seven children.

¹⁶ The open borders of pre-WWII came to an abrupt end, and people who wished to travel had to obtain a 'Laissez Passé' and other bureaucratic documents to register their travels (exit and re-entry into a country). This posed increasing difficulties for the stateless Armenians of Ethiopia.

¹⁷ Menelik II (1844-1913) - Emperor of Ethiopia from 1889 to 1913. He is remembered for defeating the Kingdom of Italy at the Battle of Adwa on 1st March, 1896. He was a modernizer and responsible for the process of opening Ethiopia to the World.

Armenians had been granted this, among them Sarkis Terzian,¹⁸ Levon Yazedjian,¹⁹ Abraham Keorhagian²⁰ and Krikorios Boghossian.²¹

It was a great honor that Bedros was granted Ethiopian citizenship in 1955 by order of Empress Menen. By extension, his wife and family became Ethiopian subjects. Kevork²² Sevadjian, Bedros's older brother, and his family also received Ethiopian citizenship, although Krikor²³ remained Lebanese.

All other Armenians were expected to function on identity cards as 'foreign aliens'. This later posed great problems for younger Armenians who were in employment. Having survived a coup d'état in December 1960, Haile Selassie I implemented an 'Ethiopia for Ethiopians' policy. Many Armenians (as well as Italians, Greeks, etc.) were dismissed from their jobs, some suffering real hardship. It was not until 1965, when Haile Selassie I convened the Conference of the Council of Eastern Churches²⁴ in Addis Ababa, which both Vazken I Catholicos of All Armenians and Khoren I of the Great House of Cilicia attended and they were prevailed upon to intercede for the Armenians, that at last many were

¹⁸ Sarkis Terzian (1868-1915) - An adventurer from Arapgir who in 1890 became a major arms supplier to Emperor Menelik II -- reputedly supplying eighty thousand rifles and three million rounds of ammunition. He claimed to have walked from the Port of Zeila (NW Somalia) to Menelik II's then capital at Ankober -- some eight hundred and twenty kilometers.

¹⁹ Levon Yazedjian (1869-1927) - Also from Arapgir, was a man of many parts: adviser, photographer, painter, businessman, and Chief of Secret Police.

²⁰ Abraham Keorhagian (1882-1955) - From Talas, near Gessaria, he became 'Directeur Administratif et Financier' to Ras Tafari and was instrumental in establishing a modern customs and excise office. He and his family were exiled to Calabria during the Italian occupation. On his return from exile he was made responsible for some thirty government monopolies. On his death he was accorded the great honour of a state funeral.

²¹ Krikorios Boghossian (1861-1940) - A favourite of Menelik II, he was established in Addis Ababa from at least 1895. His sons were: Khatchig Boghossian, who was the Deputy Governor of Harare Province and Vice Minister of Agriculture, and Khosroff Boghossian, who was a hero of the resistance against the Fascists and a colonel in the *Kbur Zebegna* (Imperial Guard). Khosroff's son, Iskender, was an internationally renowned artist and painter.

²² Kevork Sevadjian (1916-95) - Second son of Avedis Sevadjian. He owned the successful shoe factory at Geffersa called Assco (Avedis Sevadjian Sons Company) which supplied boots to the armed forces until 1974. He married Anahid Darakdjian. They had three sons.

²³ Krikor Sevadjian (1915-84) - Eldest son of Avedis Sevadjian. He inherited the tannery, which he later sold to his brother Kevork. Krikor owned a very large and successful flour mill at Debre Zeit. He married Shaké Sarafian. They had three daughters.

²⁴ The conference was convened in 1965 by Haile Selassie I. The heads of five of the historic churches came together for the first time since the 5th century. They conferred upon Emperor Haile Selassie I the title 'Defender of the Faith'.

granted citizenship. The damage was done, however, and many young and talented Armenians left the country during those five years.

For the visit of the Catholicos, the Sevadjian brothers financed the building of extra facilities adjacent to Sourp Kevork Church (including a mortuary and offices).

Both Bedros and Dzovinar were active members of the Armenian Community. Bedros made a number of donations to the church. In 1958 he made and donated the silver *vartabedi kavazan* (staff) which can still be seen at Sourp Kevork church in Addis Ababa.

In 1965 Bedros made and donated a limited series of gold commemorative medals for the 50th Anniversary of the Armenian Genocide, which were sold to raise funds for the Armenian community.

Bedros later became a *kaghoutayin* (community leader), though without politics, and was especially interested in the functioning of the school -- Azkayin Kevorkoff Varjarian.

Bedros was a very kind man and philanthropist. A gentleman, he tried to steer young men away from antiquated or boorish behavior -- especially as regards their attitude towards women.

He had a very deep respect for Ethiopian society and Armenians in Ethiopia. He helped whenever he could. His workers loved and respected him because he was generous and kind -- always ready to help them and their families should they need it.

He paid for the secondary education of a great many young persons -- Ethiopian and Armenian. He also paid for medical treatment abroad for several children who had conditions which could not be treated in Addis Ababa -- and whose parents, be they Armenians, Ethiopians or others, could not afford the travel or treatment themselves. He was the most sought after person to stand as godparent.

There are still, forty years later in Addis Ababa, men and women whose education was financed by Bedros, some to University level: a successful lawyer, a phlebotomist, several accountants, many government clerks and some teachers. All remember him fondly.

Bedros was a kind father and beloved uncle, happy to take all the children -- his own as well as his brothers' and their friends -- on weekend trips. He would play games with them and offer *pasturma* and eggs for breakfast with milky, sugary tea. The children liked to imitate his mannerisms, including the tremor of his hands -- which was a characteristic of his. Despite the tremor, he was an excellent draughtsman.

He was a good, all-round sportsman, excelling at tennis and athletics especially. He had been a promising boxer, but gave it up as he did not want his nose broken. He was a great shot and, together with his brother Krikor, spent

much time hunting. Kevork and Bedros were card players, spending time around the card table of an evening and at weekends -- poker being the game of choice.

Of course he is rightly remembered for his work and art. He was a man who enjoyed the good things in life: food, drink (never to excess), music, dancing (he was quite good at it and elegant, given his tall stature), hunting and sport, good clothes, beautiful objects, travel and entertaining friends. But what he should be remembered for, too, is his great compassion -- kindness towards everyone he met and help offered to those in need.

Bedros was one of those rare people who do not forget those who have 'fallen on hard times'. So far as I know, he was one of the very few Ethio-Armenians who bothered to visit Matig Kevorkoff²⁵ when the latter was living in poverty in Marseilles, having had all his wealth confiscated by the Italians during their occupation of Ethiopia. Bedros always said how sad he felt when he visited this once great and proud man living in appalling circumstances of which he was clearly embarrassed.

What stands out is Bedros's everyday kindness. Even though the population of Addis Ababa was quite small at the time, there were many beggars. Anyone who begged from him was given something. Here are a couple of examples of his compassion and gentle nature:

There were many lepers in Addis Ababa in the 1960s. Some hobbled around on crutches due to the poor condition of their suppurating legs and feet, frequently missing toes. Others had stubs for fingers on their scabby hands. These poor souls would beg outside churches and offices. Many people would throw coins at them, as they would not want to touch the leper. Bedros always placed coins into the outstretched hand and never showed disgust or fear as he did so.

There was one particular leper (though perhaps he was suffering from what we now know as noma)²⁶ who used to beg near the old post office. This man would be waiting for passers-by, leaning against the wall of the building. He was tall, and there did not seem much wrong with him except that he always kept his face covered — right up to the eyeballs — by holding tight to his covering with one hand. Most people knew him and would either toss him a

²⁵ As a young man of twenty-nine Matig Kevorkoff (1867-1958) had moved from Constantinople to Ethiopia to pursue a highly successful career as a merchant of tobacco, at one time holding the monopoly for the production of cigarettes in Ethiopia. As he was a French national, his assets were confiscated by the Italians. He had funded the building of the Armenian Community School in Addis Ababa called Azkayin Kevorkoff Varjaran.

²⁶ Noma - Cancrum Oris, is a gangrene of the mouth and face which causes mutilating destruction of the infected tissues.

coin or hurry by. If they were not fast enough, the man would uncover his face; it was a terrifying sight — he was actually missing his chin. You could see his teeth, the red cavity of his mouth, and his tongue, which dangled free. He would try to say something, which would make his tongue waggle, but he was not able to articulate the words. People would insult him because he was aggressive and hurry away.

Bedros would pass by at one o'clock every day, to check his post office box (which was number 999). Next door to the post office was his favorite bakery from which he got fresh bread — warm white bread rolls. The leper knew this, and he would be waiting. He did not lunge at Bedros as he did at other people but waited quietly by his car. Bedros would go into the post office, come out, and go into the baker's. He would come back to his car, place the bag of bread on the back seat, take out a bread roll, and give it to the man. He would also give him a *semouni* (25 cents — the price of one *injera* [Ethiopian flat bread]) before driving away, always having made sure that he treated the man kindly without recoiling from him. The man in turn would take what was given and bow slightly, instead of trying to say anything, and walk away to eat his bread.

Bedros loved children. At certain traffic lights in Addis, one would be assailed by a number of boys of varying ages — some as young as two or three, others quite big teenagers. At the big crossroads at Meskel Square the boys would be waiting. He would give them money, making sure he placed coins into every outstretched hand. Sometimes the bigger boys would bully the little ones and steal from them, and Bedros would tell them off and make them give the money back. The next day the bullies would not be given money. There were a few regular boys; the littlest ones would not be there long. There were always new faces — sometimes very dirty faces with snot caking the upper lip. Bedros would tell these boys that if they wanted money, and wanted to work to earn money, they had to have clean faces. The next day they would appear with shiny clean faces and say, 'Look, look, I washed my face!' and grin and smile when they got their coins.

Bedros and Dzovinar had a weekend house at Lake Sheleklaka near Bishoftou (Debre Zeit). The lake was actually not much more than a swamp, and it used to be dry much of the time, only filling up during the rainy season. It was in a beautiful position with a superb views of Mount Erer. Bedros knew that the villages around the lake relied on its water for washing their clothes and utensils, for bathing, for their animals, and for drinking — even when the waters receded to mere muddy puddles during the dry season. He investigated with his great friend, Gordon Mason,²⁷ and they found that the water drained away

²⁷ Gordon Mason (1926-2017) was the military attaché at the United States Embassy in Addis Ababa during the 1960s.

at a certain point, which they dammed. After that the lake held water from the following rains on and was even quite deep, about three feet! But what Bedros could not do was to guarantee that the water was good to drink.

Every evening the village women would walk to the lake with their *gombo* (large earthen-ware water container) on their back (or held on their head if they had a baby strapped to their back). They would wade in to fill the *gombo* with water. Right next to them, the cattle would be brought down to drink before being herded back to their enclosures. The lake was a beautiful sight; after the rains huge flocks of flamingos would come to feed, and there were enough catfish for pelicans. When the lake became permanently full of water, large numbers of waterfowl established colonies there, and even a few fish eagles nested in the huge centuries-old *grar* (acacia trees).

But still the water was not safe to drink. Bedros bored an artesian well on his property. The water was analyzed and found to be pure. A pump was placed on the well and a pipe laid from the property to a point across the road. It was announced that every day, at a certain time in the evening, everyone living in the surrounding villages could come and take water from the tap provided. And so the people in the surrounding villages of Lake Sheleklaka finally had clean water to drink.

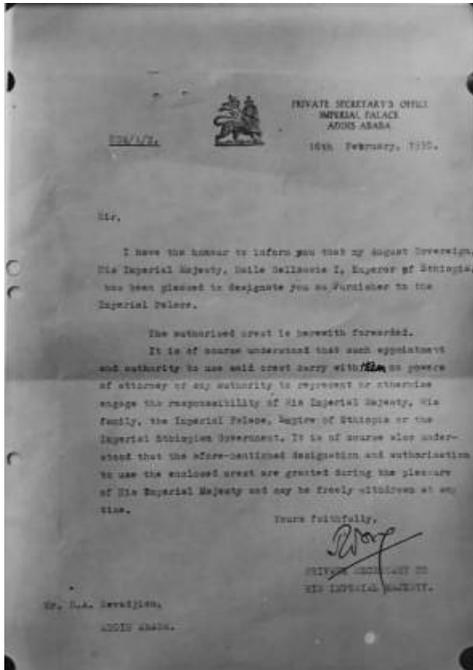
Closer to home, when Avedis died in 1948, he left his business and properties to his five sons. Four of them were already working in their father's businesses. Bedros was the only one who was working outside the family, having established his own business in 1946. Avedis trusted his sons would look after his widow, and counted on his two daughters marrying and being looked after by their husbands. Lucia was already married and a mother by then. Bedros saw this as a difficulty for his unmarried sisters, Manoushag and Ferig, and gave his share of the inheritance to them. It was a very kind gesture for one who was recently married and expecting his first child.

Today, the once great Sevadjian house in Addis Ababa has been sub-divided to provide accommodation for about 20 families. Bedros's country house at Bishoftou has been sub-divided likewise; the beautiful gardens and orchards have reverted to savannah; the once majestic acacias have been cut down; the artesian well which provided the nearby population with clean water is covered over, the pump broken. The little dam in the lake is also broken, and the lake has become one large empty field of grass. There are no longer flamingoes, pelicans or fish eagles.

Today, the name of Bedros Sevadjian lives on at Serategna Sefer, where many of the descendants of his workforce still live. He has a great presence on

the internet thanks to the interest taken in him by Rastafarians²⁸ and those who recognise his unique work. His name and achievements will never be forgotten.

For more information on particular objects and photographs, please visit the Facebook page *Bedros Sevadjian - life and work*.

Letter of confirmation of Imperial Warrant, 1950.¹ Letter of confirmation from the Minister of War, Ras Abebe Aregai, 1952.¹ Both © Family of Bedros A. Sevadjian

²⁸ Rastafarian - Afrocentric religion developed in Jamaica in the 1930s. The beliefs are based on a specific interpretation of the Bible. Central is a belief in a single God, 'Jah', who partially resides in each individual. Emperor Haile Selassie I is given central importance as he is regarded by some as an incarnation of Jah on Earth or the Second Coming of Christ. Others believe he, as a descendant of the royal line of David — as Jesus was, is the messiah predicted in the Old Testament of the Bible. Others still, see him and all his line as Elected by God, as Placeholders until Shiloh (the biblical Christ) returns. He is taken at his word that he was a mortal Christian man, but he is seen as divine (anointed by God). Haile Selassie is a symbol of Rastafarians' positive affirmation of Africa as a source of spiritual and cultural heritage. *With thanks to Adam Simeon and Jim Marshall.*

Silver coaster, 1960s;
18 carat gold Lalibela cross. 1960s (R. P. Sevadjian collection)

Letter of confirmation from the Minister of the Pen, Tsehafi Taezaz Wolde Giorgis Wolde Yohannes, 1952; Sash and badge, and Order of the Star of Ethiopia (Family of Bedros A. Sevadjian collection)

The Armenian Genocide commemorative gold medal, obverse and reverse, 1965 (Jeanine Gulvanessian collection)

The *vartabedi kavazan*—silver and rubies, 1958, Saint George Armenian Church.

Bedros with the silver wreath, 1963

Shop front and interior of B A Sevadjian shop. 1974. © Family of Bedros Sevadjian

Shop front B A Sevadjian showing the Imperial Warrant. 1974.
© Family of Bedros Sevadjian

B A Sevdjian signature stamp. Most items made by B A Sevdjian carry this stamp. (830 is the silver content.) Some early pieces are stamped B A Sevdjian Ethiopie, and very small items are stamped SB 830. Rarely, some were stamped B A Sevdjian Ad-dis Ababa.

**ԱԿՆԱՐԿ՝ ՊԵՏՐՈՍ Ա. ՍՎԱՃԵԱՆԻ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ
(Ամփոփում)**

Ռուբինա Սվաճեան-Քինկուէլ
rubina.kingwell@yahoo.com

Յօդուածը համապատկեր մը կը ներկայացնէ եթովպահայ Պետրոս Ա. Սվաճեանի մտաւորական, ազգային, արհեստագործական եւ մարդկային կենսագործունէութեան: Սվաճեան եթովպահայ իւրօրինակ ոսկերիչ մըն էր, որ ստացած էր Կայսերական ոսկերաչգործութեան մատակարարման իրաւունքը՝ 1955-74 շրջանին: Ան կը մանրամասնէ Սվաճեանի ասանդը՝ Եթովպիոյ մէջ զինք նախորդող կայսերական հայ ոսկերիչներու ծիրին մէջ, ինչպէս նաեւ այլ ոսկերիչներու, որոնց կայսերական ոսկերչագործութեան պատուէրներ կը փոխանցուէին:

Ուսումնասիրութիւնը կ'անդրադառնայ նաեւ ատիսապետարնակ Սվաճեան ընտանիքին մասին, կը ներկայացնէ ընտանիքին վերածաղկումը Այնթապէն Եթովպիա եւ խնամիական ու բարեկամական այն ցանցը որ յառաջացած էր ընտանիքին շուրթ, անոնց դիրքը՝ եթովպահայ համայնքին մէջ:

Vahritch Krikor Basmadjian (Architect/Builder): His Life in Ethiopia (1923-1977)

Greg Basmadjian
Greg@KVBArchitects.co.uk

The art of building construction came naturally to my father, Vahritch Krikor Basmadjian, a lover of the arts, the written word, and classical music. Born in Arapgir on 15th February 1911 and raised in Kharpert, my father was a Genocide survivor who, following his father's murder at the hands of the Turks, was reunited with his mother after a few weeks of separation during the long forced marches; he owes this reunion to his sister Virginia, who recognized her brother's green knitted socks during one of the rare short stops when survivors desperately searched for their family and loved ones. Sadly, my grandmother, Makrouhi, lost her newborn baby boy (Barouyr) and her aged mother-in-law along the way, but thanks to the help provided by the Red Cross and some American missionaries, was reunited with her late husband's relatives, who had then settled in Abyssinia (present day Ethiopia). In late 1923 my grandmother and her two children arrived in Addis Ababa, where they were offered modest premises to continue their new lives. Still being young and of childbearing age, my grandmother subsequently married Haig Patapan (also a Genocide survivor), a learned man who actively encouraged the children's education. On showing a willingness to learn, my father was sent in 1927 to an Armenian boarding school (Berberian Varjaran) in Cairo, Egypt, where his

academic skills flourished, and he excelled in Mathematics, Physics, Literature and Philosophy, as well as languages; the latter was to prove useful in his life as he was fluent in Armenian, French, English, Italian, and Arabic.

Lost in his own world and a loner at heart, it would appear that my father sought solace in the written word, enjoying French literature (Victor Hugo, Lamartine, Baudelaire) and Armenian poetry (Siamanto, Taniel Varoujean, Tcharents). Space for the extensive range of books and periodicals owned by my father always proved to be an issue in his private library, with only a few works of his preferred authors, showing various comments and markings in my father's hand, now still remaining in the family.

His love of classical music can also be traced to this period of his life. He recounts the numerous late-night occasions when he would hide in the assembly hall where the College head (Shahan Berberian) would be playing solo classical pieces (mainly Beethoven and Brahms) on the grand piano. Such was the influence on him, it appears that my father's passion for classical music was passed on to his children. My eldest sister, Aida, having shown a natural talent for the piano from an early age, became a concert pianist after graduating from the Conservatoire National Supérieur de Musique de Paris, France. My other sister, Sonya, graduated from the Conservatoire Régionale de Musique de Boulogne, Paris as a Soprano Lyrico Leger singer and also trained in Bologna, Italy. My passion for the cello continues but is now restricted to only listening to the masters; it was my father's directive that the Armenian man is destined only to work to make a decent living for his family.

On gaining his Bachelor of Science diploma in June 1932, my father returned to Ethiopia, where his life took many turns of career till he settled for the architectural/building profession.

His academic qualifications first allowed him to take on a teacher's post at the Armenian School (founded by his stepfather, Patapan), where he would have tutored his future wife (my mother, ten years younger).

His mental skills also led him to take on work as an accountant and a translation clerk, the latter of which became particularly important when Ethiopia was invaded by Italy in 1935. After the invasion ended in 1937, my father continued working on a freelance basis until 1940, when he was given the post of District Chief/Railway engineer for Compagnie du Chemins de Fer Franco-Ethiopien (CFE). Being responsible for works on the rail track and buildings services provided him with the experience and confidence to take on building construction as a robust profession.

Prior to that final stage in his life, his success in acquiring sufficient funds to be self-financing led him to take on the management of a cinema (Cinéma Empire), a public facility which was becoming increasingly popular at the time, showing the latest Hollywood blockbusters and Pathe News trailers. The

Cinéma Empire still exists, albeit run differently today...previous cinema goers remember the classical and operatic music that was used during the intervals and the hand-drawn posters of the forthcoming films, both my father's doing!

December 1946 saw the marriage of my father to my mother, Haiganoush Varjabedian (born Pogharian), one of twelve siblings, whose mother (also a Genocide survivor) had escaped via Bulgaria.

On settling down and starting their family, my father's aim to adopt a more solid profession finally ended in building construction.

Largely self-taught, he began his building profession by drawing up plans and constructing private houses/retail stores for other Armenians. He developed his skills over the years, helping to improve the crude building methods being practiced at the time, and introducing new techniques with a view to achieving more contemporary designs. Other facets of his work include an expertise in anti-earthquake design, a matter which many a builder/engineer (mainly Italians) would underestimate and whose work would come to grief as a result. This meant importing new equipment/machinery from Europe to help shorten various labor-intensive and outdated site operations and exploring the use of new building materials sourced locally and from abroad.

My father's services were sought far and wide, with most of the projects being procured by word-of-mouth from satisfied clients. A close and excellent working relationship was also struck with the Emperor's preferred architect/engineer, Mr. Kukan, a Czech national bestowed with special privileges by the Palace. This symbiotic relationship proved useful over the years, resulting in approximately 100 modern villas and bespoke projects for the Royal Family (Queen's Palace in Bishoftu, Villa for Prince Makonnen) as well as a line of high-ranking military officials and governmental ministers. Other projects included commercial premises (Hardy Parfumerie, Luke Thomas Ltd), public buildings including schools (the Lazarist Mission St. Mary's full campus and chapel, laboratory buildings for the Jesuit Brothers at St. Joseph's School, and a large annex block for the Armenian School/Church) between 1965-1974, new wings of buildings between 1950-1970 for the French, American and Dutch Embassies, and factories, including a large tannery for the Darmar Shoe Company.

My father's eye for detail (hence his motto of "it's all in the detail") and quality is self-evident to this day, standing him in good stead at the time, earning him a reputation as an accomplished and experienced architect/builder, fearless of trying new building techniques whilst maintaining the best of the traditional methods, encouraging the locals (from the lowly ground worker to carpenters, masons, plumbers, electricians) to hone their skills on site. Many, if not all the buildings designed and built by my father still stand

to this day, oblivious of the tides of change that have taken place and are yet to happen in this beautiful country.

From a personal viewpoint, I remember most vividly my father as a silver-

haired man of great energy, busily darting from one site to another in his trusted two-tone Ford Taunus, determined to make the most of every day before returning home late to his loving family.

His energy never faltered, even with his advancing years, ready to undertake projects at the time of Emperor Haile Selassie's demise, when most Armenians were beginning to leave for more peaceful shores. When, in 1977, he too was forced to depart to rejoin his wife and three children in Paris, he was visibly upset at not being able to carry on with a profession that had meant so much to him. However, even during these barren times, my father's true character persisted... he never abandoned his love

of architecture and would often ask that I accompany him to various building sites where new developments were being erected. Given the chance, he would have continued his work till his untimely death on 10th September 2004.

I now carry on his legacy as an architect, albeit on a different level as well as his love for the built environment, and also strive to follow his principles for life.

Post Scriptum: In attaching a portfolio of photographs of his work, I feel I must highlight the fact that these images only constitute a fraction of his projects. These photos came with me some time before my father's departure in 1977, and unfortunately the best of the lot (which included the palace wings, the Empress's summerhouse, and those dwellings of Ministers and government officials) could not be saved due to security measures at the time.

Samples of Vahritch Basmadjian's Architectural works

Lazarist Mission St. Mary's School study block overall view

Staircase Detail, St. Mary's School study block

St. Mary's School Study Block

Residence Ato Baijeronde Abatkhun

Villa Darakdjian

Laboratory Blocks at St. Joseph's School Campus

French Embassy outbuildings

Villa Duplex Ato Elias Hailu

Villa Ato Gabriel Theodros

Villa General W. Metafaría

Darmar Shoe Store building

Villa Ato Sahlu Kebede

Villa H. Basmadjian

Villa H Basmadjian, interior

Villa H Basmadjian, interior view

Hardy Parfumerie, interior view

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ-ՇԻՆԱՐԱՐ ՎԱՀՈՒՃ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ԵԹՈՎՊԻՈՅ ՄԷՋ (1923-1977)
(Ամփոփում)**

Կրէկ Պասմաճեան
Greg@KVBArchitects.co.uk

Յօդուածը դիմանկարն է Հայոց Յեղասպանութենէն փրկուած Վահոյիճ Պասմաճեանի կեանքին եւ գործունէութեան:

1911ին Արաբկիր ծնած փոքրիկը, Եղեռնի օրերուն կը կորսնցնէ հայրը, ապա մօր հետ, 1923ին կ'ապաստանի Ատիս Ապեպա՝ ազգականներու քով: Հոն մայրը կ'ամուսնանայ Եղեռնէն վերապրած Հայկ Բաթաբանի հետ եւ Վահոյիճին կեանքը տակաւ կը սկսի կայունանալ: Ան 1927ին կ'անցնի Եգիպտոս, կ'ուսանի Պէրպէրեան վարժարանը եւ 1932ին կը վերադառնայ Ատիս Ապեպա, ուր կ'ըլլայ ուսուցիչ, թարգմանիչ, հաշուապահ, հուսկ 1940ին կը պաշտօնակոչուի իբրեւ Եթովպիոյ երկաթուղագիծի շրջանային վերատեսուչ:

Ինքնուս այս ճարտարապետ-շինարարը շուտով հանրաճանօթ կը դառնայ իր շինութիւններով, որոնց թիւը կը հասնի հարիւրի՝ Եթովպիո մէջ:

Յօդուածը՝ գրուած իր զակին կողմէ, կը կատարէ նաեւ պատումը այս ճարտարապետ-շինարարին հետաքրքրութիւններուն, ընտանեւորումին, ընկերային կեանքին եւ ընդհանրապէս կենցաղին:

Ափրիկեան Երկու Հայօճախների Պարպումը. Հայերի Արտագաղթը Եթովպիայից եւ Սուտանից

Տիգրան Ղանալանեան
tghanalanian@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Նախ համիտեան կոտորածների, բայց յատկապէս Հայոց Յեղասպանութեան հետեանքով հայկական համայնքներ ձեւաւորուեցին Եթովպիայում եւ Սուտանում: Այստեղ հայերը, ինչպէս այլ երկրներում, կարողացան ստեղծել համայնքային կառոյցներ, որոնց միջոցով պահպանում էին ազգային ինքնութիւնը: Միաժամանակ տնտեսական յաջող համարկման բարենպաստ պայմանները թոյլ տուեցին հայերին՝ ունենալ ընկերային բաւականին բարձր կարգավիճակ:

Ինչպէս Միջին Արեւելքի այլ երկրներում՝ այստեղ էլ Բ. աշխարհամարտին յաջորդած տասնամեակներին տեղի ունեցան քաղաքական խոշոր վերիվայրումներ: Սուտանի պարագայում գաղութատիրական համակարգի փլուզումը, ինչպէս միւս երկրներում, յանգեցրեց նաեւ տեղի փոքրամասնութիւնների նախկին կացութեան վատթարացմանը: Եթովպիայի դէպքում համանման իրավիճակ ստեղծուեց կայսրութեան փլուզման ու ընկերվարական կարգերի հաստատման շրջանում:

Յօդուածում քննարկում են զոյգ հայօճախների ինչպէս արտագաղթի պատճառներն ու բուն ընթացքը, այնպէս էլ դրա հետեանքով հայօճախների կազմալուծումը: Հայերի մեծամասնութիւնը հեռացաւ Քանաւա, Աստրալիա, ԱՄՆ եւ այլ երկրներ: Համառօտակի անդրադարձ է կատարում նաեւ այս եւ այլ երկրներում հաստատուած եթովպահայերի ու սուտանահայերի գործունէութեանը, բերում առանձին անձանց օրինակներ:

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻՑ

Եթովպիայի հայերի համար խոշոր փորձութիւն դարձաւ 1935ին իտալական զօրքերի յարձակումը: Ներխուժելով այս պետութիւն՝ ֆաշիստները 1936 Մայիսին գրաւեցին Ատիս Ապեպան: Երկիրը իտալացիների կողմից գրաւուած մնաց մինչեւ 1941: Հայ ընտանիքների մի մասը մայրաքաղաքի գրաւումից առաջ, մի մասն էլ յետոյ՝ հեռացաւ այստեղից: Գաղթելու հիմնական պատճառը ընկերային վիճակն էր եւ հայերի նկատմամբ զայրուիչների բռնութիւնները: Իտալական զօրքերն Ատիս Ապեպայում բռնագրաւեցին հայկական դպրոցն ու յարակից շէնքը, ձերբակալեցին որոշ հայերի, իսկ պետական համակարգում աշխատողներն աքսորուեցին Իտալիա: Հայերի մի մասը մասնակցեց ֆաշիստների դէմ զինուած պայքարին, իսկ համայնքի որոշ անդամներ էլ փորձեցին համակերպուել ու նոյնիսկ

տնտեսական աշխուժ գործունեություն ծառայել իտալական տիրապետության պայմաններում¹:

Եթե մինչև իտալական արշաանքն Ատիս Ապեպայում կար 200 հայ ընտանիք, ապա տնտեսական դժուարության, անապահովության պատճառով նրանցից 40ն արտագաղթեց: Հեռացածներից շատերը վերադարձան, երբ իտալացիները պարտուցին եւ իշխանությունը կրկին անցավ կայսերը²:

1941-74 ժամանակաշրջանը դարձավ Եթովպիայի հայօճախի հզորության ու ծաղկման գագաթնակետը³: 1945ին Եթովպիայի հայերի թիվը հազար էր (մինչև իտալական զինագրաւումը՝ միքանի հարիւրով ավել)⁴: 1956ին այստեղ կար 940 հայ, որոնցից 830ը բնակւում էր Ատիս Ապեպայում, 8ը՝ Տիրետաւայում⁵, 27ն էլ այլ բնակավայրերում: Եթովպիայի քաղաքացիութիւն ունէր 30 ընտանիք: 25-30 ընտանիքներ բաւականին խոշոր ձեռնարկութիւնների սեփականատէրեր էին⁶:

Ի տարբերութիւն Ափիւզի բազում այլ համայնքների՝ Եթովպիայի գաղութը, նոյնիսկ սառը պատերազմի ժամանակ, զերծ էր կուսակցական թեժ պայքարներից: Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ Մամբրէ արք. Սիրունեանի բնորոշմամբ. «Չկան վէճեր, չկան պայքարներ, վասնզի չկան կուսակցութիւններ»⁷: Հետաքրքիր է, որ ոչ-մեծաթիւ Եթովպիոյ հայօճախը մտավախութիւններ էր առաջացնում թուրքական որոշ շրջանակներում: Մասնատրապէս Միլլիէթ թերթի խմբագրականում Եթովպիայի կայսեր Թուրքիա այցի առթիւ նշում էր. «Եթովպիոյ մէջ ներկայիս կ'ապրի հայերու սպորադ գաղութ մը, եւ այդ հայերը կրնան Թուրքիոյ դէմ գործել, հե-

¹ Աշոտ Աբրահամեան, *Համառօտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, հյր. Բ.*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1967, էջ 94. նաեւ՝ Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, *Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի, հյր. Բ.*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն հայոց մեծի տանն Կիլիկիոյ, 2016, էջ 1218. նաեւ՝ James De Lorenzi, “A Cruel Destiny: The Armenian Stranger in Twentieth-Century Ethiopia”, *The International Journal of African Historical Studies*, 3(49):2016, էջ 415-20:

² Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Ջարթօնք*, 13 Յուլիս 1960, էջ 2: Իտալական գրաման շրջանում եղան Լիբանան ու Յունաստան տեղափոխուելու դէպքեր (De Lorenzi, էջ 414):

³ De Lorenzi, էջ 420:

⁴ Չնայած Եթովպիայում ԽՍՀՄ առաքելութեան առաջին քարտուղարի կազմած տեղեկանքում նշում է 2000 թիւը, դա չափազանցութիւն է (Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 37, թ. 1):

⁵ 1957ին Տիրետաւայում կար 17 հայ ընտանիք՝ 48 հոգի, Հարար քաղաքում՝ բնակւում էին երկու հայեր («Հայերը Եթովպիոյ մէջ», *Ազրակ*, 26 Դեկտեմբեր 1957, էջ 3):

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 243, թ. 1:

⁷ «Տեսակցութիւն գերշ. Տ. Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ», *Արեւ*, 31 Յուլիս 1959, էջ 2:

տնելով աշխարհի հայերուն հակաթուրք պայքարին, որ վերջերս բացուած է յոյներու գրգռութիւններով: Այս տեսակէտով ալ, Հայլէ Սելասիէի այցելութիւնը մասնատր կարեւորութիւն մը ունի»⁸:

Ըստ Մամբրէ արք.ի՝ 1959ին Եթովպիայի հայերի թիւը 1100 էր: Եթովպահայերն ապրում էին բարեկեցիկ, մեծամասնութեան զբաղմունքն առնուտուն էր: Նրանք կարեւոր դիրքեր ունէին կօշիկի արտադրութեան բնագաւառում, մեծ մասն ունէր սեփական տներ ու ինքնաշարժներ⁹: Նոյն տարի՝ 1959 Մայիսի 31ին կայացան գաղութային ընտրութիւններ, որոնցում քուէարկելու իրաւունք ունէր 362 հոգի, որոնցից մասնակցեց միայն 238ը¹⁰:

Սակայն աստիճանաբար հայերի կացութիւնը Եթովպիայում դառնում է անորոշ: Պատճառը եթովպացիների, այսպէս կոչուած, «ազգային զարթօնքն» էր, որի «առաջին թիրախներից մէկը դարձաւ բարեկեցիկ կեանքով ապրող, հարուստ, ազգային բոլոր կառոյցներն ունեցող հայութիւնը»¹¹: Հայերը կարեւոր դեր ունէին առետրի ասպարէզում: Նրանք իրենց ձեռքերում էին կենտրոնացրել մեծ թուով ձեռնարկութիւններ, որոնք աչքի էին ընկնում լաւ կազմակերպութեամբ ու արդիւնաւէտութեամբ, նաեւ աշխատանքային պայմանների դրական կողմերով: Արդէն 1970ականների սկզբում հայերը ջանքեր էին գործադրում իրենց անշարժ գոյքը ոսկու, գումարի վերածելու համար, որպէսզի կարողանան փոխադրել երկրից՝ հնարատր ազգայնացման պարագայում¹²:

Սակայն արտագաղթի ոչ-եզակի օրինակներ դիտարկուում էին շատ անելի վաղ: 1951ին՝ 1920ականների սկզբին Երուսաղէմից բերուած որբերից Եթովպիայում էին 22ը, միաները մեկնել էին Սուրիա, Իրաք, Եգիպտոս¹³: Իսկ Ատիս Ապեայում հրատարակուող *Փիւնիկ*¹⁴ պարբերականը իր տեղեկագրական բաժնում հրապարակում էր, թէ համայնքի ո՛ր ներկայացուցիչներն են մեկնում արտասահման՝ զանազան նպատակներով¹⁵: Արտասահմանում կրթութիւն ստանալը եւս նպաստում էր արտագաղթին: Եթովպահայերն աւագ դպրոց յաճախում եւ բարձրագոյն կրթութիւն էին ստա-

⁸ «Թրքական նոր դաւ հայութեան դէմ», *Յուսաբեր*, 15 Մարտ 1967, էջ 2:

⁹ «Տեսակցութիւն գերշ. Տ. Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ», էջ 2:

¹⁰ Զաւէն վարդապետ, «Եթովպահայ կեանք», *Արեւ*, 17 Յունիս 1959, էջ 2:

¹¹ Խաչատուր Դադայեան, *Ակնարկներ հայ վաճառականութեան պատմութեան*, Հայրենիք ակումբ, Երեւան, 2009, էջ 22:

¹² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 530, թ. 9-10, 14:

¹³ «Հայերը ի պատուի՝ Եթովպիոյ մէջ», *Յուսաբեր*, 7 Օգոստոս 1951, էջ 2:

¹⁴ Փիւնիկ.- Գրական-գեղարուեստական, տեղեկագրական պարբերագիրք, լոյս է տեսել 1958-62ին: Այն հրատարակել է Ազգային Գէորգոֆ վարժարանը. խմբագիրներ՝ Զաւէն աբեղայ Արզումանեան, Գ.Մ. Կարապետեան:

¹⁵ «Տեղեկագրական», *Փիւնիկ*, Ատիս Ապեպա, 1958, թիւ 7, էջ 36. նաեւ՝ նոյն, 1959, թիւ 6, էջ 36. նաեւ՝ նոյն, թիւ 8-9, էջ 48. նաեւ՝ նոյն, 1960, թիւ 3, էջ 29:

նում Խորհրդային Հայաստանում, Մխիթարեան վարժարանում, Մելգոնեան Կրթական Հաստատությունում (ՄԿՀ)¹⁶, Անգլիայում¹⁷ եւ այլուր: Նրանց մի մասը կրթություն ստանալուց յետոյ չէր վերադառնում¹⁸:

1961ին Եթովպիայում ԽՍՀՄ գրագրությունից պարզում է, որ բազմաթիւ հայեր կը ցանկանային հայրենադարձուել, սակայն քանի որ դա կապուած էր մի շարք դժուարութիւնների հետ (փաստաթղթերի ձեւակերպման համար երկար ժամանակ էր պահանջուում)՝ շատերը փոխադրուում էին ԱՄՆ: Եթէ ԽՍՀՄ մեկնելու գործընթացը տեւում էր 8-12, ապա ԱՄՆի դէպ-

¹⁶ 1930-2005՝ Եթովպիայից ՄԿՀ շրջանաւարտների թում եղել է 41 (27 մանչ, 14 աղջիկ), Սուտանից՝ 2 (մէկական մանչ եւ աղջիկ) հոգի, իսկ թերաւարտ՝ Եթովպիայից՝ 51 (28 մանչ, 23 աղջիկ), Սուտանից՝ 3 մանչ (*Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան Յուշամատեն*, խմբ. եւ ծանօթ.՝ Եղիա Գայայեան, Պէյրուօ, 2010, էջ 404, 419, 445, 463):

¹⁷ Կորին վրդ. Մանուէլեան, «Եթովպիոյ հայ գաղութը», *Սփիւռք*, Պէյրուօ, 15 Հոկտեմբեր 1965, էջ 7: Առաւել եւս, 1974ի յեղափոխութեան ժամանակ արտասահմանում գտնուողներից շատերը ետ չվերեդարձան (R. P. Sevdjian, "Remembering the Armenians of Ethiopia," May 6, 2015, <https://armenianweekly.com/2015/05/06/remembering-the-armenians-of-ethiopia/#ts-fab-bio-below-37606> (մատչում՝ 25.01.2022):

¹⁸ Այդպիսի օրինակ է 1936ին Ատիս Ապեպայում ծնուած Վարդգէս Եղիայեանը: 11 տարեկանում նա տեղափոխուել է Կիպրոս, որտեղ սովորել է ամերիկեան դպրոցում, 1954ին անցել ԱՄՆ: Այստեղ սովորել է Պըրքլիի, Քալիֆորնիայի համալսարաններում, Սան Խոսէի Լինքընի իրաւաբանական դպրոցում, որտեղ ստացել է իրաւունքի դոկտորի կոչում: Նա դարձել է միջազգային իրաւունքի խոշոր մասնագէտ, հետագօտել է Հայոց Տեղասպանութեան պատմաիրաւական խնդիրները, որոնց վերաբերեալ հեղինակել է մի շարք հրապարակումներ: Եղիայեանը զբաղուել է մինչեւ Տեղասպանութիւնը ապահովագրական ընկերութիւններում ամրագրուած հայերի ունեցուածքի դատական հարցերով (Michael Bobelian, "Vartkes's List," *Legal Affairs*, March/April 2006, https://www.legalaffairs.org/issues/March-April-2006/feature_bobelian_marapr06.msp (մատչում՝ 25.01.2022). նաեւ՝ «ԱՄՆ փաստաբանական խումբը հայց է ներկայացրել Թուրքիայում հայկական սեփականութիւնը վերադարձնելու համար», 14 Յուլիս, 2015, <https://armenpress.am/arm/news/812106/amn-pastabanakan-khumbay-hayc-enerkayacrel-turqiayum.html> (մատչում՝ 25.01.2022):

Մէկ այլ օրինակ է նկարիչ Ալեքսանդր Պողոսեանը: Նա ծնուել է 1937ին Ատիս Ապեպայում: 1955ին պետութեան օժանդակութեամբ մեկնել է սովորելու Լոնտոն, ապա 1957-66՝ ապրել Փարիզում: 1966ին վերադառնալով Ատիս Ապեպա՝ 3 տարի ուսուցանել է նկարչութիւն, ապա անցել ԱՄՆ: Այստեղ նա դասաւանդել է Հոուրտի համալսարանում (Perrin Lathrop, "Skunder Boghossian, Night Flight of Dread and Delight," <https://www.khanacademy.org/humanities/art-1010/global-vanguards/xdc974a79:ethiopia/a/skunder-boghossian-night-flight-of-dread-and-delight> (մատչում՝ 25.01.2022):

քում՝ միայն 2-3 ամիս: Տարեկան մօտ 15-20 հայ երիտասարդներ տեղափոխում էին ԱՄՆ¹⁹: Ըստ նոյն աղբյւրի՝ 1961ի դրութեամբ Եթովպիայի հայերի 50%ը ծնուել էր Օսմանեան կայսրութիւնում, 40%ը հենց Եթովպիայում, իսկ 10%ը այստեղ էր եկել Սուրիայից եւ Լիբանանից²⁰:

Խորհրդային իշխանութիւնները չկարողացան հետետողական քաղաքականութիւն իրականացնել հայրենադարձութեան ուղղութեամբ, ինչի հետեանքով ըստ Յովիկ Մելիքսէթեանի՝ 1962-82՝ Եթովպիայից ներգաղթեց միայն 4 հոգի (մէկ ընտանիք)²¹: Փաստօրէն հայրենադարձուել ցանկացող հայերը հանդիպում էին այն նոյն խոչընդոտներին, որոնք մենք տեսնում ենք այլ հայկական հայօճախների (Եգիպտոս, Ռումինիա, Յունաստան եւն.) պարագայում: Հետեաբար հայրենադարձութեան հարցում խորհրդային իշխանութիւնների վարած դանդաղկոտ ու անհետետողական քաղաքականութիւնը եւս կարող ենք դասել դէպի օտար երկրներ եթովպահայերի արտագաղթի պատճառների շարքին:

1961-62՝ Եթովպիայի հայերի թիւը ավելի քան 1200 էր²²: Ըստ Եթովպիայում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1961ի տեղեկանքի՝ մօտ 800 հայեր առանց քաղաքացիութեան անձինք էին²³, իսկ 450-500ը ունէին լիբանան-

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 292, թ. 2, 12: Այսպէս օրինակ, կառավարութեան կողմից օտարերկրացիների փոխարէն տեղացիներին աշխատանք տրամադրելու քաղաքականութեան պատճառով 1961 Մայիսին վաստակից զրկուած 9 հայեր, իմանալով, որ ԱՄՆ շատ ատելի հեշտ է տեղափոխուել քան ԽՍՀՄ, մեկնեցին այնտեղ: Մի խումբ երիտասարդ եթովպահայեր դիմել էին հոգեւոր առաջնորդին՝ խնդրելով պարզել հայրենադարձուելու հնարաւորութիւնները: Եւ նրանց համար անհասկանալի էր, թէ ինչու գրեթէ մէկ տարի առաջ ԽՍՀՄ քաղաքացիութիւն ընդունելու համար տեղի դեսպանատուն դիմած իրենց հայրենակցի հայցը դեռեւս չէր բաւարարուել: Առաջնորդը դեսպանութեան երկրորդ քարտուղարի հետ զրոյցում տեղեկացնում է նաեւ, որ շատ եթովպահայեր պատրաստ են իրենց ունեցուածքը վաճառել եւ այդ գումարներով տներ գնել կամ կառուցել Հայաստանում (նոյն, գ. 296, թ. 3):

²⁰ Նոյն, գ. 292, թ. 3:

²¹ Յովիկ Մելիքսէթեան, *Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1985, էջ 301: Հայրենադարձուելու մէկ դէպք էլ յայտնի է 1958ին («Տեղեկագրական», *Փիւնիկ*, 1958, թիւ 8, էջ 39):

²² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 292, թ. 3. նաեւ՝ «Հայերը Եթովպիոյ մէջ – գաղութը կը բաղկանայ 1200 հայերէ եւ վարժարանը ունի 170 աշակերտ», *Ազդակ*, 9 Նոյեմբեր 1962, էջ 3: Իսկ ըստ Էջմիածնի կաթողիկոսութեան տուեալների՝ 1961ին Եթովպիայի հովուութիւնն ունէր 1500 հաւատացեալ, ինչը չափազանցութիւն է (*Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Ժ2. ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա (1955-1994 թթ.): Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու*, կազմ.՝ Գ. Եազընեան, Մուղնի հրատ., Երեւան, 2008, էջ 927):

²³ Արդէն 1967ի տեղեկանքում քաղաքացիութիւն չունեցողների թիւը նուազելով հասել էր 600-650ի (նոյն, գ. 415, թ. 3):

եան, սուրիական, եգիպտական, իտալական, եթովպական եւ այլ երկրների քաղաքացիութիւն²⁴: Արդէն 1966ին, հայերի թիւը, կրճատուելով, հասել էր 1050 հոգու, որոնցից 75ն ապրում էր Տիրետաւայում, իսկ միւսները՝ Ատիս Ապեպայում²⁵:

Հայերը հիմնականում արհեստատորներ, մանր վաճառականներ, ոսկերիչներ, լուսանկարիչներ, դերձակներ, կօշկակարներ, ժամագործներ էին: Նրանց մէջ մեծ թիւ էին կազմում բարձր որակատրուում ունեցող մասնագէտները: Կային նաեւ ինքնաշաժ նորոգողներ, շինարարներ, քաղաքային տնտեսութեան աշխատողներ: Ըստ Եթովպիայում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1961ի տեղեկանքի՝ իշխանութիւնները սահմանափակում էին հայերի տնտեսական գործունէութիւնը²⁶: Չնայած դրան դեռեւս 1970ականների սկզբում հայերը բաւական նշանակալի ներկայութիւն էին տնտեսութեան մէջ: Նրանք յատկապէս էական կշիռ ունէին կօշկի, տպագրական ու մսամթերքի արդիւնաբերութեան մէջ²⁷:

Նշելի է, որ հայերը, զգալով երկրի անորոշ վիճակը, սկսեցին արտագաղթել դեռեւս մինչեւ 1974ի յեղափոխութիւնը: ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1973ի յունիսեան տեղեկանքի համաձայն՝ Եթովպիայի քաղաքացիութիւն ունեցող հայերի համար անելի դժուար էր արտագաղթել երկրից քան միւսներին: Դա յատկապէս արտայայտուում էր իրենց հետ գոյք տեղափոխելու հարցում, չնայած որպէս կանոն խնդիրը հնարաւոր էր լինում լուծել պաշտօնատար անձանց կաշառելով: Եթովպահայերը իրենց ապագան համարում էին մշուշոտ ու յստակ գիտակցում, որ եթէ յոյները, իտալացիները եւ միւս փոքրամասնութիւնները կարող են յոյս դնել իրենց պետութիւնների վրայ, ապա իրենք որեւէ մէկին չեն կարող ապաւինել, ինչն, անշուշտ, նպաստում էր արտագաղթին: Այդպէս, 1972ի վերջում զգալի թուով հայեր գաղթեցին Աստրալիա, Քանաւա, Կիպրոս: Արդէն 1973ի կէսերին Եթովպիայում կար 560 հայ²⁸:

Դեռ 1971ին Ատիս Ապեպայի Ազգային Գէորգոֆ վարժարանի հայոց լեզուի եւ պատմութեան ուսուցիչ Արսէն Աճեմեանը գրում էր. «Եթովպիոյ մօտ 1000 Հայերէն, մէկ-երկու տարուան մէջ, անելի քան 400 Հայեր, մեծ մասը երիտասարդներ, կին, աղջիկ, ինչու՞ պիտի արտագաղթէին դէպի Հիւսիսային Ամերիկա, Քանաւա, Աստրալիա: Ուր է այն մարմինը, այն «կառավարութիւնը», այն պետը, որ ըսէ մեզի. «Կա՛ց հա՛յ ժողովուրդ, քու տեղդ Հայաստանն է, մի՛ գաղթեր այլ տեղ...»²⁹:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 292, թ. 5, 7:

²⁵ Մառ, «Ատիս Ապապայի հայ գաղութը», *Յուսաբեր*, 29 Յունուար 1966, էջ 3:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 292, թ. 3-4:

²⁷ Նոյն, գ. 530, թ. 9:

²⁸ Նոյն, թ. 4-5, 14-15:

²⁹ Արսէն Աճեմեան, «Համահայկական կեդրոնական մարմին», *Սփիւռք*, 6 Յունիս 1971, էջ 8:

Եթովպիայում ԽՍՀՄ դեսպանության 1973ի վերոնշյալ տեղեկանքի համաձայն, տեղի բնակչության զգալի մասը հայերի նկատմամբ ուներ բացասական, նոյնիսկ թշնամական վերաբերմունք: Եթովպացի գործարարները նախանձում էին հայերին, իսկ «աղքատ դասակարգն այրում էր հայերին հարստության պատճառով եւ սպասում վրէժի»³⁰: Խօսելով եթովպահայության հաւանական ապագայի մասին՝ ԽՍՀՄ դեսպանության երրորդ քարտուղարը նշում էր, որ չնայած համայնքի ամրութեանն ու եթովպական տնտեսութիւնում հայերի զբաղեցրած դիրքերին՝ զաղութի դրութիւնը բարդ է եւ քիչ հեռանկարներ ունի: Սովորական բնակչության շրջանում հայերի հանդէպ բացասական վերաբերմունքի կողքին վերջին շրջանում այդպիսի տրամադրութիւնները տարածուում էին նաեւ ունեւոր եւ իշխող խաւերի մէջ: Հայ ձեռնարկատէրերի համար գործելու պայմանները տարէցտարի վատթարանում էին³¹:

Հայերը վախենում էին, որ Հայլէ Սելասիէ կայսեր մահից յետոյ իրենց դրութիւնը կարող է կտրուկ վատանալ: Եթովպիայի քաղաքացիութիւն ունեցողները երկիւղում էին, որ իրենց ողջ գոյքը կարող է ազգայնացուել, մինչդեռ օտարերկրեայ անձնագրեր ունեցողները կը կարողանային իսկոյն լքել երկիրը, միաժամանակ նրանք արդէն նախապատրաստուում էին իրենց ունեցուածքը երկրից դուրս բերելուն: Դրա համար վերջիններս վաճառում էին իրենց գոյքը՝ այն վերածելով ոսկու ծովակտորների կամ միջազգային տարադրամի, անօրինական ճանապարհով դուրս էին բերում թանկարժէք իրերն ու օտար տարադրամով գումարները՝ դա անելով ազգականների, ընկերների, ծանօթ դիւանագէտների ինչպէս նաեւ եթովպական մաքսատան աշխատակիցներին կաշառելու միջոցով³²:

1972ի վերջ-1973ի սկզբում, նախապէս լուծարքի ենթարկելով իրենց գործերը եւ վաճառելով ունեցուածքը, մի շարք մեծահարուստ հայ ընտանիքներ արտագաղթեցին Աստրալիա, ինչպէս նաեւ Քանադա եւ Կիպրոս: Ստեղծուած ծանր կացութիւնը քննարկելու համար 1972 Նոյեմբեր-1973 Փետրուար ամիսներին հայօճախի խորհուրդը միքանի նիստեր գումարեց, սակայն որեւէ յստակ որոշման չկարողացաւ յանգել: Եթովպիա-

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 530, թ. 10-11:

³¹ Նոյն, թ. 13: Հայերի հանդէպ որոշ չափով վերապահ վերաբերմունքի մասին խօսում է նաեւ դեռ 1958ին Եթովպիա այցելած Դերենիկ եպիսկոպոսը՝ նշելով, որ չնայած եթովպացի հոգեւորականները համակրական վերաբերմունք ունեն հայերի հանդէպ, «բայց երբեմն անոնցմէ ոմանք անուղղակիօրէն դիպրողութիւն կ'ընէին ըսելով որ հայեր ընդհանրապէս իրենց առեւտրորին եւ անձնական շահերուն հետամուտ են, շար չեն հետաքրքրուիր հապէշ ժողովուրդով եւ անոնց հաստատութիւններով, եւ թէ ամփոփուած են իրենք իրենց մէջ» (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», Արեւ, 16 Դեկտեմբեր 1960, էջ 2):

³² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 530, թ. 14-15:

յում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1973 յունիսեան տեղեկանքում կանխատեսում էր, որ հայերի արտագաղթը շարունակուելու է³³:

1972-74՝ երաշտի պատճառով Եթովպիայում հազարաւոր մարդիկ սովամահ եղան: Դրա, երկրում տիրող աւատատիրական կարգերի, ընկերային ծայրայեղ անհաւասարութեան պատճառով՝ 1974ին սկսուեց քաղաքացիական պատերազմ: Ըստ Եթովպիայի հայ ազգային խորհրդի նախագահի՝ այս իրադարձութիւնների հետեւանքով արդէն 1974 Յուլիսին 1250 հայերից մնացել էին 700ը: Նրանք հիմնականում գաղթում էին Աստրալիա եւ Քանատա³⁴: Փոքր թիւ չէին կազմում նաեւ ԱՄՆ փոխադրուողները: Ընդ որում այդ պետութիւն գաղթողների զգալի մասը սկզբնական շրջանում նախ տեղափոխուում էր Սուտան, ապա Մ. Նահանգներ³⁵:

1974ի իրադարձութիւնները նոր ազդակ հանդիսացան արտագաղթի համար, որը շարունակուեց յետագայ տարիներին: 1975ի մասնաւոր գոյքի պետականացումից տուժեցին շատ հայեր, որոնք կորցրեցին հսկայական սեփականութիւններ: Ատիս Ապեպայում ազգայնացուած մօտ 50 ձեռնարկութիւններից 11ը պատկանում էին հայերին կամ կառավարում նրանց կողմից³⁶: Հայերից պետականացման շրջանակներում խլուեց 156 տուն եւ 15 գործարան: Յոյներն ու իտալացիները, օգտագործելով այդ երկրների քաղաքացի լինելը եւ համապատասխան դեսպանութիւնների առկայութիւնը, կարողացան հայերի համեմատ սակաւ կորուստներ ունենալ, նրանց ունեցուածքի մի մասն ազգայնացումից յետոյ փոխհատուցուեց³⁷: Սակայն արտագաղթի թուրը այս երկու ազգութիւնների պարագայում էլ խիստ մեծ էին: Մօտ երկու տարում 8000 իտալացիներից մնացել էր 2000ը, իսկ 5000 յոյներից՝ 150ը³⁸:

Միայն 1976ին 350 հայեր դիմել էին Քանատա տեղափոխուելու համար. «Արտագաղթին պատճառը, անշուշտ, 1974ի զինուորական յեղաշրջումն է որ կայսրին վարչակարգը փապալելով զինուորական խմբակի մը յանձնեց երկիրը: Նոր իշխանութեան գլխաւոր նպատակն է Եթովպիան 20րդ դարու մարքսիստ ընկերութեան մը վերածել»³⁹: 1977ի քաղաքական

³³ Նոյն, թ. 15:

³⁴ Նոյն, ֆ. 709, ց. 5, գ. 21, թ. 7:

³⁵ *Encyclopedia of American Immigration*, ed. by Carl L. Bankston III, Salem Press, California; New Jersey, 2010, էջ 334:

³⁶ Հայերը մեծապէս տուժեցին նաեւ հողի ազգայնացումից: Օրինակ Պօղոսեան ընտանիքը ուներ 2,4 մլն. քառակուսի մետր տարածք՝ աւել քան կայսրը ինքը, որը եւս ազգայնացուեց (De Lorenzi, էջ 425-6):

³⁷ Markus Haile, “Ethiopia’s Armenians – A Lost Diaspora? A Study of the Role of Identity in the Armenian Diaspora”, Department of Social Anthropology Bachelor’s thesis, Stockholm University, 2006, էջ 7:

³⁸ Ա. Ա., «Եթովպիոյ հայերը», *Հայրենիք*, 14 Հոկտեմբեր 1976, էջ 3:

³⁹ Նոյն:

իրադրության էլ անելի սրումը հարկադրեց այստեղ մնացածներին էլ արտագաղթել: Հերըլտ Թաքուշեանը որպես Եթովպիայից արտագաղթի հիմնական գործոն նշում է հենց 1977ի ընկերվարական յեղաշրջումը⁴⁰: Մինչեւ 1991՝ Եթովպիան գտնւում էր քաղաքացիական պատերազմի մէջ, ինչն, իհարկէ, չէր կարող չազդել հայերի գաղթելու վարքի վրայ:

Եթի 1970ին հայերի թիւը 1191 էր, ապա 1980ականների կէտերին մնացել էր 150 հոգի⁴¹: Ըստ Եթովպահայ Աւետիս Թերզեանի՝ 1979ի ամռանը մնացել էր 200 հոգի, միա 1000ը արդէն Մոնրէալում, Լոս Անճելըսում եւ Մելպուրնում էր⁴²:

Չնայած տարբեր աղբիւրներում շարունակում էր նշուել Եթովպիայում հարիրաւոր, նոյնիսկ անելի քան հազար հայերի առկայութեան մասին⁴³, սակայն Ի. դարավերջ-ԻԱ. դարասկզբում այստեղ մնացել էր ընդամենը միքանի տասնեակ հայ: 2016ին հայերի թիւը մօտ 60 էր⁴⁴:

Այդպիսով Եթովպիայի հայ համայնքն ամբողջովին կազմալուծուեց: Եթովպահայերը հաստատուեցին Աստրալիա, Քանադա, ԱՄՆ, նաեւ Ֆրանսա, Կիպրոս, Անգլիա, Ճիպոյթի⁴⁵ եւ տասնեակ այլ երկրներ:

Որպէս վերոշարադրեալի յետգրութիւն պէտք է նշել, որ 2018ից կրկին Եթովպիան յայտնուել է ծանր քաղաքական կացութեան մէջ: Դրութիւնը յատկապէս սրուեց 2020 Նոյեմբերին, երբ երկրի հիախի Թիկրէյի շրջանում տեղական եւ դաշնային իշխանութիւնների միջեւ հակասութիւնը վերաճեց զինուած հակամարտութեան: Պետութեան որոշակի հատուածներ էլ վերահսկում են Օրոմոյի Ազատագրական Բանակի կողմից: Այս հակամարտութիւնում տեղի փոքրաթիւ հայերը պահպանում են չէզոքութիւն: Ա-

⁴⁰ Harold Takooshian, “Armenian Immigration to the United States from the Middle East”, *Journal of Armenian Studies*, 1-2(3):1986-1987, էջ 139:

⁴¹ De Lorenzi, էջ 434:

⁴² “Avedis Terzian: Memories of Ethiopian–Armenian Relations” selected and transcribed by Richard Pankhurst and Kathy Marshall, *International Journal of Ethiopian Studies*, 1-2(8):2014, էջ 146:

⁴³ Տե՛ս օրինակ՝ Վարդգէս Համազասպեան, *Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքը*, Գիտելիք, Երեւան, 1980, էջ 19. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 13, թ. 2. նաեւ՝ Արմենակ Ոսկանեան, «Սփիւռքահայութեան թրակական կազմը», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, 9:1985, էջ 49. նաեւ՝ С. Брук, *Население Мира. Этнодемографический Сборник* (Աշխարհի բնակչութիւնը. Էթնօժողովրդագրական ժողովածու), Նաուկա հրատ., Մոսկուա, 1986, էջ 571:

⁴⁴ De Lorenzi, էջ 433: Ըստ Պորիս Աճեմեանի՝ 2015ին Առիս Ապեալայում կար 80 հայկական ծագում ունեցող մարդ (Boris Adjemian, “Foreignness in Ethiopia, through the Eye of Armenian Diaspora”, *African Diaspora*, 8:2015, էջ 16):

⁴⁵ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Ջարթօնք*, 11 Մայիս 1960, էջ 2:

տիս Ապեպան որտեղ ապրում է հայերի ճնշող մեծամասնությունը գտնուում է դաշնային իշխանությունների վերահսկողութան տակ⁴⁶:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵԿԱՆՔՆԵՐԸ ԵԹՈՎՊԻԱՅԻ ՀԱՅՈՃԱԽՈՒՄ

Արտագաղթի հետեանքները տեսնելու համար ցուցանիշ է հայկական դպրոցի պատկերը: Ատիս Ապեպայի Ազգային Գեորգոֆ վարժարանը 1954ին ունէր 150 աշակերտ՝ ներառեալ մանկապարտէզի սաները⁴⁷: 1958ին դպրոցի (ուներ 8 հիմնական եւ 6 այցելու ուսուցիչ) աշակերտների թիւը 170 էր⁴⁸: Դրանից յետոյ տեսնում ենք անկումը. 1966ին այդ թիւը 150 էր⁴⁹, իսկ 1976ին՝ արդէն 60⁵⁰:

1974ին, իշխանությունները խլեցին նաեւ Գեորգոֆ դպրոցի շէնքը՝ որոշելով, որ այն շատ մեծ է հայերի համար: Դպրոցը փոխադրուեց այլ, ավելի փոքր շինություն: 2005ի դրութեամբ այստեղ սովորում էին միքանի հայերի եւ եթովպացիների ամուսնությունից ծնուած երեխաներ, միա աշակերտները եթովպացիներ էին: Հայոց լեզուն պարտադիր առարկայ չէր: Կային նաեւ երկու հայ ուսուցիչներ: Դպրոցը վերածուել էր եկամտի աղբիւրի՝ համայնքի համար, որից այն հոգում էր նաեւ եկեղեցու ծախսերը: Եթովպահայերի մեծ մասը նախընտրում էր իրենց երեխաներին տալ մասնաւոր դպրոցներ, որպէսզի յետագայում կարողանան սովորել արտասահմանում⁵¹:

Արտագաղթն անխուսափելիորէն նպաստում էր ծովման գործընթացին: Դեռեւս 1956ին, մամուլում կարդում ենք դժգոհություն թէ եթովպահայերը փոխում են իրենց հայկական անունները, զաւակներին յաճախ տալիս օտար անուանումներ⁵²: Չնայած դրան, ուժացման գործընթացը դեռեւս չէր հասել մեծ ծաւալների: Դրութիւնը սկզբունքորէն փոխուեց զանգուածային արտագաղթի պայմաններում:

⁴⁶ Raffi Elliott, “Ethiopian Civil War Threatens Addis Ababa Armenian Community,” Nov 8, 2021, https://evnreport.com/raw-unfiltered/ethiopian-civil-war-threatens-addis-ababa-armenian-community/?fbclid=IwAR2EYsrZv4HAIQz5oF2dQmN0WzbUBiKRdWRgw8_K4mKCuU bRb6XnAcGgC_M (մատչում 25.01.2022ին):

⁴⁷ «Տեսակցութիւն Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ», *Յուսաբեր*, 25 Հոկտեմբեր 1954, էջ 2:

⁴⁸ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 15 Դեկտեմբեր 1960, էջ 2:

⁴⁹ Մառ, էջ 3:

⁵⁰ Ա. Ա., «Եթովպիոյ հայերը», *Ազապ օր*, Աթենք, 29 Հոկտեմբեր 1976, էջ 2:

⁵¹ Haile, էջ 10: Յատկանշական է, որ ունենալով փոքր թիւ, եթովպահայերը միշտ չէ որ կարողանում էին «արտադրել» սեփական կրթական մշակներին: Օրինակ 1972ին դպրոցի տնօրէն էր Լիբանանից եկած, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի շրջանաւարտ Անդրանիկ Եկէնեանը (Լեւոն Քեշիշեան, «Եթովպահայ գաղութը», *Յուսաբեր*, 31 Մարտ 1972, էջ 2):

⁵² «Հայկական կեանք», *Ազապ օր*, Աթենք, 12 Նոյեմբեր 1956, էջ 3:

Եթէ մինչեւ արտագաղթը Հայկական Մարզական Միութիւնը գործում էր միայն իր անդամների համար, ապա դրանից յետոյ վերջինս ստիպուած էր բացել իր դռները բոլորի առջեւ: ԻԱ. դարասկզբում արդէն դրա հիմնական գործառոյթը ներքեւի հարկում գտնուող ճաշարանն էր⁵³: Այսինքն կազմակերպութիւնը ստիպուած էր նաեւ վերափոխել իր համայնքային նշանակութիւնը:

Հայ Առաքելական Եկեղեցում գրանցուած տուեալներով 1979-94՝ այստեղ տեղի էին ունեցել 9 ամուսնութիւններ, 37 հոգի էր ծնուել եւ 55ը մահացել⁵⁴: 2005ին Եթովպիայում կային 120 հայեր, որոնցից միայն 75ն էին «մաքուր» հայեր, միւսները ունէին խառը՝ եթովպական եւ հայկական ծագում, սակայն իրենք իրենց հայ էին համարում: Կարեւոր էր այն հանգամանքը, որ մնացած հայերի մեծ մասը այդ ժամանակ 60-80 տարեկան էր: Նրանց ընկերային դրութիւնը կարելի էր բնորոշել բարեկեցիկ, ունէին միջանի ձեռնարկութիւններ՝ դեղատուն, գորգերի, յուշանուէրների խանութներ, ատամնաբուժարան⁵⁵:

Արտագաղթի հետեւանքով հայերի թիւն այնքան էր նուազել, որ ԻԱ. դարասկզբում համայնքում մնացած փոքրաթիւ երիտասարդների համար գրեթէ անհնար էր դարձել ամուսնանալ ազգակիցների հետ: Միաժամանակ երիտասարդ սերունդն աւելի անվստահ էր այդ երկրում իր ապագայի հարցում եւ հակուած՝ արտագաղթելու: Փաստացի՝ բոլոր եթովպահայերն ունէին աւելի շատ ազգականներ արտասահմանում, քան Եթովպիայում, ինչը եւս արտագաղթի մղող գործօն էր⁵⁶:

Նշանաւոր սփիւռքագէտ Իսաչիկ Թէօլէլեանը Եթովպիայի հայ համայնքը բնորոշում է որպէս մնացորդային՝ այդ հանգամանքը բացատրելով նրանով, որ այդպիսի համայնքներն առկայ մարտահրաւերներին պատասխանում են ոչ թէ նոր կառոյցներ, մշակութային եւ ընկերային փորձառութիւններ կամ ինքնութիւն մշակելով, այլ արտագաղթելով⁵⁷:

ԵԹՈՎՊԱՀԱՅԵՐՆ ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Ի տարբերութիւն սփիւռքահայ մի համայնքից միւսն արտագաղթած խոշոր խմբերի (օր.՝ լիբանահայեր, սուրիահայեր, իրանահայեր), աւելի դժուար է խօսել եթովպահայ սփիւռքի մասին: Դա առաւել հեշտ կարող էր լինել, եթէ նրանց բացարձակ մեծամասնութիւնը գաղթած լինէր մէկ, այլ վայրերից տեղափոխուած հայեր չունեցող, երկիր: Սակայն, քանի որ

⁵³ Haile, էջ 9:

⁵⁴ “The Armenians of Ethiopia,” 25.02.2005, <http://ethiopundit.blogspot.com/2005/02/armenians-of-ethiopia.html> (մատչում 25.01.2022):

⁵⁵ Haile, էջ 6, 20, 22:

⁵⁶ Նոյն, էջ 17, 24:

⁵⁷ Khachig Tölölyan, “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(9):2000, էջ 112:

նրանք գնում էին Միջին Արեւելքից գաղթող հայերի համար ցանկալի այնպիսի «դասական» պետություններ ինչպիսիք էին Աստրախան, Քանատան, ԱՄՆը, ուստի դժուար է խօսել դրանցում եթովպահայերի, որպես մէկ ենթօճախի խմբի⁵⁸, ոչ թէ անհատների մասին: Հետեւաբար կը բաարարուենք առկայ սահմանափակ որոշ տուեալներ ու միքանի անհատական դէպքեր ներկայացնելով:

1974ի յեղափոխութեան հետեւանքով Աճեմեանի բնորոշմամբ ստեղծուեց սփիւռքի սփիւռք, երբ եթովպահայեր հաստատուեցին Մարսէլում, Նիսում, Փարիզում, Սիտնիում, Լոս Անճելըսում, Նիւ Եորքում, Մոնրէալում, Վանքովըրում եւն.⁵⁹: Յիշատակման է արժանի, որ 2001ին Քալիֆորնիայում կազմակերպուել է ծագումով եթովպահայերի հաւաք, որին մասնակցել է 350 հոգի՝ 24 երկրներից⁶⁰:

Արտագաղթած եթովպահայերից ոմանք աշխուժորէն ներգրաւում էին նոր երկրների հայկական համայնքային կեանքին: Այդպիսի օրինակ է նախկին եթովպահայ Մկրտիչ Մալխասեանը, ով Մոնրէալի ՀԲԸՄ վարչութեան ատենապետն էր⁶¹: Քանատայում է իվերջոյ հաստատուել նաեւ եթովպահայ համայնքի, տեղի ՀԲԸՄ մասնաճիւղի ղեկավարներից, տպագրութեան ոլորտի խոշոր գործարար Էլիաս Ճերահեանը: Վերջինս կարողացել էր յաջողութեամբ ձեռնարկատիրութեամբ զբաղուել նոյնիսկ իտալական գինագրաման տարիներին, իսկ դրանից յետոյ էլ ատելի ընդլայնել սեփական գործը, մեծ ներդրում ունեցել համայնքային կեանքում: Սակայն 1974ի յեղափոխութիւնից յետոյ վերջինս կորցրեց իր ունեցուածքը, որդին նոյնիսկ բանտարկուեց, իսկ ազատ արձակուելուց յետոյ տեղափոխուեց Քանատա: 1988ին Է. Ճերահեանն էլ իր կնոջ հետ փոխադրում է զաւակների մօտ՝ Մոնրէալ, որտեղ էլ մահանում է⁶²:

Արտագաղթելուց յետոյ Եթովպիայի հետ կամուրջները վերջնականապէս չայրելու տեսանկիւնից հետաքրքիր է Կարպիս Քէօրիաճեանի պատմութիւնը: Նա 1975ին որպէս փախստական դիմել է Նայրոպիում Քանատայի դեսպանատուն եւ տեղափոխուել այդ երկիր: Քէօրիաճեանի ընտանիքը զգալիօրէն տուժել էր ազգայնացումից: Առաջին անգամ 1987ին վերադառնալով Եթովպիա՝ վերջինս տեսնում է, որ նախկին իրականու-

⁵⁸ Չնայած դրան նկատում է ենթաէթնիկ խմբերին բնորոշ երեւոյթ՝ ամուսնանալու ձգտում միմեանց հետ՝ նոյնիսկ այլ երկրներում հաստատուելուց յետոյ (Haile, էջ 24):

⁵⁹ Boris Adjemian, “L’invention d’un homeland arménien en Éthiopie: Exil et sédentarité dans l’écriture d’une mémoire d’hôtes en diaspora”, *Tracés. Revue de Sciences humaines*, 2(23):2012, էջ 46:

⁶⁰ Haile, էջ 23:

⁶¹ Թղթակից, «Յուշ երեկոյ՝ նուիրուած ողբ. Շահէն Շամլեանի յիշատակին», *Զահակիր*, 27 Մարտ 1980, էջ 2:

⁶² Մանրամասն տե՛ս՝ De Lorenzi, էջ 405-35:

թինը լրիւ փոխուել է: Չկային ո՛չ իր ընկերների մեծ մասը, ո՛չ «հայերի երեք սերունդների կողմից ստեղծուածը»: Նրա մօրաքոյրն ու վերջինիս եղբայրը բանտարկուել էին: 1976ից Քէօրհաճեանը հաստատուել էր Քանատայում եւ ամուսնացել եգիպտահայուիու հետ: Չնայած դրան, յետագայում պարբերաբար այցելում էր Եթովպիա եւ նոյնիսկ բարեգործական աշխատանքներ կատարում այնտեղ⁶³:

Իսկ որոշ եթովպահայեր Քենիան չէին օգտագործում այլ երկիր տեղափոխուելու համար, այլ հաստատում էին հենց այնտեղ: Դա առանձնաբար վերաբերում է անլի վաղ շրջանին: 1957ին Նայրոպիում ապրում էին շուրջ 10 հայ ընտանիքներ, որոնց մեծամասնութիւնը 1930ականների Ատիս Ապեպայից էր գաղթել (միջանի ընտանիքներ էլ՝ Եգիպտոսից եւ Սուտանից)⁶⁴: Նայրոպիում էր հաստատուել նաեւ Եթովպիայի կայսեր հովանաւորած 40 որբերից մէկը՝ Յարութին Թովմասեանը, ով զբաղում էր գործարարութեամբ⁶⁵:

Յակոբ Զանազանեանը եղել էր Հայլէ Սելասիէ Ա.ի անձնական լուսանկարիչը: Յեղափոխութիւնից յետոյ նրանց ընտանիքը փոխադրուեց Աւստրալիա: Յակոբի որդին՝ Երուանդը այստեղ շարունակեց իւր գործը եւ դարձաւ ամէնաբարձր վարձատրուող հարսանեկան լուսանկարիչներից⁶⁶:

1970-80ականներին ԱՄՆ էին տեղափոխուում մեծաթիւ հայեր Լիբանանից, Իրանից եւ այլ երկրներից: Այդ պայմաններում եթովպահայերի ունեցած ազդեցութիւնը համայնքի վրայ չէր կարող շօշափելի լինել: Հետեւաբար նաեւ սակաւ են տեղեկութիւնները: Այսպէս 1982ին Նիւ Եորքում ՀԲԸՄ ընկերային ծառայութիւնների ծրագրից օգտուած 433 հոգուց միայն 0,2%ն էր Եթովպիայից⁶⁷: 2010ի մարդահամարի տուեալներով Լոս Անճելըսի շրջանում Եթովպիայից եկած հայերի թիւը 101 էր⁶⁸:

⁶³ Haile, էջ 17-19:

⁶⁴ «Հայ գաղութ մը Հարաւ. Ափրիկէի մէջ», *Ազդակ*, 4 Սեպտեմբեր 1957, էջ 3:

⁶⁵ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 1 Օգոստոս 1960, էջ 2:

⁶⁶ Ռուբէն Գիլմիսարեան, «Հայ լուսանկարիչների գերդաստանը, կամ ինչու հայերը փախան Եթովպիայից», 03.12.2017, <https://armeniasputnik.am/20171203/hay-lusanksrichneri-tohmy-kam-inchu-hayery-paxan-etovpiayic-9675659.html> (մատչում է՝ 25.01.2022ին):

⁶⁷ Takooshian, էջ 143:

⁶⁸ Ժան Գոսազեան, «Լոս Անճելըսի հայ համայնքի ժողովրդագրական պատկերը», *Հայերը սեփական եւ այլազգի միջավայրում. համեմատական էթնօսոցիոլոգիական հետազոտութիւններ*, խմբ.՝ Ռ. Կարապետեան, Երեւան, 2014, էջ 127: 1998ին Քալիֆօրնիայի Սան Խոակին շրջանում իրականացուած հետազոտութեան ժամանակ հարցուած 294 հայերից միայն 1 տոկոսն էր ծնուել Եգիպտոսում կամ Եթովպիայում (Matthew A. Jendian, *Becoming American, Remaining Ethnic: The Case of Armenian-Americans in Central California*, LFB Scholarly Publishing LLC, New York, 2008, էջ 8):

Կան նաև որոշ տեղեկություններ Լիբանան⁶⁹, Միացեալ Թագաւորութիւն⁷⁰ տեղափոխուած եթովպահայերի մասին: Հետաքրքրական է Եթովպիայից ԱՄՆ փոխադրուած, սակայն այժմ ՀՀում գործունէութիւն ծաւալող Ասպետ Փողարեանի պատմութիւնը: Վերջինս 1980ին աւարտել է Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը, ապա փոխադրուել ԱՄՆ: Ներկայում հաստատուել է ՀՀ Գօշ գիւղում, որտեղ իրականացնում է բարեգործական գործունէութիւն⁷¹:

ՀԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ ՍՈՒՏԱՆԻՑ

1939ին Սուտանում բնակում էր շուրջ 600 հայ⁷²: Նրանց մէջ մեծ թիւ էին կազմում արաբկիրցիներն ու կեսարացիները⁷³: 1950ին այստեղ կար

⁶⁹ Առեւտրական, ապա լուսանկարիչ Հրանտ Վառարանեանը արաբկիրցի եթովպահայ է, որը յետոյ տեղափոխուել է Պէյրութ (*Պատմութիւն հայոց Արաբկիրի*, էջ 1219): Յայտնի եթովպահայերից էր Մարտիրոս Տարագճեանը, ով մեծ յաջողութիւնների էր հասել կօշիկի արտադրութեան բնագաւառում, ունէր համապատասխան գործարաններ, սակայն 1975ի Փետրուարի 3ի ազգայնացման օրէնքով առաջիններից մէկը կորցրեց ողջ գործը: Դրանցի յետոյ նա 72 տարեկանում, ստիպուած գաղթեց նախ Լիբանան, ապա Կիպրոս ու Ֆրանսա, որտեղ էլ 1980ին մահացաւ («Սուրբ Էջմիածնի, Հ.Բ.Ը. Միութեան եւ Թէքէեան Մշակութային Միութեան բարերարներէն Մարտիրոս Տարագճեան. անհետացող հայորդի մը», *Արեւ*, 2 Դեկտեմբեր 1980, էջ 2):

⁷⁰ Vered Amit Talai, “When Ethnic Identity is a Mixed Blessing: Armenians in London”, *Ethnos*, 1-2(53):1988, էջ 50: Լոնտոնի Թեքէեան Մշակութային Միութեան ատենապետ Վարդան Ուզունեանը զբաղում էր գործարարութեամբ, մինչ Լոնտոնում հաստատուելը ապրել էր եթովպիայում: Ուզունեանը նաև *Էրեբունի* ամսաթերթի խմբագրական խորհրդի անդամ էր (ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 16, գ. 97, թ. 7):

⁷¹ «Ամերիկահայ Փողարեանները գօշեցի կ'ուզեն դառնալ», 24.10.2021, https://www.youtube.com/watch?v=0AxA9Wt_QMo&list=WL&index=130&t=1s (մատչում 25.01.2022):

⁷² Մանուկ Թաշճեան, *Հայահամար Եգիպտոսի եւ Սուրանի 1939*, Մատենաշար Ոսկետառ, թիւ 4, Տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, 1939, էջ 286: Ըստ նոյն աղբիւրի՝ բացի Խարթումից եւ Օմտուրմանից հայեր էին ապրում նաև Ապեշըր, Թենտելթի, Կետարէֆ, Հասահիսա, Մալաքալ, Մալլոթ, Մեֆազա, Միլինկան, Վատ Մետանի, Քասալա, Քոսթի, Քոտոք, Օպէյտ, Ֆաշըր քաղաքներում: Իտալական ներխուժումից տուժեց Քասալայի հայութիւնը: Եթէ 1936ին այստեղ ապրում էին երեք տասնեակ հայեր, ապա իտալացիների գրաւումից յետոյ մնաց մէկ հոգի: Թէպէտ անգլիացիները միքանի ամիս անց վերագրաւեցին քաղաքը, սակայն քշերը վերադարձան եւ 1959ին այնտեղ ապրում էր մէկ ընտանիք, որը սակայն եւս պատրաստում էր տեղափոխուել Խարթում (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 10 Յունուար 1961, էջ 2): Վատ Մետանիում 1930ականներին բնակում էր 35-38 հայ, որոնց թում Հալէպից եկած հայ կաթողիկէներ. յետագայում նրանց թիւը պակասեց (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 12 Յունուար 1961, էջ 2): Մալաքալի փոքրաթիւ հայերից 1959ին մնացել էր մէկ

մօտ հազար⁷⁴, իսկ 1959ին՝ 800 հայ, որից 635ը՝ Խարթումում⁷⁵: 1962ին հայերի թիւը չէր գերազանցում 800ը, որից 600ը բնակւում էր Խարթումում եւ Օմտուրմանում⁷⁶: Նրանք զբաղւում էին արհեստներով եւ առեւտրով⁷⁷:

Ըստ Սուտանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան 1957ի տեղեկանքի՝ հայերը բաականին բարեկեցիկ էին եւ մաս էին կազմում միջին եւ բարձր դասակարգին, սակայն համայնքի անդամների մօտ առկայ էր մտահոգութիւն, որ իշխանութիւնները կարող են սահմանափակել օտարերկրացիների (այդ թւում իրենց) տնտեսական գործունէութիւնը եւ նոյնիսկ վտարել երկրից⁷⁸:

1960ականների սկզբում Սուտանի կառավարութիւնը սկսեց ճնշել սուտանական քաղաքացիութիւն չունեցող հայերին, ուստի շատերն ընդունե-

հոգի. կային Օմտուրման, Եթովպիա, Մ. Նահանգներ արտագաղթի դէպքեր (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 13 Յունուար 1961, էջ 2):

⁷³ Զաւէն վրդ. Արզումանեան, «Սուտանահայ գաղութը այսօր», *Արեւ*, 2 Յունուար 1959, էջ 3:

⁷⁴ «Պր. Մարտիկ Զարպիանէլեան կը խօսի 'Զարթօնք'ի թղթակիցին. «Տպաւորութիւններ եւ տեղեկութիւններ սուտանահայ գաղութի մասին», *Զարթօնք*, 5 Օգոստոս 1950, էջ 3: Ըստ ՀԽՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմատի 1945ի տեղեկանքի՝ Սուտանի հայերի թիւը 1500 էր, որը չափազանցութիւն էր (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 53, թ. 5):

⁷⁵ «Սուտանի հայ գաղութը», *Յուսաբեր*, 21 Օգոստոս 1959, էջ 2:

⁷⁶ 1959ին Սուտանում եղած Դերենիկ եպիսկոպոսը գրում էր, որ հայերն աստիճանաբար Օմտուրմանից տեղափոխուել էին Խարթում: Նոյնն է պարագան Կետարէֆի, որտեղից եւս 1940ից սկսած հայերը տեղափոխուում էին մայրաքաղաք: Ընդ որում Կետարէֆում մնացածներից մի մասի երեխաներն ապրում էին Խարթումում, ոմանք սովորում էին Գահիրէի Գալուստեան վարժարանում, կամ մշտական բնակութիւն էին հաստատել Եգիպտոսում: Կար նաեւ ԱՄՆ փոխադրուելու պարագայ: 1930-1954՝ Կետարէֆում գործել էր հայկական դպրոց (աշակերտների թիւը տատանուել է 14-30ի միջեւ), որը փակուել էր արտագաղթի պատճառով՝ չկային բաւարար քանակութեամբ աշակերտներ (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 28 Դեկտեմբեր 1960, էջ 2, 4 եւ 7 Յունուար 1961, էջ 2):

⁷⁷ Սերգէյ Գասպարեան, *Սփիւռքահայ գաղթօճախներն այսօր*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1962, էջ 176: Արդէն 1964ին Սուտանում ԽՍՀՄ դեսպանութեան տեղեկանքում որպէս հայերի հիմնական զբաղմունք նշում է առեւտուրը եւ մասնաւոր կազմակերպութիւններում աշխատանքը (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 69, թ. 4): Իդէպ մինչեւ 1946՝ Սուտանի ժամագործները հիմնականում եղել են հայեր (Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 24 Դեկտեմբեր 1960, էջ 3):

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 247, թ. 2-3: Հակառակ կողմից հենց այդ ժամանակ կարդում ենք. «Տեղոյն հայ գաղութը կը վայելէ կարգաւարտ ազգայութիւն եւ իշխանութեանց կողմէ կը վայելէ կարգաւարտ վստահութիւն» (Խորէն Տետէեան, «Սուտանահայ կեանք. շահեկան լուրեր Խարթումէն», *Զարթօնք*, 20 Մարտ 1957, էջ 2):

ցին այն⁷⁹: ԽՍՀՄ դեսպանության 1967ի տեղեկանքի համաձայն այստեղի հայերի 95%ը Սուտանի քաղաքացի էր (բացառությամբ Լիբանանից եկած որոշ թուով հայերի)⁸⁰: Դէպի Քանաթա եւ Աստրալիա արտագաղթի հետեանքով հայերի թիւը կրճատուեց՝ 1000ից հասնելով 500ի⁸¹: Շատ հայեր էլ ցանկանում էին հայրենադարձուել: Դրա հիմնական պատճառներից էին վերջին տարիներին տնտեսական վիճակի վատթարացումը եւ տեղական իշխանությունների կողմից վարուող սուտանականացման քաղաքականությունը, ինչի հետեանքով «հայերը ինչպէս այլ եւրոպացիներ» ենթարկում էին խտրականության⁸²:

1967ին Խարթումի ազգային վարժարանի տնօրէն Օ. Գալուստեանը արտագաղթի մասին գրում էր. «Սուտանահայ գաղութէն, բազմաթիւ հայ ընտանիքներ մեկնեցան վերջնական ու դեռ ալ ով գիտէ պատրաստուողներ կան մեկնելու, իրենց ետին ու առանձին ձգելով սիրելիներ: Գաղութ մը, որ մէկ ընտանիքի անդամներու պէս կ'ապրէր: Մեկնեցան ու գացին շար-շարերու նման օտարութեան, խորթութեան ու անորոշութեան մէջ խարխալելու...»⁸³:

Ինչպէս Եթովպիայում, Եգիպտոսում եւ այլ երկրներում՝ արտագաղթը բնորոշ չէր միայն հայերին, այլ ընդհանրապէս ազգային փոքրամասնութիւններին: Սուտանի անկախացումից ու յատկապէս 1969ի զինուորական յեղաշրջումից յետոյ շատ հրեաներ արտագաղթեցին Սուտանից՝ ինչը խթանում էին ընկերային օրէնքներն ու շարիաթը⁸⁴:

1983ին Խարթումում կար մօտ 400,000 քրիստոնեայ⁸⁵, որոնց մէջ ամէնամեծաթիւը ղպտիներն էին, ապա՝ կաթոլիկներն ու անկլիքանները: 1983ից յետոյ քրիստոնեաների թիւը կտրուկ նուազեց: Այդ ժամանակ 12-

⁷⁹ Նոյն ժամանակ կային որոշ թուով հայեր, ովքեր ունէին Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան քաղաքացիութիւն (ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 69, թ. 1, 4):

⁸⁰ Չնայած Սուտանի հայերի համար հիմնական միտումն արտագաղթն էր, սակայն ժամանակաւոր աշխատանքի համար այստեղ էին գալիս հայեր Լիբանանից եւ Սուրիայից, «Սուտանի հայ գաղութը», *Հայրենիք*, 3 Մայիս 1980, էջ 7:

⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 401, թ. 1, 5:

⁸² Նոյն, թ. 5:

⁸³ Օննիկ Գալուստեան, «Կրթական եւ գաղութային գործունէութիւն (մասնաւոր թղթակցութիւն 'Ջահակիի')», *Ջահակիի*, 23 Մարտ 1967, էջ 5:

⁸⁴ Jean-Marc Ran Oppenheim, "Egypt and the Sudan", *The Jews of the Middle East and North Africa in Modern Times*, Reeva Spector Simon, Michael Menachem Laskier, Sara Reguer (eds.), Columbia University Press, New York, 2002, էջ 430:

⁸⁵ Նկատի պէտք է առնել որ այս թիւի մէջ կային նաեւ քրիստոնեայ հարաւային սուտանցիներ:

15 հազար հաշուող յունական համայնքը ԻԱ. դարասկզբում բաղկացած էր միքանի հարիւր հոգու⁸⁶:

1969 Մայիսի 25ին Սուտանում տեղի ունեցած յեղաշրջումից յետոյ՝ 1970 Մայիս–Յունիս ամիսներին ազգայնացուեցին օտարերկրացիներին (նաեւ հայերին) պատկանող մի շարք մասնաւոր ձեռնարկութիւններ (մեծապէս տուժեցին թէ՛ խոշոր, թէ՛ միջին հայ գործարարները): Դրանից յետոյ բազմաթիւ հայեր արտագաղթեցին եւ համայնքի թիւը կտրուկ կրճատուեց: 1971 Յուլիսի 22ին նախկին վարչակարգի վերականգնումից յետոյ ազգայնացուած ձեռնարկութիւնները վերադարձուեցին իրենց առաջուայ տէրերին⁸⁷: Նոր տնտեսական քաղաքականութեան մէջ մեծ տեղ յատկացուեց արտասահմանեան ներդրումների խրախուսմանը: Տեղական, այդ թում հայկական, գործարարներն աշխուժօրէն սկսեցին օգտագործել իրենց կապերն օտարերկրեայ մենաշնորհատէրերի հետ: Արդիւնքում արտագաղթած հայերի մի մասը վերադարձաւ: 1972ին Սուտանում մնացել էր 350 հայ⁸⁸, իսկ 1976ին՝ 300 (մօտ 80 ընտանիք)⁸⁹:

Ըստ ԽՍՀՄ գիտութիւնների ակադեմիայի Ափրիկայի ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, 1976-77 Սուտանում ԽՍՀՄ հիւպատոսական կենտրոնի տնօրէն աշխատած Վ. Գուսարովի կազմած 1977ի Սուտանի հայ համայնքի մասին տեղեկանքի, տեղի հայերի մէջ մեծաթիւ էին բժիշկները, մասնաւոր ձեռնարկութիւնների վարչական աշխատողները, մտաւորականութեան ներկայացուցիչները: Խարթումում գործում էին հայերին պատկանող միքանի խանութներ եւ կրպակներ: Միաժամանակ կային նաեւ մեծահարուստներ, որոնց թում առանձնանում էր Կարօ Վանեանը, ով ուներ ձիարշաարաններ՝ ոչ միայն Սուտանում, այլեւ Փարիզում ու Աստրալիայում: Նա նաեւ ֆրանսական Peugeot ընկերութեան ներկայացուցիչն էր Սուտանում⁹⁰:

Եթէ 1950ականներին Սուտանում կար 800 հայ, ապա 1973ին մնացել էր 350ը: Սա կապուած էր գոյքի ազգայնացման հետ: Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի 1976ի «Սուտանահայ գաղութը» տեղեկանքը վկայում է, որ տեղի հայերը ցանկանում են հայրենադարձուել, սակայն արտագաղթում են Քանաւա⁹¹: Շատ հայեր մեծ հարս-

⁸⁶ Anne Sofijie Roald, “Freedom of Religion in Sudan”, *Religious Minorities in the Middle East: Domination, Self-Empowerment, Accommodation*, Brill, Leiden, Boston, 2012, էջ 152:

⁸⁷ Յետագայում հայ գործարարները տեսանելի վայրերում տեղադրում էին լուսանկարներ, որտեղ Սուտանի ղեկավար Ճաֆար Նումէյրին իրենց է յանձնում սեփականութեան փաստաթղթերը (ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 217, թ. 3, 5, 6, 7):

⁸⁸ Լեւոն Քեշիշեան, «Սուտանի հայ գաղութը», *Հայրենիք*, 26 Մարտ 1972, էջ 2:

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 217, թ. 5-6:

⁹⁰ Նոյն, թ. 7-8:

⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 212, թ. 6ա:

տութիւններ ունէին, ուստի այս տնտեսական քաղաքականութեան պայմաններում նախընտրեցին արտագաղթել Մ. Թագաւորութիւն, Քանաւա, Աւստրալիա, ԱՄՆ⁹²:

Հայերի արտագաղթին նպաստեց նաեւ երկրի իսլամացման քաղաքականութիւնը: 1968ին իսլամը սահմանադրութեան մէջ ամրագրուեց որպէս իրաւունքի աղբիւր: Միաժամանակ այն դարձաւ պետութեան պաշտօնական կրօնը⁹³:

Սուտանից հայերը գաղթում էին, քանի որ սեւամորթ սուտանցիները բացասաբար էին վերաբերում սպիտակամաշկներին եւ քրիստոնեաներին: Դա յատկապէս զգացուեց բրիտանացիների հեռանալուց յետոյ⁹⁴: Շատ հայ երիտասարդներ էլ Սուտանից մեկնում էին Եւրոպա ու Ամերիկա կրթութիւն ստանալու եւ որպէս կանոն չէին վերադառնում⁹⁵:

1984ին Սուտանում կար 180-200 հայ⁹⁶: Նրանք մեծամասամբ վաճառականներ էին, կային նաեւ գրասենեակային աշխատողներ եւ արհեստատուներ⁹⁷:

Այսպիսով Սուտանի հայերը արտագաղթեցին Միացեալ Թագաւորութիւն, Քանաւա, ԱՄՆ, Աւստրալիա, Եգիպտոս, նաեւ Եմէն⁹⁸, Քուէյթ⁹⁹:

Արտագաղթի հետեւանքով արդէն ԻԱ. դարասկզբում Սուտանում հայեր գրեթէ չէին մնացել: Չնայած դրան՝ յաճախ սովորոյթի ուժով հրապարակում էին հայերի ներկայութեան վերաբերեալ այնպիսի տուեալներ¹⁰⁰, որոնք ակնյայտօրէն հաշուի չէին առնում տեղի ունեցած արտագաղթը:

⁹² Նոյն, ֆ. 326, ց. 1, գ. 531, թ. 1:

⁹³ Takooshian, էջ 139. նաեւ՝ Roald, էջ 153:

⁹⁴ James Ray Kirkland, "Armenian Migration, Settlement and Adjustment in Australia, with Special Reference to the Armenians in Sydney," Ph.D. thesis, Australian National University, 1980, էջ 108. չնայած դրան՝ Աբրահամեանը գրում էր, թէ Սուտանի անկախացումից յետոյ հայերի դրութիւնը բարելաւուել է (Աբրահամեան, էջ 81-82): Սա թերեւս պայմանաւորուած էր նրանով որ խորհրդահայ պատմագրութիւնը ինչպէս այլ պետութիւններում (Ռումինիա, Պուլկարիա) ընկերվարական կարգերի հաստատումը ներկայացնում էր որպէս հայկական սփիւռքի համար դրական երեւոյթ, չնայած իրականութիւնը այդպէս չէր:

⁹⁵ «Սուտանի հայ գաղութը», Հայրենիք, 3 Մայիս 1980, էջ 7:

⁹⁶ Յակոբ Համբիկեան, «Սուտանահայութիւնը», Զարթօնք, 4 Սեպտեմբեր 1984, էջ 2. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 13, գ. 5, թ. 28:

⁹⁷ Կարլէն Դալլաքեան, Հայ սփիւռքի պատմութիւն (համառօտ ակնարկ), Հարչեայ Աճառեան Համալսարան, Երեւան, 1998, էջ 235:

⁹⁸ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», Զարթօնք, 8 Մայիս 1960, էջ 2:

⁹⁹ Յակոբ Չոլաքեան, Ոսկեմարտեան Քուէյթի ազգային վարժարանի (1960-2010), հրատ. Քուէյթի ազգային վարժարանի հոգաբարձութեան, Քուէյթ, 2011, էջ 767:

¹⁰⁰ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 9, գ. 19, թ. 2. նաեւ՝ Համազասպեան, էջ 19. նաեւ՝ Брык, էջ 550:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՍՈՒՏԱՆԻ ՀԱՅՈՃԱԽՈՒՄ

Արտագաղթի հետեանքները, հասկանալիորէն ցայտուն կերպով առաջին հերթին երեւում են համայնքի անդամների թւի վրայ հայեացք նետելիս: Ըստ ՀԵՍԿ արտգործ նախարարութեան տեղեկանքի՝ 1965ին Սուտանի հայերի թիւը 600 էր¹⁰¹: Հինգ տարի անց հայերի թիւը 65-75 ընտանիք էր (350-400 հոգի)¹⁰², 1972ին՝ 350 հոգի¹⁰³: Արդէն 1977ին Սուտանում կար 100 ընտանիք (300 մարդ), որոնց մեծ մասն ապրում էր Խարթումում եւ Օմտուրմանում, 7 ընտանիք՝ Կետարէֆում, 2ը՝ Վատ Մետանիում, 2-3ն էլ՝ Փորթ Սուտանում¹⁰⁴: Յարանուանական տեսանկիւնից բացարձակ մեծամասնութիւնն առաքելադասն էր: 1959ին Սուտանում ապրող հայ կաթողիկէների ու բողոքականների թիւը ընդամենը 2-3 ընտանիք էր¹⁰⁵:

Այս փոքրաթիւ հայօճախում էլ երբեմն առաջանում էին հակասութիւններ: Օրինակ խնդիրներ էին ծագել Մայիսի 28ը եւ Նոյեմբերի 29ը նշելու հետ: Մասնաւորապէս շուրջ 40 հոգի դժգոհ էին մնացել Մայիսի 28ի առթիւ պատարագ մատուցելու դիմումի չբաարարման հետեանքով¹⁰⁶:

1980ին Սուտանի հայերի թիւը 250 էր: Որոշ թւով հայեր Սուրիայից եւ Լիբանանից մեկնում էին Սուտան արտագնայ աշխատանքի¹⁰⁷: Արդէն 2009ին ըստ *Հայկական սփիւռք փարեգրքի* այդ երկրում կար 50 հայ¹⁰⁸:

Ինչպէս որեւէ այլ համայնքի պարագայում՝ կարեւոր էր կրթական հարցը, ինչը նաեւ արտագաղթի հետեանքների կարեւոր ցուցիչ էր: 1954ին Խարթումի ազգային վարժարանն ուներ 125 աշակերտ¹⁰⁹: 1956ին բացւում է Հայ ազգային վարժարանի նոր շէնքը¹¹⁰: Դպրոցում սովորում էին հայե-

¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 101, թ. 1:

¹⁰² Ն. Բ., «Հարցազրոյց հոգշ. Տ. Ներսէս Ծ. վրդ. Բապունեանի հետ», *Ջահակիր*, 5 Փետրուար 1970, էջ 3:

¹⁰³ Քեշիշեան, «Սուտանի հայ գաղութը», էջ 2:

¹⁰⁴ Վահան Չեչէնեան, «Տասներկու որեր Խարթումի մէջ», *Արեւ*, 14 Փետրուար 1978, էջ 2:

¹⁰⁵ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 2 Յունուար 1961, էջ 2: Ըստ Տ. Գէորգեանի, Սուտանի հայ կաթողիկէների թիւը Ի. դարավերջում հասնում էր 70ի, որը չափազանցութիւն է (Տիգրան Գէորգեան, *Եգիպտոսի հայ կաթողիկէ համայնքը (անցեալը եւ ներկան)*, Հ.Բ.Ը.Մ. «Սաթենիկ Ճ. Չազըր» հիմնադրամի հրատ., Գահիրէ, 2001, էջ 25):

¹⁰⁶ «Սուտանահայ գաղութի վարչութեան բացատրագիրը», *Յուսաբեր*, 4 Սեպտեմբեր 1959, էջ 2. նաեւ Գ. Ա. Պոտուրեան, Ա. Յարութիւնեան, «Կեանքը սուտանահայ գաղութին մէջ (կարեւոր ճշտում մը)», *Արեւ*, 29 Սեպտեմբեր 1959, էջ 2:

¹⁰⁷ «Սուտանի հայ գաղութը», *Յուսաբեր*, 10 Մայիս 1980, էջ 2:

¹⁰⁸ *Հայկական սփիւռք փարեգրք*, Պոլիգրաֆ Բիզնէս, Երեւան, 2009, էջ 225:

¹⁰⁹ «Տեսակցութիւն Մամբրէ արք. Սիրունեանի հետ», էջ 2:

¹¹⁰ «Հայերն աշխարհում» *հանրագիտական համառօտ բառարան*, կազմողներ՝ Ամայիա Պետրոսեան, Ալբերտ Իսոյեան, Կոստանդին Խուրավերդեան, Հայագիտակ, Երեւան, 1995, էջ 92:

րեն, արաբերեն, անգլերեն, հայոց պատմություն, կրօն, աշխարհագրություն, գիտություն եւ երգեցողություն: 1959ին վարժարանը բաղկացած էր երկու մասից՝ մանկապարտեզ (3 դասարան) եւ նախակրթարան (5 դասարան), ունէր 33 աշակերտ¹¹¹:

Մեծ խնդիր էր օտար դպրոցներ յաճախելը: 1959ին, մօտ 60 հայ աշակերտներ յաճախում էին այդպիսի կրթական հաստատություններ (այսինքն կրկնակի անգամ անել քան հայկական վարժարան)¹¹²: Օրինակ, հայեր էին սովորում Խարթումի Անգլիական Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանում, որը 1953ին ունէր 3 հայ շրջանաւարտ¹¹³:

1964-65 կրթաշրջանում Սուտանի հայոց վարժարանն ունէր 67 աշակերտ (48 մանչ եւ 24 աղջիկ՝ բաշխուած վեց դասարաններում), որոնցից 4ը այդ ուսումնական տարուայ ընթացքում արտագաղթել էին ընտանիքների հետ միասին: «Պարսամեան» մանկապարտեզն էլ ունէր 31 աշակերտ (20 մանչ ու 11 աղջիկ)¹¹⁴:

Համաձայն Խարթումի ազգային վարժարանի տնօրէն Գալուստեանի կազմած 1965-66 կրթաշրջանի տեղեկագրի՝ աշակերտների թիւը 63 էր, մինչդեռ նախորդ տարի եղել էր 67, իսկ դրանից մէկ տարի առաջ էլ՝ 70: Բացի նախակրթարանից՝ Պարսամեան մանկապարտեզն էլ 1965-66 կրթաշրջանում ունէր 15 աշակերտ: Ուսուցիչների թիւը 6 էր¹¹⁵:

Արդէն 1966-67 կրթաշրջանում աշակերտների թիւը 63ից իջել էր 61ի¹¹⁶: 1968-69 կրթաշրջանում նախկին 64ի փոխարէն աշակերտների թիւը հասել էր 58ի: Այդ մասին Գալուստեանը գրում է. «*Դժբախտաբար այս փարի ալ ունեցանք աշակերտներ, որոնք ցաւալի արտագաղթի պատճառով դադրեցան վարժարան յաճախելէ*»¹¹⁷: 1973ին դպրոցն ունէր 40 աշակերտ¹¹⁸:

1980ին աշակերտների թիւը 30 էր: Հայկական վարժարանն ասարտող աշակերտները յաճախում էին տեղական դպրոցներ, իսկ շատերը՝ համալ-

¹¹¹ Զաւէն վրդ. Արզումանեան, էջ 3:

¹¹² Դերենիկ եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 28 Դեկտեմբեր 1960, էջ 2:

¹¹³ Վիէլ, «Հայ կեանքը Խարթումի մէջ», *Արեւ*, 9 Մարտ 1953, էջ 3:

¹¹⁴ Օննիկ Գալուստեան, «Խարթումի ազգ. վարժարանի տարեկան տեղեկագիրը», *Արեւ*, 24 Մայիս 1965, էջ 2:

¹¹⁵ Օ. Գալուստեան, «Տեղեկագիր Խարթումի հայոց ազգ. վարժարանի», *Յուսաբեր*, 21 Յունիս 1966, էջ 2:

¹¹⁶ Օննիկ Գալուստեան, «Ստեփանեան ազգ. վարժարանի ուսման տեղեկագիր 1966-67 տարեշրջանի», *Ջահակիր*, 6 Յուլիս 1967, էջ 5:

¹¹⁷ Օննիկ Գալուստեան, «Խարթումի հայոց ազգ. երկսեռ վարժարանի 1968-1969 տարեշրջանի ուսման տեղեկագիրը», *Ջահակիր*, 5 Յունիս 1969, էջ 5:

¹¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 212, թ. 2:

սարանական ուսման հետեւելու համար գնում էին Երոպա կամ Ամերիկա: Նրանցից քչերն էին վերադառնում¹¹⁹:

Սուտանի նման սակաւամարդ համայնքի համար դժուար էր ինքնուրոյն լուծել կրթական մշակների խնդիրը: Այսպէս 1954-58՝ դպրոցի տնօրինութիւնը իրականացրել է Աղեքսանդրիայից իրաւիրուած Բիւզանդ Տիւլկերեանը, որը սակայն 1958ին մեկնեց ԱՄՆ, որտեղ ձեռնադրուեց քահանայ¹²⁰: Աւելի ուշ՝ 1981ին, ուսուցիչ գտնելու համար հանդիպում ենք յայտարարութիւն *Յուսարբերի* 1981 Հոկտեմբերի 15ի համարում¹²¹: Անկնալում էր ստանալ հարեան եգիպտահայ համայնքի օժանդակութիւնը այս հարցում:

Չնայած իր թուաքանակի համեմատ ահռելի արտագաղթին՝ համայնքը փորձում էր պահպանել իր աշխուժութիւնը¹²²: Այդ մասին 1979ին կարդում ենք. «Սուրանահայ գաղութը, հակառակ իր ասփոճանական նուազումին, ամէն ջանք ի գործ կը դնէ գաղութէն ներս ազգային ոգին վառ պահելու համար, իր գուրգուրանքին առարկայ դարձնելով Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցին եւ Ազգային վարժարանը, այն խոր գիտակցութեամբ՝ թէ առանց այս զօրաւոր զոյգ պատուարներուն, գաղութը կը դատապարտուի կորսնցնելու իր հայեցի դիմագիծը»¹²³:

1983ին Սուտանի գաղութային նորընտիր վարչութեան նախագահ Կարօ Վանեանը բնորոշելով համայնքի վիճակը նշում է. «Եւ հիմա, լաւ գիտենք, որ դժուար շրջանի մըն է, որ կը ստանձնենք այս պատասխանատուութիւնը: Մէկ կողմէն գաղութը նօսրացած է, միւս կողմէն ծախսերը աւելցած են: Անհրաժեշտ է սերտել գաղութին ներկայ վիճակը եւ զայն դնել կայուն հիմքի մը վրայ:

...Ճիշտ է մեր թիւը կը նուազի, սակայն, թող փարօրինակ չթուի ձեզի, որ մեծ ծիգ պէտք է որ մեր ձեռքերը երկար ըլլան՝ կարենալ լուծելու մեր անդամներուն խնդիրները, ստեղծելու՝ մեր միջոցներուն համապատասխան պայմաններ, առաջքը առնելու նուազումին: Գաղթը, արտագաղթը անձնական որոշում մըն է, բայց եթէ կարենանք մեր ճիգերով ազդել գաղթելու նպատակ ունեցողներուն վրայ՝ կարելոր գործ մը կատարած կ'ըլլանք համայնքիս երկարաձգման համար»¹²⁴:

¹¹⁹ «Սուտանի հայ գաղութը», *Յուսարբեր*, 10 Մայիս 1980, էջ 2:

¹²⁰ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 28 Դեկտեմբեր 1960, էջ 2:

¹²¹ Տեղեկատու Դիան Ազգային Առաջնորդարանի, «Էսարթումի ազգային վարժարանին համար», *Յուսարբեր*, 15 Հոկտեմբեր 1981, էջ 4:

¹²² Գառնիկ Եկաւեան, «Սուտանահայ կեանք», *Արեւ*, 10 Ապրիլ 1985, էջ 2:

¹²³ Թղթակից, «Սուտանահայ կեանք», *Ջահակիր*, 31 Մայիս 1979, էջ 2:

¹²⁴ Կարօ Վանեան, «Սուտանահայ գաղութի նախագահ՝ պրն. Կարօ Վանեանի խօսքը», *Արեւ*, 21 Դեկտեմբեր 1983, էջ 1:

ՍՈՒՏԱՆԱՀԱՅԵՐՆ ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Սուտանահայերի արտագաղթի հիմնական ուղղություններն էին Մ. Թագաւորութեան, Քանատան, Աւտրալիան, ԱՄՆը, սկզբնական տարիներին նաեւ Եգիպտոսը, Քենիան:

Ափրիկէ

Օրինակ, 1950ականների կեսերին Սուտանից Նայրոպի էր տեղափոխուել Յովսէփ Թըզրեանը, որը անգլերէնի, ֆրանսերէնի ու արաբերէնի մասնաւոր դասեր էր տալիս այնտեղ¹²⁵: Ընդհանրապէս Քենիայի հայերի մեծ մասը, ինչպէս արդէն նշուել է, տեղափոխուել էր Եթովպիայից եւ Սուտանից: 1950ականների վերջում որոշ թուով հայեր էլ պատրաստուում էին փոխադրուել այդ երկիր, նոյնիսկ հողատարածքներ էին գնել, սակայն անկախութեան տրամադրութիւններն ու անգլիացիների դիրքերի թուլացումը պատճառ էին որպէսզի նրանք մտափոխուեն: Նոյնիսկ Նայրոպիում արդէն իսկ հաստատուածներն էին պատրաստուում հեռանալ¹²⁶: Սա եւս մէկ անգամ գալիս է հաստատելու այն, որ գաղութային համակարգերին համարկուած հայերը, որոնք անելի բարձր ընկերային դիրքի էին հասնում քան տեղական բնակչութեան մեծ մասը, ձգտում էին հեռանալ գաղութատիրութեան փլուզման շրջանում:

Մ. Թագաւորութիւն

Մինչեւ անկախութիւն ձեռք բերելը Սուտանը փաստացի գտնուում էր բրիտանական գաղութային վերահսկողութեան տակ: Սա նպաստեց դէպի Մ. Թագաւորութիւն հայերի արտագաղթին: Լոնտոնում հաստատուած սուտանահայերը, իհարկէ, մեծ թիւ չէին հայկական համայնքում, սակայն կան որոշ տեղեկութիւններ նրանց գործունէութեան մասին: Այսպէս, Լոնտոնում Կիպրոսից, Իրանից ու Իրաքից եկած հայերի հետ միասին Սուտանից տեղափոխուած դաշնակցականները ձեռնամուխ էին եղել կուսակցութեան Վահան Նաւասարդեան խմբի կազմմանը¹²⁷: Լոնտոնում համայնքային կեանքում ներգրաւուած սուտանահայերից էր Յասմիկ Գալփաքճեանը ով համայնքային խորհրդի տիկնանց միութեան շրջանակներում տեղի երեխաների հայեցի դաստիարակութեամբ էր զբաղում¹²⁸:

Քանապոս

Սուտանից արտագաղթող հայերի հիմնական նպատակակէտերից էր Քանատան եւ մասնաւորապէս Մոնրէալը: 1976ին այս քաղաքում է հաստատուել նաեւ անելի վաղ Սուտանում գործած Օննիկ Գալուստեանը: Նա ծնուել է 1931ին Աղեքսանդրիայում ուսուցչութեամբ էր զբաղուել Գալուստ-

¹²⁵ «Հայ գաղութ մը Հարաւ. Ափրիկէի մէջ», էջ 3:

¹²⁶ Դերենիկ Եպիսկոպոս, «Ափրիկէի հայերը», *Արեւ*, 1 Օգոստոս 1960, էջ 2:

¹²⁷ Հ.Յ.Գ. Արեւմտ. Եւրոպայի Կեդր. Կոմիտէ, «Դաշնակցական նորակազմ խումբեր Համպուրկի եւ Լոնտոնի մէջ», *Ազապ օր*, 5 Մայիս 1960, էջ 1:

¹²⁸ «Ազգային կեանքը Լոնտոնի մէջ», *Ազապ օր*, 24 Փետրուար 1960, էջ 2:

եան վարժարանում, 1962-71՝ մեկնելով Սուտան, վարել Խարթումի ազգային վարժարանի, ապա 1971-76՝ Ադեքսանդրիայի Պողոսեան վարժարանի տնօրէնութիւնը: Անցնելով Քանատա՝ ուսուցչութեամբ է զբաղուել ՀԲԸՄ Արմէն-Քեպէք վարժարանում, վարել Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու շաբաթօրեայ դպրոցի տեսչութիւնը¹²⁹: Բացի Մոնրէալից որոշ սուտանահայ ընտանիքներ հաստատուել են Վանքովըրում¹³⁰:

Մ. Նահանգներ

Հիմնական ուղղութիւններից միան էլ, ինչպէս շատ այլ երկրներից գաղթող հայերի պարագայում էր՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն էր: Չնայած չկայ յստակ վիճակագրութիւն, սակայն յայտնի է, որ 2010ի մարդահամարի տուեալներով Լոս Անճելըսի շրջանում Սուտանից եկած հայերի թիւը 56 էր¹³¹:

Սուտանից ԱՄՆ տեղափոխման օրինակ է Վարդան Տիւկէրեանը, որը մինչ այդ աշխատել էր Ադեքսանդրիայի Պողոսեան վարժարանում: 1957ին Սուտանից տեղափոխուել է ԱՄՆ, որտեղ ձեռնադրուել է քահանայ, աշխատակցել եգիպտահայ, լիբանահայ եւ ամերիկահայ թերթերի¹³²:

1947ին Սուտանում ծնուած եւ 1965ին ԱՄՆ փոխադրուած Զաւէն Թոքաթեանը 1976ին ասարտել է Պոստոնի Համալսարանի իրաւագիտութեան բաժինը եւ հաստատուել Շիքակոյում, սկսել է ուսումնասիրել բժշկութիւն: 1982ին նա դիմում է Սփիտքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին՝ Հայաստանում բժշկական կրթութիւն ստանալու խնդրանքով¹³³:

Աւստրալիա

Ինչպէս արդէն յիշատակուել է, սուտանահայերի արտագաղթի հիմնական նպատակակէտերից մէկն էլ Աւստրալիան էր: Եթէ այստեղ արաբական պետութիւններից հայերի գաղթի հիմնական մղիչ գործօններից մէկը

¹²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 68, թ. 8. նաեւ՝ Աւետիս Եափուճեան, *Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութիւն*, Գահիրէ, 1981, էջ 259-60:

¹³⁰ Ա. Պէլլէրեան, «Վանքովըրի հայ գաղութը», *Զարթօնք*, 28 Յունիս 1978, էջ 3:

¹³¹ Գոսազեան, էջ 126:

¹³² Եափուճեան, էջ 245-6:

¹³³ Միաժամանակ դիմում է նաեւ նրա կինը՝ Սիլվա Մելքոնեան-Թոքաթեանը, որը ծնուել է 1949ին, Պէլրոյում, 1969ին հաստատուել ԱՄՆում, 1972ին ասարտել Տիբորյոթի Համալսարանը, 1976ին ամուսնացել Զաւէնի հետ: 1978ին նա ստանձնել էր ՀԲԸՄ շաբաթօրեայ վարժարանի տնօրինութիւնը, Շիքակոյի Համալսարանում դասաւանդել հայերէն եւ ֆրանսերէն: Նա եւս ցանկանում էր կրթութիւն ստանալ Հայաստանում՝ հայոց լեզուի բնագաւառում (ՍՀՄԿԿն առաջարկում է դիմել ՀԽՍՀ բարձրագոյն եւ միջնակարգ կրթութեան նախարարութիւն եւ Ուաշինկթընի ԽՍՀՄ դեսպանատուն 8-10ամսեայ ստաժորական դասընթացների մասնակցելու համար՝ փաստօրէն չբաւարարելով դիմումը), ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 14, գ. 88, թ. 21-23, 26-27:

մուսուլմանական շրջապատում քրիստոնեայ լինելն էր, ապա այդ երկրների թույլ մուսուլման առանձնանում էր նրանով, որ բացի վերոնշյալ հանգամանքից, այստեղ առկայ էր մաշկի գոյնի խնդիրը՝ բացի քրիստոնեայ լինելուց նաեւ սպիտակ լինելը: Այսպէս, Աստրալիա տեղափոխուած հայերից մէկը նշում էր. «Սպիտակներն ու քրիստոնեաները ապահով չէին: Նրանք (սեւ սուրանցիները) սկսեցին թալանել եւ սպանել մեզ»¹³⁴: Մէկ այլ վկայութեան մէջ կարդում ենք. «Իրավիճակը գնալով վարթարանում էր սպիտակամորթ մարդանց համար: Երբ քրիստոնեացիները հեռացան՝ սպիտակների համար ծանր ժամանակներ սկսուեցին: Բոլոր սեւամորթ սուրանցիները մուսուլմաններ էին եւ նրանք ապրում էին քրիստոնեաներին: Մենք միշտ քննադատուում էինք սուրանցիների կողմից: Եթէ նրանք այսքան տարի ինձ ճանաչելով ապրում էին, ինչպէ՛ս նրանք կը վերաբերուէին իմ երեխաներին, որոնց չէին ճանաչում: Նրանք մեզ սուրանցի չէին համարում, քանի որ մենք սպիտակ էինք եւ քրիստոնեայ»¹³⁵: Մէկ այլ հարցուող նշում էր, որ բոլոր սպիտակները ընկալուում էին որպէս թշնամի: Ուրիշ վկայութեան մէջ էլ կարդում ենք. «Մենք միշտ մեզ օտարական ենք զգացել»¹³⁶:

Չնայած Սուտանի հայերը, որպէս արտագաղթի հիմնական պատճառ նշում էին կրօնական գործօնը, սակայն ըստ Քըրքլենտի, սկզբնապատճառը - ինչպէս այլ արաբական երկրների պարագայում - քաղաքական անկայուն իրադրութիւնն էր: Ինչպէս արաբական այլ երկրներից, այնպէս էլ Սուտանից Աստրալիա եկած հայերից շատերը նախապէս ցանկութիւն էին ունեցել տեղափոխուել ԱՄՆ կամ Քանադա, սակայն մուտքի մերժում ստանալու պատճառով որոշել էին գալ այստեղ: Աստրալիա գաղթելու հիմնական գործօնների շարքում այստեղ փոխադրուածները նշում էին դրա Միջին Արեւելքին նման կլիմայ ունենալը, անգլիախօս երկիր լինելն ու աշխատանքի հնարաւորութիւնները: Շատերը այստեղ արդէն ունէին բարեկամներ կամ ընկերներ¹³⁷:

Աստրալիա տեղափոխուած հայերի համար բնորոշ էր այն, որ նրանք ցանկանում էին, որ իրենց երեխաները ամուսնան նոյն երկրից գաղթածների հետ: Այսպէս, Սուտանից Աստրալիա տեղափոխուած 47ամեայ մի սուտանահայ նշում է. «Եթէ նրանք (իմ երեխաները) չամուսնանան Եգիպտոսի կամ Սուրանի հայի հետ, ես կը նախընտրեմ, որ ամուսնան այլագրիի հետ»¹³⁸:

¹³⁴ Kirkland, էջ 108:

¹³⁵ Նոյն:

¹³⁶ Նոյն:

¹³⁷ Նոյն, էջ 108-9:

¹³⁸ Նոյն, էջ 284:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Խօսելով արտագաղթի պատճառների մասին՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ընկերվարական կարգերի հաստատումը, ինչպես Սփիուքի այլ համայնքներում, խիստ բացասաբար անդրադարձաւ հայերի վրայ՝ մղելով նրանց զանգուածաբար հեռանալ: Հայերի դիրին համարկումը գաղութային-կայսերական համակարգերին, կործանաբար էր ազդում դրանց փլուզման ժամանակ համայնքների բնականոն կենսագործունէութեան վրայ: Իհարկէ, կարելիութեամբ նշանակութիւն էին ունենում ընկերատնտեսական ոլորտում տեղի ունեցող փոփոխութիւնները, որոնք յանգեցնում էին տեղական բնակչութեան մեծամասնութեան համեմատ հայերի զգալի մասի ընկերային աւելի բարձր դիրքերի վերացմանը: Ուսումնասիրուող օրինակները ցոյց են տալիս, որ երբեմն հենց այդպիսի կարգավիճակի պատճառով տեղական, յատկապէս ընկերային ծանր պայմաններում ապրող բնակչութեան մի մասը տրամադրուում էր հայերի դէմ:

Չնայած դրանից առաջ ու յետոյ եղած բազմաթիւ դէպքերին՝ երկու համայնքների համար որպէս արտագաղթի հիմնական ժամանակաշրջան առանձնանում են 1960-80ականները:

Այլ երկրներում Սուտանի ու Եթովպիայի հայերը, չնայած սեփական ենթաէթնիկ խմբի ներսում գործելու որոշակի հակուածութեանը, չունէին տեղի համայնքներին համարկուելուն այլընտրանք, որտեղ մեծամասնութիւն էին կազմում այլ վայրերից գաղթած հայերը: Քիչ թէ շատ նրանց ներկայութիւնը զգալի էր Աւստրալիայում, Քանադայում, ԱՄՆում, սուտանահայերի դէպքում միգրացի կարելի է յիշատակել նաեւ Մ. Թագաւորութիւնը:

Եթովպիայի եւ Սուտանի համայնքները կազմալուծուեցին արտագաղթի հետեւանքով: Եթէ այդ երկրներից արտագաղթը դիտարկուում ենք 1945-88՝ հայկական սփիուքի ներքին տեղաշարժերի համապատկերում, ապա կարող ենք եզրակացնել, որ այս համայնքները ամէնից տուժածներից են: Իհարկէ, որոշ այլ պետութիւններից եղել է տասնեակներով անգամ աւելի բազմակի արտագաղթ, սակայն տոկոսային համեմատութեան մէջ հենց Եթովպիան, Սուտանը, միջանի այլ երկրների հետ միասին, ամէնամեծ կորուստներն ունեցան: Հենց այս արտագաղթի հետեւանքով երկու հայօճախները ըստ էութեան դադարեցին գոյութիւն ունենալ: Այսօր միջանի տասնեակ հայեր են ապրում Եթովպիայում, իսկ Սուտանում նրանք գրեթէ չեն մնացել:

**THE DEPOPULATION OF TWO AFRICAN COMMUNITIES:
ARMENIANS' EMIGRATION FROM ETHIOPIA AND SUDAN
(Summary)**

Tigran Ghanalanyan
tghanalanyan@ysu.am

Ethiopia's Italian occupation was followed by the most prosperous period for the Armenian community, which lasted from 1941 to 1974. However, the collapse of the Empire and the socialist revolution led to Armenians losing the favorable economic conditions that they had previously enjoyed.

The situation in neighboring Sudan was similar. Here, first the independence of Sudan in 1956 and secondly, and especially, the 1969 coup triggered local Armenians to emigrate. The nationalization of the property of the local Armenians played a crucial role in the decision of many to leave the country.

If in the early 1960s there were around 1200 Armenians in Ethiopia and about 800 in Sudan; in the mid-1980s each community numbered around 150 Armenians only. Emigration from these two countries continued in the following decades. Currently, there are a few dozen Armenians in Ethiopia, whereas in Sudan, hardly any Armenians live there anymore.

The Armenians of Sudan and Ethiopia moved mostly to Australia, Canada and the USA, where some of them became involved in community life.

Յաւելուած

Եգիպտոս՝

- Ն. Մ. Աղազարմ, «Եգիպտահայ Գաղութիւն»

Սուտան՝

- Artsvi Bakhchinyan, “From Sudan to Siberia: Mkrtich Ulikian’s Odyssey”
- Պօղոս Շահմելիքեան, «Սուտանահայ գաղութը»
- Բիւզանդ Տիւկէրեան, «Տեղեկագիր Խարթումի ազգային վարժարանի 1954-1955 տարեշրջանի»
- Թղթակից, «Օծում Խարթումի նորակերտ եկեղեցիին (1957)»
- Թղթակից, «Սուտանահայ կեանք (հպանցիկ ակնարկ) (1960)»
- Զաւէն վրդ. Արզումանեան, «Սուտանահայ գաղութը այսօր» [1968]
- Սուտանի մէջ գործած կազմակերպութիւններու, հաստատութիւններու, դպրոցի, եկեղեցիի, միութենական եւ ընտանեկան փաստաթուղթեր, նամակաթուղթի վերտառութիւններ, նկարներ

Եթովպիա՝

- Vartkes Nalbandian, “Names and Ages of the “Arba Lidjoch” in 1923”
- Vartkes Nalbandian, “Armenian Employees of the Ethiopian Government in 1930”
- Զաւէն արդ. Արզումանեան, «Եթովպահայ գաղութը այսօր» [1955]
- Եթովպիոյ մէջ գործած կազմակերպութիւններու, հաստատութիւններու փաստաթուղթեր, նամակաթուղթի վերտառութիւններ, եւ գորգի նկարներ
- Եթովպահայ ականաւոր դէմքերու, ակումբի եւ եկեղեցիի նկարներ եւ փաստաթուղթեր

Եգիպտահայ Գաղութը¹

Ն.Մ. Աղազարմ

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅՈՑ ԹԻՒՆ

Մատթեոս Ուռհայեցի, որ ապրած է ժԱ. դարուն, կը գրէ իր պատմութեան մէջ թէ այն ժամանակ 30,000 հայեր կը բնակէին Եգիպտոսի մէջ: Նկատելով որ այն թուականին 40ի չափ հայ եկեղեցիներ ու վանքեր կային յԵգիպտոս եւ հայերէ կազմուած հեծեալ եւ հետեակ գունդեր՝ անոր բանակին մէջ, մեզ շատ քիչ կ'երեւի ցոյց տրուած 30,000 թիւը, որ սակայն դարերու ընթացքին, զանազան պատճառներով շատ նուազեցաւ այնպէս որ երբ մեծանուն Մուհամմէտ Ալին, ժԹ. դարու սկիզբը, Եգիպտոսի իշխան եղաւ, հազիւ քանի մը հարիւր հայեր մնացած էին փարաւոններու երկրին մէջ: Անկէ ասդին, նախ տոյն լուսամիտ իշխանին եւ յաջորդներէն ոմանց հայոց հանդէպ ցոյց տուած վեհանձն ընթացքին հետեւանքով եւ յետոյ Թուրքիոյ ծանօթ դէպքերու բերմամբ՝ զգալապէս աճեցաւ Եգիպտոսի հայոց թիւն, առանց սակայն հասնելու Ուռհայեցիի ժամանակին բարձրութեան:

Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ գրքոյկին մէջ², որ լոյս տեսաւ 1911ին, Եգիպտոսի հայոց ընդհանուր թիւը 12000 տրուած է:

Տեղական կառավարութիւնը 1917ին շատ խնամեալ մարդահամար մը կատարել տուաւ՝ անխտիր Եգիպտոսի բոլոր բնակչութեան համար: Պետական մարդահամարին արդիւնքն ստուար հատորներով հրատարակուեցաւ: Հայերն ալ ունէին իրենց յատուկ տեղը այդ հատորներուն մէջ որոնցմէ կը քաղենք հետեւեալ թիւերը հայոց մասին:

Գահիրէի կառավարչութիւն, կեդրոն՝ Գահիրէ	5409
Աղեքսանդրիո կառավարչութիւն, կեդրոն՝ Աղեքսանդրիա	3369
Փոր-Սայիտի կառավարչութիւն, կեդրոն՝ Փոր-Սայիտ	3223
Ղարպիէի նահանգ, կեդրոն՝ Թանթա	184
Շարքիէի նահանգ, կեդրոն՝ Չակագիկ	159
Կիզիէի նահանգ, կեդրոն՝ Կիզէ	107
Տաքալիէի նահանգ, կեդրոն՝ Մանսուրա	78
Ասիուօի նահանգ, կեդրոն՝ Ասիուօ	83
Մինիէի նահանգ, կեդրոն՝ Մինէ	63
Ֆէյումի նահանգ, կեդրոն՝ Ֆէյում	52
Պեհերայի, Մենուֆիէի, Կալուպիէի, Ասուանի, Պենի Սուրէնի, Կերկէի եւ Քենհայի նահանգներ	109

¹ 14էջանի, մեքենագրեալ, ապա ձեռագրով մանր հպումներու ենթարկուած այս փաստաթուղթը, որ գրուած է 1922-23 կրթաշրջանին, ստորագրուած է Ն. Մ. Աղազարմի կողմէ: Փաստաթուղթը մեզի տրամադրեց Գոհար Աագեան, առնելով Գահիրէի ազգային առաջնորդարանի արխիւէն: Չայն գրաշարեց Հայկազեան համալսարանի ուսանող Լիլիանա Րքէյաի, Յունուար 2021ին:

² Ն. Աղազարմ, *Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ*, Տպ. Զարեհ Պէրպէրեան, Գահիրէ, 1911, 134 էջ:

Սուէգի, Կարմիր ծովու եւ Սինայի թերակղզիի շրջաներ	18
[Ընդհանուր գումար]	12354

Այս թիւէն 7760ը օսմանեան եւ 5094ը տեղական հպատակ են: Պետական մարդահամարը հայոց թիւին մէջ անցուցած չէ ռուսական, ֆրանսական, յունական, պարսկական եւ ուրիշ տէրութեանց հպատակ 2-300ի չափ հայերը, որոնք, կ'երեւի թէ հաշուուած են այդ տէրութեանց հպատակներուն հետ:

Փոր-Սայիտի շրջանի 3223 հայերը գրեթէ ամբողջութեամբ կը բաղկանային, ծանօթ պարագաներու բերմամբ Սուետիայէն եւ ուրիշ տեղերէ Եգիպտոս ապաստանող գաղթականներէ, որոնց պատսպարման համար Փոր-Սայիտի դիմացը, Սուէգի ջրանցքին արեւելեան ափին վրայ, կանգնած էր վրանաքաղաք մը իր մատուռով եւ վարժարանով: Պետական մարդահամարէն երկու տարի յետոյ այդ ապաստանեալները մեծ մասով իրենց հայրենիքը վերադարձան եւ վրանաքաղաքն անհետացաւ: Անկէ յետոյ սակայն զանազան երկիրներէ շատ մը հայեր Եգիպտոս եկան եւ պատահեցան Կիլիկիոյ եւ Ջմիւռնիոյ աղէտալի դէպքերն եւ շատ շատեր Նեղոսի հիւրընկալ հովտին մէջ ասպնջականութիւն գտան եւ ամէն հաշիւ ընելով կը կարծենք որ այսօր Եգիպտոսի մէջ հայոց թիւը պետական մարդահամարէն ասդին հաւանաբար աւելնալով յանգած է 15000ի:

Արարատեան Ազգային Նուագախումբ ի Գահիրէ, 1904³
 ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ - ԵԿԵՂԵՑԻ,
 ՎԱՐԺԱՐԱՆ, ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

³ Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նիւթեր, «Ասիայի եւ Աֆրիկայի երկրների հայ գաղթածախների հետ կապերի բաժին, թղթածրար 206, Տեղեկանքներ Եթովպիայի եւ Յորդանանի հայ գաղթածախների մասին, թիւ 875/3/3206»:

Պոլսոյ մէջ ազգային սահմանադրութեան հրատարակութենէն քիչ վերջը՝ ջանքեր եղած են Եգիպտոսի վիճակը կազմակերպել անոր տրամադրութեանց համաձայն, սակայն այս բանը, բառին կատարեալ առումով, կարելի եղած չէ նախ այն պատճառով որ տեղացի եկեղեցական եւ աշխարհական հայոց թիւը բաւական եղած չէ պաշտօնական մարմիններու կազմութեան համար պէտք եղած բոլոր տարրերը հայթայթելու եւ երկրորդ այն պատճառով որ Աղեքսանդրիոյ հայ գաղութն իր ունեցած կարեւորութեան բերմամբ գրեթէ սկիզբէն անկախ ըլլալ ուզած է Գահիրէէն:

Իրաց այս կացութեան առջեւ վսեմ. Պօղոս փաշա 1907ին Եգիպտոսի վիճակին վարչական կազմակերպման համար՝ ծրագիր մը ներկայացուցած է Պոլսոյ պատրիարքարանին, որ անոր վրայ հիմնուելով պատրաստած է «վարչական հրահանգ վիճակին Եգիպտոսի» եւ Օրմանեան սրբազան 1907 Մայիս 5ի պաշտօնագրին կցեալ Եգիպտոս ղրկած է զայն ի գործադրութիւն:

Հրահանգը 28 յօդուածներէ կը բաղկանայ: Չորրորդ յօդուածը կը տրամադրէ. *«Եգիպտոսի ազգային վարչութիւնը կազմուած է ազգային սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ, փարբերութեամբ այն կէտերուն, որ տեղական պահանջից համաձայն տոյն հրահանգին մէջ նշանակուած են»:*

Հրահանգին սահմանադրութենէն ունեցած գլխաւոր տարբերութիւնը այն է որ Եգիպտոսի վիճակին մէջ փոխանակ մէկի երկու երեսփոխանական եւ երկու քաղաքական ժողով գոյութիւն ունին, մէյ մէկ հաս ի Գահիրէ եւ յԱղեքսանդրիա. իւրաքանչիւր երեսփոխանական ժողով իր շրջանի գործերով կը զբաղի:

Սակայն երբ վիճակին ընդհանրութեան վերաբերեալ խնդիրներ պատահին եւ կամ ազգային կալուածոց գնում եւ վաճառում ընել հարկ ըլլայ երկու երեսփոխանական ժողովները կը գումարուին յիշեալ քաղաքներէն մէկուն մէջ առաջնորդին նախագահութեան ներքեւ: Թէ՛ ի Գահիրէ եւ թէ՛ յԱղեքսանդրիա կան ուրոյն մարմիններ եկեղեցոյ, զերեզմանատան եւ վարժարանի խնամակալութեան համար: Կալուածական եւ ժառանգական գործերը կը կարգադրուին քաղաքական ժողովներու կողմէ, զի ասոնք, *«կը միացնեն իրենց վրայ թեմին նկատմամբ քաղաքական ժողովոյ եւ քաղաքին նկատմամբ՝ թաղական խորհրդոյ գործառնութիւնները»:*

Գահիրէի մէջ կայ մէկ եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով, 1839ին հիմնուած առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի ջանքով եւ ժողովուրդին ծախքով: Այս եկեղեցին սակայն, որ Պենի-Սուրէնի թաղին մէջ կը գտնուի եւ կից է առաջնորդարանին, շատ հինցած ըլլալով մէկ քանի ամիսէն նոր մը պիտի կառուցուի քաղաքիս ամէնէն բանուկ պողոտաներէն մէկուն՝ Շարա Ապպասի վրայ, երկաթուղիի կայարանին շատ մօտ եւ ոչ հեռու Հելիոպոլսէն եւ գահիրէի հիւսիսային արեւելեան հայաբնակ արուարձաններէն, որոնք մայրաքաղաքին կապուած են երկաթուղիով եւ թրամուէյով: Նոր կառուցանելի եկեղեցիին ծախքը պիտի հոգացուի բարեյիշատակ Գրիգոր Եղիայեանի կտակին արդիւնքով: Արդէն 13000 եգ. ոսկիէն աւելի դրամ պատրաստ կայ: Այս գումարին վրայ պիտի աւելնան, վաճառելի երկու տուններու եւ մէկ գետնի արժէքն առնուազն 4000 եգիպտական ոսկի:

Գահիրէի մէջ հայերն ունին յատուկ գերեզմանատուն, որը սակայն գրեթէ լեցուած է: Շնորհիւ առաջնորդարանի կողմէ ձեռք առնուած միջոցներուն, յարակից պետական գետինն, իբր 1800 քառակուսի մետր տարածութեամբ, տարին չբոլորած գերեզմանատան պիտի միացուի կէս արժէքին վճարումով:

Այս գերեզմանատան մէջ կայ մատուռ մը մասնաւոր քահանայով:

Հայերն յատուկ եւ պարսպապատ գերեզմանատուն ունին նաեւ ի Զակազիկ:

Աղեքսանդրիոյ մէջ կայ նաեւ գերեզմանատուն, եկեղեցի եւ առաջնորդարան: Վերջին երկուքը կառուցուած շատ գեղեցիկ միջավայրի մը կերպով: Այս միջավայրը շատ ընդարձակ պարտէզ մըն է, ԺԹ. դարուն առաջին կեսին մէջ մեծ մասով նուիրուած մեծանուն Պօղոս պէյ Եուսուֆեանէ: Պարտէզին մէկ բաժնին վրայ շինուած են նաեւ հասութաբեր կալուածներ, քահանայատուն են.:

Ողբացեալ Թագուր փաշայի ջանքերով եկեղեցի եւ առաջնորդարան կը կառուցուին 1884ին: Մինչեւ այն ատեն յիշեալ պարտէզին վրայ գտնուած հիւրանոցի վերնայարկին մէջ էր որ կը կատարուէր հոգեւոր պաշտամունքը:

Գահիրէի մէջ առաջին անգամ «Հայ դպրատուն» կառուցուած է 1828ին Եղիազարեան եղբայրներու բարեգործութեամբ եւ եկեղեցւոյ շրջաբակին մէջ: Անմահ բարերար Կարապետ աղա Գալուստ 1854ին աւելի ընդարձակ մը կառուցանել տուած է եկեղեցւոյ մերձաւոր թաղի մը մէջ: Այս վարժարանին շէնքը կէս դար յետոյ, արդէն խարխլած շատ փոքր կու գար աշակերտաց յարաճուն թիւին առջեւ: Հետեւաբար 1906ին փոխադրուեցաւ հիմակուան տեղը ի Պուլաք իտալական վարժարանին մօտ: Նախակրթարանի գետնի եւ շինութեան ծախքը եղաւ 16000 ոսկի եգիպտական եւ հոգացուեցաւ վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարի բարերարութեամբ: Մանկապարտէզի շէնքը կառուցուեցաւ 1908ին, ծախք եղաւ 6000 եգիպտական ոսկի որ հայթայթուեցաւ ժողովուրդին եւ առաջնորդարանի կողմէ:

Մանկապարտէզը դպրոցական 1922-23 տարուան մէջ ունէր 305 երկսեռ ուսանող, 10 ուսուցիչ եւ ուսուցչուի, ծախք ---- եգիպտական ոսկի, ուսման շրջանն է 4 տարի⁴:

Մանկապարտէզ եւ նախակրթարանը (բարձրագոյն) 1922-23 դպրոցական տարուան մէջ ունին 750 երկսեռ ուսանող, 31 ուսուցիչ եւ ուսուցչուի, ծախք 6059 եգիպտական ոսկի, մէջն ըլլալով աշակերտները փոխադրող ինքնաշարժներու ծախքն 1350 ոսկի. ուսման շրջանն է մանկապարտէզը 3 եւ նախակրթարանը 6 տարի:

Մանկապարտէզ եւ նախակրթարան յանձնուած են միեւնոյն տնօրէնին հսկողութեան:

Աղեքսանդրիոյ հայերը վարժարանի իբր յատուկ շէնք ունեցած չեն մինչեւ 1884. վերոյիշեալ բակին մէջ կառուցուած այն յարկն, որ ի հնում կը գործածուէր իբրեւ մատուռ եւ անկէ վերջն ալ եկեղեցւոյ հանդիպակաց վրայ է, որուն գետնայարկի մէկ մասը ցարդ կը ծառայէ առաջնորդարանի: Սակայն այս յարկը

⁴ Այս մեքենագրեալ տողերը ջնջուած են:

շատ անձուկ է բաղդատմամբ աշակերտաց թուին եւ հարկ անհրաժեշտ է դպրոցական մասնաւոր եւ բաւարար շէնքի մը կառուցումը:

Այժմու քաղաքական ժողովը, տեղի խնդիրը մասամբ լուծելու համար, վարժարանի շէնքին վրայ կառուցանել կու տայ քանի մը սրահներ:

Քանի մը տարիներէ իվեր Հելիոպոլիսի եւ Զակազիկի մէջ կան մէյմէկ նախնական վարժարաններ ուրոյն հոգաբարձութիւններով: Այս վարժարանները Գահիրէի առաջնորդարանին սնտուկէն նպաստ կ'ընդունին եւ հոգաբարձութիւնները կ'ընտրուին քաղաքական ժողովէն եւ համարատու են անոր:

Հելիոպոլիսի եւ Զակազիկի վարժարանները չունին սեպհական շէնք սակայն ուրախալի է արձանագրել որ վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպար յօժարած է Հելիոպոլիսի ընկերութենէն տեղւոյն հայ գաղութին նուիրեալ գետնին վրայ 2000 ոսկւոյ ծախքով վարժարան մը կառուցանել: Շէնքը պատրաստ պիտի ըլլայ դպրոցական այս տարուան մէջ: Իսկ Զակազիկի ափ մը հայերուն վարժարանի սեպհական շէնք մը ունենալու փափաքն ու ջանքերն ամէն գովեստէ վեր են եւ կը մաղթենք որ ի մօտոյ գտնեն կատարեալ յաջողութիւն:

Մասնաւոր հայ վարժարաններ չեն պակսիր ի Գահիրէ: Անոնցմէ յիշենք Մանիսալեան քոյրերու աղջկանց բարձրագոյն համազգային նախակրթարանն (երկրորդական վարժարան մանկապարտէզի բաժինով), հիմնուած 1905ին եւ Թաշճեան քոյրերու երկսեռ վարժարանը հիմնուած 1907ին:

Հայ կաթողիկէ հասարակութիւնը ունի եկեղեցի մ'ի Գահիրէ կառուցուած 1841ին:

Աղեքսանդրիա նախ մատուտ մ'ունեցած է 1890ին, սակայն շէնքին անբաւականութեան պատճառով 1895ին քանդուած է եւ տեղւոյն վրայ եկեղեցի մը շինուած է Խալիլ Խայեթաթ փաշայի բարեգործութեամբ: Հայ կաթողիկէ համայնքը տարիներէ իվեր Աղեքսանդրիոյ մէջ ունի «Անարատ Յղութեան Քոյրերու Վարժարան» 100 աշակերտներով⁵: Իսկ Գահիրէ անցեալ տարուընէ իվեր միայն ունի յատուկ վարժարան:

Հայ աւետարանական հասարակութիւնը չունի եկեղեցւոյ մասնաւոր շէնք, թէ՛ ի Գահիրէ եւ թէ՛ յԱղեքսանդրիա, կրօնական պաշտամունք կը կատարուի ամերիկեան միսիոնարներու եկեղեցիներուն մէջ: Հայ աւետարանականներն յատուկ վարժարան ալ չունին:

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆՆԵՐ ԵՒ ԻՐԵՆՏ ԻՐԱԻԱՍՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Հայ երեք հասարակութիւններն ալ ունին իրենց հոգետոր պետերն ու հովիւները: Հայերն ու հայ կաթողիկէները տեղական կառավարութենէն պաշտօնապէս ճանչցուած են իբրեւ ուրոյն հասարակութիւններ: Հայ աւետարանականները մաս կը կազմեն այն համայնքին որ կառավարութիւնը ճանչցած է ի պաշտօնէ եւ որ կը բաղկանայ խպտի եւ տեղական ուրիշ աւետարանական եկեղեցիներէ: Մեր աւետարանական եղբայրները քաղաքային վիճակի վերաբերեալ իրենց անձնական գործերը շատ անգամ մեր առաջնորդարանին ձեռքով կատարել կու տան:

⁵ Վերջին երկու մեքենագրեալ բառերը ջնջուած են:

Հայոց առաջնորդութիւնը շատ հին է. սկսած է ժԱ. դարուն, երբ Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոս, նոյն իսկ Եգիպտոսի մէջ վիճակաւոր եպիսկոպոս ձեռնադրած է Ներսէս Շնորհալիի իօրեղբայր Գրիգոր իշխանը: Եգիպտոսի առաջնորդութիւնը մինչեւ ժԳ. դարուն սկիզբները ընդհանրական հայրապետներու անմիջական իրաւասութեան ներքեւ գտնուած է: Քրիստոսի 1311 թուականին Երուսաղէմի Սարգիս պատրիարքը Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Նասրին հրովարտակով փարաւոններու երկիրն իր աթոռին թեմ ըրած է: Եւ այսպէս շարունակած է մինչեւ ժԹ. դարուն կէսերը, երբ Գաբրիէլ եպիսկոպոս Եգիպտոսի առաջնորդ էր: Այս բազմերախտ առաջնորդին օրով վէճեր ծագեցան Երուսաղէմի եւ Եգիպտոսի միջեւ եւ հետեւանքն այն եղած է որ այս վերջինն անջատուած է Երուսաղէմէն եւ Պոլսոյ պատրիարքարանին ենթակայ եղած է:

Այս թուականէն սկսեալ օսմանեան կայսրերն տուած են Եգիպտոսի առաջնորդներուն հաստատութեան հրովարտակները:

Սակայն Թուրքիոյ եւ Եգիպտոսի միջեւ քաղաքական կապը խզուած ըլլալով այժմ եւ ասկէ ետք առաջնորդներու պաշտօնին տեղական կառավարութենէն ինչպէս ճանչցուելու եւ Եգիպտոսի վիճակին հոգեւորապէս որ իշխանութենէն կախում ունենալու շատ կենսական խնդիրներուն համար պատշաճ եւ անմիջական կարգադրութիւններ անհրաժեշտ դարձած են: Թուականէս մինչեւ շուրջ 20 տարի առաջ՝ Գահիրէի կառավարչատան մէջ հաստատուած մասնաւոր գրասենեակը կը գործադրէր ի մէջ այլոց հայոց առաջնորդարանին կողմէ ամուսնական խնդրոց մէջ արձակուած նաֆաքայի եւ ուրիշ վճիռները կը գործադրէ: Նաեւ երբ առաջնորդարանս իր առանձնաշնորհումն եղող ժառանգական խնդրոց գործադրութեան մէջ դժուարութեան պատահէր եւ կառավարութենէն ոստիկանական օգնութիւն պահանջէր, այդ պահանջքին գոհացում կը տրուէր:

Այժմ առաջնորդարանիս ամուսնական եւ ժառանգական վճիռները կը գործադրուին դատական միջոցներ ի գործ դրուելէ վերջ միայն, եւ այս՝ այն պատճառաւ, որ յունաց պատրիարքարանին եւ ուրիշ կարգ մը առաջնորդարաններու նման, հայոց կանոնադրութիւնն ալ դեռ չէ վաւերացուած կառավարութենէն:

Ժառանգական խնդիրներ ըսելով կը հասկցուին.- ա) ցանկագրել եւ հսկողութեան ներքեւ առնել ոչ... հայերու ժառանգութիւնը երբ անչափահաս, բացակայ կամ խելագար ժառանգորդներ գտնուին. սակայն առաջնորդարանի կողմէ ժառանգութիւնը ցանկագրելու համար պէտք է որ ներկայ եւ չափահաս ժառանգորդները յաւակնին առաջնորդարանի միջամտութեան: բ) տալ ժառանգական վաւերագիր, գ) խնամակալ կարգել անչափահասներու եւ խելագարներու համար, դ) իր հսկողութեան ներքեւ առնուած ժառանգութիւնները իրաւունք ունեցողներուն բաժնել, շիրիի⁶ ժառանգական օրինաց տրամադրութեան համաձայն: Այս առանձնաշնորհումներն, 1856ի *խաթթի հիւմայունէն* ալ առաջ եւ աւելի ընդարձակ սահմանի մէջ, յեգիպտոս 19րդ դարուն երկրորդ քառորդին, յաւերժայիշատակ Մոհամէտ Ալի փոխարքայէն նախ հայոց առաջնոր-

⁶ Այսինքն *շարիի*՝ իսլամական կրօնքի օէնք:

դարանին եւ յետոյ ուրիշ առաջնորդարաններու ալ տրուած են շնորհիւ Պօղոս պէյ Եուսուֆի:

Առաջնորդարանս տեղական կառավարութենէն ճանչցուած կանոնագիր ունենալու խնդրոյն ծագման պահուն, ազգային սահմանադրութեան թարգմանութիւնը ղրկած է կառավարութեան եւ հաղորդած թէ այդ ըլլալով առաջնորդարանի կանոնագիրն, ինքն ալ հաճի ճանչնալ զայն. սակայն կառավարութիւնը այդ հաճութիւնն ունեցած չէ: Առաջնորդարանս ջանացած է յետոյ կանոնագրի յատուկ ծրագիր մը մշակել եւ Պոլսոյ պատրիարքարանի բովէն անցընել յետոյ, ներկայացնել տեղական կառավարութեան, սակայն զանազան տեղական դժուարութիւններ մանաւանդ համաշխարհային պատերազմը ու անոր ծանրակշիռ հետեւանքները որոնք մեծապէս ազդեցին Թուրքիոյ, Եգիպտոսի եւ թէ ամէն տեղերու հայութեան վրայ, մինչեւ հիմա արգելք եղան այս էական խնդիրը կարգադրելու եւ առաջնորդարանը զերծ պահելու կարգ մը անպատեհութիւններէ:

Կաթողիկէ հայոց առաջնորդարանը Եգիպտական կառավարութենէն 1905էն իվեր ճանչցուած կանոնագիր ունենալով արդէն, զերծ է այս տեսակ անպատեհութիւններէ: Իսկ անտարանական հայոց *սթաթի-փերսոնէլի* մասին այս յօդուածին մէջ խօսեցանք արդէն:

Կաթողիկէ հայերը 1894ին է որ ունեցած են թեմակալ առաջնորդ, սակայն իրենց գոյութիւնն Եգիպտոսի մէջ երկու-երեք դարու հնութիւն ունի: Լիբանանի կաթողիկոսներն անոնց կը ղրկէին հոգեւոր հովիւներ, իրենց հոգեւոր պաշտամունքը կը կատարուէր լատինաց եկեղեցիներուն մէջ եւ ննջեցեալները կը թաղուէին լատին գերզմանատունը: Իրենց այս վիճակը շարունակեց մինչեւ որ համայնքն ունեցաւ իր սեփական եկեղեցին ու գերեզմանատունը: Այժմ համայնքը թեմ է Պոլսոյ պատրիարքութեան:

Կաթոլիկ համայնքի անդամոց ընդհանուր թիւը կը կարծուի ըլլալ 6000 որոնցմէ 4000ը Գահիրէի շրջանին մէջ եւ 2000 Աղեքսանդրիոյ:

Հայ անտարանական համայնքն հազիւ 40-45 տարուան անցեալ մը ունի Եգիպտոսի մէջ եւ իր թիւը 3-400է անելի չէ:

ԵԳԻՊՏԱԿԱՅՈՅ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐԸ, ՀԱՅԵՐԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ֆաթիմեաններու օրով, որոնք Եգիպտոսի վրայ իշխեցին 969-1160 հայերն ոչ միայն շատ բազմաթիւ էին այլեւ շատ երջանիկ: Տէրութեան ամէնամեծ քաղաքային եւ զինուորական պաշտօններուն գլուխը շատ մը հայեր կը գտնուէին: Մեծահոշակ Պետր էլ Կեմալն ծագումով հայ մըն էր:

Ֆաթիմեաններու անկումէն յետոյ հայոց աստղը եթէ չխաւարեցաւ բոլորովին Եգիպտոսի հորիզոնին վրայ, շատ զգալապէս նուաղեցաւ:

Գրեթէ անփոփոխ այսպէս տեսց մինչեւ մեծանուն Մոհամէտ Ալիի կայսերական հրովարտակով Եգիպտոսի փոխարքայ անուանումն, որ պատահեցաւ 1805ին: Այդ ժամանակ Եգիպտոս կէս անկախ եղաւ Բ. Դուռնէն, ունենալով յատուկ նախարարութիւն: Հոչակաւոր Պօղոս պէյ Եուսուֆեան շատ երկար տարիներ եղաւ գլխաւոր նախարարն անդրանիկ փոխարքային: Նուպար փաշա շատ

մեծ անուն ձգեց Եգիպտոսի պատմության մէջ: Եգիպտական կառավարութիւնը փոխարքայութեան վերածուելէն մինչեւ անգղիական թեւարկութեան հաստատումը, այսինքն 1805էն 1914, 109 տարուան ժամանակամիջոցի մը մէջ 65 տարիներ հայերն են որ վարած են եգիպտական կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարի դժուարին ու փափուկ պաշտօնը: Կառավարական ու պետական ուրիշ բարձր պաշտօններու եւ անհատական փայլուն դիրքերու վրայ բազմաթիւ հայեր գտնուած են Մուհամմէտ Ալիի եւ անոր յաջորդող փոխարքաներու օրով մինչեւ անգղիական թեւարկութիւնը, որ պիտի կրնանք ըսել, փակեց պետական ասպարէզը հայոց առջեւ: Եւ եթէ այս տարի անգղիական թեւարկութիւնը վերցաւ Եգիպտոսի վրայէն, սակայն երկրին պայմաններն ու հանգամանքները այնպէս են որ ալ բնաւ յոյս չկայ որ հայերը այսուհետեւ պետական պաշտօններուն մէջ փայլին անցեալին մէջ եղածին նման: Եւ արդարեւ ներկային մէջ ոչ մէկ նախարար, ոչ մէկ փոխնախարար, ոչ մէկ դատաւոր եւ ոչ մէկ բարձրաստիճան պաշտօնեայ կայ պետական շրջանակին մէջ:

ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԱՐՇԵՍՆԵՐԸ

Պանքերու եւ զանազան մեծ ընկերութեանց մէջ կան բաւական թուով պաշտօնեաներ, որոնց մէկքանին կարելոր: Կան մէկքանի հողատէրեր եւ վաճառականական կարելոր տուներ: Ծխախոտի առետուորին մէջ հայերն առաջինն են եւ ունին 5-6 մեծ գործարաններ, կան մէկքանի սեղանաւորներ, սակայն մանր առետուորով զբաղողներու թիւը շատ անլի մեծ է:

Ոսկերչութեան մէջ հայերն իրենց հաւասարող չունին: Արուեստի եւ արհեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ շատ կամ քիչ թուով հայեր կան եւ յաջողակ են: Կան բաւական թուով մեքենագէտներ, երկրաչափներ, ճարտարապետներ եւ բժիշկներ:

ԼԵՁՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐՔԵՐԸ

Հին գաղթականները - 1895էն առաջ Եգիպտոս գտնուողները – մեծ մասամբ արաբախօս են. ասոնց մէջ քիչ կայ թրքախօս եւ անլի քիչ հայախօս: Հին գաղթականները գրեթէ ամբողջութեամբ իւրացուցած են խպտիներու բարքերն ու սովորութիւնները:

Նոր գաղթականները եկած են գլխաւորաբար Պոլիսէն եւ Կեսարիայէն, երկրորդական գծին վրայ են Իզմիր, Վան, Արաբկիր, Ատանա, Ակն, Թոքթաթ, Սեբաստիա եւ ուրիշ քաղաքներ: Ասոնք, կեսարացիներու եւ ատանացիներու մէկ մասն ի բացառեալ, կը խօսին հայերէն եւ առայժմ հակամէտ են պահելու իրենց ծննդավայր գաւառներու բարքերն ու սովորութիւնները:

ՄԱՄՈՒԼ

Եգիպտոսի անդրանիկ լրագրիրն *Արմաւենիի* առաջին թիւն լոյս տեսած է 1865ին, Աբրահամ Մուրատեանի խմբագրութեամբ: *Արմաւենի* սակայն ութ ամիս վերջ կը թառամէր եւ քսաներկու տարիներ յետոյ՝ 1887ին կը սկսէր իրատարակուիլ *Նեղոս*, որ սակայն անլի շուտ կը ցամքէր: Ինը տարի յետոյ, ող-

բացեալ Յարութիւն Ալփիար կը հիմնէր իր *Փարոսը*, որուն լոյսերն ալ, արծարծուած երկիցս, մարեցան առանց երկար ժամանակ շողալու:

Անկէ յետոյ բազում լրագիրեր ու հանդէսներ հրատարակուեցան. ոչ մէկն ունեցաւ սակայն երկար կեանք: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է որ հայ գրականութեան ամէնէն փայլուն դէմքերէն Օտեան, Թէքէեան, Պարթեւեան, Կիրճեան եւ եղբայրական գնդակին զոհը անմահն Արփիարեան եղած են եգիպտահայ թերթերու հիմնադիր, վարիչ խմբագիր եւ խմբագրապետ:

Ներկային մէջ կը հրատարակուին մէկ ամէնօրեայ լրագիր *Արեւ* Աղեքսանդրիոյ մէջ, օրկան Ռամկավար [Ազատական] Կուսակցութեան եւ մէկ երկօրեայ լրագիր՝ *Յուսաբեր*, Գահիրէի մէջ, օրկան Հ.Յ.Դաշնակցութեան: Թէեւ Հնչակեան Կուսակցութեան մէկ ճիւղը կայ, սակայն մասնաւոր թերթ չունի:

Կան նաեւ քանի մը հանդէսներ, որոնց գլուխը կը գտնուի Գուրգէն Մխիթարեանի *Նոր Շարժումը*:

Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ հաստատուած են քանի մը տպարաններ, որոնց ամէնէն հինը հազու 20-25 տարուան հնութիւնն ունի եւ որոնք հանդէսէ գատ առաւել կամ նուազ կարեւոր գրքեր ալ հրատարակած են:

ԵՂԻԱՅԵԱՆ ՊՈՒՐՍ

Բարեյիշատակ Գրիգոր Եղիայեան, որուն մահը տեղի ունեցաւ իբր 10 տարի առաջ, ստորին Եգիպտոսի մէջ կտակած է ընդարձակ արտ մը: Այս արտին եկամտոտու վր տարեկան 7-800 ոսկի, Գալստեան վարժարանի շրջանաւարտ, նիւթապէս անկարող աշակերտները՝ *քոլէժներու* ընթացքն աւարտելէ յետոյ, կը ստանան համալսարանական կրթութիւն:

Գահիրէի *քոլէժներուն* մէջ այժմ կան քանի մը *պուրսիէներ* եւ երկու հատ ալ Ֆրանսայի համալսարաններուն մէջ: Եղիայեան *պուրսին* գործադրութիւնն, բարերարին կտակին համաձայն՝ յանձնուած է Գահիրէի առաջնորդարանին, որու կողմէ յատուկ յանձնախումբ մը կազմուած է այս նպատակով:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ ԵՂՎԱՐՅ ԿՏԱԿ ԿԱՄ ՆՈՒՐԱՏՈՒՌՈՒԹԻՒՆ

Արժէքը իբր 600,000 եգիպտական ոսկի, ամէնէն հոյակապ նուիրատուութիւնն, որ հայ պատմութիւնն իր ծագումէն ի վեր արձանագրած ըլլայ ի նպաստ ազգին կամ հայրենիքին: Ի վեր եղած դժուարութիւններն հարթուած ըլլալով այժմ, ցանկալի եւ յուսալի է միանգամայն որ գործադրութիւնն սկսի անյապաղ:

ՏԵՂԱԿԱՆ ՊԷՏՔԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ կան մարմնամարզական ընկերութիւններ: Նոյն քաղաքներուն, Թանթայի եւ Զակազիկի մէջ բացուած են զանազան ընթերցարաններ: Ասոնք շատ օգտակար դեր կը կատարեն ժողովուրդին մտաւորական զարգացման գործին մէջ: Կայ նաեւ Հայկական Սրահն, որէ թէեւ մասնաւոր խմբակցութեան մը կը պատկանի, սակայն շատ անգամ հոն կ'ըլլան բանախօսութիւններ եւ հաւաքոյթներ՝ ազգային խնդիրներու շուրջ: Գահիրէն եւ Աղեքսանդրիան ունին ուրոյն աղքատախնամ ընկերութիւններ: Անոնց եկամտութիւնն մէջ մեծ մաս կը բռնեն պետական արտօնութեամբ կազմակերպուած

վիճակահանությանց հասոյթները: Աղեքսանդրիոյ մէջ վերջերս կազմուեցաւ Գեղարուեստասէր Տիկնանց Ընկերութիւն մը:

Ազգին ու հայրենիքին կարօտութեանց ձեռք կարկառելու եւ անոնց սէրն Եգիպտոս բնակող ազգայնոց սրտին մէջ վառ պահելու նպատակով կազմուած մէկքանի արական եւ իգական ընկերակցութիւններ կան ի Գահիրէ եւ յԱղեքսանդրիա: Իր կարեւորութեամբ անոնց զլուխը կը գտնուի ՀԲԸՄիութիւնը, որ, ինչպէս յայտնի է, 1906ին վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարի նախաձեռնութեամբ կազմուած է ի Գահիրէ որու ազգին եւ հայրենիքին ցաւերն մեղմացնելու համար կատարած դերը պարզապէս նախախնամական է: Յետոյ կու գայ Միացեալ Որբախնամ Ընկերութիւնը, որ ներկայիս Ճինիէի (Սուրիա) մէջ կը պահէ տիպար որբանոց մը:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Գահիրէի Հայուհեաց Միութիւնը եւ նորակազմ Հայ Տիկնանց Բարեսիրական Ընկերութիւնը եւն.:

Սուտանի իբր 2-300 հայերն Եգիպտոսի առաջնորդութեան ենթակայ են, Գահիրէի երեսփոխանաց ընտրութեան համար քուէ կու տան եւ առատօրէն կը մասնակցին ազգային ամէն հանգանակութեանց:

Պատերազմի սկիզբէն մինչեւ այսօր Եգիպտոսի եւ Սուտանի հայութիւնը չհաջուելով Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան մեծագումար նպաստները եւ այն նպաստները որոնք եղած են յԵգիպտոս գաղթող իր եղբայրներուն համար, արտասահման դրկած է աւելի քան 150,000 ոսկի աղէտեալ եղբայրներու օգնելու համար: Նշանակալից է այս գումարն, քանի որ գրեթէ ամբողջութեամբ հայթայթուած է այն միջակորեար դասակարգէն եւ հասարակ ժողովուրդէն:

Եգիպտոսի առաջնորդարանն իրերու ներկայ կացութեան մէջ եւ ցնոր տնօրինութիւն եւ յանուն Պոլսոյ պատրիարքարանի առժամապէս իր իրաւասութեան ներքեւ ունի Հապէշիստանի կենտունակ հայ գաղութը:

THE ARMENIAN COMMUNITY OF EGYPT (Summary)

N. M. Aghazarm

This unpublished document, written in 1922-23, gives a brief overview of the Armenian community of Egypt. It starts with a short introduction on the strong political, military and numerical presence of the Armenians in 11th-12th century Fatimid Egypt, then praises the wise policies of Muhammad Ali, who called in a number of enlightened Armenians and groomed others, who eventually held pivotal positions in the state apparatus. The paper notes that, with the arrival of the British, the Armenians were left out of the political system, and there was no likelihood that with their departure the Armenians would hold any key positions in the state. The paper speaks about the changing number of Armenians in the previous decades, as they fled from the Hamodian massacres, the Cilician holocaust, the Armenian Genocide and the Smyrna tragedy. It notes that some 5000 out of a total of 15,000 Armenians living in Egypt have Egyptian citizenship.

The paper describes, as well, the administrative structure of the community in both Cairo and Alexandria, the schools, the churches, the jurisdiction of the prelacy, the media, philanthropic organizations and the existence of both political and cultural organizations. It also provides a brief overview of the careers of the Egyptian Armenians, languages used, traditions practiced, educational funds, and the Armenian tobacco business.

From Sudan to Siberia: Mkrtich Ulikian's Odyssey¹

Artsvi Bakhchinyan
artsvi@yahoo.com

In the distant 1980s, during one of the faculty English lessons at school, classmate Azatouhi Ulikian showed us a family photo. “This is my grandfather in Sudan,” she said.

In the middle of the black-and-white photo was a man surrounded by half-naked women and men. What a surprise! So the grandfather of one of our schoolgirls in this gray Soviet school lived in distant and exotic Africa and was photographed with the people of one of the local tribes, whose women were half-naked! That photo left a strong impression on me. A few years later, based on that, I made a small painting. And many years later, studying the history of African-Armenian communities, I remembered that photo and decided to follow in the footsteps of Sudanese-Armenian Ulikian.

I found Azatouhi Ulikian, now the holder of a doctorate, an associate professor at the Chair of Computer Systems and Networks at the National Polytechnic University of Armenia, and Educational Engineer at the Armenian National Engineering laboratories. She introduced me to her uncle, Andranik Ulikian, who was born in Sudan. The latter gladly agreed to tell the extremely remarkable story of his family, which I present below.

AFRICAN DEPORTATION

Mkrtich Ulikian (in English he transcribed his name as Magarditsh Ouliguian) was born in 1904 in Constantinople to Toros and Hnazand Ulikian. He had two brothers, Garbis and Takvor, and a sister, Madeleine. During the Armenian Genocide, the father took the children to an American orphanage in Constantinople, made them climb over the fence, and left, hoping that the children would be safe. Afterwards Toros Ulikian left for Egypt. In 1920, 16-year-old Mkrtich and his brother Takvor left their younger brother and sister at the orphanage and moved to Egypt to join their father.

¹*The Armenian Mirror-Spectator*, June 4, 2020.

From a young age, Mkrtych had a great love for cars, and he became a car mechanic in Egypt. Learning that in neighboring Sudan there was a great demand for car specialists, Mkrtych collected a little money and went alone to the Sudanese city of Obeid, despite knowing no one there. In this city, he met a local man who told him that a wealthy Armenian by the name of Sarkis Agha lived in Obeid. The man took Mkrtych and showed him Sarkis' two-story house. One day Mkrtych went and knocked on the door of the house, asking the Sudanese servant to tell the landlord that a compatriot wanted to talk to him for five minutes. The servant soon told Mkrtych that the landlord had invited him inside. He waited for 10 minutes, was served cold lemonade, and then a large man with a mustache and wearing a house robe came down the stairs.

Sarkis Agha was very happy to meet his young compatriot, looked carefully into Mkrtych's eyes and immediately understood his soul. "How can I be useful, son?" Sarkis Agha asked. Mkrtych said that he wanted to start a truck business, but did not have enough money to buy a car. Five minutes later, Sarkis Agha handed Mkrtych the funds he needed. The young man waited for him to ask for a receipt. "My son," said Sarkis Agha, "I know why you are not leaving. If I had not been an honest man, I would not have given you money. Go and buy what you want with this money, enjoy it, and when you do not need that money, then you will repay your debt."

Thus, thanks to the support of his Armenian compatriot, Mkrtych Ulikian's business started. One truck became two, three and then four, and in the depths of Africa, Mkrtych ran his own business, transporting people and cargo from one Sudanese settlement to another.

Soon, fortune smiled on him in his personal life too. In El Obeid, he met a businessman named Kyriako Hermes, whose wife was an Armenian woman named Aghavni. Some time later, Aghavni's sister's daughter, Azatouhi Matosian, came from Khartoum to see her aunt. Azatouhi was born in Ankara to a large Armenian family. Her father, Minas, had been a soldier in national hero General Andranik's army; then her family was deported and settled in Khartoum, where Minas had several shops. Kyriako Hermes introduced Mkrtych to Azatouhi, and the two hit it off. Mkrtych's parents came from Egypt, and the young couple got married.

Their first son, Andranik, and three others were born in Sudan, while two more were destined to be born in the Soviet Union. Mkrtych gave Armenian names to all the children, except for daughter Madeleine, whom he named in memory of his prematurely deceased sister in Constantinople. The Ulikians were deeply religious people who gave their children a Christian upbringing. Mkrtych Ulikian subscribed to Cairo's *Arev* (Sun) daily newspaper. There was no Armenian school in El-Obeid, and the father ordered them to speak only Armenian.

Mkrtych had a registered cargo office with four trucks belonging to him and working all over Sudan; these provided him with a stable income. He recognized all of Sudan and its peoples, the Arabs, the Ethiopians, the Copts, and the local tribes. He once transported a local clergyman with his 40 wives in the back of a truck.

Once, while passing through a remote village, the truck was surrounded by the members of a local tribe. Mkrkich was told that their leader was ill, and they threatened not to release him until he and his team had helped the patient. Fortunately, Mkrkich had a painkiller that alleviated the condition of the sick chief. The incident is reminiscent of the photo mentioned at the beginning of this article, where Mkrkich Ulikian is standing in front of a sick tribal leader, surrounded by half-naked residents of the village. This was a special honor bestowed on Mkrkich because, according to the laws of that tribe, no one had the right to stand ahead of the tribal leader.

In their free time, Sudanese Armenians spent time together, often with 25-30 people embarking on an outing, during which Mkrkich provided a barrel of beer for them. He always had two guns in his car and one gun in his pocket to protect himself from the dangers on the roads.

There were few Armenians in Sudan, about 800 people, and their number has decreased year by year. Most of them left for Egypt.

THE HOMELAND IS CALLING

After World War II, when the repatriation of Diaspora Armenians to Soviet Armenia began, Mkrkich Ulikian also decided to join the caravans.

Receiving the privilege of joining the caravan of repatriates from Egypt, Ulikian sold his house, gave the four trucks and the prosperous life to their Sudanese servants, and left for Egypt with his family. For the trip to Armenia, he bought four new Ford trucks and placed boxes of different goods in each of them: food, clothes, soap and car spare parts. In Alexandria, these cars were delivered to the port to be loaded on the ship. Three other Sudanese-Armenian families, the Nalchajians, the Fabrikatorians and the Semerjians, were also there in their cars. In Cairo, Mkrkich met a well-known Arab businessman who, knowing about his intention to move to the Soviet Union, advised him not to go to a poor country that had just emerged from the war. He advised Mkrkich to return to Sudan and promised to provide him with a more extensive cargo business, sharing the profits with him. Mkrkich also met with his French, Belgian and Danish friends, who proposed moving to Europe together and working together, but Ulikian was not to be swayed.

Those who want to emigrate, because of the quarantine announced in Egypt, were not allowed to leave the country. The Ulikians were forced to stay in Cairo for a year with the others; Andranik's son attended the kindergarten of the local Kalousdian School.

The day of departure arrived. The repatriates boarded the Soviet ship, which had been confiscated during the war from Germany and renamed "Pobeda" (Victory). By the way, the future famous singer Gohar Gasparian was traveling on the same ship. The owners of the cars were informed that, due to the lack of space on the ship, their cars would come on the next Romanian ship, the "Transylvania." Those cars never arrived.

THE COLLAPSE OF DREAMS

One kilometer from the port of Batumi, “Pobeda” stopped, and the passengers were ordered to dump the food they had into the sea, reasoning that there was everything in the Soviet Union and that it was forbidden to enter the port with food. People started throwing their food into the water, and a few minutes later they were surprised to see that many people were swimming from the shore and taking everything that had not sunk. Seeing this, Mkrtych’s brother-in-law hid four pieces of *basturma* in their woolen blankets. People started looking at the port of Batumi through binoculars and saw with horror that a woman was holding a carbine in her hands near the checkpoint, and another was carting charcoal in a wheelchair. The Egyptian-Armenians, who were mostly wealthy, realized that they had fallen into a trap.

At the port, people filled the barracks, and they were offered sour borscht, which the Egyptian-Armenians had never tasted before. Seeing the low-quality black bread, they mistook it for chocolate cake, until they bit into it and saw it ooze salt water when squeezed.

Arriving in Yerevan, the Ulikians were housed in a three-story building which had just been built by German prisoners of war. Mkrtych started working at a truck repair point. Initially, he went to work in his English suit and tie, until he was told that it was not appropriate attire for a Soviet worker; the boss told him: “Take that rope off your neck!”

After the war, wishing to compensate for the loss of human resources, the Soviet government organized a campaign to bring back to the historical homeland representatives of the people of the USSR who had emigrated. The Soviet state, at the cost of bringing hundreds of thousands of repatriated people into the country, wished to strengthen its image as a powerful state that had won the war. Then it set about freeing itself of the repatriated Armenians by exiling many of them to Siberia and the Altai.

On June 12, 1949, at 2 p.m. someone knocked on the door of the Ulikians’ apartment. An Armenian captain, with two Russian soldiers, entered and ordered them to collect some items immediately and leave the house. Seeing four small children and one in a diaper, the captain was filled with pity. “I am commanded to take you,” he said. “Don’t curse me, big brother. If I don’t take you, they will take me with you. I can only do you a favor now. I should give you ten minutes to collect your property, but I’ll give you half an hour. Take what is valuable with you and, especially, warm clothes.” Mkrtych took his wife’s jewelry, which would later come to their aid in their troubled days, so he remembered that captain with gratitude for the rest of his life. In the commotion, they left the baby in a diaper at home and had to return for him. In the village of Ulukhanlu (now Masis), the Ulikians, along with thousands of other repatriated people, filled the wagons of a freight train. And after a cruel journey of eighteen days, those who had obeyed the call of the homeland, as a result of a cruel game of fate, found themselves in wild and wretched Siberia, as Stalin’s exiles. Their only fault was the desire to live in the

homeland and serve it, for which they had left their quiet life and become the victims of the insidious game of Soviet propaganda.

Mkrtich Ulikian and some of his staff in Sudan

LIFE IN THE TAIGA

Thus, for the Ulikians, who had not yet got to know Armenia properly, Sudan was replaced by the Zalesovsky district of Altai Krai for six years. There were 45 exiled Armenian families in that district, 25 of whom were repatriated people. Mkrtich's family was taken 32 kilometers from Zalesovo, deep into the taiga, where there were only three hunting lodges and a small kiosk. They gave him a tent and ordered him to cut down the trees and build a house. Mkrtich built a wooden cabin with the other exiles. The woolen blankets brought from Africa allowed the family to withstand the 35-40 degrees of frost. But even in Siberian conditions, the Ulikians were able to maintain their Christian identity; they taught their children to cross themselves before meals, which was rare in the Soviet reality.

Mkrtich Ulikian learned the reason for his being exiled a year later. One night in 1950, at 2 a.m., there was a knock on the door of his Siberian cabin, and Mkrtich was taken away. Two hours later, he was brought home, beaten and bloody. In order to have grounds for his exile, Mkrtich was told to sign that he was a member of the Armenian Revolutionary Federation, but he refused to sign the confession. The same story was repeated in 1951. He was beaten again and refused to sign again. Moreover, this happened due to an order received from Armenia.

Mkrtich went to work at a local power plant while his wife, Azatouhi, that educated, mollycoddled, aristocratic lady, and her 8-year-old son Andranik tore up the stumps near the cabin to sow potatoes. It was very difficult to get food. Mkrtich soon learned that residents of the nearby village of Obukhovo were selling rabbit meat. Together with his eldest son, he reached the village in the woods, ignoring

the cold and the fear of wild animals, gave away his wife's golden bracelets, and bought frozen rabbits. Thus, in the harsh conditions of Siberia, potatoes and rabbit meat were the salvation of the Ulikians. And the large family was made whole with another daughter who was named after Mkrtych's mother, Hnazand.

SURPRISE MEETING IN BARNAUL

Two years after Stalin's death, in 1955, Mkrtych wrote a letter to Kliment Voroshilov, chairman of the Presidium of the Supreme Soviet, stating that they, being from Africa, were not accustomed to the cold climate and asked for permission to return to Armenia. The answer was not long in coming; a letter signed by Voroshilov himself came in 10 days. However, it was written that they could move to any republic of Central Asia, but not to the Caucasus. Mkrtych soon received official permission to leave Siberia. The Ulikians traveled by train to the main city of Altai Krai, Barnaul, from where they were to travel by train to Central Asia. However, as the number of people wishing to leave was high, they could not validate their tickets for three days. At the train station Mkrtych by chance saw another repatriated Armenian, Mardo Pokrachian, who was a boxing champion in the Middle East. Mkrtych did not know him personally, so, wanting to attract his attention, he told his son loudly in Western Armenian, "Son, run and get some boiled water!" Hearing this, Mardo approached Mkrtych and said, "Brother, you are an Armenian. You are one of those who came from there, right?" "Yes, I am from Egypt." "What's your name?" "Ulikian." "Are you Ulik's brother?" Mardo asked, hugging Mkrtych. It turned out that he knew one of Mkrtych's brothers, whom he affectionately called Ulik.

Knowing the plight of the Mkrtych family, Mardo, a tall, very hairy man who had spent four years in prison for beating five Russians for mocking his hairiness, all of whom were frightened, took the family's train tickets. Opening the door with a kick, he entered the station chief's room and, in his broken Russian, demanded written permission to validate the Ulikians' tickets. Then he approached the cash register and forced them to validate the tickets, telling the protesting crowd that he was doing it for a family with six children.

The next train arrived only the next day. Mardo came back to the station with his friend Kevork, also an exiled repatriated person, who, as it turned out, was also known by Mkrtych. Mardo approached the train door and shouted at the crowd, again in his barked Russian, that the first to enter the train was the family with six children. A man with a briefcase and hat approached and yelled at Mardo. The former athlete slapped the man who fell on his back. Only then was the crowd silenced. Kevork was the first to enter the train and take a seat for the Ulikians. Before leaving, Mkrtych asked Mardo if he was going to return to Armenia. "I have found my life by terrorizing the Russians here. Should I go there and be arrested again? No, I will not go," Mardo said. He later visited Armenia, but lived most of his life in Barnaul and died there.

AND NOW – UZBEKISTAN

The Ulikians reached Uzbekistan and settled in Fergana. As a driver, Mkrkich went to work in a car park in the Toshlok region, 48 kilometers from the city. When he first went there, his son Andranik joined his father to translate the conversation into Russian. Mkrkich, who was fluent in six languages, did not want to learn good Russian, and Andranik, who had gone to school in Siberia, did not learn to read and write in Armenian and always surprised those around him with his impeccable Russian accent. Therefore, we can imagine the extreme astonishment of the Russian officer during his military service when, after praising Andranik Ulikian's perfect Russian, he saw the note "Sudan, Africa" in his passport as his birthplace.

The Ulikians lived in Uzbekistan for a year. During this time, Mkrkich supplied cotton seeds and raw materials to the processing factories in the Toshlok region. He especially remembered a funny incident that happened in Uzbekistan during the years he lived there. Mkrkich reproduced his photo with the Africans and kept a copy in his wallet, realizing that it could be useful when he met traffic inspectors. Once his car was stopped by the senior traffic inspector, a captain, and instead of checking the driver's license, the captain started to study the African photo and asked about it, especially about the naked women. In the end, he refused to return the photo, and instead he did not bother Mkrkich again.

In 1956, the new Soviet leader, Nikita Khrushchev, publicly condemned Stalin's cult of personality. The Ulikian finally received the official certificate of the authorities, according to which they were considered unjustifiably repressed and received the right to return to Armenia.

"WE DO LIKE EVERYONE ELSE"

Overcoming new kinds of difficulties, Mkrkich's children became owners of businesses and had families in Armenia. Mkrkich himself continued to work as a driver. He never regretted repatriation, did not try to leave the Soviet Union, did not complain about the trials that came into his life, and when his son Andranik sometimes complained about the difficulties of Soviet life, he always said: "Never mind, son, we do like everyone else." Only two days before his death, Mkrkich, re-evaluating his past life, considered it necessary to apologize to his son for bringing them to the Soviet Union. "Never mind, Dad, we do like everyone else," Andranik replied to his father.

Mkrkich Ulikian lived for 93 years, dying in 1997, and his wife, Azatouhi, passed away three years later at the age of 82.

While still living in the depths of Africa, Mkrkich Ulikian expressed concern about the future of his children growing up in unfavorable conditions for Armenians. Today, his descendants continue to live mostly in Armenia, each contributing to his chosen field. Thus, at the cost of certain trials, the efforts of Mkrkich Ulikian to preserve Armenian identity, as we see, have not been in vain.

Mkrtich Ulikian and his family

**ՍՈՒՏԱՆԵՆ ՍԻՊԵՐԻԱ. ՄԿՐՏԻՉ ՈՒԼԻԿԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՈՂԻՍԱԿԱՆԸ
(Ամփոփում)**

Արծուի Բախչինեան
artsvi@yahoo.com

Գրությունը կենսապատումն է Մկրտիչ Ուլիկեանի եւ իր ընտանքինի: Ան ծնած էր Պոլիս, 1904ին: 1920ին, իր եղբոր հետ կը մեկնի Եգիպտոս, ապա կ'անցնի Սուտան ուր կը հիմնէ ապրանքափոխադրութեան ընկերութիւն, կ'ամուսնանայ եւ 1946ին ընտանեօք կը ներգաղթէ Խորհրդային Հայաստան, ուրկէ ընտանեօք կ'աքսորուի Սիպերիա, 1950ին: Այնուհետեւ կը նկարագրուին Մկրտիչ Ուլիկեան ընտանիքին դիմագրաւած սիպերիական մարտահրաւերները, հուսկ անոնց վերահաստատումը՝ Ուզպեքիստան:

Սուտանահայ Գաղութը¹

Պօղոս Շահմելիքեան
shahmelikian@yahoo.com

Ջարդ, կոտորած եւ տեղահանութիւն, ապա՝ Սփիւռք: Միջին Արեւելքէն Եւրոպա, գոյգ Ամերիկաներ, Աստրալիա եւ Ափրիկէ: Որո՞ւ մտքէն կ'անցնէր, թէ պիտի ունենայինք հայկական գաղութ մը Ափրիկէ՝ Սուտանի մէջ: Եւ ի՞նչ գաղութ: Քանակով փոքր, սակայն որակով՝ զարգացած, նիւթապէս բոլորն ալ ինքնաբաւ, քանի մը տասնեակ ընտանիք ընդամենը:

Լիբանահայ բոլոր երգիչներու եւ նուագախումբերու նման, Five Fingersի երգացանկը կը բաղկանար օտար երգերէ, իսկ երբ հայերէն էսթրատային երգը մուտք գործեց, մենք եւս մեր համեստ մասնակցութիւնը բերինք արձանագրելով հայերէն ալպոմ մը: Այդ ալպոմը հասած էր նաեւ Սուտան եւ 1974ին Նոր Տարուայ շրջանին, մէկ ամսուայ համար հրաւիրուեցանք ճոխացնելու իրենց երեկոները:

Օղանաւր կ'իջնէ Խարթումի օդակայանը: Քանի մը ազգայիններ եկած են մեզ դիմաւորելու: Առաջին վայրկեանէն կը զգաս իրենց ջերմ ու հարազատ մօտեցումը եւ միեւնոյն ժամանակ կը զարմանաս, երբ մեզի օդակայանէն դուրս կը հանեն քաղաքական մարդոց վերապահուած բաժինէն, առանց պայուսակները քննելու: Այս մէկը կը փաստէ, որ տեղոյն հայերը որքան վստահութիւն ներշնչած են պետական շրջանակներու մէջ եւ որքան մօտ են պետական մարդոց:

Արդէն ուշ է: Մեզ կը հասցնեն պանդոկ՝ խոստանալով յաջորդ օրը մեզ տանիլ հայկական ակումբ: Յաջորդ առաւօտ, քանի մը ազգայիններու ընկերակցութեամբ, արդէն հասած ենք «Հրանդ մարզարան»: Իրականութեան մէջ աւելի համալիր է, քան ակումբ: Հսկայ տարածութիւն՝ օժտուած մեծ լողաւազանով, ֆութպոլի եւ պասքեթպոլի դաշտերով, փոքրերու յատուկ խաղավայրով, բացօթեայ թատրոնով եւ արդիական ճաշարանով: Հողը հայութեան նուիրուած է պետութեան կողմէ: Բոլոր ազգերն ալ ունին նոյնանման համալիրներ, եւ բոլոր համալիրներուն հողը նոյնպէս նուիրուած է պետութեան կողմէ:

Դժբախտաբար, երաժշտութեամբ զբաղած տարիներուս, բնաւ չէի մտածած հետաքրքրուիլ այցելած գաղութներուս անցեալի մասին տեղեկութիւններ քաղելու մասին: Քանի մը հոգի, խօսակցութեան մէջ անդրադարձած էին, որ Եգիպտոսէն եկած ու հաստատուած են Սուտան, որովհետեւ այդ տարիներուն գործի պայմաններն ու պատեհութիւնները շատ աւելի լաւ էին, սակայն այդ չի նշանակեր, որ սուտանահայերը բոլորը եկած են Եգիպտոսէն: Հաւանաբար շատեր եկած են, նաեւ իրենց դրացի Եթիովպիայէն: Լիբանանէն հաստատուած միակ մէկ անձի հանդիպեցայ, եւ այդ անձը, միայն քանի մը տարի է հոն էր: Սուրիայէն եկած հայու բնաւ չհանդիպեցայ:

¹ Յօդուածին նախնական տարբերակը լոյս տեսած է *Ազդակի* 17 Մարտ 2014ի թիւին մէջ:

Սուտանահայերը մեծամասնությամբ զարգացած, արուեստասեր եւ կեանքի մէջ յաջողած անձնատրուութիւններ են, որոնցմէ քանի մը հոգին մեծ տպատրութիւն ձգած են վրաս:

Գալուստ Ամիրայեան: Կարճահասակ, քիչ մը լեցուն, միշտ ժպտուն, չափէն անելի կատակասեր ու սրամիտ մարդ մը: Սուտանի մեր ամբողջ կեցութեան ընթացքին մեզի հետ է անդադար: Առաջին օրէն իսկ ծրագիրեր մշակած է՝ ու՛ր կարելի է տանիլ մեզ մեր ազատ ժամերուն: Հակառակ անոր որ վայելքի կեդրոնները հազուագիւտ են, սակայն այնքա՛ն տարբեր են աշխարհի որեւէ շրջանէ: Գիշերային վայրերը մատի վրայ կը համրուին, շարժապատկերի սրահները՝ բացօթեայ՝ հեղձուցիչ տաքին պատճառով: Գալուստ Ամիրայեան ճիգ չի խնայեր իր ժամանակին մեծ մասը մեզի հետ անցընելու: Գէշ կը զգանք, գիտենք, որ գործը երեսի վրայ ձգած՝ միակ մտահոգութիւնը մեզ առանձին չձգել է: «Պայման չէ, որ գործիս գլուխը ըլլամ,- կը պատասխանէ:- Ան իր ճամփան բռնած՝ հեշտութեամբ կը յառաջանայ»: Չենք ալ գիտեր՝ ինչ գործով կը զբաղի, միայն մէկ բան յստակ է. ամէն Հինգշաբթի երեկոյեան ո՛չ ակումբ կը հանդիպի, ո՛չ ալ մեզի հետ կ'անցընէ իր ժամանակը: Սուտանահայերը գիտեն, թէ ան ուր կը գտնուի: Այդ ժամանակի հանրապետութեան նախագահին փոքրիկ խաղընկերն է:

Վարուժան Չիրքինեան: Երկարահասակ, թուփ դէմքով, սակաւախօս, սակայն բոլոր սուտանահայերուն նման ծառայասէր, յաջողած գործատէր մըն է: Կօշիկի իր գործարանը ո՛չ միայն Սուտանի, այլ չափազանցած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ, թէ ամբողջ Ափրիկէի ամէնէն նշանաւորներէն մէկն է: Կը պատրաստեն մեծաքանակ մարզական կօշիկներ, այդ ժամանակ Լիբանանի «Պաթա» վաճառատան կօշիկները պատրաստուած էին Չիրքինեան եղբայրներու հսկայ գործարանին մէջ: Խարթում բնակող որեւէ հայ մտահոգութիւն չունի գործ փնտռելու: Անվարան կը դիմէ Չիրքինեան եղբայրներուն եւ նոյն օրն իսկ արդէն ընդունուած է գործի, տեղացի գործաւորներէն շատ անելի բարձր վարձատրութեամբ: Ինչպէ՛ս կարելի է մոռնալ Չիրքինեան եղբայրներուն ազնուական մայրը: Շաբաթը քանի մը անգամ կը հրաւիրէ մեզ իր տունը եւ հարազատ մօր մը նման կը գուրգուրայ մեր վրայ, իսկ Նոր Տարուան գիշերը, երբ ժամը 12:00 կը հնչէ, եւ ամէն մարդ կ'ողջագուրուի իր ընտանիքի անդամներուն հետ, տիկին Չիրքինեան բեմ կը վազէ, եւ «Ես ալ ձեր մաման եմ» ըսելով՝ կ'ողջագուրուի մեզի հետ, զգալով, որ մեր ընտանիքները ձգած՝ Նոր Տարին կը դիմաւորենք մեր հարազատներէն հազարաւոր մղոններ հեռու, Ափրիկէի մէջ:

Կարօ Վանեան: Թուփ դէմքով անձ մը, որ հանրածանօթ է ո՛չ միայն Սուտանի, այլ նաեւ Անգլիոյ Լոնտոն քաղաքին մէջ: Ձիարշափ ամէնէն նշանաւոր ձիերը իրեն կը պատկանին: Բոլոր ձիերուն տուած է հայկական անուններ, «Արարատ», «Մասիս», «Հայաստան», եւ ձիերուն կռնակին վրայ միշտ կարելի է տեսնել եռագոյն ծածկոց մը: Սակաւախօս է, եւ երբ հետոյ խօսի, կարծես կը քաշուի երեսիդ նայելու, հայեացքը միշտ գետին է:

Արշօ անունով երիտասարդ օրիորդ մը Սուտանի Խարթում քաղաքի ամէնէն նշանաւոր վարսայարդարն է, եւ պետական մարդոց կիները իր վարսատունը կը յաճախեն: Արշօ անունը յանկարծ դէպք մը յիշեցուց ինձի: Մանկութեանս

Ճեմարանի մէջ ունեցած եմ դասընկերուի մը Արշօ անունով, որ Սուտանէն եկած էր: Օր մը հայերէնի պահը կէս ձգելով՝ ուզեց պալէի դասի երթալ: Տակաւին աչքիս առջեւն է պարոն Եփրէմին ջղայնութիւնը. «Դուն որ Սուտանէն մինչեւ հոս եկած ես հայերէն սորվելու, հայերէնի պահը կէս ձգելով՝ կը նախըպրես պալէի դասի երթա՞ն, գնա՞, ուզածդ ըրէ՛»: Օր մը Արշոյին հարցուցի.

- Պզտիկուց ակնոց կը գործածէի՞ր:
- Այո,- պատասխանեց:
- Պալէ կ'ընէի՞ր:
- Այո:
- Պէյրութ Ճեմարան յաճախա՞ծ ես:
- Այո, բայց այս բոլորը ուրկէ՞ գիտես,- հարցուց զարմացած:
- Դասընկերներ եղած ենք,- ըսի եւ պատմեցի վերը յիշած դէպքս:

Յուզուած ողջագուրուեցաք: Սկսած էր արցունքները սրբել: Ներկաները զարմացած՝ մէկ Արշոյին կը նայէին, մէկ՝ ինծի, առանց հասկնալու մեր յուզումին պատճառը: Անոնք, որոնք Ճեմարան յաճախած են, շատ ատելի լաւ կը հասկնան մեր յուզումին պատճառը: Ճեմարանի դասընկերները իրարու այնքան մօտ են, կարծես հարազատներ ըլլան:

Գօգօ անունով ուրիշ սակաւախօս անձ մը, որուն մակնունը չկրցայ յիշել, կը զբաղի ամերիկացի եւ եւրոպացի զբօսաշրջիկներ վայրի անասուններու որսորդութեան տանելով: Զբօսաշրջիկները հեռուէն միայն կը դիտեն արիեստավարժ սուտանցի որսորդներուն «քաջագործութիւնները»: Գօգոյին տարիքը հազիւ երեսուն կը թուի ըլլալ, սակայն երիտասարդ տարիքին մազերը ամբողջութեամբ ճերմկած են, եւ այդ պատահած է մէկ օրուան մէջ: Պզտիկ փակագիծ մը: Փիղ որսալը ունի իր իւրայատուկ ոճը: Միայն մէկ գնդակ ճիշդ ճակտէն՝ եւ արդէն փիղը անկենդան կը փռուի գետին, իսկ ձախող կրակոցի մը պարագային՝ վայրկենական տասնեակ մը փիղեր կու գան օգնութեան: Գօգօ կը պատմէ, թէ փիղերու ձախող որսորդութեան մը ժամանակ կը նշմարէ տասնեակ մը փիղերու արշաւը իր վրայ: Վախէն՝ անգիտակցաբար փամփուշտ մը օդը կը կրակէ, ու վայրկենական առաջին շարքի փիղը ուղղութիւնը կը փոխէ, անոր կը հետեւին մնացածները: Հրաշքով ազատած էր: «Տուն վերադարձիս, երբ հայելիին նայեցայ, նշմարեցի, թէ վախէս մազերս ամբողջութեամբ ճերմկած էին»:

Գօգօն անգամ մը մեզ տարաւ Սուտանի անտառները: Հեռուէն միայն վայելեցինք վայրի անասունները: Ոչ մէկ գնդակ՝ անասուններուն ուղղութեամբ: Զմայլեցանք անոնց տեսքով: Չտեսանք անոնց սպաննուիլն ու գետին փռուիլը, որովհետեւ որսորդութեան չէինք գացած:

Մեր Սուտան ժամանման առաջին օրն էր: Գաղութի հայերը հաւաքուեցան շուրջերնիս՝ հարցումներու տարափով: «Ծնողներդ ո՞րտեղացի են», «Լիբանան ազգական մը ունիմ, այսինչեաններուն ծանօթ էք» են., ապա կամաց կամաց ցրուեցան: Երբ ամէնքը հեռացան, քիչ մը հեռու կեցած սեւամորթ մը մօտեցաւ եւ մաքուր հայերէնով սկսաւ խօսիլ մեզի հետ: Երբ զարմացած իրարու նայեցանք՝

- Ինչու՞ կը զարմանաք,- ըսաւ,- գոյնս սեւ է ըսելով՝ հայ ըլլալու իրաւունք չունի՞մ»: Մեզի հարցուց, թէ ի՞նչ լեզուներով կ'երգենք: Շարեցինք այդ լեզուները, որ կ'երգենք:

- Թրքերէն ալ չէ՞ք երգեր,- հարցուց ամէնայն լրջութեամբ:

- Ո՛չ, ո՛չ,- բացականչեցինք միաբերան:

- Ինչու՞, ի՞նչ վնաս ունի, թրքերէն շատ անուշ երգեր կան:

- Ո՛չ, անկարելի է, թրքերէն չենք երգեր,- պատասխանեցինք, մինչ այդ արդէն սկսեր էինք նեղութիւն զգալ իր ներկայութենէն: Յանկարծ լրջացաւ:

- Ես ձեզի փորձեցի, եթէ թրքերէն երգէիք, ձեզի մէկ վայրկեան հոս չէի ձգեր,- ըսաւ եւ հայերէն երգ մը սկսաւ մրթմրթալ, մինչ այդ արցունքները սկսան առատօրէն հոսիլ աչքերէն ու հեռացաւ գլխիկոր:

Յետագային տեղեկացանք, թէ ծնողներէն մէկը հայ եղած է, սակայն հայերը շատ երես չեն տուած: Ուզած է հայու հետ ամուսնանալ, բայց բոլոր հայ աղջիկները մերժած են իր ամուսնութեան առաջարկը: Ստիպուած՝ ամուսնացած է սեւամորթի մը հետ, բայց կարճ ժամանակ ետք ան լքած է զինք. անկէ ետք դարձած է գինեմուլ:

Սուտանահայութեան միակ աղքատ հայն էր:

Սուտանահայութեան ապրելակերպը բոլորովին տարբեր է ուրիշ որեւէ հայկական գաղութի: Շատ փոքր գաղութ մը ըլլալուն՝ բոլորը իրարու ծանօթ են անխտիր: Ըստ Սուտանի սովորութեան, կէսօրուան ճաշի դադարը չափազանց երկար է, մօտաւորապէս 4 ժամ, ապա քանի մը ժամ վաճառատուները ետ կը բացուին ու երեկոյեան ժամը 8:00էն ետք կարծես կեանքը նոր կը սկսի: Իրարու տուն չեն այցելեր: Գաղութի հայերուն 99 տոկոսը «Հրանդ մարգարան»ն է ամէն գիշեր: Տունը ճաշ պատրաստելու սովորութիւն չունին: Համալիրը օժտուած է արդիական խոհանոցով: Շատեր նոյնիսկ կէսօրուան ճաշի համար կը նախընտրեն գալ եւ վայելել ամէնէն նշանաւոր ճաշարաններու համագոր ճաշեր, սակայն երեկոյեան՝ անպայման: Ունին մասնաւոր սրահ, ուր ուսանողները առանց խանգարուելու կրնան իրենց դասերը պատրաստել: Փոքրերը ունին յարմար խաղավայր: Աւելի տարեցները կը զբաղին թուղթ կամ նարտի խաղալով, իսկ իգական սեռը իրարու քով հաւաքուած՝ շատ հաւանաբար նորածնութեան կամ այլ նիւթերու շուրջ կը խօսակցին: Ունին մէկ հատիկ հայկական վարժարան, սակայն դժբախտաբար՝ միայն նախակրթարան: Գաղութը օժտուած է հայկական եկեղեցիով:

Հայ աւետարանական կամ հայ կաթողիկէ եկեղեցիներու չհանդիպեցայ, իսկ հայ առաքելական միակ եկեղեցին Էջմիածնական թեմին կը պատկանի:

Համալիրի բացօթեայ թատրոնին մէջ երբեմն կը ներկայացնեն փոքրիկ թատերախաղեր, ընդհանրապէս կատակերգութիւններ: Կուսակցական վէճեր բնաւ տեղի չեն ունեցած ոչ ալ կ'ունենան, քանի որ գաղափար չունին որեւէ հայկական կուսակցութենէ: Եղած են տարբեր հայկական գաղութներու մէջ եւ կը կարծեմ, թէ ամէնէն համերաշխ գաղութն է, որուն հանդիպած եմ:

Հայեր եւ մեծ թիով օտարներ, շաբաթավերջերուն կը լեցնէին «Հրանդ» մարգարանի բացօթեայ հանդիսատեղին, օտար երգերու կողքին վայելելու, նաեւ մեր հայերէն երգերը, իսկ շաբթուայ մնացած օրերուն հանդիսատեսներ

րուն գրեթե բոլորը հայեր կ'ըլլային եւ այդ օրերուն աւելի հայերէն երգերով կը խանդավառէինք ներկաները:

Սուտանահայուն կենցաղը յար եւ նման է արեւմտեան երկիրներու ապրելակերպին, ի մասնաւորի անգլիական կենցաղին: Մեծամասնութիւնը իրենց բարձրագոյն ուսումը ստացած ըլլալով Լոնտոնի մէջ, որդեգրած է այդտեղի ապրելակերպը: Արդիականացած հայեր են եւ հայկական ասանդութիւններէն շատ գաղափար չունին, սակայն կառչած մնացած են մայրենիին: Իրենց հայկական ուսումը միայն նախակրթարանի համազօր է, սակայն տուներէն ներս կամ «Հրանդ» մարզարանին մէջ, անգլիախօսութեան չենք հանդիպիր: Լաւ հայեր են եւ պահած են իրենց հայկական ինքնութիւնը:

Խառն ամուսնութիւնները հազուադէպ էին այդ տարիներուն: Միայն մէկ կամ երկու պարագաներու հանդիպած եմ, սակայն ներկայիս, որ հայութեան թիւը զգալիօրէն նուազած է, կրնայ այդ մէկը պատճառ դառնալ, որ օտար ամուսնութիւններու թիւը բազմապատկուի:

Պուրճ Համուտի նման զուտ հայկական թաղամասեր գոյութիւն չունին: Մեծամասնութիւնը կը բնակին Խարթումի լաւ շրջաններու մէջ, կան նաեւ քանի մը ընտանիք, որոնք գործի բերումով հաստատուած են մօտակայ Օմտուրման կոչուած արուարձանին մէջ, որ Խարթումէն կը բաժնուի կամուրջով մը եւ այնքան ալ հեռու չէ «Հրանդ» մարզարանէն:

Հայերու տուները ընդհանրապէս լաւ կահաւորուած են, ինչպէս նախապէս ըսած էի, մեծամասնութիւնը նիւթականով ապահով է եւ բարեկեցիկ կեանք մը կ'ապրի:

Ամռան չոր ու տաք եղանակին գաղութը գրեթե կ'ամայանայ: Մեծամասնութեամբ կը ճամփորդեն եւրոպական երկիրներ, յատկապէս՝ Անգլիա, Լոնտոն: Գրեթե բոլորը իրենց բարձրագոյն ուսումը կը շարունակեն Անգլիա, եւ միայն երկրորդականի ուսումով գոհացողները հազուագիւտ են:

Մեր մէկ ամսուան համաձայնութեան թուականի աւարտին ողջերթի հսկայ սեղան մը շտկեցին: Ներկայ էր ամբողջ սուտանահայութիւնը: Թոփչըր կէս գիշերին էր: Բոլորը սպասեցին մինչեւ մեր օդակայան մեկնիլը, ողջագուրուելով՝ բարի ճանապարհ մաղթեցին ու մեկնեցան իրենց տուները: Քանի մը ազգայիններ հասցուցին մեզ օդակայան՝ բերանացի պայմանաւորուելով, որ յաջորդ տարի դարձեալ Նոր Տարուան շրջանին վերադառնանք:

Յաջորդ տարի վերադարձանք: Սակայն մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցանք Լիբանան վերադառնալու: Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ամէնագէշ օրերն էին: Մեր համաձայնութիւնը դարձեալ մէկ ամսուան համար էր, սակայն նոյն շրջանին Պէյրութի օդակայանը գոց մնաց ամիսներով: Սուտանահայութիւնը մէկ մարդու նման տէր կանգնեցաւ մեզի եւ առաջարկեցին, որ հոն մնանք, որքան որ կամենանք: Երեք ամիս ետք վերադարձանք Լիբանան, սակայն խումբի անդամներս մէկ առ մէկ գաղթեցինք Լիբանանէն տարբեր երկիրներ:

Սուտանահայ գաղութը նոյնպէս ապրեցաւ դժուար օրեր քաղաքական փոփոխութիւններու պատճառով: Փոքրաթիւ այդ հիանալի գաղութն այսօր քանի մը ընտանիք միայն մնացած է: Քանի մը հոգիի պատահմամբ հանդիպեցայ

Լոս Անճելըսի մէջ, սակայն մնացածը՝ Աստուած գիտէ՝ աշխարհի ո՞ր անկիւնն են:

Հայկական գաղութ մը ես կորսուեցաւ:

**THE ARMENIAN COMMUNITY OF SUDAN
(Summary)**

Boghos Shahmelikian

As of the 1960s Armenian pop music flourished in Beirut, alongside several Armenian singers. Soon other young singers and bands made their presence felt. These, however, sang mostly English and French songs. Among these bands the Five Fingers was one of the very best. The band soon garnered highly positive recognition and was invited to perform by different Armenian cultural organizations active in different communities of the Middle East countries.

In 1974 the Armenian community of Sudan invited the Five Fingers band to entertain the community during its New Year and Christmas parties.

As a member of the band, Shahmelikian reminisces about his experience in Sudan and describes the journey of the band to Sudan, their interaction with the Sudanese Armenian community, its mindset and the efforts the community made to maintain an Armenian community atmosphere and preserve identity.

Տեղեկագիր Խարթումի Ազգային Վարժարանի 1954-1955 Տարեշրջանի¹

Բիզանդ Տիվկերեան

ՎԵՐԱՄՈՒՏ

Վարժարանիս վերաբացումը տեղի ունեցաւ Երկուշաբթի 1 Սեպտեմբեր 1954ին, ի ներկայութեան 70 աշակերտներու, որոնց թիւը բարձրացաւ 80ի, յաջորդ ամիսներու ընթացքին օգափոխութենէ վերադարձող աշակերտներու եւ նորեկներու արձանագրութեամբ:

1954ի ուսումնական տարեշրջանի վախճանին, վարժարանէս ընթացաւարտ վեց աշակերտուհիներու փոխարէն մանկապարտէզ եւ նախակրթարան ընդունուեցան եօթը նոր մանուկներ ու պատանիներ:

ԴԱՍ, ԳԻՐՔԵՐՈՒ ԲԱՇԽՈՒՄ ԵՒ ԴԱՍԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Վերամուտի առաջին օրէն հոգածու եղանք օժտել աշակերտները իրենց դասագիրքերով եւ գրենական պիտոյքով եւ ըստ դասացուցակի ու ծրագրի սկսիլ կանոնաւոր դասաւանդութեանց:

Մասնաւորաբար հայերէն լեզուի, ազգային պատմութեան եւ գիտութիւններու ասանդումին առաջնորդ ունեցանք եգիպտահայ ուսումնական խորհուրդի ծրագրի առաջադրութիւնները, եւ մեր ժամանակի հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ, ջանացինք թեթեւ յապաւումներով միայն, սպառել ծրագրին առաջադրած նիւթերը:

Անգլերէնի ուսուցման համար յարմար նկատեցինք հետեւիլ գաղութիս օտար վարժարաններու ծրագրային ուղղութեան, որպէսզի մեր շրջանաւարտները կարենան դիւրութեամբ մտնել իրենց տարիքին ու ըմբռնումին համապատասխանող կարգերու մէջ: Այս տարի մեր մշտալար ուշադրութեան եւ հոգածութեան առարկայ դարձուցինք այդ լեզուին ուսուցումը, նախակրթարանի չորս դասարաններուն համար երկու ուսուցչուհիներ նշանակելով:

Իսկ արաբերէնի համար դեռ չունեցանք որոշ ծրագիր մը, մինչեւ այսօր դասաւանդող ուսուցչուհիին ձեռնհասութեան վստահած ըլլալով այդ լեզուին ուսուցումը: Բայց յառաջիկայ տարեշրջանին, արաբերէնին պիտի տրուի կարելորութիւն, նկատի առնելով այս երկրի պայմաններուն պահանջը, որ այլեւս ստիպողական կը դարձնէ մեր զաւակներուն խօսիլ, կարդալ ու գրել արաբերէնը սահուն ու վճիտ առողանութեամբ:

ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷՁ

Մասնկապարտէզի երեք կարգերուն՝ բողբոջ, կոկոն եւ ծաղիկ, հոգածութիւնը յանձնուած է միակ ուսուցչուհիի մը խնամքին, որքան ալ գոհունակութիւն պատճառէ մեզի մեր մանուկներուն ցուցաբերած ուսումնական վիճակը, արդար պիտի չըլլար մէկ անձի մը ուսերուն ծանրաբեռնել հազիւ գիտակցութեան

¹ Հեղինակը տնօրէնն էր վարժարանին: Նիւթը լոյս տեսած է *Արեւի* 2, 3 եւ 4 Յունիս 1955ի թիւերուն մէջ: Զայն կ'արտատպենք յապաւումներով:

հասած ու բարբառիլ սկսած փոքրիկներու դաստիարակութեան գործին պատասխանատուութիւնը. մեր այս նկատողութիւնը կ'արդարանայ անո՛վ մանաւանդ, որ մանկապարտէզի սաներուն թիւը հաասար է գրեթէ նախակրթարանի աշակերտներուն թիւին, եւ որքան տարբեր պիտի ըլլար ուսումնական արդիւնքը այդ փոքրիկներուն եթէ կարելի ըլլար յաջորդ տարեշրջանին մանկապարտէզի բաժիններուն համար ունենալ օժանդակ ուսուցչուհի մը:

Ուրիշ կարեւոր կէտ մը, զոր կ'ուզեմ մեր ծնողքներու ուշադրութեան յանձնել՝ իրենց զաւակներուն մանկապարտէզ ընդունման տարիքի հարցն է:

Մեր գաղութային գրեթէ բոլոր մանկապարտէզները, համայձայն իրենց կանոնագրութեան, չորս տարիքը լրացուցած մանուկներ միայն կ'ընդունին, եւ անոնք այնքան խիստ են այս կանոնին գործադրութեան մէջ, որ չեն արձանագրեր մանուկը եթէ նախապէս ծննդեան թուղթին վրայ չճշտեն անոր տարիքը:

Մեր գաղութը փոքր ըլլալով, եւ կարգ մը ուրիշ արդարացուցիչ նկատումներով, անտեսած ենք այդ օրէնքը, եւ մանկապարտզ կ'ընդունինք հազիւ երեք տարեկան փոքրիկներ:

Ուրեմն կանոնական տարիքէն տարի մը առաջ մանկապարտէզ բերուած մանուկը այս անգամ պարտաւոր է փոխանակ երեք տարիէն բոլորելու մանկապարտէզի ընթացքը, բոլորել չորս տարիէն, առաջին երկու տարիները անցընելով բողբոջ դասարանին մէջ:

Կը խնդրեմ մեր ազնիւ ծնողքներէն, որ նկատի ունենան այս կարեւոր պարագան եւ անոնք որ իրենց զաւակներուն մատղաջ իմացականութիւնը օր առաջ ծանօթութիւններով կահաւորուած տեսնել կ'ուզեն, շատ սխալ կ'ընեն. իրենց անտեղի աճապարանքով կը վնասեն թէ՛ իրենց զակին մտային արթնութեան եւ թէ՛ մեր կրթական գործին ծրագրային արդիւնաւորութեան:

Եգիպտահայ ուսումնական խորհուրդի ծրագիրը կ'առաջադրէ մանկապարտէզի չորս-հինգ տարեկան մանուկներուն երգել, արտասանել հաշուել, գծել եւ անոնց մտքի զգայարանքը զարգացնող բարոյաշունչ պատմութիւններ պատմել:

Հինգ-վեց տարեկան մանուկներուն, անլի ընդլայնուած ծրագրով, պէտք է սորվեցնել հայ տառերը, կատարել տալ առոգանութեան վարժութիւններ, եւ երգերով, արտասանութիւններով, կարճ տրամախօսութիւններով վարժեցնել զանոնք յստակ եւ ուղիղ խօսելու:

Վեց-եօթ տարեկաններուն պէտք է տրուի այբբէնարանը, զոր պարտաւոր են աւարտել ինը ամիսներու ընթացքին:

Այս է, խտացուած գիծերու մէջ, ուսումնական դրութիւնը մանկապարտէզի երեք կարգերուն մէջ:

Թուարանութեան, գիտութեան, կրօնի եւ ազգային պատմութեան դասեր ալ կը տրուին բերանացի, պարզ եւ ամփոփ կերպով, համաձայն ուսումնական ծրագրի առաջադրութիւններուն:

Կրկին անգամ կը խնդրենք ծնողքներէն որ վստահութիւն ունենան վարժարանիս ուսուցչական մարմնին աշխատանքին վրայ եւ ապահով ըլլան, որ իրենց զաւակները ծրագրով նախագծուած իրենց համապատասխան հասակներուն պիտի ստանան մտային ու բարոյական անհրաժեշտ սնունդը:

ՀԱՅԵՐԷՆ

Խարթումի հայութիւնը յիսուն տարիէ ի վեր թանկագին զոհողութիւններու գնով կը պահէ այս յարկը, ուստի իրաւունք ունի ակնկալելու, որ այս հիւրընկալ փերուն վրայ ծնած իրենց զաւակները մեծնան ու տոգորուին տոհմային այն ոգիով ու առաքինութիւններով, որոնցմով պայմանաւորուած է իրենց հայու հոգիին ու նկարագրին պահպանումը: Հայ վարժարանը իր կոչումին կը ծառայէ երբ իրենց յանձնուած մանուկներու մտքին, հոգիին ու սրտին մէջ կը դրոշմէ սէրը՝ մայրենի լեզուին, հայրենի հաւատքին, տոհմային պատմութեան ու գրականութեան անմահ արժէքներուն, վերջապէս կը ներշնչէ անոնց հպարտութիւնը, որ զրահը պիտի կազմէ յետագային պաշտպանելու իրենց հայու հոգին այլասերիչ փորձութիւններէ:

Երկու տարիէ ի վեր մեր նուիրումին նշանակէտը դարձուցինք հայերէնի ուսուցումը, հոգածու ըլլալով որ մեր աշակերտները վճիտ առոգանութեամբ խօսին, կարդան ու գրեն իրենց մայրենի լեզուն, ծանօթանան հրահանգներու վարժութեամբ քերականութեան արուեստին հիմնական կանոններուն եւ կարենան գէթ անսխալ ուղղագրել, ասարտական դասարանին մէջ, տրուած գրական կտոր մը:

Միեւնոյն հոգածութեամբ դասաւանդուեցան տոհմային միւս ճիւղերը, ազգային պատմութիւն, կրօն, ազգային երգն ու սրբազան երաժշտութիւնը, նպատակ ունենալով մեր մանուկներուն միտքն ու հոգին միշտ սեւեռուած պահել հայ անցեալ կեանքի բոլոր սերունդներէն մեզի կտակուած նուիրականութիւններուն:

ԱՆԳԼԵՐԷՆ

Այս տարի անգլերէն լեզուն դասաւանդեցին նախակրթարանի չորս կարգերուն մէջ, յաւելուածական դասապահերով, երկու ուսուցչուհիներ. մին մնալուն եւ միւսն ալ այցելուի հանգամանքով: Այս կարգադրութիւնը, որ զոհողութեան մը գնով եղաւ, ունեցաւ իր բարերար արդիւնքը, այդ լեզուին մէջ զգալիօրէն յառաջացնելով մեր սաները, որոնք անցեալ տարուրնէ շատ ակտիւ դիւրութեամբ կը կարդան, կը գրեն, կ'արտայայտուին:

Օրիորդ Վարդուհի Դարբինեան երկու տարուան արդիւնալից պաշտօնավարութենէ ետք, կը բաժնուի մեր կազմէն ամուսնութեան պատճառով:

Տիկին Գոհար Դանիէլեան, որ փորձառու մանկավարժուհի մըն է, այս տարի միայն մեր վարժարանին մէջ պաշտօնի հրաւիրուեցաւ, եւ պէտք է ըսեմ, թէ եղաւ այնքան օգտակար, որքան կարող է ըլլալ կրթական ասպարէզի նուիրեալ մը:

ԱՐԱՐԵՐԷՆ

Երկրի պետական լեզուն ըլլալով, պատ. հոգաբարձութիւնը ծրագրած է նոր շրջանին անգլերէնի եւ արաբերէնի հմուտ օտար ուսոցչուհի մը պաշտօնի կոչել, որպէսզի մեր աշակերտութիւնը, մասնաւորաբար վերի կարգերու մէջ, կարենայ հարազատ առոգանութեամբ կարդալու եւ արտայայտուելու վարժուիլ:

ԹՈՒԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ստիպում ենք խոստովանելու թէ ուսման այս առակային դասաւանդումը լուրջ ճիգերու կը կարօտի, մենք անձնապէս բաւարարուած չենք ստացուած արդիւնքով, բայց ապահով ենք յառաջիկային, մեր ծրագրի առաջադրութիւններուն համաձայն յառաջացնել աշակերտութիւնը, աւելի հոգածութիւն եւ աւելի ժամանակ յատկացնելով թուաբանութեան դասաւանդումին:

ՄԱՐԶԱՆՔ-ՄԱՐԶԱՀԱՆԴԷՍ

Շնորհակալութեան պարտք մը ունինք Պ. Ռ. Դանիէլեանի, որ ընդառաջելով մեր խնդրանքին, ազնուօրէն ստանձնեց վարժարանիս մարմնակրթանքի դասատուութիւնը, ամբողջ տարեշրջանին ճշտապահօրէն կատարելով պաշտօնին պարտականութիւնը:

Մարտ 13ին տրուած մարզահանդէսը, որ այնքան գոհունակութիւն պատճառեց ամէնուս, արդիւնքն էր այն անձնուէր ճիգին, զոր բերաւ մեր երիտասարդ մարզիչը, մեր մանուկներու ֆիզիքական դաստիարակութեան գործին:

ՆԻՍՏԵՐ

Վարժարանիս պատ. հոգաբարձութեան հետ մեր ունեցած շաբաթական կանոնաւոր նիստերը, կատարուած իրարհասկացողութեան մթնոլորտի մը մէջ, ունեցան իրենց օգտաւէտ արդիւնքը մեր դպրոցավարական ընթացիկ աշխատանքներու, ինչպէս նաեւ յօգուտ վարժարանիս կազմակերպուած ձեռնարկներու կարգադրութեանց մէջ:

Առանձնապէս ամէնքն ալ մշտալար հետաքրքրութեամբ հետեւեցան մեր ուսումնական աշխատանքներուն եւ իրենց յաճախակի այցելութիւններով եւ թելադրութիւններով խրախուսեցին աշակերտութիւնը:

Նոյնպէս Սուտանահայ Ազգային Վարչութեան յարգելի ատենապետը եւ իր եռանդուն գործակիցները իրենց կարելի զոհողութիւնը ըրին որ այս նուիրական հաստատութիւնը տնտեսական ապահով հիմերու վրայ դրուի եւ ի վիճակի ըլլայ կրթական առողջ ուղղութեան մը վրայ լարուած շարունակել իր արդիւնաւէտ ընթացքը:

ՏՕՆԵՐ ԵՒ ՀԱՆԴԷՍՆԵՐ

Տեղական մեր ազգային ու կրօնական տօներուն արձակուրդ տուինք աշակերտութեան, արժանավայել հանդիսութիւններով մեր մեծարանքի տուրքը ընծայելով մեր պատմութեան պանծալի դէմքերու յիշատակին:

Հ.Ե.Միութիւնը գործակցութեամբ վարժարանիս հոգաբարձութեան, Ամանորի առթիւ կազմակերպեց հանդէս-խրախճանք, որուն գտած բարոյական եւ նիւթական փայլուն յաջողութիւնը, պարտք կը դնէ մեր վրայ սրտագին շնորհակալութիւն յայտնելու Հ.Ե.Միութեան վարչութեան, ինչպէս նաեւ ձեռնարկին օժանդակող տիկնանց բարեսիրաց միութեան անդամուհիներուն, եւ բոլոր այն կրթասէր ազգայիններուն, որոնք այդ օրը իրենց լիասիրտ նուիրատուութեամբ անգամ մը եւս հաստատեցին իրենց անվերապահ սէրը հայ մանուկներու հայեցի դաստիարակութեան եւ կրթութեան հանդէպ:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ԴԱՍԱՐԱՆ

Սուտանահայ գաղութի վարչութեան եւ հոգաբարձութեան որոշումով, մեր նախակրթարանը յառաջիկայ տարիէն սկսեալ իր քառամեայ ընթացքէն կը բարձրանայ հնգամեայ ընթացքի, հինգերորդ դասարանի մը յաւելումով: Այս կարգադրութեամբ ուրեմն, աւարտական կարգի մեր աշակերտները տարի մը եւս մեզի հետ մնալով, շրջանաւարտի իրենց վկայականները կը ստանան յաջորդ ուսումնական տարեշրջանի վախճանին:

Թող ծնողքները վստահ ըլլան, որ իրենց զաւակներուն այդ տարուան մը յապաղումը, առաւելագոյն չափով պիտի նպաստէ անոնց մտային ծանօթութեանց ընդլայնումին:

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պատ. հոգաբարձութեան հետ նկատի առնելով եռամսեայ քննութիւններու յատկացուած ժամանակը, որ աշակերտութիւնը կանոնաւոր դասաւանդութենէ օրերով հեռու կը պահէ, որոշեցինք տարուան մէջ երկու քննութիւն միայն կատարել՝ կիսամեայ եւ ամավերջի:

Քանի մը տարի է արդէն յառաջադէմ երկիրներու մէջ քննութիւնները կորսնցուցած են իրենց հնօրեայ կարեւորութիւնը, եւ նոր մանկավարժութիւնը արդար չի գտներ քննութեանց լաւ կամ վատ արրինքին կապել ուսանողին ճակատագիրը, երբ այդ ուսանողը ամբողջ ուսումնական տարեշրջանին տիպար աշխատող մը եղած է: Բազմաթիւ օտար եւ հայ դպրոցներու մէջ քննութեանց ճնշումէն ազատ կը պահուին բոլոր այն աշակերտները, որոնք ուսման այս կամ այն ճիւղերուն մէջ իրենց ստացած միջիւններով յաջողած կը նկատուին:

Մեր գաղութի վարժարանին համար, անշուշտ, դեռ ժամանակի պէտք կայ քննութեանց այս նորաձեւութիւնը որդեգրելու համար:

ՔՆՆՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐ

Ամավերջի քննութեանց արդիւնքները անլի խրախուսիչ կը գտնենք նախորդ տարեշրջանի քննութեանց արդիւնքներէն. աշակերտութեան մեծագոյն մասը յաջողած է, կան քանի մը վերաքննելիներ եւ կարգը կրկնողներ:

Մեր վարժարանի ուսումնական աշխատանքի ընդհանուր միջինը 83 է:

Սիրելի ծնողքներ ...հնչ թերութիւններով ալ ներկայանայ հայ դպրոցը, պարտաւոր էք իբրեւ գիտակից հայեր, գորգուրալ անոր վրայ, զայն նկատելով ձեր հարազատ տունը, քանի որ ան կանգուն կը մնայ ու կը շնչէ ձեր թանկագին զոհողութիւններով միայն:

Չկայ, հաւատացէք, դպրոց մը որ իր կրթական կոչումին ծառայէ այն խանդակաթ նուիրումով ու հաւատարմութեամբ, որքան հայ դպրոցը կը կատարէ իր զաւակներուն՝ իր ազգային պարտականութիւնները: ...Այն ծնողքը որ կը զրկէ իր զաւակը ազգային դաստիարակութեան բարիքներէն, ազգին խղճմտանքին առջեւ չի կրնար արդարանալ ոչ մէկ կերպով:

Օծում Խարթումի Նորակերտ Եկեղեցին¹

Սուտանի հայ գաղութի տարեգրությանց մէջ պատմական եւ յիշատակելի թուական մը պիտի մնայ 1957 Մարտ 3ը: Սուտանահայութեան տարիներէ իվեր փայփայած երազը իրականութիւն դարձած էր եւ ժողովուրդին նիւթական անօրինակ զոհաբերութեամբ հայ վարժարանի կողքին բարձրացած էին Հայաստանեայց Եկեղեցոյ գմբէթները որոնք կը հովանաւորեն գաղութը եւ վարժարանը հաւասարապէս:

Սուտանահայ Գաղութային Ժողովը (ՍԳԺ), եկեղեցոյ կահաւորման եւ բարեզարդման յանձնախումբը, տիկնանց եւ երիտասարդաց միութիւնները, վարժարանի տնօրէնութիւնը եւ ուսուցչական կազմը տենդագին աշխատանքի են լծուած, փառաշուք հանդիսաւորութեամբ կատարելու Խարթումի նորակառոյց եկեղեցոյ օծման եւ սրբազործման սրբազան արարողութիւնը:

Անհամբեր կը սպասուի սուտանահայութեան հոգեւոր վերին տեսուչին՝ Մամբրէ Ս. արք. Սիրունեանի Առիս Ապեպայէն Խարթում ժամանումին:

...Արժանավայել ընդունելութիւն մը ընելու համար գաղութին հոգեւոր վերին տեսուչին, ՍԳԺ մասնաւոր շրջաբերականով ժողովուրդին հաղորդեց սրբազան հօր ժամանումին օրն ու ժամը:

ԺԱՄԱՆՈՒՄ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՕՐ

Փետրուար 17ին, Կիրակի օր շարժման մէջ է Խարթումի հայ գաղութը, ամէն ոք կ'աճապարէ օդակայան, դիմաւորելու համար նորին սրբազնութիւնը...:

Ժողովուրդը հո՞ծ բազմութեամբ լեցուցած է օդակայանը :...Մամբրէ սրբազան կ'իջնէ օդանաւէն եւ Սեֆէրեան Տան քարտուղարներէն Պ. Եփրէմ Պենկեանի ընկերակցութեամբ կը յառաջանայ օդակայանի շէնքը, ուր զինք դիմաւորելու եկած են իր հոգեւոր զաւակները: Տիար Սարգիս Իզմիրլեան եւ իր ազնիւ տիկինը, ինչպէս նաեւ ՍԳԺի ատենապետը՝ տիար Գրիգոր Պոտուրեան եւ ՍԳԺի անդամներ յանուն ժողովուրդին բարի գալուստ կը մաղթեն Ն. սրբազնութեան:

...Սրբազան հայրը եւ ժողովուրդը կ'ուղղուին եկեղեցի ...[ուր] վարժարանի աշակերտութիւնը «Հրաշափառ»ի երգեցողութեամբ կ'առաջնորդեն սրբազան հիւրը եկեղեցի:

...Եկեղեցական կարճ պաշտամունքէ մը ետք, սրբազանը կը խօսի ներկաներուն եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ ՍԳԺին եւ ժողովուրդին...: Իր գոհունակութիւնն ու ուրախութիւնը կը յայտնէ որ վերջապէս տարիներու յամառ ջանքերով եւ նիւթական անօրինակ զոհաբերութեամբ իրականացած է ժողովուրդին փայփայած երազը եւ այսօր հայ վարժարանի կողքին բարձրացած է Հայաստանեայց Եկեղեցոյ շէնքը:

Սրբազան հայրը կը թուէ այն անփոխարինելի ծառայութիւնները, զորս Հայաստանեայց Եկեղեցին մատուցած է հայոց ժողովուրդին վիշտի եւ ուրախու-

¹ Թղթակցութիւնը լոյս տեսած է *Արեփ*, 8-12 Յունիս 1957 թիւերուն մէջ: Կը հրատարակենք յապաւումներով:

թեան, տառապանքի եւ յաջողութեան օրերուն, քրիստոնէութեան սկզբնական շրջաններէն մինչեւ մեր օրերը:

Կը յանձնարարէ սիրով եւ աղապատանքով շրջապատել մեր աննման գոյգ հաստատութիւնները, հայ դպրոցը եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին, պահել գանձնք շէն ու պայծառ, յանձնարարելու համար հայոց ժողովուրդին գոյութեան տեսականացումը:

Սրբազան հօր պահպանիչով վերջ կը գտնէ եկեղեցական պաշտամունքը:

Վարժարանի տնօրէնութիւն եւ հոգաբարձութիւն սրբազանը կ'առաջնորդեն վարժարանի սրահը, ուր նախակրթարանի աշակերտութեան կողքին մանկապարտէզի կարմրով կակաչները մաքուր, կոկիկ եւ գեղեցիկ, խանդավառ ծափերով կ'ընդունին իրենց հոգեւոր հայրը:

Տեղի կ'ունենայ բարեգալստեան կոկիկ հանդիսութիւն մը: Աշակերտ եւ աշակերտուհիներ շատ յաջող կերպով կ'արտասանեն բարի գալուստի գեղեցիկ ոտանաւորներ եւ կ'երգեն անուշ երգեր...: Սրբազան հայրը իր գնահատանքի խօսքը կ'ուղղէ վարժարանի հոգաբարձութեան եւ տնօրէնութեան, իրենց արդիւնաւոր աշխատանքին համար:

Կոչ կ'ընէ հայ ծնողաց զգուշանալ իրենց զաւակները օտար հաստատութեանց գիրկը նետելէ, կը յանձնարարէ հրաժարիլ վտանգաւոր այս խաղէն, վասնզի օտար կրթական հաստատութիւններ կ'աշխատին գողնալ մեր զաւակաց մտքէն, սրտէն, հոգիէն այն՝ ինչ որ հայ դրոշմ կը կրէ եւ անոնց տեղ դնել օտարը՝ խորթ մեզի համար եւ մանաւանդ վտանգաւոր մեզի համար:

Ազգին, հայրենիքին եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ սիրով տոգորուն կը յայտարարէ սրբազան հայրը հայ ծնողներուն, հայրերուն եւ մայրերուն հաւասարապէս՝ հրաժարիլ միանգամընդմիշտ իրենց զաւակները կրթական օտար հաստատութեանց գիրքը նետելէ, վասնզի այս անխորհուրդ արարքը պիտի նշանակէր դաշունահարել հայ ազգին սիրտը, վիրաւորել մեր ազգային արժանապատուութիւնը, մեծագոյն հարուածը տալ մեր ազգային գոյութեան:

Հայ տղան հայ վարժարանով եւ հայ դաստիարակներով կրնայ կրթուիլ եւ դառնալ ազգին համար ուժ մը, կարելիութիւն մը եւ ապագայ հայոց ժողովուրդը:

Սրբազանը կ'օրհնէ ուսանողութիւնը, ուսուցչութիւնը, հոգաբարձութիւնը եւ ժողովուրդը եւ պահպանիչով վերջ կը գտնէ այս գողտրիկ հանդիսութիւնը:

Գահիրէէն հասաւ Տ. Յուսիկ քինյ. Նշանեանը:

ՍԳԺԻ կարգադրութեամբ, սրբազանը պիտի մնայ Grand Hotel, իր Խարթում գտնուած միջոցին: Grand Hotelը Նեղոսի վրայ շինուած Խարթումի լաւագոյն պանդոկն է:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱԳԻՐ Ի ՊԱՏԻՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ՀՕՐ

ՍԳԺԻ կարգադրութեամբ, երեկոյեան ժամը 7ին Երիտասարդաց Միութեան ակումբին մէջ տեղի ունեցաւ գեղարուեստական երեկոյթ մը:

Եղան յաւուր պատշաճի արտասանութիւններ, երգչախումբէն զատ երգեցին դպրոցի աշակերտները, առաջնորդութեամբ իրենց տնօրէն Պ. Բիւզանդ Տիւկերեանի:

Խօսք առաւ ՍԳԺի յարգելի ատենապետը, ...երախտագիտութեամբ յիշեց անունը գաղութի յարգուած դէմքերէն տիար Սարգիս Իգմիրլեանի, որ ամբողջ երեսուն տարիներ իբրեւ նախագահը գաղութին, վարած է արժանատրապետ սուտանահայ ազգային կեանքը՝ իր աշխատակիցներովը: Յարգանք ընծայեց տիար Շաւարշ Վանեան վարչութեան, որ առանց իր տրամադրութեան տակ ունենալու նիւթական գումարներ՝ անտրամաբանելի վճռականութեամբ մը շինելէ ետք վարժարանը, ձեռնարկած է եկեղեցւոյ շինութեան գործին: Իր վարչութեան օրով տեղի ունեցաւ հիմնարկէքը մեր սիրելի սրբազան հօր ձեռամբ... Եւ հաւատք յայտնեց որ շնորհիւ սրբազան հօր ի մօտոյ գաղութը պիտի ունենայ իր արժանատր հովիւը:

Ընդհանուր խանդավառութեան եւ ծափերու մէջ բեմ առաջնորդուեցաւ Մամբրէ սրբազանը, որ շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք ՍԳԺին եւ իրեն գործակից բոլոր միութիւններուն, ի պատիւ իրեն կազմակերպուած գեղարուեստական երեկոյթին համար, յայտարարեց. «Ո՛րքան իրաւամբ ըսած է շահապաստան արշաւանքներու ստուգապատում պատմիչը Առաքել Դարիժեցի"՝"Ի վերայ Աջոյն Ս. Լուսաւորչի եւ ի վերայ Ս. Էջմիածնի հաստատեալ կայ ամենայն ազգն հայոց"»:

...Մամբրէ սրբազան շնորհատրեց ներկայ գաղութային ժողովը, որ «աշխատեցաւ զմայելի նուիրումով մը եւ իգլովս հանեց շինութիւնը եկեղեցիին...»: Սրբազանը վերջացուց իր խօսքը օրհնելով ժողովուրդ եւ ժողովականք, ամէնուն մաղթելով երկար եւ առողջ կեանք:

Դպրոցի սաներուն կողմէ երգուած «Հայր մեր»ով ու սրբազան հօր պահպանիչով վերջ գտաւ գեղարուեստական այս սիրուն հանդիսութիւնը:

ՄԱՄԲՐԷ ՍՐԲԱԶԱՆ Կ'ԱՅՅԵԼԷ ԱՊՏԷԼ ՐԱՀՄԱՆ ԷԼՄԱՀՏԻԻ

Մասնատր ժամադրութեամբ մը՝ Մամբրէ սրբազան, ընկերակցութեամբ ՍԳԺի անդամներէն տիար Լեւոն Վանեանի, կ'այցելէ Սուտանի ազատագրութեան շարժման ղեկավար Ապտէլ Րահման էլՄահտիի, որ իբրեւ կրօնապետ կը վայելէ սուտանցի ժողովուրդին սէրն ու համակրանքը:...

...Ն. Բարձրութեան անձնական կառքը պատուիրակով մը սրբազանը կ'առաջնորդէ պալատ:

Ն. Բարձրութիւն էլՄահտի ուրախութիւն եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ սրբազան հօր՝ անոր այցելութեան համար:

Սրբազան հայրը պատասխանելով կը յայտարարէ. «Ինձի համար նուիրական պարտականութիւն մըն էր եւ գերագոյն վայելք մը այցելել Ձեր Բարձրութեան եւ անձամբ ներկայացնել Ձեզի իմ երախտագիտութիւնս եւ շնորհակալութիւններս՝ իմ ժողովուրդիս՝ Սուտանի ժողովուրդին եւ Ձեր Բարձրութեան կողմէ գրած ասպնջականութեան եւ վայելած սիրոյն եւ համակրանքին համար»:

Ն. Բարձրութիւնը, պատասխանելով սրբազանին կը յայտարարէ. «Մենք կը սիրենք հայերը, վասնզի անոնք աշխատասէր բարի եւ բարոյականով բարձր ժողովուրդ մըն են եւ օգտակար փարր մը մեր երկրին համար: Կրնաք վստահ ըլլալ,- կ'ըսէ Ն. Բարձրութիւնը,- որ ինչպէս անցեալին՝ այսուհետեւ եւս հայերը պիտի վայելեն մեր ամէնուս համակրանքն ու սէրը»:

ՍՐԲԱԶԱՆԸ Կ'ԱՅՅԵԼԷ Ն. ՎՍԵՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ

Փետրուար 21ին, սրբազանը, Տ. Յուսիկ քինյ. Նշանեանի, տեարք Գրիգոր Պոտոլրեանի եւ Լեւոն Վանեանի հետ կ'այցելէ Ն. Բ. Ալի ԷլՄիրզանիի՝ երկրորդ կրօնապետը Սուտանի ժողովուրդին, Ն.Բ. փափաքին համաձայն՝ երկար տեսնուելու եւ խօսելու համար՝ երեկոյեան ժամը 7ին: Ն. Բ.ն իր ապարանքին մէջ կ'ընդունի իր հիւրերը: Տեսակցութիւնը կը տեւէ ամբողջ երեք քառորդ ժամ:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 23, ՇԱԲԱԹ

Մամբրէ սրբազան, ընկերակցութեամբ տեարք Գրիգոր Պոտոլրեանի եւ Լեւոն Վանեանի, կ'այցելէ նախագահական պալատ եւ կ'ընդունուի Ն.Վ. նախագահէն:

Ընդունելութիւնը կը տեւէ քառորդ ժամ, Ն.Վ.ն կը յայտարարէ, Սուտանի մէջ այժմ նախագահները թուով հինգ են. անոնցմէ չորսը մահմետական եւ մին քրիստոնեայ, որ ես եմ. սակայն կրօնի այս տարբերութիւնը պատճառ մը չէ որ մենք հինգերս յաճախ չզանք իրարու եւ հաշտ ու համերաշխ չխորհինք մեր հայրենիքին յառաջդիմութեան եւ զարգացման համար:

..Սրբազանը պատասխանելով Ն.Վ.ին, կը յայտարարէ. *«Ձերդ վստմութիւնը եւ սուրանական կառավարութիւնը կրնան վստահ ըլլալ որ սուրանաբնակ իմ ժողովուրդս ինչպէս անցեալին՝ մա'նաւանդ ներկայիս եւ ապագային շատ անկեղծօրէն եւ երախտագիտական զգացումներով փոզորուն պիտի ապրին այս պատրասական երկրին մէջ եւ սուրանցի ժողովուրդին հետ ձեռք ձեռքի պիտի աշխատին Սուրանի բարգաւաճման եւ յառաջդիմութեան համար»:*

Ն.Վ.ն շնորհակալութիւն կը յայտնէ սրբազան իր յայտարարութեանց համար, աւելցնելով որ *«հայերը միշտ ասպնջականութիւն պիտի գտնեն այս երկրին մէջ իբրեւ աշխատասէր եւ օգտակար փարր՝ սիրուած ամէնէն»:*

...Սրբազան հայրը կ'այցելէ Էսարթումի կառավարիչին, որուն հիւանդութեան պատճառով այցաքարտը կը յանձնէ քարտուղարին ու կը մեկնի:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Երեկոյեան ժամը 9ին սրբազանը կը խօսի Հայ Երիտասարդաց Միութեան ակումբին մէջ, հոժ բազմութեան մը ներկայութեան:

Ինք որ երիցս այցելած է Հայաստան՝ 1933ին, 1945ին եւ 1955ին, բաղդատականը կ'ընէ այս երեք շրջաններուն եւ յուժ մխիթարական ու յուսադրիչ կը գտնէ Հայաստանի ներկայ կացութիւնը եւ կատարուած յառաջդիմութիւնները, հաւասարապէս բոլոր մարզերու մէջ:

...Սրբազանը կ'աւարտէ իր խօսքը հետեւեալ յայտարարութեամբ. *«Առանց Ս. Էջմիածնի, առանց հայոց ընդհանրական հայրապետութեան եւ առանց հայ մշակոյթին ու հայ գրականութեան կարելի չէ ըմբռնել հայոց ժողովուրդը, վասնզի ի վերայ աջոյն Ս. Լուսաւորչի եւ ի վերայ Ս. Էջմիածնի հաստատեալ կայ ամենայն ազգն հայոց»:*

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 25, ԵՐԵՔՆԱԲԹԻ. ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Սրբազանը կ'այցելէ ներքին գործոց նախարարին տեսրք Գրիգոր Պոտուրեանի եւ Լեւոն Վանեանի հետ: Ն.Վ. նախարարը անակնկալ կերպով կանչուած ըլլալով վարչապետարան, սրբազանը կ'ընդունի փոխնախարարը, որ սիրալիր ընդունելութեամբ կը պատուէ սրբազանը եւ իրեն ընկերացող ժողովականները:

Սրբազան հայրը կը հրաւիրէ Ն.Վ.ն ներկայ ըլլալու եկեղեցոյ օծման հանդիսութեան:

Բ. ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Փետրուար 25, Երեքշաբթի երեկոյ սրբազանը կը հրաւիրուի խօսիլ Երիտասարդաց Միութեան ակումբին մէջ ՀԲԸՄիութեան ոսկեայ յոբելեանին առթիւ: Ան կոչ կ'ընէ ժողովուրդին ուժ տալ Բարեգործականին, ազգին ամէնամեծ կազմակերպութեան, զայն զօրացնել որպէսզի կարենայ աւելի լայն չափերով ծառայել ազգին՝ զօրացած մեր ազգին նիւթական եւ բարոյական աջակցութեամբ:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ 28, ՀԻՆԳՇԱԲԹԻ. ՎԱՐԴԱՆԱՆՔԸ ԽԱՐԹՈՒՄԻ ՄԷՋ

Այս տարի Վարդանանքը արտակարգ շուքով տօնուեցաւ Խարթումի մէջ, նախագահութեամբ սրբազան հօր եւ մասնակցութեամբ ազգային վարժարանի աշակերտութեան:

Երեկոյեան ժամը 6ին տեղի ունեցաւ ժամերգութիւն: Ժողովուրդը, հոծ բազմութեամբ, լեցուցած էր նորաշէն եկեղեցին: Եկեղեցոյ աւարտէն ետք, ազգային վարժարանի աշակերտութիւնը, առաջնորդութեամբ տնօրէն Պ. Բիւզանդ Տիւկերեանի, երգեց «Նորահրաշ»ը: Աշակերտ մը մաքուր առոգանութեամբ արտասանեց Վարդանի ճառը եւ աշակերտուի մը շատ մաքուր եւ զգածուած շեշտով արտասանեց Ոսկեղնիկն Եղիշէի գրիչէն հոսած հայ կանանց եւ աղջկանց փառաբանութիւնը եղող «Տիկնայք փափկասունք հայոց աշխարհին»ը: Երգ եւ արտասանութիւն յաջորդեցին իրարու:

Բեմ բարձրացաւ սրբազան հայրը եւ քարոզեց հետեւեալ բնաբանով. «Յայսմ հաւաքոց ոչ ոք կարէ խախտել զմեզ, քանզի հայր մեր զսուրբ Աւետարանն գիտեմք եւ մայր զառաքելական եկեղեցի հայոց»: Ապա ան շարունակեց՝ ...«Կենդանի պահենք մեր մէջ Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց հոգին, խանդավառուինք Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց յիշատակովը, ապրինք իբրեւ նոր Վարդաններ եւ Ղեւոնդներ: Ունենանք Վարդանանց մաքուր ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, ունենանք Ղեւոնդեանց ապառաժեայ հաւաքը եւ հայ փափկասուն փիկնանց պարկեշտութիւնն ու աշխատասիրութիւնը, ապրելու եւ մեր գոյութիւնը յաւերժութեան տանելու համար»:

Սրբազանը վերջացուց իր խանդավառող գեղեցիկ քարոզը մաղթանքներով եւ ժողովուրդը մեկնեցաւ եկեղեցիէն հոգեպէս կազդուրուած եւ մխիթարուած:

ՄԱՐՏ 2, ՇԱՔԱԹ

Եկեղեցւոյ օծման արարողութիւնները կը սկսին այս առտու: ՄԳԺն արդէն անցնող Հինգշաբթի օր, մասնաւոր շրջաբերականով հաղորդած էր ժողովուրդին որ եկեղեցւոյ օծման արարողութիւնը պիտի սկսի Մարտ 2ին, Շաբաթ առտու, պիտի շարունակուի Շաբաթ երեկոյ եւ վերջ պիտի գտնէ Կիրակի առտու, հանդիսաւոր պատարագի մատուցմամբ:

...Կը հասնի սրբազան հայրը: Ժամը 8ին կը սկսի ժամերգութիւնը որ կ'աւարտի ժամը 9ին: Ապա Մամբրէ սրբազան ընդհանուր յուզումի եւ բարեպաշտունակ երկիւղածութեան մէջ կ'օծէ սրբալոյս միւռոնով Տիրամօր, Խաչելութեան, Յարութեան, Ս. Լուսաւորչի, Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի իւղաներկ պատկերները, ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյ պատերուն վրայ զետեղուած մարմարեայ խաչերը:

...Ամէնէն վերջը Մամբրէ սրբազան կ'օծէ Աագ Սեղանին համար շինուած արծաթեայ մեծ խաչը եւ նորած խաչով կ'օրհնէ ժողովուրդը եւ կ'արձակէ:

Երեկոյեան եկեղեցական պաշտամունքը կը սկսի ժամը 5.30ին: Ժողովուրդը, հոծ բազմութեամբ, լեցուցած է եկեղեցին: «Լոյս զուարթ»ը կ'երգէ Նշանեան քահանան անուշ եւ դաշն ձայնով:

Երկեղեցական արարողութեան աւարտէն ետք, սրբազանը կ'օծէ Յարութեան պատկերը, մկրտութեան աւազանը եւ կարգ մը մարմարեայ խաչեր:

Ժամը 7.30ին վերջ կը գտնէ եկեղեցական արարողութիւնը եւ ժողովուրդը ուրախ եւ հոգեպէս մխիթարուած կը մեկնի եկեղեցիէն:

ՄԱՐՏ 3, ԿԻՐԱԿԻ. ՕԾՈՒՄ ԽԱՐԹՈՒՄԻ ՀԱՅՈՅ ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

...Ամէն բան կարգադրուած, եկեղեցւոյ մէջ եկած ու բազմած են հայոց մեծ սուրբերը, Ս. Լուսաւորիչը, Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպը, Սրբուհի Հռիփսիմէն: Տէրունի պատկերներ կը զարդարեն սեղանները՝ Տիրամայրը, Խաչելութեան ու Յարութեան գեղեցիկ պատկերները: Եկեղեցին կերպարանափոխ եղած է՝ զգեցած է տօնական օրուան փառաշուք երեւոյթը:

Կը հասնի պատարագիչ սրբազանը եւ ժամերգութիւնը կը սկսի ժամը ճիշտ 7.30ին:

Եկեղեցին լեցուած է հաւատացեալներու հոծ բազմութեամբ:

Պատարագը կը սկսի ժամը 8.30ին: Պատարագիչ սրբազանը՝ փառաւոր զգեստաւորումով եւ դպիրներու երգեցողութեամբ կը յառաջանայ ու կանգ կ'առնէ եկեղեցւոյ աւագ դռան առջեւ, ուր կեցած է տիար Յակոբ Սեֆէրեան, իր ազնի տիկնոջ հետ, ափսէի մը մէջ ունենալով եկեղեցւոյ բանալիները:

Կը սկսի օծման արարողութիւնը: Մամբրէ սրբազան սրբալոյս միւռոնով կ'օծէ եկեղեցւոյ աւագ դուռը, զարդարող երկու խաչերը՝ անուանակոչելով եկեղեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ի յիշատակ հանգուցեալ Գրիգոր Սեֆէրեանի, որուն այրիին՝ տիկին Չուարթ Սեֆէրեանի եւ զաւակներուն Յակոբի, Նարդուհիի եւ Եդուարդի նուիրատուութեամբ հնարաւոր եղաւ ամբողջացնել եւ աւարտել շինութիւնը Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին:

Եկեղեցւոյ զանգակը հնչեց առաջին անգամ: Պ. Յակոբ Սեֆէրեան սրբազան հօր յանձնեց եկեղեցւոյ բանալիները, կատարուեցաւ դռնբացէքի յուզիչ ա-

րարողութիւնը եւ պատարագիչ սրբազանը «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց եկեղեցին, որ կը շողար լոյսերու մէջ:

Ժամը 10ն է, դասին մէջ տեղ գրաւած են օտար եկեղեցեաց ներկայացուցիչներ, դեսպաններ, նախարարներ, տէր եւ տիկին Յակոբ Սեֆէրեան եւ պետական բարձր պաշտօնատարներ:

Աւագ սեղանը կը մերկանայ իր զարդ ու զարդարանքէն ամէնը լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւին օծման հետաքրքրական արարողութեան:

Պատարագիչ սրբազանը՝ սրբալոյս միւռոնի աղանին ի ձեռին կը կատարէ միւռոնաթափի արարողութիւնը վէմ քարի կեդրոնական մեծ խաչին վրայ եւ «Առաքելոյ աղանոյ» շարականի երգեցողութեամբ: ...

Օծման արարողութիւնը ասարտելուն՝ օտար հիւրերը կը հիւրասիրուին վարժարանի տեսչարանին մէջ, Գաղութային Ժողովոյ ու տիկնանց միութեան կողմէ եւ իրենց հիացումը յայտնելէ ետք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կարգ ու սարքին եւ երաժշտութեան, կը մեկնին շատ լաւ տպաւորութեամբ:

...Կը կատարուի հոգեհանգստեան պաշտօն հանգուցեալ Գրիգոր Սեֆէրեանի հոգւոյն համար:

Եղան մեծ թիւով Ս. հաղորդութիւն ընդունողներ, որոնք երկիւղածութեամբ մօտենալով Ս. սեղանին, ընդունեցին Ս. հաղորդութիւն՝ պատարագիչ սրբազանին ձեռքէն:

...Նոյն օրը ցերեկէ ետք, սրբազան հայրը Տ. Յուսիկ քինյ. Նշանեանի հետ, կը կատարէ տասնվեց մկրտութիւն եւ կը դրոշմէ Անկլիքան Եկեղեցւոյ միջոցաւ մկրտուած փոքրիկներ, թիւով 8:

ՄԱՐՏ 6, ՉՈՐԵՔՇԱԲԹԻ

Առտու տեղի կ'ունենայ առաջին արեւագալը, ի ներկայութեան ժողովուրդի ստուար բազմութեան: Սրբազան հայրը կը քարոզէ բացատրելով պահքի նշանակութիւնը իր լայն առումին մէջ եւ կը յանձնարարէ ըլլալ ճշմարիտ պահողներ:

Եկեղեցական արարողութեանց ասարտէն ետք սրբազանը կ'այցելէ վարժարան. տնօրէն Բիւզանդ Տիւկէրեաի ընկերակցութեամբ, կը տեսնէ աշակերտները իրենց դասարաններուն մէջ, հարցումներ կ'ընէ անոնց եւ կը ստանայ խելացի պատասխաններ: Բոլոր աշակերտներն ալ առողջ, կայտառ, մաքուր ու կոկիկ՝ շատ լաւ տպաւորութիւն կը թողուն սրբազան հօր վրայ:

Սրբազանը ապա կ'անցնի մանկապարտէզի բաժինը, ուր կարմիր գոգնուցաւորներ՝ սիրունիկ, առոյգ ու կայտառ, իրենց վարժուհիին՝ տիկ. Զապէլ Տիւկէրեանի առաջնորդութեամբ կ'արտասանեն, կ'երգեն, կը պատմեն մեծ հաճոյք պատճառելով զիրենք տեսնելու եկած եկեղեցւոյ ներկայացուցիչին:

...Սրբազան հօր բարի գալուստի այցելութիւն տուին Սուտանի Կաթոլիկ Եկեղեցւոյ պետը՝ Արք. Պոննի, ղպտաց զոյգ եպիսկոպոսները, ասորի կաթոլիկ եւ մարոնիթ հասարակութեանց հոգեւոր պետերը, որոնց ամէնուն շնորհակալութեան այցելութիւն տուաւ սրբազան հայրը, տիար Գրիգոր Պոտուրեանի հետ:

Սրբազան հայրը, տիար Գրիգոր Պոտուրեանի հետ, այցելեց անկլիքան եպիսկոպոսին եւ շնորհակալ եղաւ որ տարիներ շարունակ եւ անտրտունջ, Ն.

սրբազնութեան կարգադրութեամբ Անկլիքան Եկեղեցին հովուած է Սուտանի մեր գաղութը, հասնելով անոր կրօնական բոլոր կարիքներուն՝ պսակ, մկրտութիւն եւ թաղում: Անկլիքան եպիսկոպոսը, ...իր ուրախութիւնը եւ հիացումը յայտնած է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արարողութեանց եւ երգեցողութեանց եւ ապա աւելցուցած. *«Այս ուրախ առիթով Անկլիքան Եկեղեցին կը փափաքի նուէր մը ընել Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին եւ կ'ուզենք գիտնալ թէ ինչ բանի պէտք ունիք»:*

Մամբրէ սրբազան պատասխանելով Ն. սրբազնութեան, յայտարարած է թէ *«Շնորհակալութեամբ պիտի ընդունինք Անկլիքան Եկեղեցւոյ կողմէ մեր եկեղեցիին ըլլալիք նուէրը եւ զայն պիտի պահենք խնամքով, ցոյց տալու համար մեզի յաջորդող սերունդներուն այն գնահատելի ծառայութիւնը զոր Անկլիքան Եկեղեցին երկար տարիներ մատուցած է Սուտանի մեր գաղութին»:*

...Սրբազան հայրը Տ. Յուսիկ քինյ. Նշանեանի եւ տիար Գրիգոր Պոտուրեանի հետ կ'այցելէ նաեւ Սուտանի եգիպտական դեսպանին: ...

ՄԱՐՏ 8, ՈՒՐԲԱԹ ԵՐԵԿՈՅ

Նախագահութեամբ սրբազան հօր եւ ի ներկայութեան խումն բազմութեան, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ տեղի կ'ունենայ հանդիսաւոր «Եկեցէ»ի սրտառուչ եւ հոգեպարար արարողութիւնը:

ՄԱՐՏ 10, ԿԻՐԱԿԻ ՕՐ

Պատարագեց Տ. Յուսիկ քինյ. Նշանեան. դարձեալ եկեղեցին լեցուած էր հաւատացեալներու բազմութեամբ:

Քարոզեց սրբազան հայրը հետեւեալ բնաբանով. «քաջալերացուք Ես եմ, մի երկնչիք»: ...

ՄԱՐՏ 12, ԵՐԵՔՇԱԲԹԻ

Սուտանի հոգեւոր վերին տեսուչը, գեր. Տ. Մամբրէ սրբազան արք. Սիրունեան կը վերադառնայ Գահիրէ: Ն. սրբազնութեան երեք շաբաթներու ներկայութիւնը Խարթումի մէջ եղաւ կրօնական, գրական եւ գեղարուեստական վալեքներու շրջան մը: Անվերջ հրաւերներ, ընտանեկան ճաշկերոյթներ, ժողովրդային հաւաքոյթներ հասարակութիւնը պահեցին խանդավառ վիճակի մէջ: ...

Սրբազանը կը խօսի օղակայան փութացած ժողովուրդին... *«Քաղցր յիշատակներով ու գոհունակ սրտով կը թողում Խարթումը եւ հրաժեշտ կ'առնեն ձեզմէ. եղայ ձեզի հետ անխտիր, տեսայ ձեր բարօք կացութիւնը ձեր փունն ու տեղը եւ ձեր ընտանեկան օրինակելի կեանքը, գիտակ եղայ ձեր շինած համբաւին ո՛չ միայն կառավարութեան եւ տեղացի ժողովուրդին մօտ, այլեւ օտար հասարակութեանց մօտ. պարագայ մը որ ոչ միայն ուրախութիւն կը պատճառէ ինձի, այլեւ հպարտութեամբ կը լինու իմ սիրտս ու հոգիս»:*...

Սուտանահայ Կեանք¹

Ինչպէս ամէն տարի, այս տարի եւս Խարթումի Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը ունեցաւ իր բեղուն գործունէութիւնը՝ տրուած պայմաններուն չափով:

...Լաւագոյն է հպանցիկ կերպով անցնիլ [գործունէութեանց վրայէն] եւ ծանրանալ վերջին քանի մը ամիսներու գործունէութեանց վրայ:

Եղանակի բացման շրջանէն (Նոյեմբեր 1959) մինչեւ Մարտի կէսերը տեղի ունեցան զանազան ազգային եւ միջազգային պարահանդէսներ որոնք թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս յաջողութեամբ պսակուեցան:

Ս. Ծնունդի եւ Ս. Զատկուան առիթով կազմակերպուած զուտ ազգային պարահանդէսները խանդավառ մթնոլորտի մէջ տօնուեցան:

Դժբախտաբար յարմար մարզադաշտի մը պակասին պատճառաւ մարզական կեանքէն միայն պասքէթպօլը կայուն վիճակ մը ստացած է: Ուրախութեամբ իմացանք թէ կառավարութիւնը վերջերս վաւերացուցած է նոր ակումբի շինութեան յատակագիծը եւ թէ կարելի պիտի ըլլայ այս տարուան վերջաւորութենէն առաջ սկսիլ շինութիւնը, եթէ կամքէ անկախ արգելքներ չպատահին:

ՀԵՄը ունի իր կողքին մշակութային յանձնախումբը, որուն գործունէութիւնը կը կայանայ ազգային ոգին վառ պահելու մէջ եւ իր ձեռնարկներով երիտասարդութեան եւ ընդհանրապէս գաղութին տալու զանազան առիթներ՝ համախմբուելու եւ վայելելու հայկական հաճելի երեկոյթներ:

Այս նպատակով է որ այս տարի ՀԵՄի մշակութային յանձնախումբը ձեռնարկեց հայոց պատմութեան դասախօսութեանց շարքի մը, որուն առաջին բանախօսը եղաւ տեղույս առաջնորդ հոգշն. Զաւէն վրդ. Չինչինեանը: Հայր սուրբը տուաւ շատ շահեկան եւ հետաքրքրական տեղեկութիւններ հայ ազգին ծագման եւ կազմաւորման շրջաններուն մասին:

Երկրորդ բանախօսը եղաւ Պ. Յովհաննէս Եթենէկեան՝ գաղութիս ազգային վարժարանին տնօրէնը, որ երկու յաջորդական դասախօսութիւններու ընթացքին անդրադարձաւ մեր պատմութեան միջին շրջանի մասին՝ վեր առնելով միշտ մեր ազգային արժանիքները եւ ցոյց տալով միանգամայն գործուած սխալներէն քաղուելիք բարոյական դասերը:

Վերջին բանախօսը եղաւ օր. Շաքէ Քեշկէկեան, որ յաջող կերպով ներկայացուց մեր պատմութեան վերջին շրջանը եւ խանդավառ կերպով թելադրեց ներկաներուն՝ թէ՛ մեր անցեալի փառքերուն արժանի ըլլալու համար եւ թէ՛ մեր պատմութեան բիրաւոր զոհերուն կեանքը անմահացնելու համար պէտք է *հայ ապրիլ*, անոր ոգիին համեմատ գործել եւ մեռնիլ:

Մշակութային յանձնախումբը կազմակերպեց մէջընդմէջ շարժանկարային եւ վիճաբանական երեկոյթներ, որոնք խանդավառեցին ներկաները:

ՀԵՄի վարչութիւնը կազմակերպեց նաեւ բարեկենդանի իր տարեկան միջազգային պարահանդէսը որ յաջող անցնելէ աւելի հանդիսացաւ Խարթումի պարահանդէսներուն լաւագոյնը:

¹ Թղթակցութիւնը քաղուած է *Արեւի* 16 Յունիս 1960ի թիւէն:

Մշակութային յանձնախումբը, շարունակելով իր գործունեությունը, այս տարի բեմադրեց Շիրվանզադեի *Չար ոգին*, բաական երկար պատրաստութենէ մը ետք: Տրուած պայմաններուն եւ ուժերուն համեմատ, բաական յաջողութեամբ ներկայացուեցաւ *Չար ոգին* եւ վայելք մը եղաւ գաղութիս հասարակութեան որ հոծ բազմութեամբ քաջալերեց ձեռնարկը:

Սուտանի ազգային վարչութիւնը որոշեց այս տարի մասնաւոր խնամքով տօնել Ապրիլ 24ի եւ մեր ազգային զոհերուն յիշատակի տօնը եւ այս նպատակաւ անոր կազմակերպութիւնը յանձնեց տեղւոյս Տիկնանց Բարեսիրաց Միութեան, որուն աջակցեցաւ ՀԵՄի մշակութային յանձնախումբը:

Կիրակի 24 Ապրիլին, հոծ բազմութիւն մը ներկայ էր մեր զոհերուն յիշատակը յարգելու համար: Գաղութիս նախագահ Պ. Գրիգոր Պոտուրեան ճամփորդած ըլլալով արտասահման իդիմաց վարչութեան Պ. Նազարէթ Էօմիրեան կատարեց հանդէսին բացումը: Եղան զանազան աւուր պատշաճի արտասանութիւններ եւ մեներգեր՝ գաղութիս լաւագոյն ուժերուն կողմէ: Օրուան բանախօսն էր Պ. Տիգրան Յարութիւնեան, որ ազգային պատմութեան քիչ մը հեռու շրջաններէն սկսելով ներկայացուց անցեալի մեր կրած տառապանքները, միեւնոյն ատեն վեր առնելով մեր ցեղային տոկունութեան գիծերը: Ան թելադրեց ներկաներուն կապուած մնալ մեր ազգային ասանդութիւններուն: Տեղի ունեցան նաեւ երկու կենդանի պատկերներ, ներկայացնելու համար օրուան խորհուրդը, որոնք պատրաստուած էին Պ. Շահէ Երէցեանի կողմէ: Ազահանդէսին գնահատելի երեւոյթներէն մէկն էր նաեւ սուտանահայ երգչախումբին կողմէ երգուած աւուր պատշաճի երգերը: Իսկապէս յայտագրին բոլոր կազմողներուն կողքին շնորհաւորելի են նաեւ երգչախումբին բոլոր անդամները, որոնք իրենց ժամանակը տրամադրեցին եւ յոգնութիւն յանձն առին գեղեցիկ արդիւնք մը յառաջ բերելու համար: Նոյնքան ալ շնորհաւորելի է Պ. Արթօ Գույումճեանը, որ ամէնայն համբերատարութեամբ եւ զոհողութեամբ ուսոյց երգչախումբին երգերը եւ ղեկավարեց գայն նրբօրէն:

Փակումը կատարեց տեղւոյս առաջնորդ հոգշ. Տ. Զաւէն վրդ. Չինչինեանը որ շատ տպաւորիչ կերպով խօսեցաւ Ապրիլ 24ի նահատակներու յիշատակին մասին: Ան ըսաւ որ, *«Եթէ մենք անկեղծօրէն կ'ուզենք մեր անցեալի զոհերուն իրէային հաւատարիմ մնալ եւ անոնց փափաքը լիովին իրագործել, ըլլանք միշտ սիրով իրարու հետ եւ անձնական օրինակով ըլլանք կարարեալ հայեր, օգնենք ազգապահպանման գործին եւ մանաւանդ հեռու ըլլանք եւ չբարոյնք զանազան խմբակցական շահադիպումներէ»:*

Ազահանդէսը վերջացաւ «Հայր մեր»ով, որ երգուեցաւ երգչախումբին կողմէ, եւ հայր սուրբին պահպանիչով:

Վերի յիշուած բոլոր ձեռնարկներն ալ եղան բաական կոկիկ եւ ներկայանալի ձեւով: Որքան որ ալ անոնք ունենան պակասներ ու նոյնիսկ քննադատելի կէտեր՝ այդ բոլորը ներելի են եւ կը բաւէ որ Սուտանի մէջ կայ եւ յուսանք պիտի մնայ հանդարտ գաղութ մը որ կը ջանայ լաւագոյնը ընել ազգապահպանման գործին մէջ, ազգային ոգի ու հպարտութիւն ներշնչելով մանաւանդ նոր սերունդի երիտասարդներուն որոնք ամէնէն աւելի պէտքը ունին անոր:

Սուտանահայ Գաղութը Այսօր¹

Զաւէն վրդ. Արզումանեան

Սուտանահայ գաղութը իր պատմութիւնը կերտած է վերջին յիսնամեակին: 1902 թուականէ սկսեալ հայեր սկսած են գաղթել Ափրիկէի կեդրոնը գտնուող երկիրը՝ Սուտան, եւ հոն կազմել գաղութ մը: Սկզբնական թուականներուն Սուտան հաստատուող հայերու մեծամասնութիւնը եղած են արաբկիրցիներ եւ կեսարացիներ: Այս երկրին մէջ հայ գաղութը աճած է Ա. համաշխարհային պատերազմէն ետք: Այսօր սուտանահայ գաղութը իր մէջ կը հաշուէ մօտաւորապէս 800 հոգի, շուրջ 200 ընտանիքի վրայ բաշխուած: 635 հոգի կը բնակին մայրաքաղաք Խարթումի եւ Օմտուրման քաղաքին մէջ, մնացեալ մասը կը բնակի գիւղերու մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Սուտանահայ Գաղութային Ժողով

Սուտանահայ Գաղութային Ժողովը կը բաղկանայ եօթ հոգիներէ, որոնք կ'ընտրուին երեք տարին անգամ մը գաղութահայութեան կողմէ: Ան իրաւատէրն է ազգային անշարժ եւ շարժուն կալուածներուն ու պատասխապնատուն է պետութեան առջեւ, որպէս ներկայացուցիչը սուտանահայ գաղութին: Ժողովին կը նախագահէ օրուան հոգետը հովիւը:

Սուտանահայ Գաղութային Ժողովի ներկայ անձնակազմը հետեւեալն է.- ՊՊ. Գրիգոր Պոտուրեան՝ ատենապետ, Թորոս Պարսամեան՝ փոխատենապետ, Տիգրան Յարութիւնեան՝ ատենադպիր, Միսաք Փափազեան՝ փոխատենադպիր, Նազարէթ Էօմիրեան՝ գանձապահ, Լեւոն Վանեան՝ փոխգանձապահ, Լեւոն Չոլաքեան՝ խորհրդական:

Ըստ կանոնագրի, ժողովը ունի հետեւեալ իրաւասութիւնները.-

1.- Վերին հսկողութիւն սուտանահայ ազգային գործունէութեանց եւ միութիւններու:

2.- Հսկողութիւն գաղութի հանդարտութեան եւ համերաշխութեան վրայ:

3.- Ի պահանջել հարկին միջամտութիւն գաղութին մէջ որեւէ ազգային գործունէութեան:

4.- Քննարկում կտակային, ամուսնական եւ անձնական խնդիրներու:

Սուտանահայ Գաղութային Ժողովէն կը բխին եկեղեցւոյ եւ դպրոցի հոգաբարձութիւնները, որոնք ենթակայ են անոր տնօրինութեան:

Բ. Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութիւն

Եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը կը նշանակուի Սուտանահայ Գաղութային Ժողովին կողմէ. ան կը հսկէ եկեղեցւոյ եւ գերեզմանատան գործառնութեանց: Ներկայի անձնակազմն է.- ՊՊ. Պարոյր Կիւմիշեան՝ ատենապետ, Վաղինակ

¹ 10 Դեկտեմբեր 1968 թուակիր այս գրութիւնը լոյս կը տեսնէ *Արեւի* 2 Յունուար 1969ի թիւին մէջ: Զայն կը հրատարակենք առանց յապաւումի, մանր հպումներով:

Լուսինեան՝ ատենադպիր, Հայկ Տերպետրոսեան՝ գանձապահ, Եդ. Ընքապապեան եւ Աւետիս Մարկոսեան՝ խորհրդականներ:

9. Դպրոցի Հոգաբարձութիւն

Դպրոցի հոգաբարձութիւնը եւս կը նշանակուի Սուտանահայ Գաղութային Ժողովին կողմէ: Ան կը հսկէ ազգային վարժարանին ուսումնական, վարչական եւ տնտեսական գործունէութեանց վրայ: Ներկայ անձնակազմն է.- ՊՊ. Հայկ Պոտտուրեան՝ ատենապետ, Գէորգ Պլըքեան՝ ատենադպիր, Նշան Բարձիկեան՝ գանձապահ, Յակոբ Խաչիկեան՝ փոխգանձապահ, Եփրէմ Պենկեան՝ հաշուապահ:

7. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցի եւ Ե. Խարթումի Ազգային Վարժարան

Եկեղեցիին ու դպրոցին շէնքերը միացած են առանձին բաժանումներով եւ յարմարութիւններով: Հողն ու շէնքը ազգային կալուածներ են: Հողը՝ մօտաւորապէս 6000 քառ. մետր, նուիրուած է հայ գաղութին Սուտանի կառավարութեան կողմէ: Եկեղեցիին ու դպրոցին շէնքերը սկսած են շինուիլ 1953ին եւ լրացած 1956ի վերջաւորութեան: Եկեղեցոյ հիմնարկէքը կատարուած է 1953ին եւ օծումը 1957ին...:

Եկեղեցոյ եւ դպրոցի զոյգ շէնքերը կառուցուեցան գաղութի ազգայիններու կարեւոր աջակցութեամբը եւ բարերարութեամբը Սեֆէրեան ընտանիքի...: Եկեղեցոյ դռան վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ կառուցաւ տաճարս տէրունեան նուիրեալ յանուն հօրն հաւատոյ Հայաստեայց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, ի մայրաքաղաքի աստ Սուտանի, ի Խարթում, ի վայելս ազգին հայոց, արդեամբ եւ ծախիւք բարեպաշտուի տիկին Չուարթ Սեֆէրեան եւ հարազատի նորին Յակոբայ, Նարդուհոյ եւ Եդուարդի ի հանգիստ հոգոյ ամուսնոյն եւ հօրն իւրեանց Գրիգորի Սեֆէրեան հանգուցեալ որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Ի հայրապետութեան ամենայն հայոց Տ.Տ. Վազգէնայ Ա. սրբազնագոյն կաթողիկոսի, ի պատրիարքական տեղապահութեան Սրբոյ Երուսաղէմի Տ. Տիրանայ սրբ. արք.ի, ի պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տ. Գարեգնի սրբ. արք.ի, յառաջնորդութեան հայոց Եգիպտոսի Տ. Մամբրէ սրբ. արք.ի յամի Տեառն 1957 եւ ի մերումս թուականութեան ՌՆԶ»:

Եկեղեցոյ շէնքը կառուցուած է վայելուչ կերպով ու հայկական ոճով, ունի ամէն յարմարութիւն, զգեստներ, անօթներ եւ այլ կարասիներ:

Դպրոցի շէնքը ունի սրահ մը, տեսչարան մը եւ չորս դասարաններ: Կրթական ծրագիրը բաժնուած է մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի բաժիններով: Մանկապարտէզին մէջ կան երեք դասարաններ տասնմէկ աշակերտներով, իսկ նախակրթարանին մէջ հինգ դասարաններ երեսուներեք աշակերտներով: Դպրոցի աւագ ուսուցիչն է Պ. Յովհաննէս Եթենէկեան: Ուսուցչական կազմը բաղկացած է չորս հոգիներէ:

Վարժարանին մէջ կ'աւանդուին հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն լեզուները, թուաբանութիւն, հայոց պատմութիւն, կրօնք, աշխարհագրութիւն, գիտու-

թին եւ երգեցողութիւն: Եկեղեցոյ եւ դպրոցի համար անշարժ եւ եկամտաբեր կալուածներ չկան. հանգանակութիւններով կը հակակշռուի անոնց պիտոճէն: Եկեղեցոյ եւ դպրոցի զոյգ շէնքերը արժած են 26,000 անգլ. ոսկի:

Զ. Հայկական Ակումբ

Հայկական ակումբը բաւ մըն է իր շէնքով, որ կը ծառայէ գիշերային ժամանցի: Ազգային կալուած մըն է զոր վարձած է ակումբը ազգային իշխանութենէն: Ակումբը ունի իր վարչութիւնը հինգ հոգիներէ բաղկացած: Անդամներուն թիւն է վաթսունհինգ:

Է. Հայ Երիտասարդաց Միութիւն

Այս միութիւնը հիմնուած է 1940ին, իր տրամադրութեան տակ ունի «Հրանդ» անունով մարզարան մը: Հողը տարածութեամբ 16,000 քառ. մէթր, նուիրուած է միութեան՝ կառավարութեան կողմէ: Մտադրուած է այս հողին վրայ կառուցանել նոր մարզադաշտ մը եւ շէնք մը: Ներկայ մարզադաշտը եւ շէնքը տարիներէ իվեր կը ծառայեն իրենց նպատակներուն որոշ բաւարարութեամբ: Միութեան նպատակն է հաւաքել երիտասարդութիւնը եւ անոր մէջ պահել հայկական ոգին, մարմնամարզութեան եւ մշակոյթի ուղիներով:

Ը. Հայ Բարեսէր Տիկնանց Միութիւն

Միութիւնը հիմնուած է 1952ին: Անդամներուն թիւն է 100: Ունի իր վարչութիւնը: Միութեան հաւաքավայրն է «Հրանդ» մարզարանը: Միութեան նպատակն է աշխատիլ եկեղեցոյ բարեգարդութեան համար, ըստ որում իրենց եկամուտին մէկ չորրորդը կը յատկացնեն եկեղեցիին, նաեւ օգնել խեղճերուն, որոնց կը յատկացուի եկամուտին կէսը: Մնացեալ քառորդը կը յատկացուի միութեան ծախքերուն:

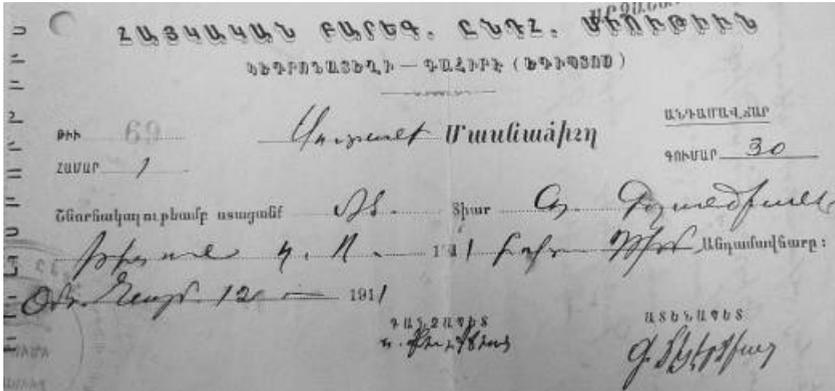
ԿՏԱԿՈՒԱԾ ԵՒ ԿՏԱԿԵԼԻ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ

Հարցը կը խանդավառէ ազգային իշխանութիւնը: Սուտանահայ Գաղութային Ժողովին կողմէ մասնաւոր ջանքեր կը տարուին կտակներ ապահովելու ուղղութեամբ:

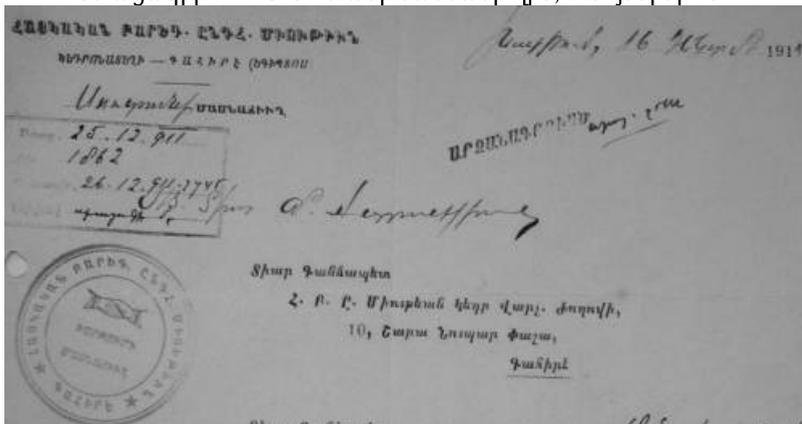
Պետական շրջանակներու եւ յարանուանութեանց հետ յարաբերութիւնները սերտ են եւ համերաշխ: Մինչեւ հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին կառուցումն ու օծումը հովուական ու ծխական պարտականութիւնները սիրով յանձն առնուեցան Անկլիքան եւ Ղպտի եկեղեցիներուն կողմէ:

Սուտանահայ գաղութին հովուական այցելութիւններ տուած են հետեւեալ հոգեւորականները.- Ամէն. Տ. Տիրան արք. Ներսոյեան, Տ. Մամբէ արք. Սիրունեան, Տ. Պարգեւ եպս. Վրթանէսեան, Տ. Զաւէն վրդ. Արզումանեան, Տ. Խորէն քնյ. Մելիք Շահ, Տ. Յուսիկ քնյ Նշանեան, Տ. Պետրոս քնյ. Ֆենէրճեան:

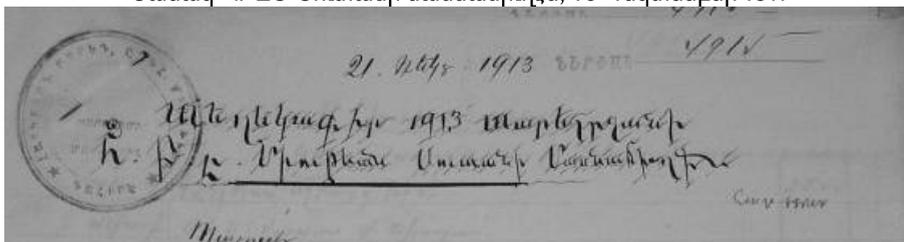
**Սուտանի մէջ գործած կազմակերպութիւններու,
 հաստատութիւններու, դպրոցի, եկեղեցիի,
 միութենական եւ ընտանեկան փաստաթուղթեր,
 նամակաթուղթի վերտառութիւններ, նկարներ¹**

Ստացագիր ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիղին, 1 Նոյեմբեր 1911

Նամակ ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիղէն, 16 Դեկտեմբեր 1911

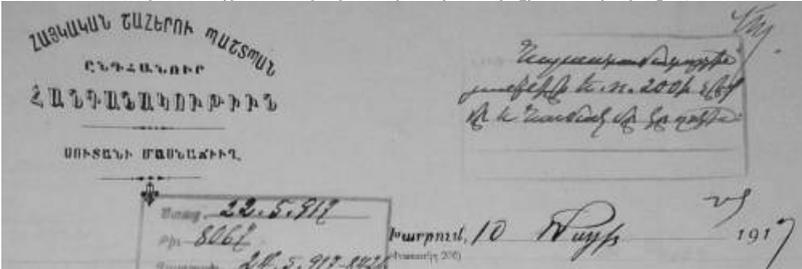

Տեղեկագիր ՀԲԸՄ Սուտանի մասնաճիղի, 21 Դեկտեմբեր 1913

¹ Քաղաած ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւէն:

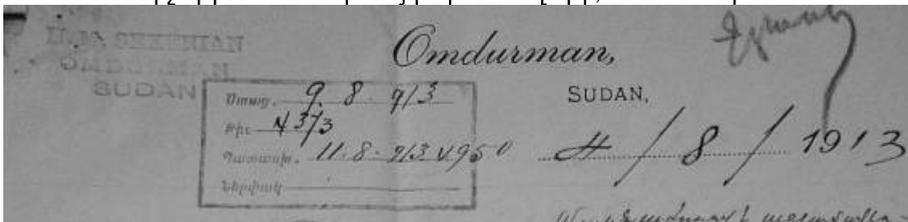
ՀԲԸՄ Խարթումի մասնաճիղ, 1910ականներ (Աաբել Սեմէրճեանի արխիւէն)
(տրամադրուած դրկտ. Արծուի Բախշինեանի կողմէ)

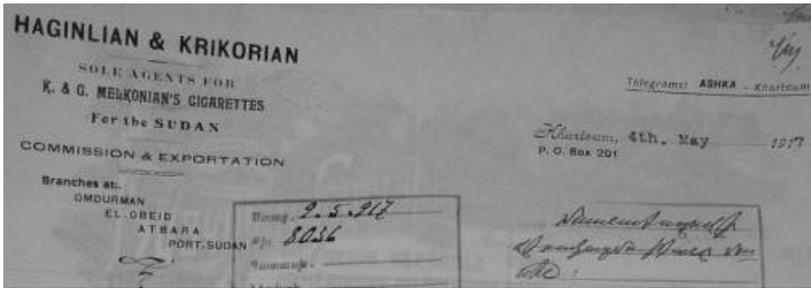
Հայկական Շահերու Պաշտպան Ընկերակցութիւն, 10 Մայիս 1917

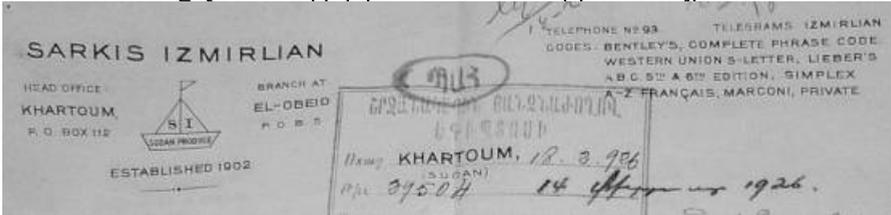
Վարչութիւն Սուտանի Հայկական Գաղութի, 12 Յունուար 1927

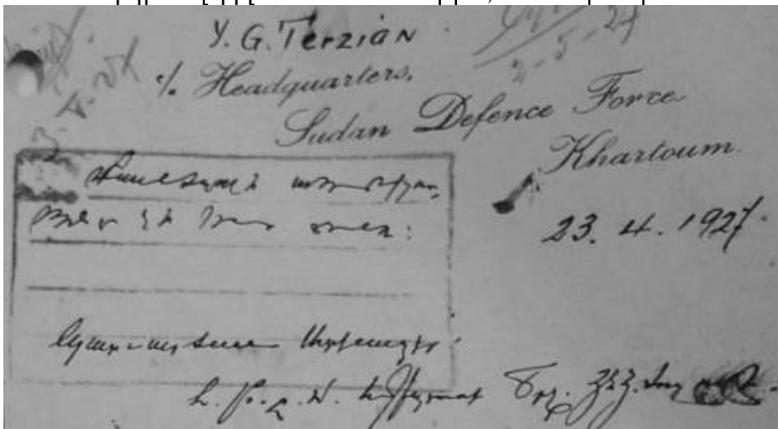
Յովհաննէս Սեբընեան Հաստատութիւն, Օմտուրման, 4 Օգոստոս 1913

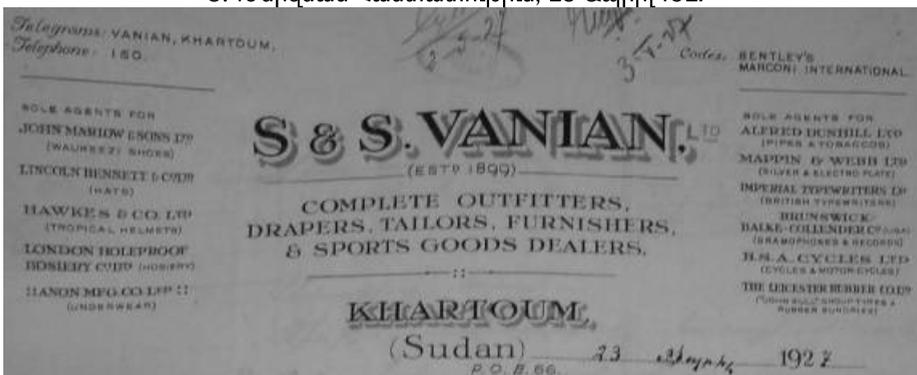
Հաճրելեան եւ Գրիգորեան Հաստատութիւն, 4 Մայիս 1917

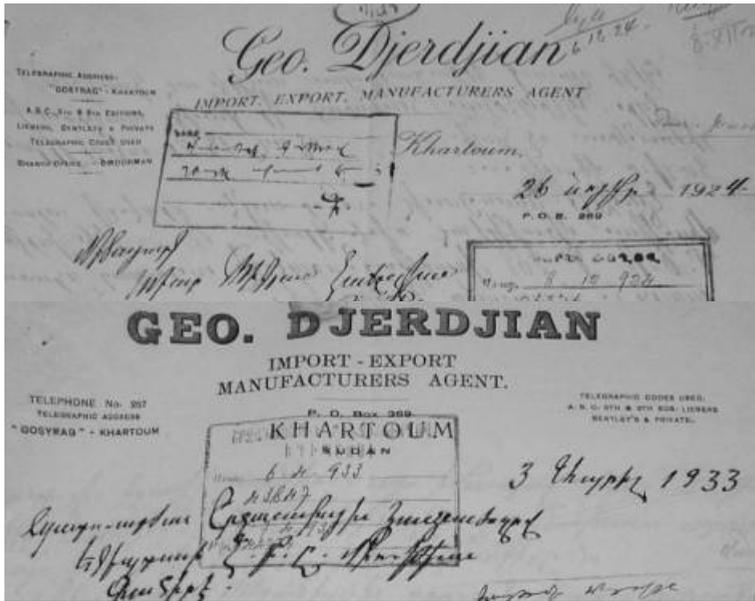
Սարգիս Իզմիրլեան Հաստատութիւն, 18 Փետրուար 1926

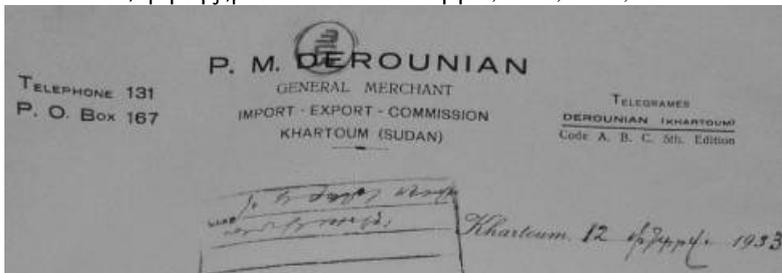
Ե. Թերզեան Հաստատութիւն, 23 Ապրիլ 1927

Ս. եւ Ս. Վանեան Հաստատութիւն, 23 Ապրիլ 1927

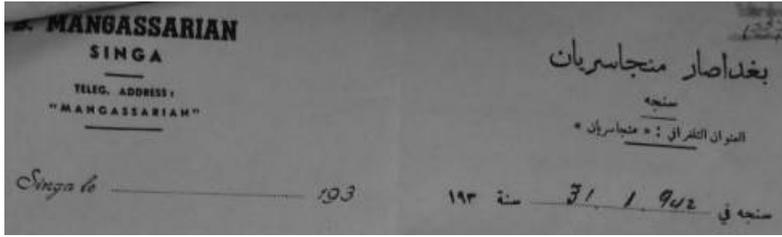
Գերդ Ջիլերճյանի Հաստատություն, 1924, 1933, 1942

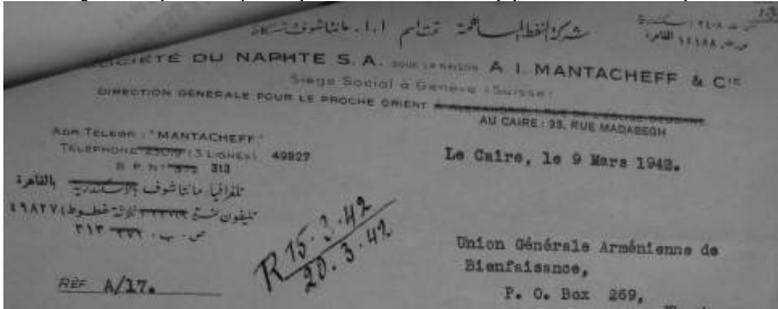
Փայլակ Տէրունեանի Հաստատութիւն, 12 Փետրուար 1933

Արթին Պոյաճեանի Հաստատութիւն

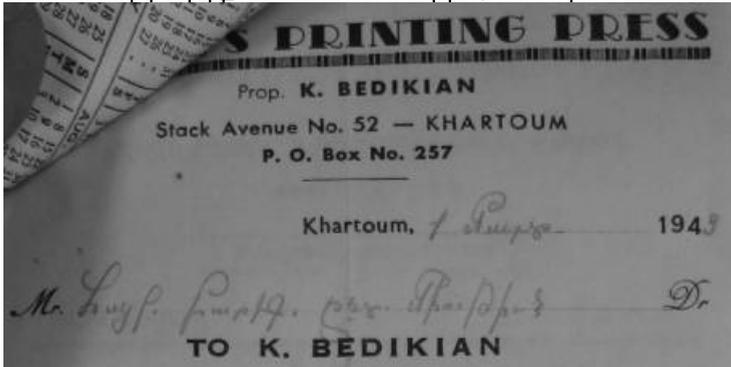
Պաղտասար Մանկասարեան Հաստատույին, 31 Յունուար 1942

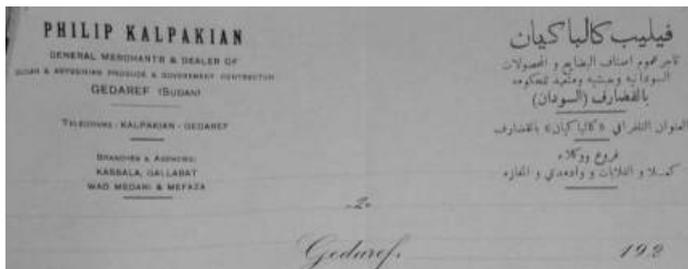
Մանթաշէք Հաստատույին, 9 Մարտ 1942

Յակոբ Բիւրճեան Հաստատույին, 28 Մարտ 1942

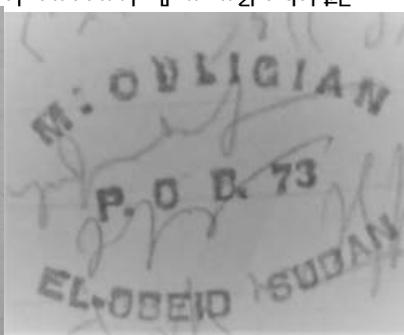
Պետիկեան Տպարան, 1 Մարտ 1943

Ֆիլիպ Գալիպքեան Հաստատութիւն

ՀԲԸ խաթրում/Սուտանի մասնաճիւղի առաջին կնիքը

ՀԲԸ խաթրում/Սուտանի մասնաճիւղի եւ Ուկիեան Ընկ. կնիքները

Որբերեան Հաստատութեան բացիկը, Ճիպութի (տրամադրուած դրկտ. Ռուբէն Ատալեանի կողմէ)

Խարթումի հայկական մանկապարտեզի աշակերտներ. ծախին՝ Սիրվարդ Զարեան, աջին՝ Մանուէլ Քէօսէեան (տրամադրուած Ս.Զարեանի կողմէ)

Խարթում, Հրանդ մարզադաշտը (տրամադրուած Ս. Զարեանի կողմէ)

Խարթումի հայոց եկեղեցին (տրամադրուած Ա. Ջարեանի կողմէ)

Խարթումի հայոց վարժարանի նամակաթուղթի վերտառութիւն եւ պաշտօնէութեան ցանկ (տրամադրուած դոկտ. Արծուի Բախչինեանի կողմէ)

PASSPORT جواز السفر
SUDAN GOVERNMENT
حكومة السودان

City Khartoum المدينة

I, John McElrab Humphrey أنا
Civil Secretary to the Sudan سكرتير امداري حكومة السودان
British Agent وكيل حكومة السودان
Government, request on behalf
of the Governor-General all
those whom it may concern to
allow the bearer, who belongs
to the Sudan, to pass freely
without let or hindrance, and
to afford him him
every assistance and protection
of which he may stand
in need. he في
صدر الجواز في
هذا اليوم من
GIVEN at Khartoum
this 31st day of
August 1938 سنة 1938
(Signature) John McElrab Humphrey الامضاء

1
This Passport contains
32 pages.
يحتوي هذا الجواز على
32 صفحة

PASSPORT
جواز السفر
SUDAN GOVERNMENT
حكومة السودان

Number of Passport 3407 رقم الجواز

Name of bearer Arakel Ohan Semerdjian اسم حامل الجواز

Accompanied by his wife Arakel Ohan Semerdjian مصحوب بزوجته
(Maiden name)
اسم الزوجة قبل زواجها اذا كانت مسافرة معها

Aziz Yasmadjian
And by two children
three أطفال

Առաքել Սեմերճեանի ստտանական անցագիրը
(այս եւ յաջորդող նկարները տրամադրուած են Ա. Սեմերճեանի կողմէ)

4
PHOTOGRAPH OF BEARER
صورة حامل الجواز الشمسية

Signature Arakel Ohan Semerdjian

5
COUNTRIES FOR WHICH THIS PASSPORT IS VALID
البلدان التي يعمل فيها بهذا الجواز
Egypt, Syria, Cyprus,
Palestine & Greece etc.

The validity of this Passport expires:
ينتهي العمل بهذا الجواز في:
30th August, 1943
unless renewed.
الا اذا جدد

Issued at Khartoum صدر في
Date 31st August, 1938 التاريخ

Առաքել Սեմէրճեանի ընտանեկան պատկերներ

Սուտանահայ միութենական պատկեր

Սուտանահայ Առաքել Սեմէրճեան կը բանակցի

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ — ԳՈՂԻՐԷ

Մականուն, Անուն Ալեքսանդր Լեւոնյան
 Հասցի 14, Sidi Galim Helioopolis

Յարգելի հայրենակից,
 Ներգաղթի Բ. կարգումին մասնակցելու եւ անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու համար, հանձնեցի ներկայանալ Ներգաղթի Կոմիտեի, Գալուստեան Ազգ. Վարժարան:

ՆԵՐԳԱՂԹԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Կարգաթիվ <u>439</u>	Պեզ. Կոմիտեի ստորագր. <u>[Signature]</u>
Տօնի քիւ <u>41</u>	Բժիշկիմ »
Անձնու. քիւ <u>5</u>	Անձնագրողին »

ԱՆՆՐԱՑԻՆԵՑ ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
 Միասին քրեի՝ 1) Յսկան լուսանկար, 2) Եղիպո նպասակութեան քուպր կամ անկար, 3) Տարուիլի գոյեւու ցանկը — Նամակաւած անձերը պարտին միասին ներկայանալ՝ առաւօս ժամը 9-1, կէտրէ վերջ 4-6:

Առաքել Սեմէրճեանի ներգաղթի արձանագրաթուղթը

Սուտանահայ պսակ, Խարթումի Անկլիքան եկեղեցիին մէջ

Names and Ages of the “Arba Lidjoch” in 1923¹

Luther Aghnoughian	14	Krikor Krikorian	16
Yervant Atamian	12	Vahan Krikorian	15
Krikor Chalgedjian	14	Moushegh Maghakian	14
Tadeus Chalgedjian	14	Hovhannes M. Malkhassian	14
Messrob Dernerseccion	14	Hovhannes Y. Malkhassian	14
Krikor Garabedian	15	Karekin Mardirossian	15
Baghdasar Gharibian	14	Antranig Markarian	16
Garabed Gudlugian	15	Jirayr Markarian	13
Avak Hagopian	13	Shavarsh Nalchadjian	15
Setrag Hagopian	14	Hamyak Ouzounian	18
Yervant Hagopian	15	Ardashes Panossian	14
Garabed Hakalmazian	15	Kevork Sarkissian	13
Vahram Haroutunian	15	Vahan Sarkissian	14
Khachig Kachigian	17	Papgen Seferian	15
Vazken Kevorkian	16	Sahag Torossian	15
Sahag Khachadourian	13	Haroutiooun Tovmassian	15
Sarkis Khachadourian	15	Nishan Tovmassian	13
Kevork Khaserdjian	15	Mardiros Vagharshagian	15
Krikor Khoudavertian	14	Moushegh Vartanian	15
Haig Krikorian	11	Margos Zakarian	13

¹ *Note by V. N.*- In 1932 after the completion of the initial agreement, twelve of the “Arba Lidjoch” left Ethiopia to join family members in Iraq, Syria, and Lebanon. Papgen Seferian died in a battle against the fascist Italian forces.

Armenian Employees of the Ethiopian Government in 1930

In the court

1	Abraham Keorhadjian	Accountant and Treasurer of the Court
2	Nigoghos Djidedjian	Goldsmith
3	Krikor Chalgedjian	Goldsmith
4	Robert Yazedjian	Carpet Weaver
5	Garabed	Textile Weaver

Court workshop employees

1	Hagop Baghdassarian	Director of Mint and Goldsmith
2	Dikran Hazarian	Mechanic
3	Ghevont Baghdassarian	Goldsmith
4	Hrant Baghdassarian	Goldsmith
5	Panos Vartanian	Goldsmith
6	Hagop Messrobian	Agronomist
7	Kevork Mekhdjian	Metalworker and gunsmith
8	Mihran Hazarian	Carpet Weaver
9	David Aslanian	Carpet Weaver
10	Araxi Yazedjian	Supervisor of Weaving
11	Vahan Kaloustian	Supervisor of the hot springs
12	Hagop Douzdjian	Rug Maker
13	Samuel Meneshian	Weaver
14	Kasbar Boyadjian	Weaver
15	Avedis Meneshian	Weaver

Teferi Mekonen School

1	Vahram Mistik (Baboukhian)	Teacher
2	Sarkis Aintablian	Teacher
3	Baghdig Papazian	Teacher
4	Kevork Nalbandian	Teacher

Ministry of Agriculture

1	Haroutioun Ourfalian	Advisor
2	Stepan Papazian	Architect Engineer
3	Abraham Terzian	Supervisor of Government Grinding Mills
4	Dr. Mihran Kaymakian	Dentist
5	Armenak Sarafian	Mechanic
6	Mekhitar Sarlian	Farmer
7	Hovsep Toroian	Horticulturalist

Ministry of Finance

1	Vahram Terzian	Accountant
2	Paylag Yazedjian	Auditor

Ministry of Education

1	Stepan Papazian	Arts Advisor
2	Kevork Nalbandian	Music Advisor

Ministry of Defense

1	Hmayak Bablanian	Major Army Trainer
2	Mamas Aznavorian	Embroider
3	Yervant Atamian	Goldsmith

Municipality of Addis Ababa

1	Minas Kherbekian	Civil Engineer
2	Amassia Soukiassian	Civil and Mechanical Engineer
3	Stepan Daghavarian	Accountant
4	Roupen Babigian	Accountant
5	Hovhannes Bedrossian	Secretary
6	Messrob Ayvazian	Secretary
7	Garabed Hakalmazian	Music Instructor
8	Hrant Krikorian	Joiner – Carpenter
9	Yervant Kherbekian	Driver – Mechanic
10	Noubar Purzetian	Mechanic

Dire Dawa Customs

1	Stepan Yazedjian	Customs Officer
2	Michael Topdjian	Metalworker
3	Onnig Shahvekil	Customs Officer

Harar Municipality

1	Phillipos Kherbekian	Joiner – Carpenter

Others who worked for the government

1	Dikran Ebeyan	Goldsmith
2	Avedis Yamalian	Agronomist – Chef
3	Boghos Markarian	Envoy
4	Levon Yazedjian	Painter – Police Commissioner
5	Arsen	Mechanic
6	Bedros Boyadjian	Court Photographer
7	Sarkis Terzian	Warrior, Envoy
8	Garabed Geovderelian	Government Farms Supervisor
9	Krikor Hovian	Civil Engineer
10	Dikran Bzdigian	Agricultural Supervisor
11	Mardiros Chaghatsbanian	Joiner

Եթովպահայ Գաղութը Այսօր¹

Զաւէն Արդ. Արզումանեան

Եթովպահայ գաղութը իր պատմութիւնը կը կերտէ վերջին յիսնամեակին, շրջան մը՝ ուր փայլած է հայ տարրը քրիստոնեայ այս աշխարհին մէջ՝ իր մատուցած գնահատելի աշխատասիրութեամբ, պահպանելով հայեցի ու կրօնաշունչ ոգին: Ստորեւ կու տանք ամփոփ գիծերով եթովպահայ գաղութի ազգային-կրօնական հաստատութիւնները եւ միութիւնները: Այժմ, եթովպահայ գաղութը կը հաշուէ իր մէջ մօտ 1000 անձեր, գրեթէ ամբողջութեամբ Առիս Ապեպայի մէջ, 53 հոգի Տիրետաւայի մէջ (Հարար նահանգ), 34 հոգի Ճիպութի մէջ (Ֆրանսական գաղութ), 22 հոգի Ասմարայի մէջ (Էրիթրէա):

ԵԹՈՎՊԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Եթովպահայ գաղութի յատուկ կանոնագրութեան համաձայն, գաղութին ազգային կրօնական բոլոր գործերը կը վաւերացուին եւ ուղղութիւն կը ստանան Եթովպահայ Գաղութային Ժողովէն (ԵԳԺ): ԵԳԺ կը բաղկանայ եօթը եթովպահայատակ ազգայիններ, որոնք կ'ընտրուին գաղութահայութեան կողմէ անխտիր, չորս տարուան շրջանի մը համար: Ժողովի անդամներուն ընտրութիւնը կը տեղեկացուի Եթովպիոյ ներքին գործոց նախարարութեան եւ Եգիպտոսի ազգային առաջնորդարանին՝ ի հաստատութիւն: ԵԳԺին կը նախագահէ օրուան հոգեւոր հովիւը: Ներկայիս անձնակազմը հետեւեալն է.- հոգ. Տ. Զաւէն արդ. Արզումանեան՝ նախագահ, Մարտիրոս Տարագճեան՝ ատենապետ, Պօղոս Եղիայեան՝ փոխատենապետ, Անդրանիկ Կէօշէրեան՝ ատենադպիր, Աղասի Պօղոսեան՝ գանձապահ, Եղուարդ Կարապետեան՝ անդամ, Գէորգ Սվաճեան՝ անդամ, Գրիգոր Փողարեան՝ անդամ:

ԵԳԺէն կը բխին ուսումնական խորհուրդը եւ եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնը. ան իրաւատէրն է գաղութի ազգային շարժուն եւ անշարժ կալուածներուն, իրեն վերապահուած է արտօնել ամուսնութիւն, ամուսնալուծում եւ վերամուսնութիւն. իր իրաւունքն է նաեւ վաւերացնել ամէն ազգային, մշակութային եւ կամ մարզական միութիւններ, գաղութէն ներս: Պետութեան առջեւ հայ գաղութին միակ պատասխանատուն է ան:

ԱՏԻՍ ԱՊԵՊԱՅԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Եթովպահայ գաղութը իր սկզբնական տարիներուն դժբախտաբար ունեցած չէ իր աղօթատեղին: Աւելի ուշ կրցած է ունենալ իր սեփական հողի մը վրայ փոքրիկ մատուռ մը, ուր մինչեւ 1944 թուականը կրցած է աղօթել, երբ կատարուեցաւ օծումը նորակերտ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ:

Ս. Գէորգ եկեղեցին հայ ժողովուրդի ոգին եւ վեհ զգացումները բարձր կը պահէ յաշս տեղացի ժողովուրդներուն. ան կառուցուած է հայկական ոճով, գեղակերտ երկնասլաց իր գմբէթով կը կանգնի քաղաքի կեդրոնական պողոտային վրայ: Այս գեղեցիկ տաճարը, համաձայն մայր դռան ճակտին գտնուող ար-

¹ Քաղուած՝ *Զարթօնքի*, 15 եւ 16 Դեկտեմբեր 1955 թիւերէն:

ձանագրությանց, կառուցուած է 1934 թուին՝ եթովպահայ ազնուահոգի ազգայիններէն Միհրան Մուրատեանի ծախքովը, ի յիշատակ իր հոր Գէորգ Մուրատեանի: Միհրան Մուրատեան նուիրած է նաեւ ազգին՝ եկեղեցոյն շրջաբակին հողը:

Այս է յիշատակարանը եկեղեցոյն. «Եկեղեցիս Ս. Գէորգ շինեցաւ արդեամբք եւ ծախիւք Միհրանայ Մուրատեան յանուն եւ յանմահ յիշատակ հոգելոյս հոր իւրոյ Գէորգայ Մուրատեանի յամի Տեառն 1934 եւ ի թուին հայոց ՌՁԳ, ի հայրապետութեան Տեառն Խորենայ Վեհ. Կաթողիկոսի, ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Սաղիմայ Տեառն Թորգոմայ Սրբազան Արք.ի, ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Տեառն Մեսրոպայ Սրբազան Արք.ի»:

Եկեղեցոյ հիմնարկէքը կատարուած է 1928ին, հոգելոյս Տէր Գէորգ արք. Արսլանեանի կողմէ, իսկ օծումը 1944ին՝ եգիպտահայոց առաջնորդ Տ. Մամբրէ արք. Սիրունեանի կողմէ:

Այժմ եկեղեցոյ ներքին մասը, որմնանկարներով, սինազարդումներով, իւրաներկումներով եւ կահաւորումով նախանձելի վիճակ մը ունի, այն օրէն իվեր երբ գաղութիս նորակազմ Հայ Տիկնանց Եկեղեցասէր Միութիւնը անելի քան 2000 անգլ. ոսկի զոյացնելով հիմնական նորոգութեան ենթարկեց տաճարը:

Գաղութս մնայուն եւ կամ այցելու գտնուած են Տ. Գէորգ արք. Արսլանեան, Տ. Մամբրէ արք. Սիրունեան, Տ. Յովսէփ եպս. Կարապետեան, Տ. Եղիշէ եպս. Տէրտէրեան, Տ. Յովհաննէս Ա. քինյ. Կեհէրեան, Տ. Մկրտիչ քինյ. Չլլատեան, Տ. Վարդան քինյ. Տէրասատուրեան: Եկեղեցին ունի իր հոգաբարձութիւնը, նշանակուած ԵԳԺի կողմէ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԵՈՐԳՈՖ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Շնորհիւ ազնուազարմ ուրիշ հայու մը, Մաթիկ Գէորգոֆի, եթովպահայութիւնը ունեցած է իր կրթական յարկը, ուր սնած են վերջին քսանհինգ տարուան հայ գաւակները: Դպրոցին հողը արդէն ազգային կալուած ըլլալով, շէնքը կառուցուեցաւ 1932ին արդեամբք եւ ծախիւք Մաթիկ Գէորգոֆի: Ընդարձակ շէնք մըն է երկարկանի, լուսաւոր դասասարահներով, ընդարձակ բակով եւ այլ անհրաժեշտ յարմարութիւններով: Կառուցման թուականէն իվեր կրթական տարեշրջաններ բոլորած է վարժարանը վերին հոգողութեամբ ԵԳԺ եւ անմիջական հսկողութեամբ մերթ դպրոցի հոգաբարձութեան եւ մերթ ուսումնական խորհուրդի:

1954-58 տարեշրջաններուն, Ազգ. Գէորգոֆ վարժարանը ունեցած է միջին հաշուով 180 աշակերտ, 95 նախակրթարանի մէջ եւ 85 մանկապարտէզի մէջ: Տնօրէնութիւնը վարած է Պ. Գառնիկ Թոփալեան, որ նոյն պաշտօնին վրայ է մինչեւ այսօր: Դպրոցը վերջին չորս տարեշրջաններուն ասանդած է լեզուներ (հայերէն, եթովպերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն) հայագիտութիւն (հայ գրականութիւն, հայոց պատմութիւն), ուսողութիւն անգլերէն լեզուով, երաժշտութիւն (երոպական ծայնագրութիւն, ազգային եւ եկեղեցական երգեր, գործիքային նուագ, դաշնակ, ձեռնադաշնակ, ջութակ): Ներկայ տարեշրջանի ուսուցչական կազմը մանկապարտէզի եւ նախակրթարանի համար կը բաղկանայ 18 ան-

դամներէ. պիտոճէն կը հասնի 45,000 եթովպական թալէրի, որուն կէսը միայն կարելի կ'ըլլայ ապահովել աշակերտներէն:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Մինչեւ վերջին ուսումնական տարեշրջանը, ազգային վարժարանի տնտեսական եւ ուսումնական կարիքներուն համար գոյութիւն ունէին Վարժարանի հոգաբարձութիւնը եւ ուսումնական խորհուրդը: ԵԳԺն այս տարի յարմար նկատեց որ զոյգ մարմինները միանան եւ միացեալ ուժով «ուսումնական խորհուրդ» անունին ներքեւ պատասխանատու դառնան վերոյիշեալ կարիքներուն: Խորհուրդը, բխած ԵԳԺն, հետեւեալ կազմը ունի.- Պերճ Պապայեան՝ ատենապետ, Պաղտասար Ճերմակեան՝ փոխատենապետ, Հայկաշէն Ուզունեան՝ ատենադպիր, Պետրոս Ներսէսեան՝ գանձապահ, Էլիաս Ճերահեան, Մուշեղ Երեանեան՝ անդամներ եւ Պօղոս Եղիայեան՝ ԵԳԺի ներկայացուցիչ:

ԵԿԵՂԵՑԱՍԷՐ ՀԱՅ ՏԻԿՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Եթովպահայ գաղութը բախտաւորուած է Եկեղեցասէր Հայ Տիկնանց Միութիւնով (ԵՀՏՄ): Ինքնաբոլոս կերպով կազմուած միութիւն մըն է իսկապէս եկեղեցասէր տիկիներու: Միութիւնը կազմուած է 1955 Հոկտ. 20ին, նախաձեռնութեամբ տիկ. Մարիան Ճերմակեանի, որ ատենապետուիին է: Միութեան նպատակն է Ատիս Ապեպայի Ս. Գէորգ հայոց եկեղեցւոյ հոգատարութիւնը եւ բարեգործութիւնը: ԵԳԺն գոհունակութեամբ վաւերացուց յիշեալ միութիւնը: Միութեան անդամուիիները կը հաշուըփին 120: ԵՀՏՄի առաջին եւ խիստ գնահատելի գործը եղաւ հիմնական վերանորոգութեան ենթարկել քաղաքիս Ս. Գէորգ եկեղեցին: Հանգանակութեան մը ձեռնարկեց եւ կրցաւ գոյացնել 2000 անգլ. ոսկիի գումար մը, որուն միջոցաւ հիմնական նորոգութեան ենթարկուցաւ եկեղեցին: Միութիւնը յաջորդաբար պատրաստեց պատարագիչ քահանայի զգեստներ, դպիրներու յատուկ շապիկներ, եւ կահաւորեց ազգային առաջնորդարանը ազգապատկան միայարկ շէնքը:

ՀԱՅ ՏԻԿՆԱՆՑ ԲԱՐԵՍԻՐԱՅ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Գաղութս օժտուած է նաեւ Հայ Տիկնանց Բարեսիրաց Միութիւնով, որ սկիզբ առած է 1956 Փետրուարին: Միութեանս գլխաւոր նպատակն է հայթայթել գումար մը՝ յատկացնելու թշուառին եւ դժբախտին, մասնաւորաբար Ազունիէի Ազգային Բուժարանին, ընդհանրապէս հայ աղքատ աշակերտներուն եւ քաղաքիս աղքատ հիւանդանոցներուն:

ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲ

Եկեղեցւոյս պայծառութեան մէջ հիմնական տեղ մը կը գրաւէ քաղաքիս Մուրատեան երգչախումբը, իր անունը առնելով Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ բարերար Մուրատեան գերդաստանի անունէն: Մուրատեան երգչախումբը հիմնուեցաւ 1939 Յունուար 24ին, ղեկավարութեամբ Պ. Ներսէս Նալպանտեանի: Երգչախումբը սկսաւ իր նպատակի իրագործման 20 անդամներով եւ առաջին առիթով բժախնդիր աշխատանքովը Պ. Ներսէսի, պատրաստուեցաւ երգելու Եկ-

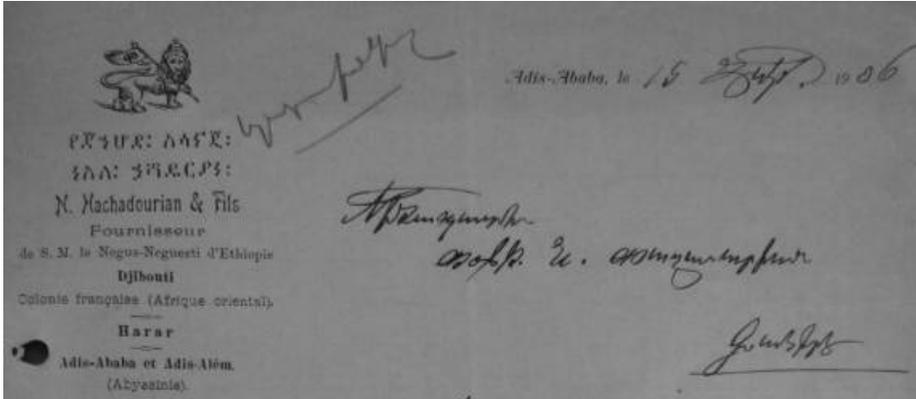
մալեան պատարագը Ս. Գէորգ եկեղեցիէն ներս: Ս. Պատարագի երգեցողութենէն անկախ Մուրատեան երգչախումբը տուած է 5-6 երգահանդէսներ, այսպէս, *Սօս եւ Վարդիթեռ* երգախառն տրամը, ու *Արշին Մալ Ալան* օփերէթը: Վերջին անգամ երգչախումբը երգահանդէս մը նուիրած է Կոմիտասի յիշատակին:

ՄԱՐՄԼԱՄԱՐԶԱԿԱՆ ԱՐԱՐԱՏ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

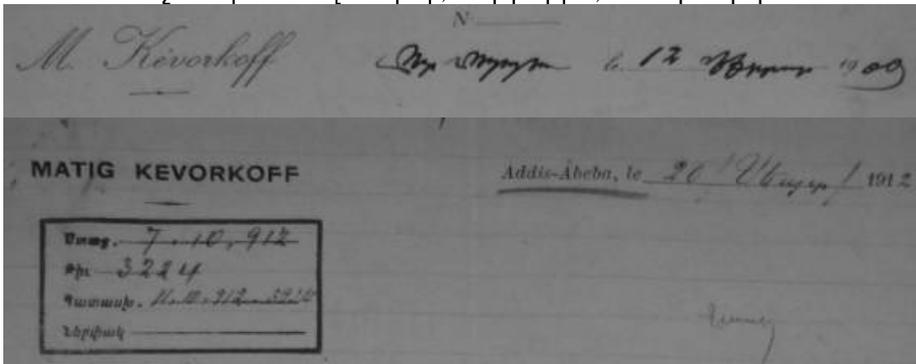
Գաղութս ունի իր մարմնամարզական միութիւնը, ուր երիտասարդներ կը հետեւին մարմնակրթութեան, կը կատարեն զանազան մրցումներ: Միութիւնը կազմուած է 1941 Դեկտեմբերին, նախաձեռնութեամբ ՊՊ. Արամ Ազիրեանի, Մանուկ Խոտանեանի, Երուանդ Տէրենցի եւ Ներսէս Նալպանտեանի: Շէնքը, երկյարկանի, իր յատուկ սրահով ու ժողովարահներով ազգին կը պատկանի, մարզադաշտը (մօտ 1500 քառ. մեթր) կը պատկանի դարձեալ ազգին: Միութիւնը ունի իր յատուկ կանոնադրութիւնը, անդամները սկսած են 30 թիով եւ այսօր հասած 120ի: Միութիւնը ունի իր վարչական կազմը:

Մարմնամարզական Արարատ Միութիւնը կատարած է բազմաթիւ ձեռնարկներ, գլխաւորաբար մրցումներ ֆութպոլի, վոլիպոլի, թենիսի. պարահանդէսներ, դասախօսութիւններ, թատերական երեկոներ, երգահանդէսներ եւն.:

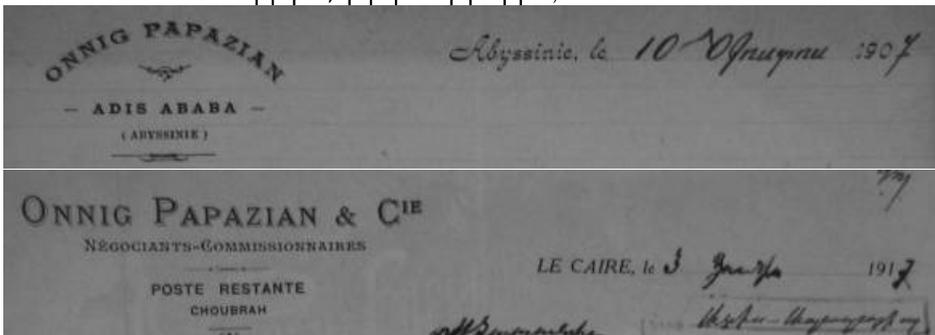
**Եթովպիոյ մէջ գործած կազմակերպութիւններու,
հաստատութիւններու փաստաթուղթեր,
նամակաթուղթի վերտառութիւններ¹**

Ն. Խաչատուրեան եւ զաւակներ, Ընկերութիւն, 15 Հոկտեմբեր 1906

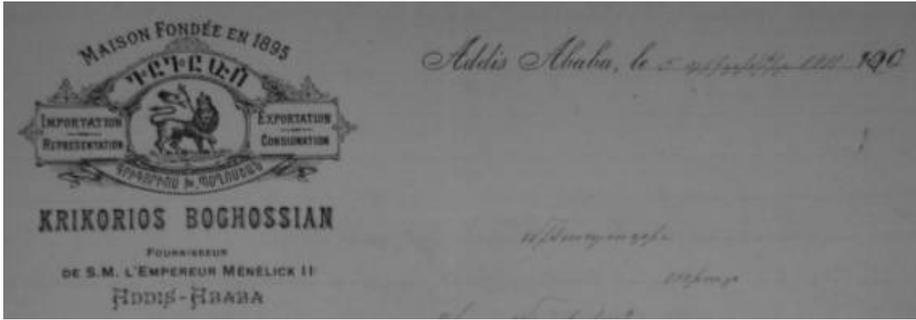

Մաթիկ Գերգոֆ Ընկերութիւն, 1909 եւ 1912

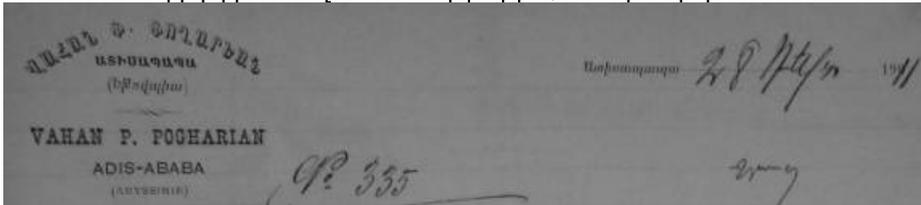

Օննիկ Փափազեան Ընկերութիւն, 1907 եւ 1913

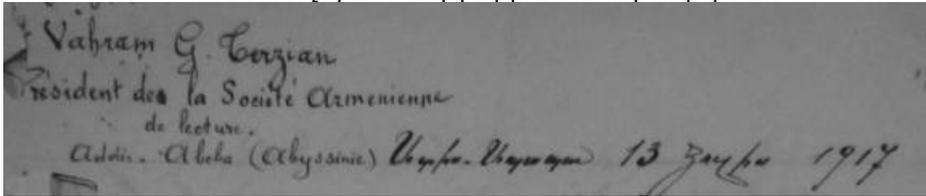
¹ Քաղաած ՀԲԸՄ Գահիրէի արխիւէն՝

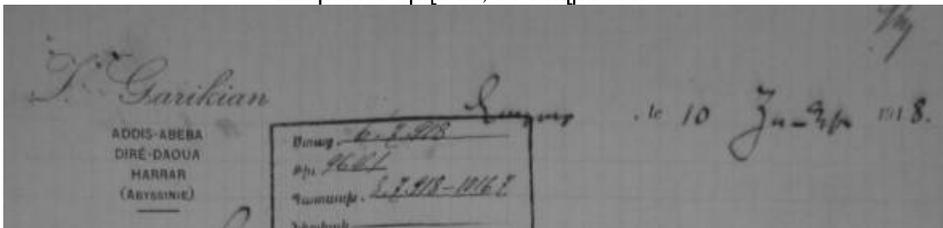
Գրիգորիոս Թորոսեան Ընկերութիւն, 5 Դեկտեմբեր 1911

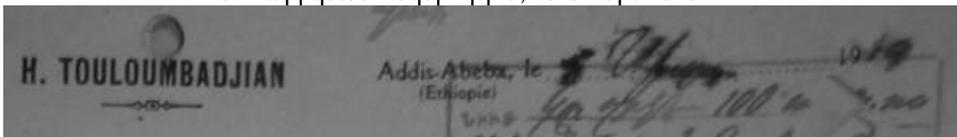
Վահան Փ. Փողարեան Ընկերութիւն, 28 Դեկտեմբեր 1911

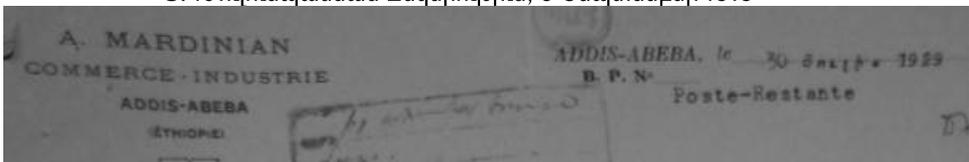
Վահրամ Թերզեան, 13 Յուլիս 1917

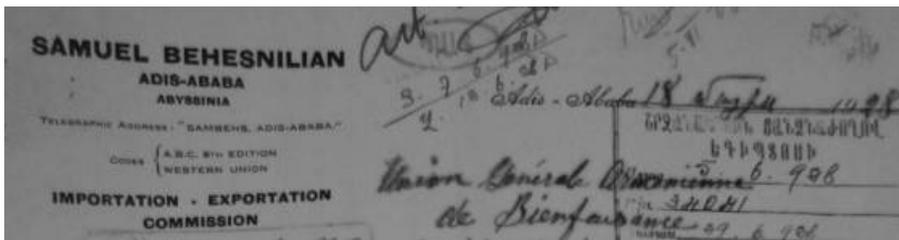
Ե. Կարիկեան Ընկերութիւն, 10 Յունիս 1918

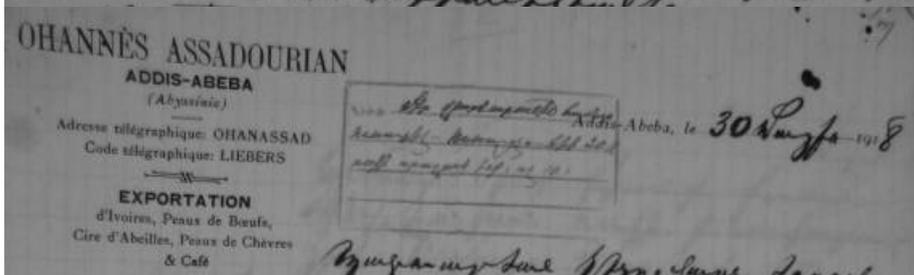
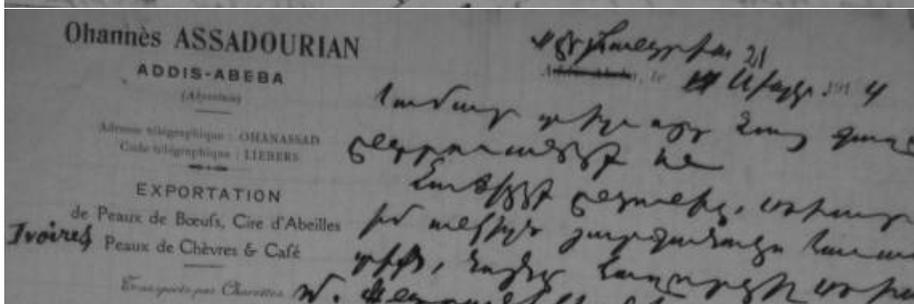
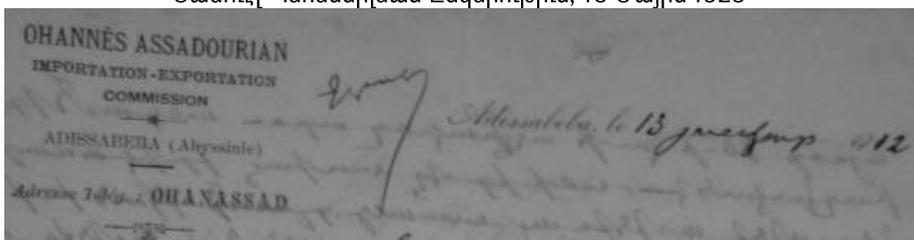
Յ. Թուլումպաճեան Ընկերութիւն, 5 Մեյստեմբեր 1919

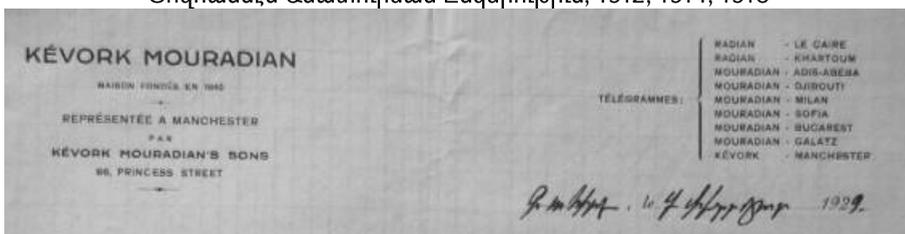
Ա. Մարտինեան Ընկերութիւն, 30 Յուլիս 1929

Սամուել Պեհեսնիլեան Ընկերութիւն, 18 Մայիս 1928

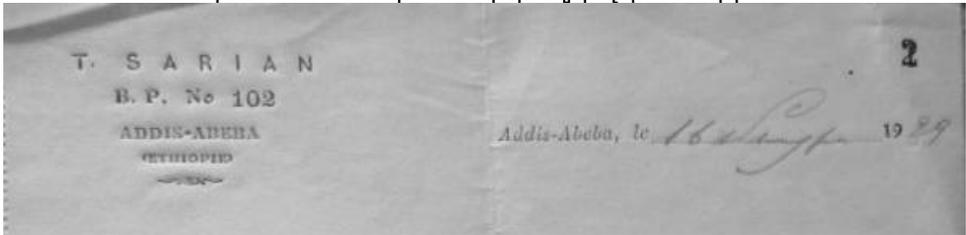
Յովհաննէ Ասատուրեան Ընկերութիւն, 1912, 1914, 1918

Գէորգ Մուրատեան Ընկերութիւն, 7 Փետրուար 1929

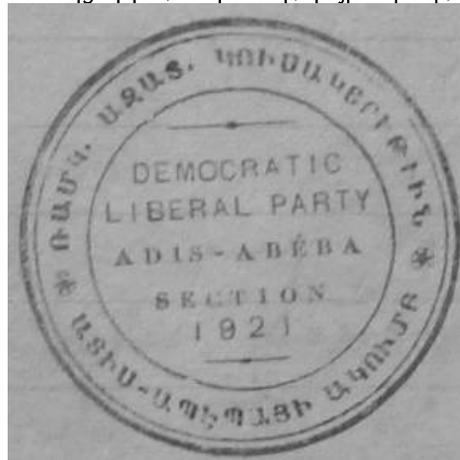
Վախրիճ Դասմաճեանի նամակաթուղթի վերտառութիւն

Թ. Սարեան Ընկերութիւն, 16 Մայիս 1929

Հայ Ռամկավար Կուսակցութիւն, Ատիս Ապեթայի ակումբ, 6 Հոկտեմբեր 1923

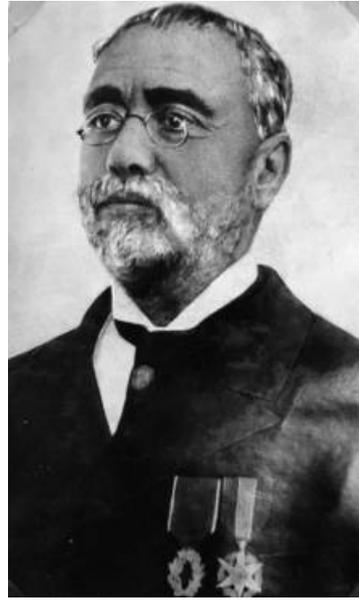

Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Ատիս Ապեթայի ակումբին կնիքը

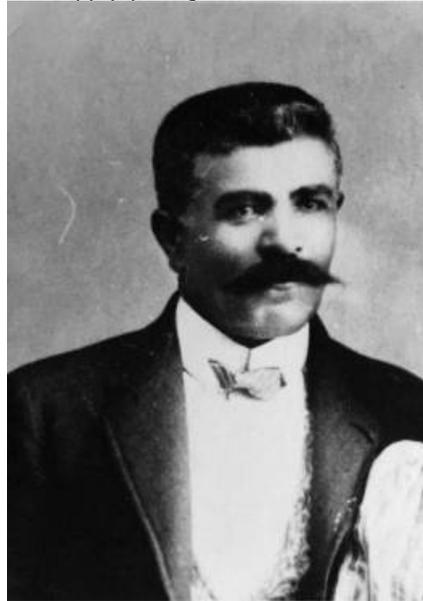

Գորգ. «Եթովպիա, Հայկական Կրթարան, Ատիս Ապեպա»

**Եթովպահայ ականաւոր դէմքերու, ակումբի եւ
եկեղեցիի նկարներ ու փաստաթուղթեր¹**

Գրիգորիոս Պողոսեան եւ Գրիգոր Հովեան

Տիգրան Էպէեան եւ Սարգիս Թերզեան

¹ Տրամադրուած Վարդգէս Նալպանտեանի կողմէ:

Գէորգ Նալչանտեան եւ Մինաս Խտերպէկեան

Յակոբ Պաղտասարեան եւ Ռոզոս Մարգարեան

Արշահան Քչորհանեան եւ Պետրոս Պոյանեան

Եթովպահայոթինը կը դիմաւորէ Արարատեան որբանոցին փողերախումբը

Նուագախումբը Հայկ Սեյախի թատերասրահին մէջ եւ Ներսէս Նալպանտեան

6

ARMENIAN
"ARARAT" CLUB

አርመን "አራራት" ክለብ

4

ST.KEVORK (GEORGE)
ARMENIAN APOSTOLIC
CHURCH

ቅዱስ ኬጆርክ (ጊዮርጊስ)

የአርመን ሐዋርያዊት ኦርቶዶክስ

ቤተክርስቲያን

Համառոտ Մատենագիտություն

- Աշոտ Աբրահամեան, *Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հյոր. 2*, Հայաստան հրատ., Երևան, 1967:
- Արշակ Ալպոյաճեան, *Արաբական Միացեալ Հանրապետության Եգիպտոսի նահանգը եւ հայերը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը)*, Գահիրէ, Նոր Աստղ, 1960:
- Արշակ Ալպոյաճեան, *Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան*, Սեւան, Գահիրէ, 1940:
- Ա. Ալպոյաճեան, *Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապէշիստան ժէ. դարուն*, Տպ. «Նոր աստղ», Գահիրէ, 1946:
- Արշակ Ալպոյաճեան, *Պատմութիւն հայ գաղթականութեան. հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը*, 3 հատոր, Գահիրէ, Սահակ-Մեսրոպ, եւ նոր Աստղ, 1941, 1955, 1961:
- Լեւոն Աճէմեան, *Եգիպտոսի փարեցոյցը, 1925-1926*, 2 հատոր, Գասապեան, Աղեքսանդրիա, 1925-26:
- Յ. Անասեան, «Աւետիք Բաղդասարեան Տիգրանակերտցու աշխատութիւնները», *Մանր երկեր*, Լոս Անճելլոս, 1987, էջ 829:
- Աւետիք Արասխանեանց, *Արեւելեան ազգերի հին պատմութիւն. Եգիպտոս, Փիւնիկիա, Միջագետք, Իրան*, տպ. Ռոտինեանց, Թիֆլիզ, 1891:
- Գէորգ արք. Արսլանեան, *Ուղեւորութիւն յ'Եթովպիա, Կիւթնակերկ*, Կ. Պոլիս, 1930:
- Հայկ Բաթաբան, *Արդի Եթովպիա եւ հայ գաղութը*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930:
- Ս. Գասապարեան, *Սփիւռքահայ գաղթածախներն այսօր (մշակութային կեանքի ուրուագիծ)*, Հայաստանի պետ. հրատ., Երևան, 1962:
- Արտաշէս Գարտաշեան, *Նիւթեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար*, հտր. Ա., տպ. Նուպար, Գահիրէ, 1943 եւ հտր. Բ. Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1986:
- Տիգրան Գէորգեան, *Եգիպտոսի հայ կաթողիկէ համայնքը (անցեալը եւ ներկան)*, Գահիրէի ՀԲԸՄ «Սաթենիկ Ճ. Չազըր» հիմնադրամի հրատ., Գահիրէ, 2001:
- Թորգոմ պատր. Գուշակեան, *Եգիպտոսի հայոց հին եւ արդի եկեղեցիները եւ պատմութիւն շինութեան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ նորաշէն եկեղեցոյ Գահիրէի*, տպ. Յարէթ-Պաղտասար, Գահիրէ, 1927:
- Խ. Ս. Գուրեան, *Հայ բողոքականութիւնը Եգիպտոսի (որպէս հասարակութիւն եւ եկեղեցի). իսկական տեղեկագիր Հայ Աւետարանական Եկեղեցոյ Ամերիկեան Միսիոնի շէնքը*, Էզպէթիյէ-Գահիրէ, տպ. Յարէթ Պաղտասար, Գահիրէ, 1936:
- Կարլէն Դալլաքեան, *Հայ սփիւռքի պատմութիւն (համառոտ ակնարկ)*, Հրաչեայ Աճառեան Համալսարան, Երևան, 1998:
- Աւետիս Եսփունճեան, *Եգիպտոսի մշակոյթի պատմութիւն*, Գահիրէ, 1981:
- Եգիպտոսի հայերը գիտաժողովի նիւթեր 2 (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018)*, խմբ. Ա. Տազէսեան, Haigazian University Press, Beirut, 2022:
- Մուշեղ Երեւանեան, *Եթովպիայի գաղութը 1941-1975 շրջան*, 1996(°):

- Մանուկ Թաշճեան, *Հայահամար Եգիպտոսի եւ Սուրանի 1939*, Մատենաշար Ոսկետառ, թիւ 4, տպ. Ոսկետառ, Գահիրէ, 1939:
- Ա. Թերզիպաշեան, *Երկու տարի Արիս Ապապայի մէջ* տպ. Տէրյակոբեան, Փարիզ, 1944:
- Յարութիւն Թուրշեան, «Հապէշ կրօնական գործիչ Ս. Եւստաթէոսը եւ հայ եկեղեցին», *Էջմիածին*, IV-V եւ VI:1956:
- Յովհաննէս Թովուզեան, *Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմութիւն (1805-1952)*, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978:
- Յովհաննէս Թովուզեան, «Տիմոթէոս Սափրիչեանի ուղեգրութիւնը որպէս Եթովպիայի ԺԹ. դարի պատմութեան աղբիւր», *Արեւելեան աղբիւրագիտութիւն*, հրդ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1988:
- ԺԵ.-ԺԸ. դարերի ուղեգրութիւններ, գիրք Բ., թարգմ., առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Ա. Մադոյեան, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 2005:
- Թ. Կարապետեան, եւ Ե. Եղիազարեան, *Եգիպտոս*, Երեւանի Պետական Համալսարան, Երեւան, 1958:
- Վարդգէս Համազասպեան, *Սովետական Հայաստանը եւ Սփիւռքը*, Գիտելիք, Երեւան, 1980:
- «Հայերն աշխարհում» *հանրագիտական համառօտ բառարան*, կազմ.՝ Ամալիա Պետրոսեան, Ալբերտ Իսոյեան, Կոստանդին Խուդավերդեան, Հայագիտակ, Երեւան, 1995:
- Յովիկ Մելիքսեթեան, *Հայրենիք-Սփիւռք առնչութիւնները եւ հայրենադարձութիւնը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1985:
- Գէորգ Մսրըլեան, *Ականատր հայեր Եգիպտոսի մէջ. արաբական գրաւումէն մինչեւ չերքէզ մեմլուքներու իշխանութեան միջին շրջանը, 640-1441*, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, Գահիրէ, 1947:
- Գարեգին Յովհաննէսեան, *Եգիպտոսի պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը. ճոխացուած ազգ. պատմութեան դրուագներով*, տպ. Փափագեան, Գահիրէ, 1937:
- Աւետիք Պաղտասարեան, ընթերցող Տիգրանակերտցի, «Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ, այսպէս է», *Բազմավէպ*, 10:1897:
- Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան, *Հայկական համայնքային կառոյցները Եգիպտոսի մէջ*, հրատ.՝ Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանի, Գահիրէ, 2017:
- Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան, *Հայ գիրքը Եգիպտոսի մէջ, 1881-2011, մատենագիտական ցուցակ*, Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանի Բօլ Քիլտճեան հրատ. ֆոնտ, Նուպար տպագրատուն, Գահիրէ, 2012:
- Տոքթ. Սուրէն Պայրամեան, *Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ, մատենագիտական ցուցակ*, Գահիրէի ՀԲԸՄ Ճանիկ Չազըր հիմնադրամ, Նուպար տպագրատուն, Գահիրէ, 2005:
- Սուրէն Պարթեւեան, *Եգիպտահայ տարեցոյցը, 1914-1918*, տպ. Պէրպլերեան, Գահիրէ, 5 հատոր:
- Տօքթ. Մ. Սալբի, *Ալեականեր եւ իլեականեր. հայ վրանաքաղաքին տարեգիրքը*, Տպագրութիւն Ա. Գսասապեան, Աղեքսանդրիա, 1919:

- Արամ Սարգսեան, «Սուտան», *Հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, Հայկական հանրագիտարան հրատ., Երեւան, 2003:
- Տ. Սափրիչեան, *Երկամեայ պանդխտութիւն ի Հապէշստան, կամ բարոյական, քաղաքական եւ կրօնական վարք հապէշից, գիրք Ա-Բ*, տպ. Ս. Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1871:
- Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ 90-ամեակին նուիրուած ցուցահանդէս*, պատր.՝ Դերենիկ արք. Սահակեան, Nubar Digital, Գահիրէ, 2019:
- Յ. Սուֆեան, *Եգիպտոսի հայ մեմլուքներն ու իշխանները Ֆարսիմեան շրջանին*, տպ. Լուսարձակ, Գահիրէ, 1928:
- Նուպար Տէրմիքայէեան, *Եգիպտոսի գաղութը 10-15րդ դարերում*, տպ. Տօնիկեան, Պէյրութ, 283 էջ:
- Հ. Եղիա Փեչիկեան, «Հ. Յովհաննէս Թովմաճանի ուղեւորութիւն յԵթովպիա», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 6-9 եւ 12:1937:

Օտար լեզուներով՝

- Boris Adjemian, “Du récit de soi à l’écriture d’un Grand Récit de la migration”, *L’Homme*, 211:2014.
- Boris Adjemian, “Du récit de soi à l’écriture d’un Grand Récit: une autobiographie collective arménienne en Éthiopie”, *Diasporas. Histoire et sociétés*, 22:2013.
- Boris Adjemian, “Foreignness in Ethiopia, through the Eye of Armenian Diaspora”, *African Diaspora*, 8:2015.
- Boris Adjemian, *La fanfare du négus. Les Arméniens en Éthiopie (XIXe-XXe siècles)*, Éditions de l’EHESS, Paris, 2013.
- Boris Adjemian, “Les Arméniens en Éthiopie, une entorse à la ‘raison diasporique’? Réflexion sur les concepts de diaspora marchande et de minorité intermédiaire”, *Revue européenne des migrations internationales*, 28(3):2012.
- Boris Adjemian, “L’invention d’un homeland arménien en Éthiopie: Exil et sédentarité dans l’écriture d’une mémoire d’hôtes en diaspora”, *Tracés. Revue de Sciences humaines*, 2(23):2012.
- Boris Adjemian, “Traditions et filiations des savoirs européens et orientaux dans une Géographie arménienne: l’Éthiopie d’Agonc’ en 1802”, *Cahiers du CRA*, 9:1998.
- Victortia Archarouni, *Nubar Pacha, un grand serviteur de l’Égypte (1825-1899)*, Alexandrie, Imp. des Pères Dom-Bosco, 1951.
- “Avedis Terzian: Memories of Ethiopian–Armenian Relations” selected and transcribed by Richard Pankhurst and Kathy Marshall, *International Journal of Ethiopian Studies*, 1-2(8):2014.
- Seta Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World: Paradigms of interaction – seventh to Fourteenth Centuries*, Vols. 1, 2, and 3, Transaction Publishers, New Jersey, USA, 2011, 2013, 2014.
- Seta Dadoyan, *The Fatimid Armenians: Cultural and political interaction in the Near East*, Leiden, Brill, 1997.

- James De Lorenzi, "A Cruel Destiny: The Armenian Stranger in Twentieth-Century Ethiopia", *The International Journal of African Historical Studies*, 3(49):2016.
- James De Lorenzi, "Caught in the Storm of Progress: Timoteos Saprichian, Ethiopia, and the Modernity of Christianity", *Journal of World History*, 19(1):2008.
- Dr. Mohammed R. AlEmam, *Onnig of Cairo (Onnig G. Alexanian): 50+ Years of the Life of an Armenian Egyptian Jeweler*, Cairo, Nubar Press, 2001/ د. محمد رفعت الامام, اونيج اوف كايرو +50 عاماً من حياة صانع ارمني مصري, القاهرة, دار نوبار للطباعة, 2001.
- Yann Grunfest, "An Ethiopic-Armenian Phrase-Book from the 18th Century," in Sven Rubenson éd., *Proceedings of the Seventh International Conference of Ethiopian Studies*, Addis Abeba, 1984.
- Ignazio Guidi, *Annales Iohannis I, Iyasu I, Bakaffa*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptorum Aethiopicum, Series altera, 5, Librairie Charles Poussielgue, Paris, 1903.
- Markus Haile, "Ethiopia's Armenians – A Lost Diaspora? A Study of the Role of Identity in the Armenian Diaspora", Department of Social Anthropology Bachelor's thesis, Stockholm University, 2006.
- James Ray Kirkland, "Armenian Migration, Settlement and Adjustment in Australia, with Special Reference to the Armenians in Sydney," Ph.D. thesis, Australian National University, 1980.
- Memoires de Nubar Pacha*, Introductions et notes de Mirrit Boutros Ghali, Librairie du Liban, Beyrouth, 1983.
- Vartkes Nalbandian, *I Want to Die with a Flag: Ethiopia, My Delusions and Disillusionment*, 2019.
- Vrej Nersessian & Richard Pankhurst, "The Visit to Eighteenth Century Ethiopia of the Armenian Jeweller Yovhannes T'ovmacean," in Dickran Kouymdjian éd., *Études arméniennes in Memoriam Haïg Berbérian*, Fondation Calouste Gulbenkian, Paris, 1986.
- Dimitri A. Olderrodge, "L'Arménie et l'Éthiopie au IVe siècle (à propos des sources de l'alphabet arménien)", *IV congresso internazionale di studi etiopici*, Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1974.
- Richard Pankhurst, "Menilek and the Utilisation of Foreign Skills in Ethiopia," *Journal of Ethiopian Studies*, V(1):1967.
- Richard Pankhurst, "The History of Ethiopian-Armenian Relations," *Revue des Études Arméniennes*, 12:1977, Ibid. 13:1978-79, Ibid. 15:1981.
- Carlo Conti Rossini, "Miniature armene del MS. Et. N. 50 della Biblioteca Vaticana", *Rassegna di Studi Etiopici*, xx:1942.
- Harold Takooshian, "Armenian Immigration to the United States from the Middle East", *Journal of Armenian Studies*, 1-2(3):1986-1987:
- The Armenian Inscriptions from the Sinai*, ed. Michale Stone (ed.), Harvard University Press, Cambridge Mass., 1982.

- “The Visit to Ethiopia of Yohannes T'ovmacean, an Armenian Jeweller, in 1764-66,” translated by V. Nersessian, edited and annotated by Richard Pankhurst, *Journal of Ethiopian Studies*, 15:1982.
- Khachig Tölölyan, “Elites and Institutions in the Armenian Transnation”, *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 1(9):2000.
- Bedros Torossian, “In search of a Haven and Seeking Fortune: The Economic Role of Ottoman Armenian Migrants in British-Occupied Egypt (1882-1914)” Part I & II, *Haigazian Armenological Review*, 40:2020, & 42:2022.
- Emeri J. Van Donzel, *Foreign Relations of Ethiopia (1642-1700). Documents Relating to the Journeys of Khodja Murad*, Nederlands historisch-archaeologisch Instituut, Istanbul, 1979.
- Bahru Zewde, “The Forgotten Patriot: The Life and Career of Johannes Semerdjibashian in Ethiopia,” *Armenian Review*, 38(2):1985.

أحمد عبد الرحيم مصطفى (دكتور). عصر حكيكيان، سلسلة مصر النهضة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، 1990.

حلمي أحمد شلبي (دكتور). الأقليات العرقية في مصر في القرن التاسع عشر، مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، 1993.

فؤاد حسن حافظ (مستشار). تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم، دار نوبار للطباعة، القاهرة، 1986.

نجيب مخلوف، نوبار باشا وما تم على يده، القاهرة، 1904.

آرداشيس كارداشيان. مواد لتاريخ الأرمن في مصر، ثلاثة أجزاء، الجزء الأول، القاهرة، 1948، الجزء الثاني والثالث، فينيسيا، 1986.

Եգիպտահայ մշակոյթի պատմութեան ուսումնասիրութեան անգնահատելի նպաստ են եգիպտահայ բանասէր, Ժրաջան աշխատասիրող Հայկ Աւագեանի հրատարակութիւնները՝ նուիրուած եգիպտահայ կամ Եգիպտոսի մէջ պահ մը գործած հայ մշակոյթի դէմքերու: Այս հրատարակութիւնները լոյս կը տեսնեն իբրեւ Գահիրէի Զահակիրի յաւելուած: Ստորեւ կը հրատարակենք ոչ-ամբողջական ցանկը անոնց:

Աղէքսանդրիոյ հայկական երաժշտական կեանքի ուրուագիծ (ըստ ազգագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան, Զահակիրի յաւելուած Զ., Գահիրէ, 2017:

Արմենակ Շահ-Մուրադեան. Ժամանակագրութիւն, յօդուածներ, երգացանկ, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Զահակիրի յաւելուած ԺԸ., Գահիրէ, 2017:

Գաբրիէլ Լէքէճեան, *Ժողովածու լուսանկարներու երկու հատորով*, հտր. Ա. եւ Բ., հաւաքեց եւ նախաբանը գրեց՝ Հայկ Աւագեան, Զահակիրի յաւելուած ԼԷ. եւ ԼԸ., Գահիրէ, 2020:

Դաշնակահար եւ մանկավարժ Նուարդ Տամարեանի կեանքի ուղեգրութիւնը (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստագրութիւններու), հաւաքեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Զահակիրի յաւելուած Ը., Գահիրէ, 2017:

Խմբավար եւ երաժշտահան Հայկ Սարգիսեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան ուրուագիծ (ըստ վաւերաթուղթերու եւ փաստագրութիւններու), հաւա-

- քեց եւ պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած Է., Գահիրէ, 2017:
- Ուղեցոյց եգիպտական սինեմայի հայ դերասաններուն եւ գործիչներուն*, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած ԽԶ., Գահիրէ, 2021:
- Ուղեցոյց եգիպտական սինեմայի հայ դերասաններուն եւ գործիչներուն*, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան (արաբերէն), Ջահակիրի յաւելուած ԽԷ., Գահիրէ, 2021:
- Ուրուագիծ Գոհար Գասպարեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան (1940-1948)*, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած Թ., Գահիրէ, 2017:
- Վանիա Էքսէրճեան. բազմերանգ աշխարհ մը համակ կենսունակութեամբ*, պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած ԺԱ., Գահիրէ, 2017:
- Տիգրան Գէորգեան, *Երկեր երեք հատորով*, Ա., Բ. եւ Գ. հատորներ, հաւաքեց եւ հրատարակութեան պատրաստեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած ԼԱ., ԼԲ եւ ԼԳ., Գահիրէ, 2020:
- Տիրան Կարապետեան. յօդուածներ իր մասին, նկարներու ալպոմ (ծննդեան 135-ամեակին առիթով)*, հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած Ժ., Գահիրէ, 2017:
- Քիրագ. ընտրանի եգիպտական շրջանի երգիծանկարներու*, հաւաքեց՝ Հայկ Աւագեան, Ջահակիրի յաւելուած ԻԱ., Գահիրէ, 2019:
- Հայկ Աւագեան, *Ալեքսանդր Խաչիսեանի պատմական այցելութիւնը Եգիպտոս եւ Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութիւնը. ուղի մը հաւաքականութենէ դէպի անձնականութիւն*, Ջահակիրի յաւելուած ԼԵ., Գահիրէ, 2020:
- Հայկ Աւագեան, *Արամ Խաչատրեանի ընկալումը եգիպտական շրջանակներու մէջ. փոխուող յարացոյցներ*, Ջահակիրի յաւելուած ԻԳ., Գահիրէ, 2019:
- Հայկ Աւագեան, *Եգիպտական սինեմայի առաջին հայ դերասանները*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԱ., Գահիրէ, 2021:
- Հայկ Աւագեան, *Եգիպտական սինեմայի առաջին հայ աստղը՝ Ֆայրուզ*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԲ., Գահիրէ, 2021:
- Հայկ Աւագեան, *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Ա. Արեւելեան պարուհի՝ Հոյա Շամս Ալ-Տին*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԳ., Գահիրէ, 2021:
- Հայկ Աւագեան, *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Բ. Արեւելեան պարուհիներ՝ Հերմին եւ Ծովինար*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԴ., Գահիրէ, 2021:
- Հայկ Աւագեան, *Եգիպտական սինեմայի հայ պարուհիներ. Գ. Դասական պարուհի՝ Սոնիա Սարգիս*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԵ., Գահիրէ, 2021:
- Հայկ Աւագեան, *Ջապէլ Եսայեանի երկու այցելութիւնները Եգիպտոս (1918-1920)*, Ջահակիրի յաւելուած ԼԶ., Գահիրէ, 2020:
- Հայկ Աւագեան, *Էլբուին Ժերար Համամճեան. գաղափարապէս համակուած արուեստագէտը*, Ջահակիրի յաւելուած ԽԹ., Գահիրէ, 2022:
- Հայկ Աւագեան, *Մառի Պէլլերեանի Եգիպտոսի փարիները (1896-1909) եւ ընկերվարական ֆեմինիզմը*, Ջահակիրի յաւելուած Ծ., Գահիրէ, 2022:
- Հայկ Աւագեան, *Վահան Թէքէեանի յօդուածները Արեւ լրագիրին մէջ. հնարատրութիւն թէ դիմադրութիւն*, Ջահակիրի յաւելուած ԻԲ., Գահիրէ, 2019:

Հայկ Աւագեան, *Ուրուագիծ ջութակահար Ժիրայր Գանթարճեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան (1931-1953)*, Զահակիրի յաւելում ԼԹ., Գահիրէ, 2021:

Հայկ Աւագեան, *Ուրուագիծ երգչուհի-դերասանուհի Վալանթին Ամիրայեանի Եգիպտոսի շրջանի գործունէութեան (1920-1931)*, Զահակիրի յաւելում Խ., Գահիրէ, 2021:

Papasian & Co. երաժշտական ընկերութիւնը (ըստ ազդագիրներու եւ յայտագիրներու), հաւաքեց՝ Հ. Աւագեան, Զահակիրի յաւելում Ե., Գահիրէ, 2017:

Haig Avakian, *Edwin Gerard Hamamdjian: An Artist in the Service of Ideas*, translated by Marie Sargsyan-Luscombe (in English), Զահակիրի յաւելում ԾԲ., Գահիրէ, 2022:

Համառոտ Կենսագրութիւն Հեղինակներու

Նազարէթ Աղազարմ (1861-1927)

Հեղինակ է *Եկեղեցական կալուածներ եւ Գահիրէի միթինկը* (1903) ու *Նոթեր Եգիպտահայ գաղութին վրայ* (1911) գիրքերուն:

Դոկտ. Պորիս Աճէմեան

boris.adjemian@gmail.com

Դոկտորականը պաշտպանած է 2011ին՝ École des hautes études en sciences sociales (EHESS, Փարիզ) եւ Նափոլիի “L'Orientale” Համալսարանին մէջ: Տնօրէնն է Փարիզի ՀԲԸՄ Նուպարեան Մատենադարանին: Պատասխանատու խմբագիրն է *Études Arméniennes Contemporaines*ին եւ խմբագրակազմի անդամ է *20 & 21 Revue d'histoire*ի (նախապէս *Vingtième Siècle: Revue d'histoire*): Centre de recherches historiques (EHESS)ի անդամ է իբրեւ ընկերակից հետազոտող: Հեղինակն է *La Fanfare du Négus: les Arméniens en Éthiopie (19e-20e siècles)* (2013), *Les Petites Arménies de la vallée du Rhône: histoire et mémoires des immigrations arméniennes en France* (2020) հատորներուն, եւ շարք մը այլ գիտական յօդուածներու: Համախմբագիրն է *Le Témoignage des Victimes dans la Connaissance des Violences de Masse/Victim Testimony and Understanding Mass Violence (Études Arméniennes Contemporaines, no. 5, June 2015)*, ինչպէս նաեւ՝ *Jerusalem in the Making: Spaces and Communities (Études Arméniennes Contemporaines, no. 9, September 2017)* բացառիկներուն: Իր habilitation à diriger des recherchesը պաշտպանած է մայիս 2022ին՝ Փարիզի École normale supérieureին մէջ *Archives, exil et politique: Aram Andonian et la Bibliothèque arménienne de Paris (1927-1951)* նիւթով:

Արժ. Դոկտ. Զաւէն Ա. քինյ. Արզումանեան

Ծնած է 1933ին, յաճախած է Գահիրէի Ազգային Գալուստեան վարժարանը: 1949ին կ'ընդունուի Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ընծայարանը եւ 1954ին կը դառնայ արեղայ: Լոնտոնի համալսարանին մէջ երեք տարի ուսանած է աստուածաբանութիւն, ապա Թեմփրլ Համալսարանին մէջ պաշտպանած մագիստրականը՝ աստուածաբանութեան մէջ: Երկրորդ՝ փիլիսոփայութեան մագիստրականը ստացած է Նիւ Եորքի Քոլումպիա Համալսարանէն, ուր եւ պաշտպանած է դոկտորականը 1983ին:

1957-59՝ հոգեւոր հովին է Եթովպիոյ հայոց, ապա կ'անցնի Մ. Նահանգներ, ուր քսանամեակ մը կը հովուէ Ֆիլատելֆիոյ հայոց եկեղեցոյ հօտը, ապա կ'անցնի Ֆլորիտա, ուրկէ՝ Փասատենա:

Ան քաջածանօթ է իբրեւ Մաղաքիա արք. Օրմանեանի կոթողական *Ազգապատմութիւն* շարունակողը՝ երեք գիրքերու մէջ (Ա. գիրք՝ 1910-1930, Բ. գիրք՝ 1930-1955, Գ. գիրք՝ 1955-1995) հեղինակելով *Ազգապատմութիւն Դ. հայորդ* (1995, 1997, 2003): Անոր երախտաշատ ճիգին կը պարտինք անգլերէն թարգմանութիւնը եւ հրատարակութիւնը միջնադարեան շարք մը հայ մատենագիրներու երկերուն, ինչպէս՝ *Eznik of Kolb; Cyril of Alexandria; Constantine Porphyrogenitus* (1976), *Bishop Sebeos; Lewond the Priest; Kirakos of Gandzak*

(1981), *Ghewond Erets'* (1982), *History of Armenia by Bishop Ukhtanes of Sebastia* (2 հատոր՝ 1988 եւ 2008): Ան հեղինակ է նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ դասնաբանութեան նուիրուած անգլերէն գիրքերու:

2004ին արժանացած է Ս. Սահակ-Ս. Մեսրոպ շքանշանին՝ Գարեգին Բ. կաթողիկոսին կողմէ, իր յիսնամեայ կրօնական եւ գրապատմական գործունէութեան համար: Իր նորագոյն հրատարակութիւնն է հայերէն եւ անգլերէն լոյս տեսած *Յիշարժան անդրադարձ/Reflections in Retrospect: Memoirs of a Pastor's Six Decades of Service* յուշերու հատորը, որ լոյս տեսաւ Մ. Նահանգներ, 2017ին:

Դոկտ. Ճոն Արմաճանի

JARMAJANI@CSBSJU.EDU

Դասախօս է Սընթ Պենետիքթ Քոլէճի աստուածաբանութեան բաժանմունքին եւ Միննըտթայի Սընթ Ճոնզ Համալսարանին մէջ: Դոկտորականը պաշտպանած է Քալիֆորնիոյ Համալսարանին մէջ (Սանթա Պարալըրա)՝ կրօնագիտական ուսմանց ծիրին մէջ, կեդրոնանալով իսլամական եւ միջինարեւելեան տարածքին վրայ:

Իր ուսումնասիրութիւնները կ'ընդգրկեն իսլամի եւ քաղաքականութեան յարաբերութիւնը՝ Միջին Արեւելքի, Հիսիսային Ափրիկէի ու Հարաւային Ասիոյ մէջ: Հեղինակն է *Dynamic Islam: Liberal Muslim Perspectives in a Transnational Age* (2004), *Modern Islamist Movements: History, Religion, and Politics* (2012) գիրքերուն: Ճէյմս Լինձիի հետ խմբագրած է *Historical Dimensions of Islam: Pre-Modern and Modern Periods; Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* (2009) հատորը: Ներկայիս կ'ամբողջացնէ *Shia Islam and Modern Politics: Iran, Iraq, and Lebanon* եւ *The Armenian Diaspora and Modern Political Systems: Religious and Ethnic Minorities in their Historical Contexts* հատորները: Վերջինս լոյս պիտի տեսնէ Հայկազեան Համալսարանի Հրատարակչատունէն:

Աննա Աազեան

annaavagyan_07@gmail.com

Ծնած է 1996ին, Երեւան: 2013-2017՝ ուսանած է Երեւանի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան Հիմնարկի Արաբագիտութեան Բաժինը: 2017էն մագիստրականի ուսանող է Երեւանի Պետական Համալսարանի Արեւելագիտութեան Հիմնարկի Թրքագիտութեան Բաժինին մէջ:

Դոկտ. Արծուի Բախշինեան

artsvi@yahoo.com

Ծնած է 1971ին, Երեւան: 1996ին պաշտպանած է թեկնածուական «Վահան Տէրեանի ստեղծագործական աշխատանքներու.ոգր» նիւթով: 2009էն գիտաշխատող է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի հայ գաղթավայրերի եւ Սփիւռքի բաժնին մէջ: Հեղինակ է բազմաթիւ ուսումնասիրական հատորներու, յօդ-ուածներու, թարգմանութիւններու, որոնց վերջինը՝ *A Woman of the World: Armen Ohanian, the "Dancer of Shemakha"* (համահեղինակ՝ Վարդան Մատթէոսեան, 2022): Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն սփիւռքահայ համայնքներու պատմութիւնն

ու պատմամշակութային առնչությունները, հայ շարժանկարը, պարարուեստը, նոր շրջանի պատմաբանասիրական նիւթերը, երեւելի հայազգիներ...: 1998էն կ'աշխատակցի ՀՀՀին: 2001-21՝ ՀՀՀ ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ:

Դոկտ. Մուհամմատ Րիֆաաթ Էլիմամ Mohamed_elemam1966@yahoo.com
Ծնած է 1966ին, Գահիրէ: Դոկտորականը ստացած է 2000ին, Այն Շամս Համալսարանէն: Իր ակադեմական հետաքրքրությունները կ'առնչուին Գահիրէի փողոցաբնակ փոքրերուն, Եգիպտոսի հայերու պատմութեան, ցեղասպանագիտութեան, Արեւմուտք-մահմետականութիւն-Հայոց Յեղասպանութիւն եռանկիւնին, ժամանակակից եգիպտական լուսանկարչութեան, Փորթ Սայիտի հայոց գաղթակայանին, ԺԹ. դարու եգիպտահայ ինքնութեան, Նուպար ընտանիքին, Իսրայէլ-Կովկաս զուգակշիռին, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կաթողիկէ եւ անետարանական յարանուանութիւններու յառաջացման եւ միսիոնարական շարժումին, Եգիպտոս-Հայաստան միջպետական յարաբերութեանց, արաբական մամուլի հայկական նիւթերուն եւն.:

Դոկտ. Տիգրան Դանալանեան tghanalanian@yahoo.com
Ծնած է Երեւան: 2016ին ԵՊՀ հայոց պատմութեան ամբիոնէն պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Սփիւռքի Ներքին Տեղաշարժերը 1945-1988 թթ.» նիւթով: 2008-16՝ իբրեւ փորձագէտ պաշտօնավարած է «Նորավանք» ԳԿՀի մէջ: 2014էն դասախօս է (2022էն դոցենտ) ԵՊՀ պատմութեան բաժանմունքի հայոց պատմութեան ամբիոնին: 2021-22 եղած է ասագ գիտաշխատող Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի նոր եւ նորագոյն պատմութեան բաժնի մէջ: 2022էն գիտաշխատող է ԵՊՀ հայագիտական հետազոտություններու հիմնարկի սփիւռքագիտական հետազոտություններու բաժնի մէջ: Հեղինակ է գիտական յօդուածներու, մենագրութեան, համահեղինակ՝ գիրքերու: Գիտական հետաքրքրություններու ծիրը կ'ընդգրկէ Սփիւռքի պատմությունն ու սփիւռքագիտությունը:

Գրիգոր Պասմաճեան Greg@KVBArchitects.co.uk
Ծնած է Եթովպիա, 1952ին: Երրորդ զաւակն է ճարտարագէտ Վահոյիճ Պասմաճեանի: Աւարտած է Ատիս Ապեպայի English Schoolը, ապա՝ Միացեալ թագաւորութեան Պաթի Kingswood Schoolը, զոր աւարտելէն ետք անցած է Plymouth/Portsmouth University, ուր աւարտած է արտօնեալ ճարտարապետի մասնագիտութիւնը, 1985ին: Իտես Հայլե Սելասէ կայսեր գահընկեցութեան եւ երկրի քաղաքական անկայունութեան, կ'որոշէ չվերադառնալ Եթովպիա եւ մնալ Մ. Թագաւորութիւն: 1998էն կը բնակի Hertfordshire, ուր հաստատած է իր անձնական ճարտարապետական ընկերութիւնը:

Դոկտ. Արտակ Մաղալեան artak_77@mail.ru
Ծնած է Երեւան, 1997ին: 2007ին պաշտպանած է թեկնածուական՝ «Արցախի Մելիքությունները եւ Մելիքական Տները XVII-XIX դդ.» նիւթով, որ նոյն տարին

լոյս տեսած է իբրեւ մենագրութիւն (2012ին՝ ռուսերէն): 2003էն կ'աշխատի ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Հիմնարկը որպէս աագ գիտաշխատող: 2015էն Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Միջնադարեան Ձեռագրագիտութեան Բաժնի աագ գիտաշխատող է:

Պատմաբան-աղբիւրագէտ Մաղալեան հեղինակ է պատմագիտական յօդուածներու եւ հինգ գիրքերու: Գիտական հետաքրքրութիւններու ծիրը կ'ընդգրկէ նաեւ Իրանի տիրակալ Նասիր շահի գործունէութեան սկզբնաղբիւրները: 2010ին լոյս տեսած է իր աշխատասիրած *Նադիր Շահի Ղարաշրջանի Պատմագրական Յուշարձանները* գիրքը, ուր ընդգրկուած են Իրանի ԺԸ. դարու պատմութեան երկու սկզբնաղբիւրներու հայերէն թարգմանութիւնները: Իր աշխատասիրութեամբ 2016ին լոյս տեսած է նաեւ ԺԹ. դարու պատմագիր Միրզա Աղիկեօզալ-բէկի *Ղարաբաղնամէ* աշխատութեան հայերէն թարգմանութիւնը:

Վարդգէս Նալպանտեան

vartkes@sassouent.com

Ծնած է 1949ին, Ատիս Ապեպա: Երկրորդ գաւակն է Ներսէս Նալպանտեանի եւ Էլիզ Որբերեանի չորս գաւակներուն: Նախնական ուսումը ստացած է Ատիս Ապեպայի Ազգային Գէորգոֆ Վարժարանը, ապա աւարտած Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը, 1966ին: Վկայուած է Մագիստրոս Գիտութեան վկայականով՝ Երեւանի Պոլիտեխնիկական Հաստատութեան «Էլեկտրական Մեքենաներ եւ Ապարատներ» մասնագիտութեամբ: 1974ին վերադարձած է Եթովպիա եւ ստանձնած քիմիական նիւթեր վաճառող անգլիական ընկերութեան մը առեւտրական ներկայացուցիչի պաշտօնը: 1977էն իվեր ընտանեօք Ս. Գէորգ Եկեղեցին բաց պահելու պարտականութիւնը յանձն կ'առնէ եւ վճռական դեր կ'ունենայ համայնքը վերականգնելու աշխատանքներուն մէջ: 1989ին ընտանեօք կը հիմնէ կաշիի գործարան մը արտածելով տաւարի կաշի մինչեւ 2008՝ երբ պետական նոր օրէնքով կ'արգիլուի կիսամշակուած կաշիի արտածումը: Այժմ կը զբաղի շինարարութեամբ եւ Եթովպահայ պատմութեան գրառման աշխատանքով:

Պօղոս Շահմելիքեան (1945-7 Օգոստոս 2019)

Ծնած է Պէյրութ: Յաճախած է Նշան Փալանճեան ճեմարան, իսկ երկրորդականի վերջին երեք տարիները՝ Մխիթարեան վարժարան, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է: Ճեմարանին մէջ ուսուցիչ ունեցած է Մուշեղ Իշխանն ու Գառնիկ Բանեանը, որոնք իր մէջ արթնցուցած են հայ գրականութեան սէրը: 1981ին հաստատուած է Լոս Անճելըս, ուր որոշ շրջան մը շարունակած է երաժշտական ասպարէզը՝ ընկերակցելով գաղութի զանազան հայ երգիչներու: Հեղինակ է երկու հատորներու՝ *Յիշատակներ. անցած օրեր* (2012) եւ *Ճամփորդութիւն յիշողութեան մէջ* (2018), աշխատակցած է *Ասպարէզի* եւ *Ազդակին*:

Դոկտ. Անդրանիկ Տագէսեան

adakessian@haigazian.edu.lb

Ծնած է 1960ին, Պէյրութ: 2011ին պաշտպանած է դոկտորականը: 1993-2017՝ պատասխանատու քարտուղար, իսկ 2018էն պատասխանատու խմբագիրն է

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին: 2011էն տնօրէնն է Հայկազեան Համալսարանի Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին: Խմբագրած է գիրքեր, վերջինը՝ *Եգիպտոսի, Սուրանի եւ Եթովպիոյ հայերը/1 գիտա-ժողովի նիւթեր* (2022), կազմած է գիրքեր, վերջինը՝ *ՀԲԸՄ Հաճընի որբանոցը (1919–1920)* (2021), ունի մենագրութիւններ, վերջինը՝ *Լիբանանի հայօճախը, գիրք Ա., համարկումին խաչուղիները (1920–2005)* (2015):

Հրատարակած է Թրիփոլիի հայոց, հայ պղնձագործութեան, լիբանահայ ընտանիքին/մշակոյթին/թատրոնին/գրատպութեան/ինքնութեան/համարկումին /1918–40ականներու պատմութեան, Հայաստան-Սփիւռք փոխ-յարաբերութիւններուն նուիրուած ուսումնասիրութիւններ:

Գիտական հետաքրքրութիւնները կ'ընդգրկեն ժողովրդավարացումը, մարդկային իրաւանց, ինքնութեան, համարկումի, Սփիւռքի մշակոյթի եւ պահպանման, Միջին Արեւելքի հայօճախներու եւ ենթօճախներու պատմութեան հարցերը:

Արժ. Վարդան քնյ. Տիւկէրեան (1910–“)

Եղած է տնօրէնը Սուտանի հայոց վարժարանին (1950ականներու կէս), ապա անցած Մ. Նահանգներ ուր քահանայագործած է, միաժամանակ աշխատակցած սփիւռքահայ մամուլին: 12 տարիներ ան եղած է Ուիլիլմ Սարոյեանի ծխատէր քահանան: Հեղինակ է երեք գիրքերու՝ *Կեանքը գերեզմանէն անդին* (1962), *Կիրակնօրեայ խոհեր* (1966), եւ *Կեանք եւ յաւերժութիւն – ժամանակակից նիւթեր* (1988):

Ռուբինա Սվաճեան-Քինկուէլ

rubina.kingwell@yahoo.com

Ծնած է 1955ին Խարթում, Սուտան: Ան երկրորդ զաւակն է Ծովինար (ծն. Վանեան) եւ Պետրոս Սվաճեան ընտանիքին: Ընտանեօք տեղափոխուած են Ատիս Ապեպա, ուր յաճախած է Lycée Guébré-Mariamը եւ English Schoolը, ապա մեկնած Մ. Թագաւորութիւն, Օքսֆորտի St. Clare's Hallի մէջ համալսարանական կրթութեան: 1974ի յեղափոխութենէն ետք բնակութիւն հաստատած է Լոնտոն:

Ներկայիս ան կ'ուսումնասիրէ կենսագործունէութիւնը իր հօր, որ Եթովպիոյ կայսր Հայլէ Սելասէի ոսկերիչն էր: Իր պրպտումներուն շնորհիւ Ռուբինա յաջողած է յայտնաբերել իր հօր ոսկերչական ստեղծագործութիւններէն մաս մը, որոնք պատուիրուած էին կայսեր կողմէ: Ան այս մասին յօդուածներ ստորագրած է *Armenian Weekly*ի մէջ, եւ տուած դասախօսութիւններ՝ Սփիւռքի զանազան վայրերու մէջ Լոնտոն, Մոնթրէալ, Նիկոսիա, Թորոնթօ, Վանքուվըր, եւ Ուաշինկթըն Տի.Ս.:

Հեղինակ է *In the Shadow of the Sultan* պատանեկան պատմավէպին, որ կը ներկայացնէ 1896ի համիտեան ջարդերը: Անոր *The Darker Shadow* հատորը կը վիպագրէ Հայոց Յեղասպանութեան առաջին տաս ամիսներուն՝ 1914 Սեպտեմբեր-1915 Յունիս ժամանակահատուածը: Յեղասպանութեան նուիրուած այս եռագրութեան երրորդ հատորը՝ *The Long Shadow*, լոյս տեսաւ 2022ին: Ան կ'ընդգրկէ 1915-22 շրջանը եւ կը ներկայացնէ դէպքերը՝ Կիլիկիոյ, Սուրիա-Լիբանանի եւ Կիպրոսի մէջ:

Հիմնական Տեղեկություններ Սուտանի Հանրապետության Մասին

«Սուտան» անունը արաբերեն արտայայտություն է վերաբերած՝ Սուտանի ու անկէ հարաւ սեւամորթներով բնակուած տարածքներու:

Պատմականօրէն, փարաւոնական Եգիպտոսը տիրացած է իր հարաւի տարածքին Ք.ա. 2100-1720 շրջանին: Աւելի ետք հիւսիսային Սուտանի Նեղոսի շրջանի հնամեայ Քուշ թագաւորութիւնը հանգուցուելով Եգիպտոսին, առնչուած է Միջին Արեւելքի պատմութեան:

Հարաւի երեք թագաւորութիւններ՝ Մաքրուիա, Նուպթիա եւ Ալուտիա քրիստոնէացուած են 2. դարուն, մինչ մահմետականութիւնը մուտք գործած է հիւսիսային Սուտան Է. դարուն, իսկ Նեղոսի հովիտով ծաւալած հարաւ՝ ԺԴ.-ԺԵ. դարերուն, երբ Եգիպտոսէն արաբ ցեղախումբեր հոսած են Սուտան: Օսմանցիք ներթափանցած են 1500-1821ին եւ կազմուած են մահմետական զանազան թագաւորութիւններ, իսկ արաբերէնը դարձած է ընդհանրական լեզուն 1720ականներէն:

Եգիպտոսի փոխարքայ Մուհամմէտ Ալի գրաւած է Սուտանը 1820ականներուն, իսկ 1881ին յառաջացած է Մետտիի պետութիւնը՝ ի հակադրութիւն անգլո-եգիպտական գերիշխանութեան: 1896էն մինչեւ անկախութեան հռչակում՝ 1956, երկիրը գտնուած է անգլիական տիրակալութեան տակ (Սուտանի հանդէպ տարածքային ու տիրակալ ախորժակներ ունեցած են նաեւ Պելճիքան եւ Ֆրանսան): Այս շրջանին յստակացած են սահմանները եւ ձեւաւորուած է 1,840,687 քառ. քմ. տարածքով եւ երկու մեծ շրջաններէ բաղկացած Սուտանի պետութիւնը՝ Հիւսիսային (գրեթէ միալեզու՝ արաբերէն, մեծամասամբ մահմետական, վեց՝ խարթումի, Քորտոֆանի, Տարֆուրի ու Արեւելեան, Հիւսիսային եւ Կապոյտ Նեղոսի նահանգներ) եւ Հարաւային (բազմալեզու, մեծամասամբ քրիստոնեայ):

Երկիրը ունի տաք եղանակ՝ հիւսիսի մէջ, մինչ հարաւը բարեխառն է: Քարիւղի պաշարներ ունեցող այս երկիրը հարուստ է դաշտային հսկայ տարածութիւններով, որոնք կ'ոռոգուին Նեղոսով եւ իր վտակներով: Կ'երագուէր որ ան դառնայ արաբական աշխարհի երկրագործական բերքատուն: Ան ունի երկրագործական հինգ գօտի՝ հիւսիսէն հարաւ.- անապատային, կիսաանապատային, թեթեւ-անձրեային, առատ անձրեային եւ լեռնային:

Երկիրը թատերաբեմ եւ անուղղակի փորձադաշտ եղած է.- ա) միջերկրականեան եւ ափրիկեան քաղաքակրթութեանց, բ) ափրիկեան կրօնքներու, մահմետականութեան եւ քրիստոնէութեան, գ) արաբ եւ ափրիկեան լեզուներու, դ) արաբ եւ ափրիկեան ցեղախումբերու, ե) այլազան կենցաղներու (նստակեացութիւն եւ թափառաշրջութիւն) շփման: Այս այլազանութիւնները մնայուն մարտահրաւէր դարձան երկիրը համախոհական իշխանութեամբ մը ամրապնդելու փորձերուն: Մանաւանդ իսլամականացման, ապակրօնացման եւ արաբականացման, արեւելեան եւ արեւմտեան բեւեռներու շուրջ խարխափումները մնայուն անկայունութիւն պարտադրեցին երկրին քաղաքական, ընկերային, տնտե-

սական բնագաւառներուն. յառաջացան միլիոնաւոր ներքին տեղահանուածներ, արձանագրուեցան միլիոնաւոր սովահարեալներ, եղան ցեղային զտումներ:

1956ին հռչակուած անկախութենէն ի վեր երկիրը թատերավայր եղաւ ներքին (1955-72, 1983-2005, 2003-10) եւ արտաքին պատերազմներու (Չատի եւ Եթովպիոյ, Հարաւային Սուտանի հետ...) զինուորական յեղաշրջումներու քաղաքացիական ըմբոստութիւններու:

2005ին հիւսիս-հարաւ համաձայնութեամբ Հարաւային Սուտանը դարձաւ ինքնավար, իսկ 2011ի հանրաքուէով հռչակուեցաւ անկախ պետութիւն, Ճուպա մայրաքաղաքով: Սակայն հիւսիս-հարաւ սահմանային վէճերը դուռ բացին բախումներու, մինչ նոյնինքն Հարաւային Սուտանը դիմագրուեց քաղաքացիական պատերազմ մը՝ 2013-20ին:

2019ին երկարատեւ ցոյցերէ ետք զինուորական բռնահարուածով իշխանութեան հասած Օմար էլՊաշիր հրաժարեցաւ եւ զինուորաքաղաքային իշխանութիւն մը յառաջացաւ անցումային շրջանի մը համար: 2020ին Սուտան համաձայնեցաւ բնականոնացնելու իր յարաբերութիւնները Իսրայէլի հետ, բայց նոյն տարին իսկ սկիզբ առին Եթովպիոյ Թիկրէյի շրջանի կռիւները, որոնց առնչուեցաւ Հիւսիսային Սուտանը, իսկ 2021 Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին զինուորական նոր յեղաշրջում մը ձեռք առաւ Հիւսիսային Սուտանի իշխանութիւնը: Սակայն քաղաքացիական ընդդիմութիւնը պարտադրեց որ զինուորաքաղաքային իշխանութիւն մը գոյացուի, անցումային շրջանի մը համար:

Այսօր Հիւսիսային Սուտանի բնակչութիւնը անցած է 46 միլիոնը: Բնակչութեան տարբեր խմբաւորումներ (արաբներ, նուպիացիք եւ ֆըրեր) կը գործածեն երեք տարբեր լեզուներ: Բնակչութիւնը այլազան է նաեւ ֆիզիքապէս ու մորթի գոյնով, ցեղայնօրէն, կենցաղով, բնակավայրերով:

Ամփոփելով, կարելի է ըսել թէ անկախութեան հռչակումէն ի վեր թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին պատճառներով Սուտան ենթարկուած է մնայուն անկայունութեան, պատճառ դառնալով մարդկային արհաւիրքներու, երկրին աղքատացման:

Հիմնական Տեղեկություններ Եթովպիոյ Դաշնակցային Հանրապետության (Եթովպիա) Մասին

Եթովպիա/Ապիսինիան Ափրիկէի հնագոյն երկիրներէն է, ուր քաղաքակրթութիւնը հազարաւոր տարիներու պատմութիւն ունի: Ան հիմնադիր-անդամ է ՄԱԿին, Չէզոք Երկիրներու Համախմբումին եւ Ափրիկեան Միասնականութեան:

Գաղթի ու ընդարձակման միջոցներով Եթովպիան վերածուած է իւրօրինակ կայսրութեան, ընդգրկելով այլալեզու հաւաքականութիւններ, ինչպէս՝ ամհարաներ, օրոմօներ, սոմալներ, թիկրէյներ, աֆարներ, սիտամաներ, կուրակներ, ակաուներ, հարարներ: Ք.ա. Ժ. դարուն գոյացած Տմիթի թագաւորութենէն ետք, նշանաւոր է Ք. ե. Ա. դարու Աքսիումի թագաւորութիւնը Թիկրէյի մէջ, որ հզօրանալով Կարմիր ծովու ափերուն, գրաւեց Եմէնը: Դ. դարուն (330) քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակուեցաւ, իսկ մահմետականութիւնը մուտք գործեց 660ականներուն: Վերջինիս տարածումը Արաբական Թերակղզիին մէջ՝ փոխեց առեւտրական ուղիները շրջանին, կղզիացնելով քրիստոնէայ Եթովպիան մինչեւ ԺԳ. դար, երբ սողմունեան գերդաստանը (1270–1529) եկաւ իշխանութեան գլուխ: Այդ շրջանին, գրաւումներով ու կցումներով երկիրը ընդարձակուեցաւ, տիրանալով Ափրիկէի Եղջիւրին, մինչ փոթորակալ միսիոնարներ ժամանեցին շրջանը:

Միջկրօնական առաջին պատերազմները մղուեցան 1529–43ին երբ Ատալի սուլթանութիւնը – Օսմանեան Կայսրութեան աջակցութեամբ – փորձեց գրաւել Ապիսինիան, որ սկսած էր ունենալ Փորթուկալի աջակցութիւնը: Այս պատերազմները տկարացուցին երկիրը, առիթ ծառայելով օրոմօ ժողովուրդին՝ լեռնավայրերը տարածուելու եւ գրաւելու Ատալ Սուլթանութիւնն ու Ապիսինիան: Մինչ փոթորակալ ներկայութիւնը սկսաւ զգալի դառնալ 1555–32ին, Օսմանեան Կայսրութիւնը թափանցեց ժամանակակից Էրիթրէայի տարածք: Փորթուկալեան միսիոնարները փորձեցին երկիրը կաթոլիկացնել, որ դուռ բացաւ քաղաքացիական պատերազմի եւ կաթոլիկներուն արտաքսումին: 1632ին նոր մայրաքաղաք՝ Կոնտարի հաստատումով, խաղաղութեան եւ ծաղկումի շրջան մը յառաջացաւ մինչեւ ԺԸ. դարու միջ-աւատատիրական պատերազմները:

1855ին Թաւետորոս Բ. զանգուածային սպանութիւններու, հողակցումներու, բռնի կրօնափոխումներու միջոցով իր իշխանութեան տակ միաւորեց արդի Եթովպիոյ մեծ մասը, եւ երկիրը դարձաւ բազմացեղային, բազմակրօն, բազմէթնիք: Մենելիք Բ.ի օրով երկիրը կարեւոր քայլեր առաւ դէպի արհեստագիտական զարգացում ու արդիականացում ու ձեւաւորուեցաւ ժամանակակից Եթովպիա երկիր-պետութիւնը: Հազարաւոր եթովպացիներու արեան գնով դուրս մղուեցան – 1876ին՝ եգիպտական եւ 1896ին՝ իտալական ներխուժումները – եւ Եթովպիան մաս կազմեց միջազգային աշխարհակարգին: Իտալիան երկրորդ ներխուժում մը կատարեց 1935ին եւ զայն գրաւած պահեց մինչեւ 1941 երբ դաշնակիցները դուրս մղեցին իտալացիք երկրէն եւ Հայլե Սելասիէ կայսրը

(1892-1975, իշխած՝ 1930-35 եւ 1941-74) վերատիրացաւ իր գահին: Եթովպիոյ եւ Էրիթրէայի համադաշնութիւնը գոյատեւեց մինչեւ 1961, երբ կայսրը Էրիթրէան վերածեց եթովպական նահանգի, կայծը տալով Էրիթրէական անկախութեան պատերազմին, որ տեւեց երեք տասնամեակ, եւ աւարտեցաւ 1993ի հանրաքուէով ու Էրիթրէայի անկախութեան հռչակումով:

Կայսրը 1974ին գահընկեց եղաւ զինուորական յեղաշրջումով, որուն յաջորդեցին Սոմալիի՝ Օկատէնը կցելու անյաջող փորձի պատերազմը (1977), իշխանութեան բռնարարքները, սովը (մէկ միլիոն զոհեր, 1984) եւ քաղաքացիական պատերազմը, որ դուռ բացաւ 1991ի յեղաշրջումին ու Դաշնակցային Եթովպիոյ յառաջացումին:

Միշտ ալ կեդրոնաձիգ եւ դաշնակցային վարձաչեւերու միջեւ խարխափած այս երկիրը ներկայիս կը շարունակէ տառապիլ քաղաքացիական անկայունութենէ եւ բախումներէ:

Այսօր Եթովպիան բազմէթնիք դաշնակցային պետութիւն է, ուր կը խօսուին ամհար, սոմալի, օրոմօ, թիկրէյ եւ աֆար լեզուներ: Վարչապետը կը գլխաւորէ երկրին գործադիր իշխանութիւնը, մինչ օրէնսդիր իշխանութիւնը կը բաղկանայ 108 անդամ հաշուող դաշնակցային եւ 547 անդամանի ներկայացուցիչներու պալատներէն: Անձով այս երկիրը բաժնուած է էթնօլեզուական հիմքերով կազմուած 11 նահանգներու: Երկրին մէջ օրոմօ ժողովուրդը բնակչութեան 34% է եւ կը գրաւէ երկրին մայրաքաղաքային շրջանն ու երկրագործական բերքառատ վայրերը, 24-27%ը՝ ամհարա, 6%ը՝ թիկրէյ (վերջին երկուքը լեզուով եւ մշակոյթով մօտ են իրարու), եւ 6%ը՝ սոմալ է: Քրիստոնէութիւնը մեծամասնութեան կրօնքն ըլլալով հանդերձ կան մահմետականներ եւ ցեղային կրօնադաւաններ: Բնակչութեան 49 տոկոսը գրաճանաչ է, իսկ երկրագործութիւնը կը գոյացնէ երկրի տնտեսութեան 36 տոկոսը: Իր 1,100,000 քառ.քլմ. տարածութեամբ եւ աւելի քան 113 միլիոն բնակչութեամբ Եթովպիան կը հանդիսանայ Ափրիկէի երկրորդ եւ աշխարհի 13րդ ամէնաբազմամարդ պետութիւնը:

Համառոտ Ուրուագիծ Սուտանի Հայօճախին

Եգիպտոսի բարեկարգիչ Մուհամմետ Ալի Սուտանի զաւթումով եւ յիսնամեակ մը ետք Սուէզի ջրանցքի բացումով փոքրաթիւ հայեր - մանաւանդ եգիպտահայեր - կ'անցնին Սուտան, նախ կը հաստատուին ծովեզերեայ քաղաքներ՝ Փորթ Սուտան եւն. ապա կը խորանան երկրին մէջ՝ իբրեւ փոքր առետորականներ, ներկայացուցիչներ, ներածողներ...:

Սուտանի եւ սուտանահայ պատմութեան համար յատկանշական են երկու Առաքելներ, որոնք կարճատեւ շրջաններով վարած են Սուտանի որոշ նահանգներ: Սուտանի մէջ առաջին քրիստոնեայ կառավարիչ հանդիսացած Առաքել Նուպար իր կառավարման կարճատեւ շրջանին (1857-58, մահացած՝ պաշտօնավարութեան շրջանին) հռչակուած է իր բարեկարգումներով: Ան նպաստած է երկրին արդիականացումին: Իսկ Առաքել Ապրոյեան որ նոյնպէս կառավարած է կարճատեւ շրջան մը (1874-75, մահացած՝ եգիպտական բանակին ընկերակցութեամբ Սուտանի գրաման ճակատամարտի ընթացքին), կը նշանատրուի Եգիպտոսի ծաւալողական քաղաքականութեան իր բերած նպաստով:

Դրուագային ու հատուկենտ պարագաներէ անդին, հայերու ներկայութիւնը Սուտանի մէջ նկատելի կը դառնայ 1900ականներու սկիզբին, երբ եգիպտահայ ծխախոտի եւ առետորական այլ ընկերութիւններու ներկայացուցիչներ, փոքր առետորականներ, մեծանուն ներածողներ, հանքարդիւնաբերողներ, կը հաստատուին հոն, գոյացնելով ոչ-աւելի քան 100 հոգի հաշուող անկազմակերպ հաւաքականութիւն մը:

1910-40ականներուն, սուտանահայութիւնը կը բոլորէ կազմաւորման-ձեւաւորման ու հաւաքականացման/տնտեսական ամրապնդման հանգրուան մը: Անոր թիւը կ'աճի 150 անձէ շուրջ 125 ընտանիքի, որով եւ կը սկսի տեղաւորման-արմատաւորման հանգրուանը եւ 1940ականներու վերջ-50ականներու սկիզբին կը գոյանայ հայօճախը, կորիզ ունենալով եգիպտահայեր, որոնց վրայ տակաւ կ'աւելնան Արեւելեան Միջերկրականէն հաստատուած հայեր:

1910ականներուն ձեւաւորուիլ սկսած գաղութը (1909ին կազմաւորուիլ կը սկսի ՀԲԸՄ մասնաճիւղը), 1917-18ին պետական հովանաւորութիւն եւ ճանաչում կը ստանայ, անոր կը տրամադրուի հող՝ ազգային հաստատութիւններ կառուցելու: Կետարէֆի մէջ հայկական առաջին դպրոցը կը բացուի 1923ին: Այս շրջանին՝ սուտանահայութիւնը կը տարուբերի ազգային հաստատութիւններ կառուցելու իր սահմանափակ հնարաւորութիւններուն եւ համահայկական օրակարգերու միջեւ: Անոր՝ տեղական միութիւններ գոյացնելու, ինքնուրոյն ակումբ կառուցելու փորձերը չեն յաջողիր: Ան կը դիմագրաւէ երկատումները միջկուսակցական-միութենական պայքարներու, որոնք կը ջլատեն իր վտիտ ուժերը: Հայօճախը տասնամեակներ կը փայփայէ երազը դպրոցի եւ եկեղեցիի շինութեան, որոնք լիարժէք իրականութիւն կը սկսին դառնալ 1940ականներու վերջէն, երբ 1950ականներու սկիզբին պետութեան տրամադրած հողաշերտին վրայ կը սկսին կառուցուիլ դպրոցաշէնքն ու եկեղեցին:

Այնուհետև քսանամեակ մը՝ անկախութեան հռչակումէն - 1956էն մինչեւ 1970ականներու կէս - հայօճախը կ'ապրի ծաղկուն օրեր, երբ կը գործեն եկեղեցին, դպրոցը եւ աշխուժ է միութենական կեանքը:

1969ին զօր. Նումէյրիի զինուորական յեղաշրջումին յաջորդող եւ այնուհետև երկիրը քաղաքական, տնտեսական, ապահովական, սովի, ցեղային զտումներու, քաղաքացիական պատերազմներու արհաւիրքներուն գլորած անվերջ տագնապները արհինաքամ կ'ընեն արդէն իսկ փոքրաթիւ հայօճախը, որ այսօր դադրած կը թուի ըլլալ, չունենալով զինք կենսատրող նուազագոյն բաղադրիչները:

Ամփոփելով կրնանք ըսել, թէ Սուտանի հայութիւնը ունեցաւ հարիւրամեայ պատմութիւն մը, որուն ծաղկուն օրերը զուգահիւսեցան յետանկախական առաջին շրջանին: Հայօճախը ունեցաւ սաղմնատրման, ձեւատրման կազմատրման եւ հուսկ՝ գոհացուցիչ ինքնագոյութեան կարճատեւ շրջանը: Ան սակայն, չգոյատեւեց երկրին դիմագրաւած ներքին ու արտաքին մեծ վերիվայումներուն պատճառով:

Այսօր հայօճախէն մնացած կը թուի եկեղեցին՝ իբրեւ պատմական յուշարձան:

Համառոտ Պատմություն Եթովպիոյ Հայօճախի

Հայ եթովպական յարաբերությունները ունին գէթ մէկուկէս հազարամեակի պատմութիւն: Կրօնադաւանանքային հիմքերով սկսած այս յարաբերութիւնները ծաւալած են սուրբգրային/վարքագրական երեսակներով, ընդգրկած են Երուսաղէմ-Եթովպիա-Կիլիկիան¹, ներառած ձեռագրային արուեստը: Իսկ քաղաքական առումով այդ յարաբերությունները ունեցած են հակասումանեան ազատագրական-պաշտպանական եւ ասպնջականութեան ընթացք:

Հայոց՝ Եթովպիոյ մէջ նոր ժամանակներու ներկայութեան պատմական վկայութիւնները սկիզբ կ'առնեն ԺԷ դարուն որոշակի յառաջադրանքներով կամ ծրագրերով Եթովպիա մեկնած անհատներով:

Եթովպիոյ գաղթօճախը կը ձեւաւորուի ԺԹ դարավերջէն, երբ 1860ականներուն հոն հասած հայեր, ամրանալով երկրի տնտեսական վտիտ շուկային մէջ կը ներքաշեն հարազատներ ու հայրենակիցներ, եգիպտահայ ու պոլսահայ տնտեսական հաստատութիւններու ներկայացուցիչներ (1900ականներուն, Ատիս Ապեպայի տնտեսական գործառնութեան 35%ը հայապատկան էր): Առաջին այս սերունդը բացառիկ նպաստ կ'ունենայ երկրին կղզիացումէն դուրս գալուն եւ աշխարհին բացուելուն: Գաղթօճախին թիւը 80էն կը բարձրանայ շուրջ 250ի՝ համիտեան ջարդերուն, Կիլիկիոյ կոտորածին, բայց մանաւանդ Հայոց Յեղասպանութեան հետեւանքով ու Կիլիկիոյ պարպումով, երբ կիլիկեհայեր կ'ապաստանին եթովպաբնակ հարազատներու քով: 1940ականներու աւարտին այս թիւը կը հասնի շուրջ 900ի:

Եթովպահայ այս սերունդը, դիմագրաւելէ ետք 1890-1920ի հայկական եւ համաշխարհային արհաւիրքները, կը կայունանայ եւ կ'արմատաւորուի երկրին մէջ: Ան կը նշանաւորուի իր թարգմաններով, դեսպանատուններու պաշտօնատարներով, մանր ու միջակ առեւտրականներով, փոքրաթիւ արհեստաւորներով, ճարտարարուեստականներով: Ոմանք կը նպաստեն երկրին արդիակաւնացման, պետական խորհրդանշաններու ծնունդին (դրամ, քայլերգ), պետականութեան ամրապնդման գործընթացին (մայրաքաղաքի յատակագծում, բարեկարգում, կալուածային տոմարներու մշակում), կը հակադրուին 1935ի իտալական ներխուժումին: Այս սերունդն է որ օսմանահպատակութենէ կ'անցնի գերմանական, ռուսական, ապա եթովպական հովանաւորութեան եւ՝ քաղաքացիութեան: Ան կ'առնէ հիմնական քայլերը եթովպահայ գաղթօճախը փոխակերպելու սփիւռքեան հայօճախի. կը հիմնէ առաջին համագաղութային վարչութիւնը՝ 1902ին (ծրագիր-կանոնագիրը վերամշակուած 1911ին), Ս. Մարիամ Աստուածածին եկեղեցին՝ 1923ին (մնայուն քահանայով), ապա եւ Ս. Գէորգ

¹ Եթովպիոյ Եկեղեցիին սուրբերէն Եւտասիոս մահացած ու թաղուած է կիլիկեան հայկական վանքի մէջ: Եթովպիոյ Եկեղեցիին սուրբերուն շարքին են Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ թագաւորն ու Հռիփսիմէն: Հայ Եկեղեցին եւս իր սուրբերուն շարքին դասած է եթովպական սուրբեր:

եկեղեցին՝ 1928ին (օծումը՝ 1934ին), Արարատեան դպրոցին՝ 1918ին²: Հայօճախը աւելի կ'երիտասարդանայ Երուսաղէմի Արարատեան որբանոցի փողերախումբին Եթովպիա պաշտօնակոչումով:

Իսկ եթովպացիներն առաջին սերունդը կը յատկանշուի ասպարէզային բազմազանութեամբ. քաջածանօթ է ամհարերէն լեզուին: Այս սերունդէն շատեր եւս կը ծառայեն կայսեր եւ կայսերական վերնախաւին, կը դառնան պետական պաշտօնատարներ, երկրագործութեան նախարար, բանակի զօրավար, նախարարութիւններու (տնտեսութեան, պաշտպանութեան), պետական տնտեսական (ծխախոտի, կաշեմշակման եւն.) թէ մարզական հաստատութիւններու (ֆութպոլ եւն.), քաղաքապետարաններու պաշտօնատարներ, կ'իրականացնեն պետական բարեկարգումներ (ստրկավաճարութեան վերացում), եւ կը կոփեն տեղաբնիկ պաշտօնատարներ: Այս սերունդը 1945ին կը հիմնէ Արարատ Մարզական Միութիւնը, կը ջանայ հաւասարակշռել արտաքին՝ համահայկական եւ ներքին եթովպահայ օրակարգերու ընդառաջումը: Կ'առնչուի Բ. համաշխարհայինին, ներգաղթին, Հայլէ Սելասիէ կայսեր յետպատերազմեան իշխանութեան վերատիրացումին ու տնտեսական վերելքին, կը բացուի Սփիւռքին:

Իսկ 1970ականներու նորահաս սերունդը, որ համալսարանական մասնագիտութիւններով պիտի նոր որակի նպաստ հաղորդէր երկրին, պետութեան եւ հայօճախին՝ կ'արգելակուի 1974ի զինուորական յեղաշրջումով: Ընկերվարացումը, պետականացման քաղաքականութիւնը կը սեփականագրկէ եթովպահայերը իրենց մեծ ու միջակ գործարաններէն, կալուածներէն, երկրորդ եւ յաւելեալ բնակարաններէն՝ առանց հատուցումի: Բռնահարուածին յաջորդած այլատեսակ անապահովութիւններն ու անկայունութիւնը պատճառ կը դառնան որ հայօճախին վերին խաւը ամբողջութեամբ, իսկ միջին խաւը մեծմասամբ հեռանայ երկրէն՝ գրեթէ անհնար դարձնելով հայօճախին վերականգնումը:

Ամփոփելով՝ եթովպահայութիւնը կը յատկանշուի իր 1880-1930ականներու նախանձի, միջկուսակցական երկպառակութենէ միահամուռ եւ կազմակերպ, մեծ ընտանիք-հայօճախի մը փոխակերպումով: Ան ցանցաւորուած էր միջընտանեկան պսակներով, ամրակուռ էր իր հպարտադիւ տեղական բանաւոր պատմութիւններով եւ ձեռքբերումներով: Ան փաստացի հաւաստիք է որ շուրջ 1000 հոգի հաշուող փոքրամասնական հաւաքականութիւն մը – թիկունքովը շրջանային աւելի մեծ հայօճախի եւ՝ կայացած համահայկական միութեան – կրնայ գոյացնել կուռ, զօդուած հայօճախ մը, իր ազգային հաստատութիւններով ու գոյատեւել, բարգաւաճիլ, նուիրուիլ երկրին եւ կենսական նպաստ բերել անոր տնտեսական-պետական-մշակութային-ընկերային վերելքին: Պայման են սակայն, երկրին տնտեսական-ընկերային-քաղաքական կայունութիւնն ու իշխանութիւններուն ոչ-խտրական քաղաքականութիւնը:

² 1912ին անձնական նախաձեռնութեամբ կը սկսկին հայերէնի դասաւանդութիւնները: Ս. Սահակ Մեսրոպ դպրոցը կը բացուի 1922ին: Դպրոցները կը միանան 1925-26ին՝ իբրեւ Արարատեան դպրոց, կ'երկատուի տասնամեակի աւարտին եւ կը վերամիաւորուի 1935ին իբրեւ Ազգային ԳէորգոՅ վարժարան, որ 1993էն կը սկսի ընդունիլ ոչ-հայ աշակերտներ եւս:

Content of the Book

The book is the second volume of the proceedings of the conference entitled “Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia”.¹ The conference was organized by the Haigazian University-based Armenian Diaspora Research Center and was held in Cairo on April 12 & 13, and at Haigazian University on May 29-30, 2018.

The book includes the papers on the Armenians of Sudan and Ethiopia presented during the conference, a number of additional papers, and their English summaries, a rich appendix, biographies of the contributors, a short bibliography, brief narratives of both Sudan and Ethiopia as well as short narratives on the Armenian communities of both Sudan and Ethiopia and the list of books published by the Haigazian University Press.

The papers included in the volume are the following:

- Dr. Boris Adjemian, “Les Arméniens en Éthiopie jusqu’au milieu du 20e siècle”
- Prof. Jon Armajani, “The Constitutions of North Sudan and Ethiopia, and Minority Rights”
- Anna Avagyan, “The Armenian Community of Sudan (brief overview)”
- Greg Basmadjian, “Vahritch Krikor Basmadjian (Architect/Builder): His Life in Ethiopia (1923-1977)”
- Dr. Antranik Dakessian, “A Microhistory of the AGBU Chapter of Ethiopia (1906-36, 1944-63)”
- Dr. Antranik Dakessian, “A Microhistory of the AGBU Chapter of Sudan (1909-45, 1957)”
- Dr. Muhammad Refaat Ellmam, “The Armenians in Sudan and Ethiopia”
- Dr. Tigran Ghanalanyan, “Depopulation of Two African Communities: Armenians’ Emigration from Ethiopia and Sudan”
- Dr. Ardag Maghalian, “Armenian Travelers on Ethiopia and Ethiopian-Armenian Relations”
- Vartkes Nalbandian, “A Compendium of Armenians of Ethiopia (1515-2020)”
- Rubina Sevadjian-Kingwell, “Commentary on the Life and Works of Bedros A. Sevadjian (1918-76), in the Context of His Family and Other Armenians of Ethiopia”

The book is the seventh volume of a series which will feature aspects of the Armenian communities in Middle Eastern countries.

¹ The papers on the Armenians of Egypt constituted the first volume.

الكتاب في سطور...

يغطي هذا الكتاب الجزء الثاني من مؤتمر "الأرمن في مصر والسودان والحبش" الذي نظمه "مركز الأبحاث للشئات الأرمني" في "جامعة هايكازيان"، والذي انعقد في القاهرة بين 12 و13 نيسان وفي حرمها بين 29 و30 أيار 2018. وقد شارك فيه 31 اختصاصياً وأكاديمياً حضروا من الولايات المتحدة، أرمينيا، سوريا، مصر، المملكة المتحدة، الحبش، ولبنان.

يحتوي الكتاب المحاضرات الـ7 التي أُلقيت عن السودان واثيوبيا وخلصاتها، بما فيه السيرة الذاتية للمحاضرين.

في عودة إلى المحاضرات، لقد تنطّرت تباعاً إلى المواضيع التالية:

"دساتير جمهوريتي السودان واثيوبيا وحقوق الاقليات" (البروفيسور جون ارماجاني)؛

"الارمن في اثيوبيا حتى منتصف القرن العشرين" (الدكتور بوريس عجميان)؛

"الجالية الارمنية في السودان (نظرة مقتضبة)" (انّا افاكيان)؛

"الأرمن في السودان واثيوبيا" (الدكتور محمد رفعت الإمام)؛

"الرحالة الارمن عن اثيوبيا والعلاقات الارمنية الاثيوبية" (الدكتور ارداك ماغاليان)؛

"خلاصة وافية عن الارمن في اثيوبيا (1515-2020)" (فارتكيس نالبنديان)؛

"تلخيص عن حياة واعمال بدروس سيواجيان (1918-1976)، ضمن اطار عائلته

وارمن اثيوبيا" (روبينا سيواجيان-كينغويل).

كذلك يضم الكتاب 4 محاضرات إضافية حَمَلت العناوين الاتية:

"فاهريج كريكور باسماجيان (مهندس ومعماري) ، حياته في اثيوبيا بين عامي 1923

و1977" (غريغ باسماجيان)؛

"صفحات من تاريخ نادي الجمعية الخيرية العمومية الارمنية في السودان (1909-

1945, 1957" (الدكتور انتراننيك داكسيان)؛

"صفحات من تاريخ نادي الجمعية الخيرية العمومية الارمنية في اثيوبيا (1906-

1936, 1944-1963" (الدكتور انتراننيك داكسيان)؛

"انخفاض عدد الجاليات الارمنية من دولتين افريقيتين: نزوح الارمن من السودان

واثيوبيا" (الدكتور ديكران غانالانبيان).

وتجدر الملاحظة إلى أنّ الكتاب هو المجلّد السابع من سلسلة "الشئات الأرمني" التي

تصدر تباعاً عن "مركز الأبحاث للشئات الأرمني" والتي تُعنى بتسليط الضوء على واقع

الأرمن في دول الشرق الأوسط.

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱՏԱՆ ԳՐԱՑԱՆԿ
LIST OF BOOKS PUBLISHED BY
HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS**

- 1) *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*. Edited by Aida Boudjikianian, Beirut, 2009, 35\$.
- 2) Alfred de Zayas, J.D., Dr. Phil., *The Genocide Against the Armenians 1915-1923 And the Relevance of the 1948 Genocide Convention*, Beirut, 2010, 10\$.
- 3) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, Beirut, 2011, 30\$.
- 4) Dr. Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections 1934-2009*, Beirut, 2014, 25\$.
- 5) Dr. Vahram L. Shemmajian, *The Musa Dagh Armenians: A Socioeconomic and Cultural History 1919-1939*, Beirut, 2015, 50 & 60\$.
- 6) *Towards Golgotha: The Memoirs of Hagop Arsenian, A Genocide Survivor*, translated and annotated by Arda Arsenian Ekmekji, 2nd ed., Beirut, 2015, 30\$.
- 7) *Հաճնոյ Հերոսամարտի 90ամեակի Գիտաժողովի Նիւթեր եւ Վաւերագրեր Ու Լուսանկարներ*, կազմեց եւ խմբագրեց Դոկտ. Անդրանիկ Տազեսեան, Պէյրութ, 2013, 228 էջ, 10\$:
- 8) *Լիբանանահայ Գիրքը 1894-2012. Մարտնագիտական Ցանկ*, աշխատասիրեցին դոկտ. Անդրանիկ Տազեսեան եւ դոկտ. Արմէն Իրնէշլեան, Պէյրութ, 2013, 20\$:
- 9) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԳ./Haigazian Armenological Review, Vol. 33, 2013, 566 էջ, 20\$:
- 10) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ./Haigazian Armenological Review, Vol. 34, 2014, 656 էջ, 20\$:
- 11) *Հայկազեան Համալսարան. Հայ Տպագրութեան 500-Ամեակի Ձեռնարկներ. 5 Մայիս 2012-22 Մարտ 2013*, Պէյրութ, 2014, 104 էջ:
- 12) *Հայկական Անդրասիմանային Տարածականութիւնը եւ Արդի Հաղորդակցական Միջոցները, Գիտաժողովի Նիւթեր, (15-17 Մայիս 2013)*, խմբ. Անդրանիկ Տազեսեան, Հրատ. Հայկական Սփիւռքի Ուսումնասիրութեան Կեդրոն, Հայկական Սփիւռք Ա., Պէյրութ, 2014, 246 էջ, 10\$:
- 13) *Հարիւրամեակ Հայոց Յեղասպանութեան. Հերեանքներ եւ Յառաջադրանքներ, Գիտաժողովի Նիւթեր (31 Յունուար-1 Փետրուար 2015)/Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications*.

- Proceedings of the Conference (January 31-February 1, 2015)*, կազմ. Ես խմբ.՝ Անդրանիկ Տազէսեան/Compiled and edited by Antranik Dakessian, Beirut, 2015, 240 էջ, 10\$:
- 14) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԵ./Haigazian Armenological Review, Vol. 35, 2015, 944 էջ, 20\$:*
 - 15) Անդրանիկ Տազէսեան, *Լիբանանի Հայօճախը. Գիրք Ա., Համարկումին Խաչուղիները (1920-2005)*, Պէյրութ, 2015, 174 էջ, 10\$:
 - 16) Յակոբ Ա. Եագուպեան, *Քննադատական Մտածողութիւնը Լիբանանահայ Վարժարաններու Մէջ*, Պէյրութ, 2016, 158 էջ:
 - 17) *Իմ Ընդանիքիս Պատմութիւնը*, կազմ.՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ուսմանց Ընկերակցութիւն, խմբ.՝ Ա. Տազէսեան, Պէյրութ, 2016, 296 էջ:
 - 18) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԶ./Haigazian Armenological Review, Vol. 36, 2016, 700 էջ, 20\$:*
 - 19) *Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967). Կեանքի Մը Երաժշտագումը*, աշխ.՝ Անդրանիկ Տազէսեան, Պէյրութ, 2017, 670 էջ, 20\$:
 - 20) *Լիբանանի Հայերը (Բ.) Գիրաժողովի Նիւթեր (14-16 Մայիս 2014)/Armenians of Lebanon (II) Proceedings of the Conference (14-16 May 2014)*, խմբ. Ա. Տազէսեան, Պէյրութ, 2017, 366 էջ, 20\$:
 - 21) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume I, 1922-1972*, Beirut, 2017, 654 pages, 30\$:
 - 22) Roupen Avsharian, *On the Record. Armenian Deputies in the Lebanese Parliaments, Volume II, 1972-2017*, Beirut, 2017, 680 pages, 30\$:
 - 23) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԷ./Haigazian Armenological Review, Vol. 37, 2017, 720 էջ, 20\$:*
 - 24) *Սուրիոյ Հայերը. Գիրաժողովի Նիւթեր (24-27 Մայիս 2015)/Armenians of Syria: Proceedings of the Conference (24-27 May 2015)* (2018), խմբ. Ա. Տազէսեան, Պէյրութ, 2018, 720 էջ, 30\$:
 - 25) Aghop Der-Karabetian, *Armenian Ethnic Identity in Context: Empirical and Psychosocial Perspective*, Beirut, 2018, 270 pages, 20\$:
 - 26) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԸ./Haigazian Armenological Review, Vol. 38, 2018, 852 էջ, 20\$:*
 - 27) Hagop Babigian, *The Adana Massacres: An Eyewitness Account*, translated and annotated by Dr. A. B. Gureghian, foreword (and Overview) by Dr. A. B. Gureghian, Beirut, 2018, 140 pages, 10\$.
 - 28) *Յորդանանի Հայերը. Գիրաժողովի Նիւթեր (22-24 Մայիս 2016)/Armenians of Jordan: Proceedings of the Conference (22-24 May 2016)* (2019), խմբ. Ա. Տազէսեան, Պէյրութ, 2019, 520 էջ, 30\$:
 - 29) *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԹ./Haigazian Armenological Review, Vol. 39, 2019, 928 էջ, 20\$:*

- 30) *The Symbolism of Water in Religion, Proceedings of an interreligious conference on water and Religion*, Religion, Education and Contemporary Concerns, vol. 1, edited by Wilbert van Saane, Beirut, 2019, 166 p., 10.000LL.
- 31) Հ.Բ.Ը.Միութեան Հաճընի Որբանոցը, 1919-1920/*The AGBU Hadjin Orphanage, 1919-1920*, Introduction, translation and annotation by Antranik Dakessian, Beirut, 2020, 288 էջ:
- 32) *The Relevance of Intercultural Studies in the 21st Century, Proceedings of the Symposium*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 2, edited by Arda Ekmekji, Beirut, 2020, 88 p., 10.000LL.
- 33) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Խ./*Haigazian Armenological Review*, Vol. 40, 2020, 928 էջ, 20\$:
- 34) Այիս Քիփ Քլարք, Նամակներ Կիլիկիայէն (Օրագրութիւն), թարգմ., ներած. եւ ծանօթ.՝ Անդրանիկ Տազէտեան, Հրատ. Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան, Պէյրութ, 2020, 168 էջ:
- 35) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Յորելեանական Հատոր (1970-2020), 2020, 422 էջ, 30\$:
- 36) Իրաքի Հայերը. Գիտաժողովի Նիւթեր (29-31 Մայիս 2017)/*Armenians of Iraq: Proceedings of the Conference (29-31 May 2017)*, Խմբ. Ա. Տազէտեան, Beirut, 2021, 770 էջ, 30\$:
- 37) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԽԱ./*Haigazian Armenological Review*, Vol. 41, 2021, 816 էջ, 20\$:
- 38) *Centennial of Greater Lebanon: Constituting the Idea of a “Lebanese Identity” Perspectives from the Lebanese Arts and Letters/ مئويّة لبنان الكبير: تشكيل الهوية اللبنانية انطباعات من التراث اللبناني في الاداب والعلوم (Proceedings of the Symposium Organized on the Centennial of Greater Lebanon, February 5, 2021)*, edited by Antranik Dakessian, Beirut, 2022, 128 pages.
- 39) Վահան Թէքէեան, Արեւի Խմբագրականներ, (1915-1945) (Կազմ. եւ Խմբ.՝ Պետրոս Թորոսեան, Անդրանիկ Տազէտեան), Պէյրութ, 2022, 706 էջ:
- 40) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԽԲ. Գիրք 1, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 42/1, 2022, 644 էջ, 20\$:
- 41) Եգիպտոսի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր 1 (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/*Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018)*, Խմբ. Ա. Տազէտեան, Պէյրութ, 2022, 784 էջ:
- 42) *Dealing with the Past, Memory for the Future: A Compilation of Haigazian University Project Submissions*, “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 1, Beirut, 2022, 156 p.
- 43) Noura Amikah, *The Narratives of the Survivors of the Beirut Port Blast in Relation to their Recollections of Past Tragedies in Lebanon*, “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 2, Beirut, 2022, 108 p.

- 44) Reem Rehimi, *Anxiety, Depression, and Persistent Complex Bereavement Among the Families of the Enforced Disappeared and Deceased during the Lebanese Civil War*. “Dealing with the Past, Memory for the Future Series,” Book 3, Beirut, 2022, 66 p.
- 45) *Religion, Education, and Peace, Proceedings of an Online International Conference Held in March 2021*, Religion, Education and Contemporary Concerns, Vol. 3, Jon Armajani and Wilbert van Saane(eds.), Beirut, 2021, 162p.
- 46) Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Հոր. ԽԲ. Գիրք 2, *Haigazian Armenological Review*, Vol. 42/2, 2022, 656 էջ, 20\$:
- 47) Efronia Khatchadourian, *The Story of My Life*, translated by Herant Katchadourian, Haigazian University Press, Beirut, 2023, 260 p.
- 48) Եգիպտոսի Հայերը Գիտաժողովի Նիւթեր 2 (12-13 Ապրիլ եւ 29-30 Մայիս 2018)/*Armenians of Egypt Proceedings of the Conference (April 12-13 and May 29-30, 2018)*, Խմբ. Ա. Տազէտեան, Beirut, 2023, 350 էջ:
- 49) هرانت دينك, *امتان قريبتان... جاران بعيدان*
 translated into Arabic by Dr. Alexan Keshishian, Beirut 2012, 160 էջ, 10\$:
- 50) د. نورا أريسيان, *100 عام على الإبادة الأرمنية: 100 شهادة عربية (بمناسبة الذكرى المئوية للإبادة الأرمنية)*, Beirut 2015, 10\$:

Եգիպտոսի, Սուտանի եւ Եթովպիոյ Հայերը/2
Armenians of Egypt, Sudan and Ethiopia/2
Տպաքանակ՝ 250
Գին՝ Լիբանան 200,000L. Ոսկի
Արտասահման 30 Տոլար
Տպագրութիւն՝ Rouhana Chemaly, Daroun s.a.l.

Haigazian University
Armenian Diaspora Research Center
P.O.Box 111748 Beirut Lebanon
Fax: 01349230/1, 03712058
Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

